

ISSN 0135-0536

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱԴԱՆ

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL AND PHILOLOGICAL JOURNAL

2
2024

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF RA

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԻԵՍ

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
HISTORICAL AND PHILOLOGICAL JOURNAL

2024, 2 (226)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА
PUBLISHING HOUSE «GITUTYUN» NAS RA

ԵՐԵՎԱՆ

ЕРЕВАН
2024

YEREVAN

Հանդեսը լույս է տեսնում 1958 թվականից
Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան

Журнал выходит с 1958 года
Редактор-основоположник М. Г. Нерсисян

The journal has been published since 1958
Editor-founder M. G. Nersisyan

Խմբագրական խորհուրդ

Նախագահ՝ ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱԳԱՐՅԱՆ
Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ
Պատասխանատու քարտուղար՝ ՍՏՅՈՊԱ ՊԵՏՈՅԱՆ
Անդամներ՝ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ ԼԵՎՈՆ, ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՊԱՎԵԼ, ԲԱՐԴԱԿՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (ԱՄՆ),
ԶԵԿԻՅԱՆ ԼԵՎՈՆ (Իտալիա), ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ ՎԻԿՏՈՐ, ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ ՄՈՒՐԱԴ,
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ, ՄՐԱԴՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ, ՏԵՐ-ԴԵՎՈՆԴՅԱՆ ՎԱՆ, ՏԵՐԻԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄ (ԱՄՆ),
ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ ԱՆԱԻՏ (Ֆրանսիա)

Редакционная коллегия

Председатель — АШОТ МЕЛКОНЯН
Главный редактор — АНУШАВАН ЗАКАРЯН
Заместитель главного редактора — АЭЛИТА ДОЛУХАНИЯН
Ответственный секретарь — СТЕПА ПЕТОЯН
Члены — АБРАМЯН ЛЕВОН, АВETISYAN ПАВЕЛ, БАРДАКЧЯН ГЕВОРГ (США),
ЗЕКИЯН ЛЕВОН (Италия), КАТВАЛЯН ВИКТОР, АСРАТЯН МУРАД,
ОГАНИСЯН ГЕНРИК, МУРАДЯН САМВЕЛ, ТЕР-ГЕВОНДЯН ВААН,
ТЕРЯН АБРААМ (США), ТОНАПЕТЯН АНАИТ (Франция)

Editorial Board

Chair: ASHOT MELKONYAN
Editor-in-Chief: ANUSHAVAN ZAKARYAN
Deputy Editor-in-Chief: AELITA DOLUKHANYAN
Responsible secretary: STYOPA PETOYAN
Members: ABRAHAMYAN LEVON, AVETISYAN PAVEL, BARDAKJIAN KEVORK (USA),
ZEKIYAN LEVON (Italy), KATVALYAN VIKTOR, HASRATYAN MURAD,
HOVHANNISYAN HENRIK, MURADYAN SAMVEL, TER-GHEVONDYAN VAHAN,
TERIAN ABRAHAM (USA), TONAPETYAN ANAHIT (France)

Պատմաբանասիրական հանդես, 2024
© Историко-филологический журнал, 2024
Historical and Philological Journal, 2024

Հապավումը՝ ՊԲՀ
Аббревиатура — ИФЖ
Abbreviation: HPhJ

THE ECONOMIC ACTIVITY OF THE ARMENIANS OF
CONSTANTINOPLE

(End of the 19th century – beginning of the 20th century)*

ANAHIT ASTOYAN

Keywords: Constantinople, Ottoman Empire, the Armenians of Constantinople, Greeks, periodic press, trading company, import, export, khan, workshop, factory.

Introduction

For centuries, the ruling element in the Ottoman Empire, the Turks, were engaged only in the administration of the country, leaving the economic field to the Christians of the country. Armenians, Greeks and other subject nations of the empire worked for centuries to keep the country's economy prosperous¹. After the Crimean war of 1853–1856, when the Ottoman Empire began to strengthen its relations with Europe and modernize its economy, Armenians were ready to play an important role between the empire and Europe. Armenian merchants knew European languages and the newest methods of European trade. That is why they were able to become mediators of Turkish–European trade and occupy an influential position in Turkish–European trade².

Armenian trading houses

Constantinople was the most important economic center of the Ottoman Empire and the country's largest port. At the beginning of the XX century, it was connected by steamship routes to the country's major economic centers, major European cities, and industrial centers³. At the beginning of 1914, Constantinople had a population of 1.250.000⁴. As of 1911, the city's Armenian population was 161.000 living in 38 local districts⁵.

* Submitted as of 12. X. 2023, confirmed by the post-graduate's supervisor Doct. of Sc. in Hist. A. Maruqyan on 19. III. 2024, affirmed for publication on 10. VII. 2024.

¹ *Սիմոնյանի. 1987, 303:*

² *Ջոնսոնի. 1972, 183:*

³ *Խանիկյանի. 1912, 168–169, 200–201:*

⁴ *Ծոցիկյանի. 1947, 546:*

⁵ *Օրմանյանի. 1911, 259:*

Many Armenian trading houses of Constantinople were considered unbeatable institutions⁶. Numerous Armenian merchants, dissatisfied with the selection of goods presented by Europeans, established connections with European industrial centers and trading companies. Many of them even settled in European cities establishing offices and branches⁷. Thus, the Frankyan family owned the company “Frankyan and Son” operating in Manchester⁸ and the trading house named “H. and K. Mkr. Frankean Brotherhood” in London⁹. “Hetum Setyan Trading House” had branches in Filipe (Plovdiv) and Ruschuk¹⁰. “Mihran Chivilekyan and Company” was a steamship and customs agency that performed customs and insurance functions, imported and exported various goods. The company’s branches were located in Russia and Romania¹¹.

Armenian trading houses of Constantinople carried out various activities, importing and exporting commercial goods, engaging in wholesale and retail sales, cargo transportation, customs and insurance operations. For example, the “Vatan” and “Araks” insurance companies, whose capital amounted to 150.000 Ottoman gold coins¹², operated under the management of “M. Arevyan and Company”, which was engaged in the import and export of various commercial goods. “G. and P. Gulbenkian Company” was involved in maritime accidents, fire, and life insurance operations, customs collection, and the transportation of various goods by steamships¹³. There were trading houses that supplied necessary goods to state institutions. Yervand Terzyan supplied necessary goods to the royal shipyard, steamship facilities and state industrial agencies¹⁴. Many Armenian importing merchants were agents of major European manufacturers and/or their only representatives in the Ottoman Empire. “Barsegh Tekeyan Son Trading House” sold cars, trucks and car and bicycle tires. It was the agent of the “Pirelli” company in the Ottoman Empire¹⁵. A. Galenter was the sole representative of the English trading houses “Chappell” and “BSA” in the country¹⁶. Yervand Peyazjian was the general representative of the English factory named “The Bradford

⁶ *Զ ո ր ծ ի ս ե ա ն*. 1972, 187–188:

⁷ *Զ ո ր ծ ի ս ե ա ն*. 1975, 98:

⁸ Matenadaran after M. Mashtots (hereinafter: MM), Arshak Alpoyatchyan Fund (hereinafter: AA), f. 52, doc. 66/32.

⁹ «Բիւզանդիոն» (Կ. Պոլիս), 6 – 19. V. 1911:

¹⁰ *Թ է ո ղ ի կ*. 1914, 411:

¹¹ «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 26. XII – 8. I 1920:

¹² *Թ է ո ղ ի կ*. 1921, 392:

¹³ «Աւաւո» (Կ. Պոլիս), 28. III. 1921:

¹⁴ *Թ է ո ղ ի կ*. 1914, 447:

¹⁵ *Թ է ո ղ ի կ*. 1914, 416:

¹⁶ «Ճակատամարտ» (Կ. Պոլիս), 13. I. 1920:

Gas Engine C^o», a manufacturer of engines in the Ottoman Empire and Bulgaria¹⁷.

“Arslanyan Brothers and Company”, a commercial company, was the main shareholder and operator of the Kemleyik city’s coal mines in the state of Bursa. It imported and exported various commercial goods, had offices in New York and Marseille, represented the American “Atlantic Steamship Company”, acted as the agent for the “Atria” and “Levande” marine agencies, and the “London” insurance company¹⁸.

In 1857, the “Mkrtych and Hovhannes Muradyan Brothers” company was the first in the Ottoman Empire to import modern farming machines and tools. The Muradians supplied the most important products for the Ministry of Agriculture¹⁹. In 1900, the “Kopernik Khachaturian Trading House” had branches in Baku, Batumi, Tiflis, and Hamburg. This institution was involved in the import and export of various goods, conducting both wholesale and retail trade, as well as managing customs and insurance functions. Additionally, it operated a sizable grocery store for transit goods and facilitated the transportation of commercial goods through steamships and automobiles²⁰.

Mkrtych Frenkian, a privileged arms dealer in the Ottoman Empire, was the sole representative in the country for English and Belgian factories that produced bicycles and motorcycles. He procured necessary goods for the English, German, and French steamship and railway companies in Constantinople²¹. Frenkian primarily sold various types of weapons, an operation that was authorized by the Ottoman Navy²². In his shops, one could also find various types of electronic devices and telephones²³, French wines²⁴ and other products. Frenkian once published a 250-page trilingual catalog with 1000 illustrations showcasing the products available in his stores²⁵.

The commercial institution of the wealthy brothers Ephraim and Maruke Ibranosyan was a prominent entity among Western Armenians from the 19th to the first decades of the 20th. Over 5,000 Armenian families were associated with the Ibranosyan institution²⁶, which boasted 52 branches in the provinces and 5 agencies in Europe²⁷. Constantinople was considered their commercial center²⁸. The brothers also owned the Armenian steamship

¹⁷ «Գիւղատնտես» (Կ. Պոլիս), 1914, № 2–3, 24:

¹⁸ Թէոքիկ. 1921, 397:

¹⁹ Արամեանց. 1914, 173:

²⁰ Արամեանց. 1914, 173:

²¹ «Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս), 21. I – 3. III. 1912:

²² Մանավեան. 1920, 86:

²³ «Կալոս» (Կ. Պոլիս), 10. VII. 1911:

²⁴ «Վերջին լուր» (Կ. Պոլիս), 8. IX. 1921:

²⁵ «Ազատամարտ», 4 – 17. VII. 1913:

²⁶ Դադեան. 2012, 77:

²⁷ «Վաստակ» (Կ. Պոլիս), 5. VII. 1922:

²⁸ Սիմոնեան. 1966, 628:

company “Ibranosyan Brothers”, with routes from Constantinople to Inebolu–Samsun–Kerasun–Ordu–Batumi, Constantinople–Izmir–Mersin, Constantinople–Bandırma, Constantinople–Mutania–Kemleik, and Constantinople–Nicomedia. Their fleet included the steamships “Amasia”, “Trapizon”, “Samsun”, “Kerasun”, and “Turan”²⁹.

The Armenian women of Constantinople also took part in the economic life of the city. Ladies H. Voskerchyan³⁰, Tigranyan³¹, Ch. Kestchyan³², T. Huseinchyan³³ and others, who were conducting commercial activities, were famous in the city for their shops. In the periodical press, there were a large number of advertisements presenting the activities of Armenian artisan women. They were mostly tailors and embroiderers, who aside from their professional activities, conducted tailoring workshops. Many of them had received professional education in Europe and gained experience there³⁴. Efforts aimed at increasing the role of women in the economy were made primarily by the Armenian women of Constantinople. In addition to providing jobs, the workshop opened by the “Armenian Women’s Union” was also useful with their charity initiatives for Armenians in need³⁵. In 1908, as a result of the severe economic conditions created by the drought in the provinces, a large number of emigrants appeared in Constantinople. In 1909, in order to help the hungry and at the initiative of Constantinople’s noble Armenian ladies, the “Labor House” was founded. The management, taking advantage of the European experience, decided to give the needy people a chance to work instead of providing them with benefits³⁶. According to the regulations of the “Labor House”, it did not collect money from either workers or employers³⁷. On the initiative of the Department of the Labor House, an ironing shop, a laundry³⁸, a linen workshop³⁹, sewing workshop⁴⁰ and a Vocational School were opened⁴¹.

Founded in 1910, the branch of the Ottoman Bank – “The Ottoman Commercial Bank” was the first Armenian bank. Its founders and members of the administrative board were the famous Armenian coin holders and merchants of Constantinople. It had a denomination of 100,000 Ottoman

²⁹ *Դ ա դ ա յ ա ն*. 2012, 95:

³⁰ «Ճակատամարտ», 1. XII. 1920:

³¹ «Ճակատամարտ», 3. I. 1920:

³² «Հանրագիտակ» (Կ. Պոլիս), 12. I. 1908:

³³ «Բիւզանդիոն», 14. –27. VI. 1919:

³⁴ *Թ ո լ ա յ ե ա ն*. 1922, 170, «Ժամանակ», 5–28. II. 1912:

³⁵ «Ազատամարտ», 22. XII – 5. I. 1909:

³⁶ «Ժամանակ», 26 XII –8. I. 1909:

³⁷ *Կանոնադիր*. 1909, 13:

³⁸ «Ժամանակ», 20. XI. 1909:

³⁹ «Ազատամարտ», 13–26. VI. 1914:

⁴⁰ «Ազատամարտ», 13–26. X. 1911:

⁴¹ «Բիւթանիա» (Կ. Պոլիս), 5–18. I. 1913:

gold coins and was controlled by a charter consisting of 47 articles⁴². This bank greatly facilitated the implementation of monetary operations for Armenian merchants and supported the rapprochement of relations between Armenian and Armenian businessmen of Constantinople operating in foreign countries. The Armenian economic companies established in Constantinople and the commercial offices established to provide various services to Armenian entrepreneurs contributed their share to the development of the Armenian economy in Constantinople.

*Armenian khans*⁴³

The khans operating in Constantinople were commercial centers that included many shops, workshops, grocery stores, publishing houses, offices with their serving canteens, and various household services. Rooms that served as inns were also found here⁴⁴. Khans were mostly built by the most famous Armenian architects of the time: Hovsep Aznavour, Levon Nafilyan, Aram Tahtachyan, and others⁴⁵. The owners of the Armenian khans in Constantinople were prominent figures or families in the economic life of the city. Sargis Gnachyan was one of the biggest businessmen engaged in textile manufacturing, and was considered one of the “gods” of Constantinople’s textile manufacturing⁴⁶. “Kulpenkian Brothers and Company”, owned by the Kulpenkian family, carried out extensive commercial activities, having branches in New York, representatives in Persia, Tiflis, and almost all major cities of the Ottoman Empire⁴⁷. The “Azaryan and Son” trading company, owned by the Azaryan family, had a great reputation in the international trading market. With their own ships “Armenia” and “Massachusetts”, they exported various products produced in the country and were involved in arms sales. Members of the Azaryan family, wealthy Armenians of Constantinople, traveled on their own steamship “Ararat”⁴⁸. The Azaryan family owned 8 estates, palaces, and houses⁴⁹.

Information about the 49 khans of Constantinople that were owned by Armenians was collected mainly from Constantinople’s Armenian advertisements and various publications. This list is naturally not complete

⁴² Օսմանեան. 1913, 21:

⁴³ Inns and lodges for travelers were called khans. It is equivalent to the Turkish word hâne (hane), which means house (*Մալխանք. 1944, 237*).

⁴⁴ Մալխանք. 2011, 462–463:

⁴⁵ Արեւմտականացող Իսթանպուլի հայ ճարտարապետները. 2010, 129, 147:

⁴⁶ «Կալոս», 15. IX. 1913:

⁴⁷ «Հանրագիտակ», 15. III. 1903:

⁴⁸ Hovhannes Azarian (Azaryan) and Anna Kovhvmjian and Their Children, <http://www.maggieblanck.com/Azarian/Azarian.html> (Last viewed on 08. 08. 2023)

⁴⁹ “Annuaire Oriental” (Constantinople). 1914, 1295.

because not all newspapers are available, and not all businessmen have published notices about their activities in the periodical press.

ARMENIAN KHANS			
№	The name of the khan	Address	The source
1	Azaryan Khan	Voyvota	«Պարտիզակ» (Կ. Պոլիս), 1910, № 3, 50:
2	Azaryan Khan	Theater street of Bera	«Ժամանակ», 3 – 16. VII. 1909:
3	Aznavour Khan	Bera, Kalata Sera	«Դարման» (Կ. Պոլիս), 1922, № 4, 66:
4	Alalemchyan (Alalemchi) khan	Meitancheg (Pahcheqabu)	Տեղեկագիր, 1921, 8:
5	Aleanak (Aleanakyan) khan	Kutufhane	“Annuaire Oriental”, 1914, 1294.
6	Altarmagyan Khan	Chichek Bazar	«Արեւելք» (Կ. Պոլիս), 13 – 26. XII. 1905:
7	Astarchyan Khan	Eski Zaptie	«Ժողովուրդի Ձայնը – Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 27. II – 12. III. 1921:
8	Arapyan Khan	Galataia	«Ճակատամարտ», 26. XII. 1922:
9	Ardaryan Khan	Pahcheqabu	«Վաստակ», 26. VII. 1922:
10	Garagashyan Khan	Mahmoutie Ave	«Հայ բուժակ», 1922, № 12, 194:
11	Gasapyan Khan	Pahcheqabu	«Ազատամարտ», 12 – 25 – VII. 1914:
12	Gavafyan Khan	Galatia	«Արեւելք», 25. X – 7. XI. 1904:
13	Gnachyan (Knachyan) khan	Sirkechi	«Ճակատամարտ», 29. VI. 1919:
14	Gevorg Bey Khan	Yuxek Galtrm	«Ազատամարտ», 13 – 26. X. 1911:
15	Gevorg Bey Khan	Galatia	Փայտաշեն. 1887, 53:
16	Gyumchyan Khan	Galatia	«Ժամանակ», 13–26. VII. 1914:
17	Esayan Khan	Palekhane	«Ընդարձակ օրացոյց», 1905, 475:
18	Topalyan Khan	Sultanhamam	«Հանրագիտակ», 15. II. 1905:
19	Izmilyan Khan	Mahmupasha	«Դարման», 1922, № 4, 66:
20	Lulechyan Khan	Murbuchchilar	«Ընդարձակ օրացոյց», 1905, 476:
21	Khastakhane Khan	The address of the khan is not mentioned in the source	«Հեռագիր» (Կ. Պոլիս), 1–14. II. 1913:

22	Khorsachyan Khan	Pahchegabu	«Հակատամարտ», 1. VI. 1919:
23	Khutavertyan Khan	Galatia	«Հակատամարտ», 12. VI. 1919:
24	Kyulpenkyan Khan	Sirkechi Iskelesi	«Ժողովուրդի ջայնը – Ժամանակ», 29. I – 11. II. 1921:
25	Kyumushyan Khan	Uzun Charsh	«Արևելք», 9. IX. 1890:
26	Halachyan Khan	Galatia	Փաղաղաշեն. 1887, 57:
27	Hakobyan Khan	Chaqmaqchlar	Սահակ-Մեհրուպ. 1913, 376:
28	Hovakimyan Khan	Galatia	«Շիրակ» (Կ. Պոլիս), 12. II. 1921:
29	Manuk Oghlu Khan (Manukyan)	Garaqyoy–19	«Ընդարձակ օրացոյց», 1905, 477:
30	Merchanov Khan	Meltanchyg	«Ընդարձակ օրացոյց», 1905, 477:
31	Merchimekchian Khan	Eski Zaptie	«Ընդարձակ օրացոյց», 1905, 477:
32	Muratyan Khan	Chagmagchilar	«Ժամանակ», 2 – 15. V. 1910:
33	Noratunkyan Khan	Galatia	«Արևելք», 23. III – 5. IV. 1902:
34	Yusufyan Khan	Finchancellar Yogushu	“Tarih ve Toplum” (Istanbul), 1994, № 128, 69–73.
35	Checheyan Khan	Galatia	«Պարտիզակ», 1910, № 2, 49:
36	Pasmachyan Khan	Eski Zaptie	«Ընդարձակ օրացոյց», 1905, 478:
37	Pejitian Khan	Galatia	«Իննսուտ աղայ» (Կ. Պոլիս), 4. X. 1919:
38	Setyan Khan	Sultanhamam	«Կինոս» (Կ. Պոլիս), 23. II. 1910:
39	Seghbos Khan	Bershembe Bazaar	«Ընդարձակ օրացոյց», 1905, 476:
40	Sepuhyan Khan	Chagmagchilar	«Առաւօտ», 19. IV. 1921:
41	Simonyan Khan	Gara Mustafa–65	«Ազատամարտ», 24. I – 6. I. 1910:
42	Swachyan Khan	Sultanhamam	«Լուսարձակ» (Կ. Պոլիս), 9 – 22. I. 1912:
43	Stampolyan Khan	Pahchegabu	«Բիւզանդիոն», 16 – 29. I. 1910:
44	St. Prkich National khan of the hospital	Helvach	«Ընդարձակ օրացոյց», 1905, 480:
45	Temirchypashyan Khan	Gara Mustafa–73	«Ընդարձակ օրացոյց», 1905, 481:
46	Tigranyan Khan	Sultanhamam	«Գարուն» (Կ. Պոլիս), 7. VI – 20. VII. 1909:

47	Kyuchukyan Khan	Sultanhamam	«Ընդարձակ օրացոյց», 1905, 478:
48	Kyurqchipashian Khan	Eskikumruk	«Ճակատամարտ», 5. XI. 1920:
49	Fantglyan Khan	Yeni Jami, Chichek Bazar	«Բիւրակն» (Կ. Պոլիս), 9. XII. 1906:

In addition to the Khans, Armenian businessmen of Constantinople owned many hotels, apartment buildings for rent, restaurants, cafes, pubs, parks, gyms, cinemas and other profitable properties to enrich their economy.

Armenian craftsmanship of Constantinople

Many crafts that flourished in the Ottoman Empire and brought glory to the country are mainly the result of the labor of the Armenian creative mind⁵⁰. Jewelry was the monopoly of the Armenians in the market of Constantinople. The part of the closed marketplace dedicated to jewelers and the khans' workshops and jewelry shops around it were almost entirely in the hands of Armenian jewelers. The picture was the same in other districts of the city⁵¹. The Armenian enamellers, creating noble and beautiful images on enamel, perfected this craft so much that it was called Armenian⁵².

Tailoring was one of the favorite crafts of the Armenians. European clothes entered the country's cities in the early 19th century through the Armenians and Greeks. The Armenians were the masters of disseminating English fashion. They fulfilled the orders of foreign merchants and even the government⁵³. In 1911, Mirchanyan opened a sewing workshop for European clothes in Constantinople, producing tailcoats and tuxedos, eliminating the need to go to Paris to buy such clothes⁵⁴. Tailors Baghdasar Zhamkochyan⁵⁵, Hakob Abrahamyan⁵⁶, Onnik Mkhchyan⁵⁷, M. and K. Shahnazaryan brothers⁵⁸, Harutyun Gonelyan⁵⁹, H. Trchunyan, T. Petrosyan⁶⁰ and others received professional education in American and European cities, participated in various international competitions, and won medals and prizes.

The woman's taste and creativity appeared in embroidery and lacework. Armenian women of Constantinople created noble and intricate works,

⁵⁰ Հայ գաղթաշխարհի պատմություն. 2003, 129:

⁵¹ «Շողակաթ», 1975, 18–28:

⁵² «Արեւելք», 14–27. VII. 1900:

⁵³ Ալպոյաճեան. 1937, 1520:

⁵⁴ Ստեփանյան. 2011, 174:

⁵⁵ «Արագած» (Կ. Պոլիս), 3. V. 1919:

⁵⁶ «Ազատամարտ», 1–15. XI. 1910:

⁵⁷ Մանավեան. 1920, 86:

⁵⁸ «Վերջին լուր», 10. IX. 1921:

⁵⁹ Ղազարեան. 1914, 409:

⁶⁰ «Ազատամարտ», 23. IX– 6. X. 1909:

embroidering with chain stitch, which Europe called “Armenian fabric”. The blankets, towels, and bedding with double-sided embroidery made by Constantinople Armenian women resembled paintings. Europe knows the elegant and intricate laces created by Armenian masters under the name “Armenian lace”. Armenian women of Constantinople sewed and decorated the clothes of the royal women⁶¹. A large number of embroidery workshops operated in Constantinople among which those of Mannik Hanemyan⁶², Annik Talyan⁶³, “Meghu”⁶⁴, and Bera’s⁶⁵ workshops were famous. Siphon Jeevan gave a big boost to the embroidery business by establishing a large oriental embroidery factory employing 2,000 embroiderers⁶⁶. Threads necessary for embroidery were provided by the gold, silver, silk thread manufacturing factory owned by him⁶⁷.

Armenian shoemakers stood out for their quality products. In pursuit of innovation and improvement of work, Armenian shoemakers began to occupy leading positions in this arena and even established factories. The shoe factories of Kozmos Pelikchayan⁶⁸ and Poghos Minasyan⁶⁹ operated in Constantinople. The shoe workshops of Zareh Zakaryan⁷⁰, Karapet Grigoryan⁷¹ and “Nor Haykakan”⁷² were famous in the city. The vast majority of cobblers of Constantinople were pilgrims from the villages of Everek and Fenesse in Caesarea, who worked in more than 100 rooms of Chatal Khan⁷³.

Electricians with professional education in Europe, who were mostly Armenians, had the opportunity to install and repair modern electronic equipment: telephones, elevators, engines, cars. Nakhnikyan brothers⁷⁴, A. Andranikyan⁷⁵, Hayk Partizpanyan⁷⁶, H. Kerestechian⁷⁷ and others had opened their workshops and offered their services.

Constantinople’s Armenian Advertisements and notices representing the activities of a large number of Armenian-owned photo booths, hair salons,

⁶¹ «Անահիտ» (Փարիզ), 1933 № 3–4, 32–36:

⁶² «Վերջին լուր», 17. VI. 1921:

⁶³ «Հայ կին» (Կ. Պոլիս), 1. I. 1922:

⁶⁴ «Հայ կին», 1. I. 1922:

⁶⁵ «Ճակատամարտ», 28. I. 1920:

⁶⁶ Թօլ ա յ ե ա ն. 1922, 154:

⁶⁷ Թօլ ա յ ե ա ն. 1922, 157:

⁶⁸ «Բիւզանդիոն», 8–20. IX. 1897:

⁶⁹ «Բիւզանդիոն», 4–23. VIII. 1899:

⁷⁰ Թէոդիկ. 1921, 394:

⁷¹ «Արագած», 3. V. 1919:

⁷² «Ճակատամարտ», 23. IX. 1921:

⁷³ Ալ ա յ ա ճ ե ա ն. 1937, 1958:

⁷⁴ «Ժողովուրդի Ձայնը–Ժամանակ», 21. XII. 1921 – 3. I. 1922:

⁷⁵ «Բիւզանդիոն», 1–14. III. 1914:

⁷⁶ «Առաւօտ», 13. III. 1922:

⁷⁷ Գ ա բ ա մ ա ճ ե ա ն. 1921, 140–141:

beauty salons, iron shops, and workshops of craftsmen who repair various household items were constantly present on the pages of newspapers and magazines.

The activities of Armenian industrialists of Constantinople

They were able to enter the field of industrial enterprises in a short period of time because the nature of capital was gradually changing in the 19th, and commercial capital was transformed into industrial capital. Many Armenian merchants brought European equipment and machinery to the country and started to organize the production of goods with European quality and appearance⁷⁸. All this is vividly expressed in the activities of tea trading companies “K. Yavruyan and Son”⁷⁹ and “Hovhannes Isagulyan Son”⁸⁰, which imported tea from China, Japan, and the island of Java. Later, they joined forces to establish a large tin can factory equipped with the latest European equipment and producing 34,000 tin cans per day⁸¹. Cardboard boxes for tea, lokhum, halwa, coffee, cigarette paper, lighting lamps, buckets, water pots, and other household items were also produced here⁸². This company with its products in 1905 participated in Bursa’s annual exhibition and was awarded a certificate of honor, and in 1906, it was awarded a gold medal at the international exhibition in Naples⁸³.

There were crafts that the Armenians simply turned into art. One of them was blacksmithing with wood, especially furniture making. In the XIX century, the Kemhachyan dynasty, which founded a factory in the Peshiktash district, was famous in this arena. The furniture they made was not inferior to European ones and decorated the Sultan's palaces⁸⁴. Later, other Armenian craftsmen gave a boost to furniture making, establishing various woodworking and furniture factories. The Narlyan furniture factory was founded in 1866. By the Ottoman government, Narlyan received different degrees of Mejdidiye orders. According to the promotional image on this facility’s form, the factory operated in two three-story buildings⁸⁵. The Narlyan factory was replaced by a large electric furniture factory owned by “V. Tamatyan and Company”⁸⁶. In the large furniture factories owned by

⁷⁸ Աստոյան. 2010, attachment, VIII.

⁷⁹ Թէոքիկ. 1920, 390:

⁸⁰ «Ժամանակ», 16 –29. VI. 1914:

⁸¹ «Հայրենիք» (Կ. Պոլիս), 29. VI–11. VIII. 1909:

⁸² «Հայրենիք», 10. VII. 1893:

⁸³ Թէոքիկ. 1920, 390:

⁸⁴ Հայ գաղթաշխարհի պատմութիւն. 2003, 127:

⁸⁵ Scientific funds of the Armenian Genocide Museum-Institute, division 13, fund number 4146.

⁸⁶ «Հայ կին», 16. XII. 1920:

“Ruben Papikyan and Son Company”⁸⁷, Zaven Stampolyan⁸⁸ and Ruben Petrosyan⁸⁹ produced sculptured furniture, window shutters, wooden mosaic floor coverings, signs, etc.

Building material productions were among the industrial enterprises owned by Armenians. The electric factory of “Paghtasar Teyirmenchyan and Sons”, equipped with the latest European equipment, produced tiles, bricks, pipes, processed various stones used in construction: marble, granite, etc. They made mosaics. The factory produced paving stones, doors and signs from the materials that were extracted from the Armenian quarries of Hay-Gyugh in the state of Bursa⁹⁰. The goods produced by the factory were highly rated by the Ottoman government. The company also carried out complete construction of buildings⁹¹. Harutyun Arslanyan’s brick factory and grocery store were founded in 1890. The factory shipped its products to the docks and stores⁹². Arslanyan’s tannery operated in Khasgyugh district⁹³. The slaughterhouse owned by him supplied meat to state institutions. He was the main supplier of the Ministry of the Sea and jointly operated the coal mines of Ereile near the Black Sea with the Garamanians⁹⁴. The Armenian marble processing factory was operating at the pier in a place called “Feneri” on the strait of Voskeghjyur. The name of the factory owner is not mentioned in the notice. It is presented as an “Armenian factory” and it is reported that it also has a branch in Yalova, state of Bursa. The factory supplied building materials to construction institutions⁹⁵. The lime factory of “Pailak Golanjian and Company” was the best among local productions. In addition to ensuring the transportation of its products, it carried out wholesale and retail sales of various building materials and carried out construction orders through the company’s architects, engineers, and master builders⁹⁶. Hovakimyan brothers owned a lead pipe foundry and warehouse founded in 1865 in Galatia⁹⁷. A large plaster factory owned by Mkrtich Alzchyan was operating in the same place⁹⁸.

In the factory owned by Yervand Khudaverdyan, rivets used in shipbuilding, brass and iron grinding machines, and various boilers, which were not inferior to European ones, were produced. The factory offered

⁸⁷ «Շիրակ», 5. II. 1921:

⁸⁸ «Հայ բուժակ», 20. X. 1921:

⁸⁹ «Արեւելք», 30. III. 1890:

⁹⁰ «Ժամանակ», 10 –23. V. 1913:

⁹¹ Թ ո ը ո ս ե ա ն. 1914, 260:

⁹² Թ է ո դ ի կ. 1914, 437:

⁹³ Դ ա դ ա յ ա ն. 2012, 67:

⁹⁴ Ա լ ա յ ո յ ա ճ ե ա ն. 1952, 1667:

⁹⁵ «Բիւզանդիոն», 4 –17. IX. 1912:

⁹⁶ Օ տ ե ա ն. 1921, 143:

⁹⁷ Թ է ո դ ի կ. 1914, 408:

⁹⁸ Ա ս տ ո յ ա ն. 2013, insert, 14.

Armenian ship owners and factory owners to repair ships and various machines with the help of skilled machinists⁹⁹. The agricultural machine named “Motel Turkey” created by inventors Mikayel Tonikyan and his sons separated 300 kilograms of wheat, barley, oat, and flax grains from the grain per day. This machine greatly facilitated the work of farmers, and the wealthiest farm owners bought them. The inventors prepared a catalog of their products, which was sent to the people who wanted to buy their machine¹⁰⁰.

Since 1550, members of the Zilchyan family have been engaged in cymbal-making in the Samatia district of Constantinople. The cymbals produced by Zilchyans were superior to the products of the world’s leading cymbal manufacturers in terms of their delicate sound and durability¹⁰¹. Zilchyans had two factories for the production of cymbals in Constantinople in 1914. The cymbals bearing the Zilchyan engraving are still used today in many symphonic, brass, and pop bands worldwide¹⁰². The gramophone discs produced by the “Antelip” store owned by Martiros Peilleryan were not inferior to the European ones in terms of sound. Various musical instruments were made here¹⁰³.

In 1889, the “Aris and Company” steam factory, based on European methods, produced various perfumes, soaps, washing powder, scented and colored candles, tin, wooden and cardboard boxes, necessary accessories for lamps, etc. The products of this factory, having participated in exhibitions of similar products in Chicago, Paris, Athens, Bordeaux, and Constantinople, received gold and silver medals in 1900–1904¹⁰⁴. The factory published a catalog of its products, which was delivered free of charge to customers¹⁰⁵.

Armenian diamond workers in Constantinople were as famous as Armenian jewelers. Constantinople Armenians have been engaged in diamond making since the beginning of the 20th century. Garnik Arsenyan, who studied this profession in Paris, made a significant contribution to the establishment and expansion of this craft in Constantinople and transferred his skills to dozens of Armenians in the city¹⁰⁶. Armenian diamond makers competed with their colleagues from Holland, Belgium, France, and Switzerland¹⁰⁷. V. Kyumyushyan, who worked in the Samatia district, founded the diamond factory¹⁰⁸ which employed 90 master cutters in 1910¹⁰⁹.

⁹⁹ Թէոդիկ. 1920, էջ 334:

¹⁰⁰ «Ազատամարտ», 11–24. IX. 1911:

¹⁰¹ «Հայ վաստակ», 1931, № 2, 3–7:

¹⁰² Բախչինյան. 2002, 47–48:

¹⁰³ «Բիւրակն», 29. III. 1908:

¹⁰⁴ «Մեր տարեցոյցը», 1910, unnumbered page 3.

¹⁰⁵ «Արեւելք», 1–14. X. 1901:

¹⁰⁶ «Հայ վաստակ», 1932, № 10, 24–25:

¹⁰⁷ Տէր-Պետրոսեան. 1976, 213–214:

¹⁰⁸ «Ազատամարտ», 1–14. VII. 1914:

¹⁰⁹ «Ազատամարտ», 15–28. VI. 1914:

In 1911, at the initiative of the Armenian “Neptun” company, the lemonade factory of the same name was founded¹¹⁰, which produced lemonade and fruit juices based on mineral waters¹¹¹. The factory was sponsored by the Armenian Bank and licensed by the Ottoman Health Ministry¹¹². The vodka produced by alcoholic beverage factories such as V. Alafoyan and H. Antrizoyan’s “Vatan”¹¹³, S. Tavugchyan and N. Zalechyan’s “Shirak”¹¹⁴ and Stepan Perperyan’s “Pilechik”¹¹⁵ were in great demand in the city. The renowned winemaker Sukiasyan produced white and red wines from different types of grapes¹¹⁶.

Armenians owned sweet factories that specialized in the production of the famous halvah called “pishmaniye” in Izmit. The products of the factories of Yervand Bapuchyan¹¹⁷ and Karapet Karapetyan¹¹⁸ were very famous in Constantinople. This halvah was first made in 1601–1611 by Armenian masters who migrated from Western Armenia and Persia and settled in Izmit and surrounding areas¹¹⁹. The confectionery factories of Vahan Isagulyan¹²⁰, Sargis Alamyant¹²¹ and Terzyan brothers¹²² produced lokhum, sujukh, European candies, types of halvah, pies, etc.

E. H. Ekmekchian’s canning factory, established in 1900, was equipped with the latest European equipment and was considered the best canning facility in the country¹²³. Hovhannes Yaghshipekyan operated a canning factory in the Ortagyugh district, which produced canned fruits and vegetables, which had the company’s branding on it¹²⁴. In 1890, Khachik Tovmasyan began producing tomato paste under his own brand¹²⁵. Barsegh Yerkanyan founded the “Ermis” canning factory, whose products were gradually improved and highly valued by both Turks and foreigners¹²⁶. Hakob Piliposyan’s canned fish was regarded as

¹¹⁰ «Մանանյա» (Կ. Պոլիս), 19. X. 1913:

¹¹¹ «Կապուռ», 19. I. 1910:

¹¹² «Ժամանակ», 5–18. VIII. 1914:

¹¹³ «Ժամանակ», 21. XI–1. XII. 1909:

¹¹⁴ «Առաւօտ», 3. VII. 1922:

¹¹⁵ «Առաւօտ», 11. X. 1922:

¹¹⁶ «Բիւզանդիոն», 1–13. IV. 1899:

¹¹⁷ «Բիւթանիա», 22. I. 1913:

¹¹⁸ «Ճակատամարտ», 18. I. 1920:

¹¹⁹ Т е р е к ö y l ü (Istanbul). 2016, 27–28.

¹²⁰ «Հայրենիք», 4–14. XII. 1892:

¹²¹ «Բիւզանդիոն», 10–23. V. 1900:

¹²² «Լուսարձակ» (Կ. Պոլիս), 9–22. I. 1912:

¹²³ Թ օ լ ա յ ե ա ն. 1910, 230:

¹²⁴ «Դալլալիկ», 28. II.–13. III. 1914:

¹²⁵ «Ընդարձակ օրացոյց». 1910, 420:

¹²⁶ Ա լ ա յ ա ճ ե ա ն. 1952, 2236:

the finest in the city earning a gold medal at the canned fish exhibitions in Paris and London¹²⁷.

The Izmir-based Silikchyan, Ispenchyan, Qeheayan oriental carpet factory and grocery store also had branches in Constantinople¹²⁸. Since 1895, Armenak Aslanyan's milk factory operated in the Shishli district. The production was licensed by the Ottoman Health Ministry and was considered a model institution¹²⁹.

In addition to these large factories, there were also small Armenian factories in Constantinople. Factories owned by Aram Selianyan¹³⁰, M. Ter-Davityan¹³¹, Mihran Gasparyan¹³² and S. Chavushyan¹³³ produced shirts, pajamas, t-shirts, underwear, bedding, etc. A. Gazayan and M. Danielyan's factory produced metal healthcare beds¹³⁴. "Ghonchekyulyan and Company" used French raw materials to make tobacco paper called "Yerevan"¹³⁵. The soap produced in Ashot Paghtalyan's workplace was in great demand and was sold in many shops in the city¹³⁶. Founded in 1902, the factory of brothers Artin and Tigran Ispenchyan produced fishing rods¹³⁷. Mrs. Artsruni's and H. Garakeozyan's¹³⁸, Mihran Poyachyan's¹³⁹ and Yervand Poyachyan's¹⁴⁰ hair dye factories produced black and brown hair dyes, whose products were the best in the country and were also used in Europe¹⁴¹. "Grigor Mazlymyan and Company" owned a tobacco factory in Galatia¹⁴², Khachaturyan and Poyachyan owned the only electric coffee grinder in Constantinople¹⁴³. Tanner H. G. Brikyan's workshop produced special slippers for dance parties¹⁴⁴. St. Prkich National Hospital produced pencils¹⁴⁵, cigarette paper¹⁴⁶

¹²⁷ *Թոռոնեան*. 1914, 127:

¹²⁸ *Թէոդիկ*. 1914, 420:

¹²⁹ *Ստեփանյան*. 2011, 155:

¹³⁰ *Թէոդիկ*. 1914, 406:

¹³¹ «Մասիս», 20. I. 1901:

¹³² «Բիւզանդիոն», 17–30. VII. 1901:

¹³³ *Աստոյան*. 2013, insert, 20.

¹³⁴ *Գաբամաճեան*. 1919, 187:

¹³⁵ «Ճակատամարտ», 21. XII. 1920:

¹³⁶ «Ճակատամարտ», 17. VIII. 1919:

¹³⁷ *Ստեփանյան*. 2011, 173:

¹³⁸ MM, archival fund of the Catholicos Izmirlian, f. 14, doc. 604.

¹³⁹ «Ժամանակ», 19. I. 1913:

¹⁴⁰ «Մասիս», 5. I. 1885:

¹⁴¹ MM, AA fund, f. 52, doc. 66/69:

¹⁴² *Աստոյան*. 2013, insert.

¹⁴³ «Շիրակ», 31. III. 1921:

¹⁴⁴ «Բիւզանդիոն», 22. VII–4. VIII. 1908:

¹⁴⁵ «Ժամանակ», 30. V–12. VI. 1914:

¹⁴⁶ «Կավուս», 20. IX. 1912:

and the best matches on the market¹⁴⁷. Shoemaking and tailoring factories, furniture manufacturing plant and tinsmithing workshop founded in 1899–1904 operated in St. Hakob's orphanage¹⁴⁸.

Other sectors of the economy

Publishing is one of the spheres that contributes not only to culture but also to economy. In the first 20 years of the 20th century, approximately 70 publishing houses and printing houses, along with 25 bookstores, operated in Constantinople¹⁴⁹. In addition to their primary functions, they were involved in commercial activities selling stationery, printing paper, and printing machines imported from Europe. Simultaneously, in their workshops, they produced boxes, tobacco paper, stamps, and other products necessary for the commercial environment.

There was a close connection between publishing and the work of bookmakers, book foundries, and engravers, who engaged in multidisciplinary activities, encompassing publishing, commercial, and industrial aspects. To promote their products, not only bookstores and publishers but also foundries and engravers printed their catalogs.

Armenian specialists held a prominent position in the fields of medicine, pharmacy, law, etc., where the number of Turks was limited¹⁵⁰. Most of them received professional education in renowned European and American medical universities and acquired professional skills in hospitals in Europe and America¹⁵¹. According to data from 1919, 122 Armenian doctors worked in Constantinople, not including dentists and veterinarians¹⁵². In 1914, more than half of the 320 pharmacies operating in Constantinople belonged to the Armenians¹⁵³. According to data extracted from Constantinople's Armenian periodical press advertisements, 50 clinics, and 13 laboratories operated here. The St. Prkich National Hospital, founded in 1832, as well as St. Jacob Catholic Hospital, founded in 1837¹⁵⁴, operated in the city¹⁵⁵, and in 1918 Constantinople's "Armenian Red Cross" opened a hospital¹⁵⁶.

Armenian architects, master builders, and masons played a significant role in the construction projects of the Ottoman capital. They were involved in the construction of public buildings, palaces, and mosques. Construction for the government was entrusted to the Palyan dynasty for generations. Nine

¹⁴⁷ «Ճակատամարտ», 9. V. 1922:

¹⁴⁸ «Ընդարձակ օրացոյց», 1907, 533:

¹⁴⁹ Հայ գիրքը. 2007, 210–624:

¹⁵⁰ Կիրակոսյան. 1967, 89:

¹⁵¹ «Ընդարձակ օրացոյց», 1907, 335–342:

¹⁵² Գաբամաճեան. 1919, 135–139:

¹⁵³ Ղազարեան. 1914, 300:

¹⁵⁴ Սրապեան. 1915, 479:

¹⁵⁵ Քէչեան. 1887, 1:

¹⁵⁶ Երկամեայ տեղեկագիր. 1921, 7:

members of this exceptional family held the position of state architect for about two centuries, and by adorning the city with marvels, they left an indelible mark of high art on Constantinople¹⁵⁷. Armenian architects contributed to the modernization of Ottoman architecture, and many of the most beautiful buildings in Constantinople were designed and constructed by Armenian architects¹⁵⁸.

The Armenians predominantly owned architectural offices in the city, taking on tasks such as drafting diverse building projects, as well as the construction and maintenance of wooden, stone, and concrete buildings according to these plans.

Notices advertising Armenian individual attorneys and Armenian law and attorney offices were constantly present in Armenian newspapers of Constantinople. As of 1907, 68 Armenian lawyers worked in Constantinople¹⁵⁹ and in 1919, “Union of Armenian Lawyers” had 93 members¹⁶⁰.

According to the data published by the Turkish historian Nedim Karayel, which was taken from the conducted statistics of the economy of the Ottoman Empire in 1915, 95–96% of businessmen and craftsmen in Constantinople, the Aegean, the Black Sea, and the Mediterranean regions were Armenians and Greeks¹⁶¹. However, the Greeks were mainly engaged in the import of goods, while the Armenians – in the export, and by producing in the Ottoman Empire and bringing in money, they contributed to the development and progress of the country¹⁶².

The Young Turk authorities in 1908 started a process of looting and usurping the property of Constantinople Armenians, which gained momentum during the First World War. In 1922, after the September 9 Smyrna disaster, the 10,000-strong Kemal army, stationed in Izmit, had an order to repeat that disaster in Constantinople as well. Although the English military command prevented the massacre of the local Christians and the looting of their property¹⁶³, the constant alarming situation created by the Kemal authorities in the city forced the Christians to voluntarily leave their homes, estates, economic institutions and leave the country. In order to prevent the return of Constantinople Armenians, the Kemal authorities deprived those who left the city of their citizenship¹⁶⁴, and in order to give “legal” grounds for confiscating their property, they adopted 9 laws “On Abandoned Properties”,

¹⁵⁷ Tuglaci. 1990, 746.

¹⁵⁸ Արեւմտականացող Իսթանպուլի հայ ճարտարապետները. 2010, 129, 147:

¹⁵⁹ «Ընդարձակ օրացոյց», 1907, 342–344:

¹⁶⁰ Գ ա բ ա մ ա ճ ե ա ն. 1919, 123–129:

¹⁶¹ Ն ե դ ի մ Ք ա բ ա յ ե լ. Թուրք ժամանակակից կապիտալի աղբյուրը հայկական և հունական դույքն է. <https://akunq.net/am/?p=42354> (Last viewed on 08. 06. 2023).

¹⁶² Ա ճ ա ո յ ա ն. 2002, 641:

¹⁶³ «Վերջին լուր», 20. IX. 1922:

¹⁶⁴ Բ ա բ ս ե դ ո վ. 1999, 15:

which enabled them to completely take over their property¹⁶⁵. The Grand National Assembly of the Republic of Turkey completed the dispossession of Constantinople Armenians on November 11, 1942, with adoption of the law “On Wealth Tax”, the implementation of which gave the republican authorities the opportunity to take full possession of the eye-catching wealth of the Armenians of Constantinople¹⁶⁶.

Conclusion

In the Ottoman Empire, the Armenians of Constantinople enjoyed the reputation of skillful traders and craftsmen for centuries. From the middle of the 19th century, when the Ottoman Empire began to modernize its economy and strengthen its relations with Europe, the role of Constantinople-Armenian businessmen, who knew new trade methods and European languages, gradually began to increase. Cooperating with leading European and American industrialists and trading companies, they modernized and catalyzed their economy and this was especially expressed by the creation of a large number of industrial enterprises. Showing themselves also as knowledgeable industrialists, the Constantinople-Armenian businessmen together with the Greeks were able to occupy a dominant position in the city's economy. In order to get rid of their powerful rivals, the Young Turk authorities in 1908 started a process of looting and usurping the property of Constantinople-Armenians, which gained momentum during the First World War and reached its end in the republican period.

Anahit Astoyan – Researcher at the Matenadaran after Mesrop Mashtots, Researcher at the Department of Archival Studies. Scientific interests: history of the Armenian Genocide, the areas of activity of the Western Armenians in the Ottoman Empire. Author of 3 monographs, 10 articles and 1 collective monograph. ORCID:0009-0005-7329-8228. anahitas@mail.ru

REFERENCES

- “Annuaire Oriental”, commerce, industrie, administration, magisture de l’Orient 1914. 1914, Constantinople, 2001 p.
- Pars Tuglaci. 1990, The Role of Balian Femili In Ottoman Architecture, Istanbul, “Published by Yeni Çigir Bookstore”, 746 p.
- Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel. 2011, Confiscation and Distruction, London, “Continuum International Publishing Group”, 224 p.
- İlke Tepeköylü. 2016, Kent İmgesinin Kültür Ekonomisine Dönüşüm Örneği: İzmit ve Pişmaniye. – “International Journal of Academic Value Studies” (Istanbul) 2, S. 27–28.

¹⁶⁵ Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel. 2011, 124, 145–146.

¹⁶⁶ *Մեթուքնաւորութիւնը. 2008, 127–143:*

Maison D'installations electro-mécaniques. – «Բիւզանդիոն» (Կ. Պոլիս), 1–14. III. 1914:

Matenadaran after M. Mashtots, Arshak Alpayatchyan Fund, f. 52, doc. 66/32; 66/69; Archival fund of the Catholicos Izmirlian, f. 14, doc. 604.

Scientific funds of the Armenian Genocide Museum-Institute, division 13, fund number 4146.

The Bradford Gas Engine Co. LTD. – «Գիւղատնտես» (Կ. Պոլիս), 1914, № 2–3:

Ա. Գալէնտէր. – «Ճակատամարտ» (Կ. Պոլիս), 13. I. 1920:

Ալպոյաձեան Ա. 1937, Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Կ. Բ, Գահիրէ, տպ. Hakob Papazian press, 1384 էջ:

Ալպոյաձեան Ա. 1952, Պատմութիւն Եդոկիոյ Հայոց, Գահիրէ, տպ. «Նոր աստղ», ԻՇ +1751 + 105 էջ:

Աճառյան Հր. 2002, Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 766 էջ:

Ամէն Հայ ով իր ազգը կը սիրէ. – «Ճակատամարտ», 9. V. 1922:

Ամէն Հայ. – «Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 30. V–12. VI. 1914:

Անգլիա կապտրաստուի Պոլսոյ պաշտպանութեան. – «Վերջին լուր» (Կ. Պոլիս), 20. IX. 1922:

Անտելիպ. – «Բիւրակն» (Կ. Պոլիս), 29. III. 1908:

Աշխատանքի տուն. – «Ժամանակ», 20. XII. 1909:

Աշխատանքի տուն. – «Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս), 13–26. VI. 1914:

Աշխատանքի տուն. – «Բիւթանիա» (Կ. Պոլիս), 5–18. I. 1913:

Աշխատանքի տուն կարուծելի արհեստանոց. – «Ազատամարտ», 13–26. X, 1911:

Աշոտ Չէքեան բարիգեան դերձակ. – «Արագած» (Կ. Պոլիս), 3. V. 1919:

Աստոյան Ա. 2010, Հայերն օսմանյան տնտեսության մեջ. – «Վէմ» (Երևան), № 1, հավելված, էջ I–XXI:

Աստոյան Ա. 2013, Ղարի կողոպուտը. հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914–1923 թթ., Երևան, «Նաիրի» հրատ., 256 էջ, 80 ներդիր:

Աչքը լոյս ծխողներուն. – «Ճակատամարտ» (Կ. Պոլիս), 21. XI. 1920:

Ասեղնագործութիւն. – «Վերջին լուր», 17. VI. 1921:

Արիս եւ ընկ. շոգեշարժ գործատուն հոտեղինաց եւ օճառի. – «Արեւելք» (Կ. Պոլիս), 1–14. XI. 1901:

Արհեստանոց Հայ տիկնանց միութեան. – «Ազատամարտ», 22. XII – 5. I. 1909:

Արհեստանոց աղջկանց. – «Ժամանակ», 5 – 28. II. 1912:

Արհեստանոց Բերայի. – «Ճակատամարտ» (Կ. Պոլիս), 28. I. 1920:

Արեւմտականացող Իսթանպուլի հայ ճարտարապետները. 2010, խմբագիր՝ Հ. Գուրուեագըճը, Իստանբուլ, «Հրանտ Տինք հիմնարկի», հրատ. 167 էջ:

Բարսեղով Յու. 1999, Հայոց ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի հրատ., 33 էջ:

Բախչինյան Ա. 2002, Հայագգի գործիչներ հնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 367 էջ:

Բերայի աշխատանոցը. – «Հայ կին» (Կ. Պոլիս), 1. I. 1922:

Գ. եւ Պ. Կիւլպէնկեան. Արհեստանոց աղջկանց. – «Ժամանակ», 5 – 28. II. 1912, թիւ 1033, 4:

Գաբամաճեան Ս. 1919, Գրպանի տարեցոյց 1920, Կ. Պոլիս, տպ. Հ. Մ. Ազնաւոր, 192 էջ:

Գաբամաճեան Ս. 1921, Գրպանի տարեցոյց 1922, Կ. Պոլիս, տպ. Պետրոս Պալըզ-ճեան, 160 էջ:

Գործարան պարահանդէսի մուճակներու. – «Բիւզանդիոն», 22. VI – 4. VII. 1908:

Գործարանատէր Ռուբէն Պետրոսեան. – «Արեւելք», 30. III. 1890:

Ղադայան Խ. 2012, Հայոց առևտրատնտեսական գործունեությունը ներկայիս Թուրքիայի տարածքում XV դ. – 1915 թ., փաստերի ժողովածու, Երևան, «Գասպրիոնտ», 194 էջ:

Եթե կ'ուզեք Ձեր մագերուն և մորուքին երիտասարդական գոյնը. – «Ժամանակ», 19. I. 1913:

Երկամեայ տեղեկագիր Հ. Կ. Խաչի կեդր. վարչութեան 1918 նոյ. 18 – 1920 դեկտ. 31. 1921, Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Յովակիմեան, 49 էջ:

Երկրագործներուն աչքը լոյս. – «Ազատամարտ», 11 – 24. IX. 1911:

Երուանդ Մ. Օյաճեան. – «Մասիս» (Կ. Պոլիս), 5. I. 1885:

Զաւէն Ստամպուլեան. – «Հայ բուժակ» (Կ. Պոլիս), 20. X. 1921:

Զուտ խաղողի ոգելից ըմպելիներու Վաթան գործարան. – «Ժամանակ», 21. XI – 1. XII. 1909:

Զուտ խաղողի պատրաստուած. – «Լուսարծակ» (Կ. Պոլիս), 9–22. I. 1912:

Էլէկտրական և մեքենական ձեռնարկներ. – «Ժողովուրդի Ձայնը–Ժամանակ» (Կ. Պոլիս), 21. I. 1921 – 3. II. 1922:

Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան Հիւանդանոցի Հայոց 1906. 1905, Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 595 էջ:

Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց 1907. 1907, Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 414 էջ:

Ընդարձակ օրացոյց Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի Հայոց 1910. 1910, Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 571 էջ:

Ընտիր գինիներ. – «Բիւզանդիոն», 1 – 13. IV. 1899:

Թէյ Խազուլեան. – «Ժամանակ», 16 – 29. VI. 1914:

Թորոսեան Գ. 1914, Կիկօին տարեցոյցը 1914, Կ. Պոլիս, տպ. Նշան–Պապիկեան, 263 էջ:

Թօլայեան Ե. 1910, Կավռօշին 1910 տարեցոյցը, Կ. Պոլիս, տպ. Նշան–Պապիկեան, 240 էջ:

Թօլայեան Ե. 1922, Կավռօշի տարեգիրքը 1923, Կ. Պոլիս, տպ. Սիմօն Օհանեան, 158 էջ:

Իբրանոսեան հաստատութեան կազմակերպութիւն եւ անոր գործելու կանոնները. – «Վաստակ» (Կ. Պոլիս), 5. VII. 1922:

Լոգուն շաքարի մեծ գործարան. – «Բիւզանդիոն», 10 – 23. V. 1900:

Խանճեան Հր. 1912, Աշխարհագրութիւն Օսմանեան պետութեան, Կ. Պոլիս, տպ. Յ. Մատթէոսեան, 367 էջ:

Խմեցէք Պօռտօի Լաթիլլ եւ Ժինէսթէ. – «Վերջին լուր», 8. IX. 1921:

Ծոցիկեան Ս. Մ. 1947, Արեւմտահայ աշխարհ, Նիւ Եորք, տպ. Ա. Յ. Լէյլէկեան, 817 էջ:

Կ. եւ Յ. Մկր. Ֆրէնկեան եղբայրք. – «Բիւզանդիոն», 6–19. V. 1911:

Կանոնագիր Աշխատանքի տուն հիմնուած 1909, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 13 էջ:

Կարապետ Գրիգորեան. – «Արագած», 3. V. 1919:

- Կարասիներու մեծ գործարան. – «Հայ կին», 16. XII. 1920:
- Կարդացէ՛ք. – «Ազատամարտ», 4–17. VI. 1913:
- Կիրակոսյան Զ. 1967, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 511 էջ:
- Կոզմոզ 3. Պէլիկէան (կօշկակար). – «Բիւզանդիոն», 8–20. IX. 1897:
- Կուզէ՞ք ունենալ բնակարաններ. – «Բիւզանդիոն», 4–17. IX. 1912:
- Հայ գաղթաշխարհի պատմություն. 2003, հ. Բ, Ասիայի և Աֆրիկայի հայկական գաղութները, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 520 էջ:
- Հայ գիրքը 1901–1920 թվականներին. 2007, կազմողներ՝ Օ. Գյուլումյան, Ա. Ադամյան, Ս. Թադևոսյան, Ա. Սավայան, Մ. Սողոմոնյան, Ա. Սահակյան, Երևան, «Գիրք» հրատ., VII, 821 էջ:
- Հայ Լայֆ. – «Ճակատամարտ», 18. I. 1920:
- Հայկ Կ. Պարտիզականեան. – «Առաւօտ» (Կ. Պոլիս), 13. III. 1922:
- Հայկական ընտիր պահածոյ. – «Ղայլայլիկ» (Կ. Պոլիս), 28. II – 13. III. 1914:
- Հայկական նոր արհեստանոց կօշիկի. – «Ճակատամարտ», 23. X. 1921:
- Հայկական ձեռնարկ, Նեպտունի լիմոնատները. – «Մանանայ» (Կ. Պոլիս), 19. X. 1913:
- Հանրածանօթ վաճառատուն. – «Հայրենիք» (Կ. Պոլիս), 11. VII– 29. VIII. 1909:
- Հանրածանօթ Մ. եւ Կ. Շահնազարեան վաճառական–դերձակ. – «Վերջին լուր», 10. I. 1921:
- Հիւանդանոցի նոր սիկառի թուղթը. – «Կավոջ» (Կ. Պոլիս), 20. IX. 1912:
- Մ. Վերածին, Աշխարհի անուանի ծնծղայագործ Հայերը. – «Հայ վաստակ» (Բոստոն) 1931, № 2, էջ 3–7:
- Մալխասեանց Ս. 1944, Հայրենի բացատրական բառարան, հ. 2, Երեւան, ՀՍՍՌ Պետական հրատ., 512 էջ:
- Մանավեան 3. 1920, Ազատութեան տարեցոյցը 1919, Կ. Պոլիս, տպ. Ուղղութիւն, 144 էջ:
- Մելքոնյան Ռ. 2008. «Ունեցվածքի հարկը» կամ տնտեսության «թուրքացման» քաղաքականությունը հանրապետական թուրքիայում. – «Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ», Երևան 2008, էջ 127–143:
- Մեծ գործարան ատաղձագործութեան եւ կահագործութեան. – «Շիրակ» (Կ. Պոլիս), 5. II. 1921:
- Մեծ գործարան Կ. Յովրուեան եւ Իսագուլեան. – «Հայրենիք», 10. VII. 1893:
- Մեծ գործարան համբաւաւոր լօզում շաքարի. – «Հայրենիք», 4–14. XII. 1892:
- Միհրան Գասպարեան. – «Բիւզանդիոն», 17 – 30. VII. 1901:
- Մկրտիչ Ֆրէնկեան. – «Ազատամարտ», 21. I – 3. II. 1912:
- Մեր տարեցոյցը 1910. 1910, Կ. Պոլիս, տպ. «Շանթի», 231 էջ:
3. Թռչունեան եւ Տ. Պետրոսեան. – «Ազատամարտ», 23. IX–6. X. 1909:
- Նշանաւոր ազգայիններ. – «Կավոջ», 15. IX. 1913:
- Նեպտուն լիմոնատի ըմպելիներ. – «Ժամանակ», 5–18. VIII. 1914:
- Նոր ժամանումներ. – «Ճակատամարտ», 1. XII. 1920:
- Շապիկի գործարանատէր Մ. Տէր Դաւիթեան. – «Մասիս», 20. I. 1901:
- Շիրակ գործարան ընտիր ըմպելիներու. – «Առաւօտ», 3. VII. 1922:
- Շինուածանիւթերու մեծ ճարտարարուեստ. – «Ժամանակ», 10 – 23. V. 1913:
- Շոգենաւային եւ մաքսային գործակալութիւնք. – «Ժամանակ», 26. XII – 8. I. 1920:

- Շողակաթ 1974–1976 տարեգիրք. 1975, Իսթանպուլ, տպ. Յակոբ Ապելեան, 192 էջ:
- Չորմիսեան Լ. 1972, Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Կ. Ա. 1850–1878, Պէյրուս, Կ. Տօնիկեան եւ որդիք, 612 էջ:
- Չորմիսեան Լ. 1975, Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Կ. Պ. 1908–1922, Պէյրուս, տպ. «Սեւան», 751 էջ:
- Պրօսթօզ տիկին Աննիկ Տաշեան. – «Հայ կին», 1. Ի. 1922:
- Պօղոս Մինասեան. – «Բիւզանդիոն», 4 – 23. VIII. 1899:
- Սազըզեան Ա. Հայերու գեղարուեստական գործունէութիւնը Իկոնիոյ եւ Կ. Պոլսոյ Սուլթաններու օրով. – «Անահիտ» (Փարիզ), 1933, № 3–4, էջ 32–36:
- Սահակ–Մեսրոպ. 1913. – Հայուն տարեցոյցը, Կ. Պոլիս, տպ. Օ. Արզուման, 368 էջ:
- Սամաթիոյ աղամանդի գործարանին խնդիրը. – «Ազատամարտ», 1–14. VII. 1914:
- Սամաթիոյ աղամանդի գործարանին լօք–աւօք գործադուլը. – «Ազատամարտ», 15–28. VII. 1914:
- Սիպիլ. – «Ժամանակ», 26. XII–8. Ի. 1909:
- Սիմոնեան Գ. Յ. 1966, Յուշամատեան Պոնտական Ամասիոյ, Վենետիկ, “Mekhitarist Rathers”, 1037 էջ:
- Սիրունի Յ. 1987, Պոլիս եւ իր դերը, Կ. Անթիպաս, տպ. Կաթողիկոսութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 478 էջ:
- Ստեփանյան Հ. 2011, Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրութիւնում, Երևան, «Գասպրինտ», 744 էջ:
- Սրապեան Ս. 1915, Ս. Յակոբ Ազգային հիվանդանոց նկարագիր 1837–1911, Վիեննա, տպ. Մխիթարյան, 479 էջ:
- Վահրամ Անդրէասեան. – «Հայ վաստակ» (Բոստոն), 1932, № 10, էջ 24–25:
- Վաճառական–դերձակ. – «Ազատամարտ», 1–15. XI. 1910:
- Վաճառատուն Մատամ Ճանիկ Քէսթեճեան. – «Հանրագիտակ» (Կ. Պոլիս), 12. Ի. 1908:
- Վսեմ. Պատրիկ Կիւլպէնկեան. – «Հանրագիտակ», 15. III. 1903:
- Տեղեկագիր Հայրենակցական միութեանց երկամեայ գործունէութեանց 1919–1920. 1921, Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Յովակիմեան, 15 էջ:
- Տիկին Տիգրանեանի հանրածանօթ կօշիկի վաճառատունը. – «Ճակատամարտ», 3. Ի. 1920:
- Տիկին Տիրուհի Թ. Հիւսէյինճեան. – «Բիւզանդիոն», 14–27. V. Ի 1919:
- Փալազաշեան Յ. 1887, Տեղագրութիւն Կոստանդնուպօլսոյ, Կ. Պոլիս, տպ. Մանուէլ Արտիթի, 64 էջ:
- Փիշմանի հելվա. – «Բիւթանիա», 22. Ի. 1913:
- Քէշեան Բ. 1887, Պատմութիւն Ս. Փրկչի հիւանդանոցին Հայոց ի Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Պատատլեան, 287 էջ:
- Օղի մը որ ամէն տեղ չի գտնուիր. – «Առաւօտ», 11. X. 1922:
- Օճառ Աշելար. – «Ճակատամարտ», 17. VIII. 1919:
- Օսմանեան նոր գործատուն Նէպտուն. – «Կալօթ», 19. II. 1910:
- Օսմ. արտոնեալ մեծ զինավաճառ Մկրտիչ Ֆրէնկեան. – «Կալօթ», 10. VII. 1911:
- Օսմանեան առեւտրական դրամատուն կանոնագիր. 1913, Կ. Պոլիս, տպ. Առեւտրական նոր տպարան Յովակիմեան, 21 էջ:
- Օրմանեան Ս. 1911, Հայոց եկեղեցին, Կ. Պոլիս, հրատ. Վ եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 271 էջ:
- Օսեան Ե. 1921, Երգիծական տարեցոյց 1922, Կ. Պոլիս, տպ. Պ. Պալըզճեան, 144 էջ:

<https://akunq.net/am/?p=42354>.

<http://www.maggieblanck.com/Azarian/Azarian.html>.

<http://www.maggieblanck.com/Azarian/Azarian.html>.

ՊՈԼՍԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ)

ԱՆԱՀԻՏ ԱՍՏՈՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բանալի բառեր՝ Կ. Պոլիս, Օսմանյան կայսրություն, պոլսահայեր, հույներ, պարբերական մամուլ, առևտրական ընկերություն, արտահանում, ներմուծում, խան, արհեստանոց, գործարան:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Կ. Պոլսի հայությունը կրթական բարձր մակարդակը, հայ տնտեսավարողների կողմից եվրոպական առևտրի նոր մեթոդների կիրառումը պոլսահայերի տնտեսության հզորացման համար հիմքեր էին ստեղծել: Դարերի ընթացքում առևտրականների և արհեստավորների մեծ համբավ ունեցող պոլսահայերը, XX դարի սկզբին համագործակցելով եվրոպական ու ամերիկյան առևտրական արդյունաբերողների ու առևտրական ընկերությունների հետ, արդիականացրին իրենց տնտեսությունը: Հիմնեցին մեծ թվով արդյունաբերական ձեռնարկություններ՝ դրսևորվելով որպես բանիմաց արդյունաբերողներ և հույների հետ տիրական դիրք գրավելով քաղաքի տնտեսական կյանքում:

Երիտթուրքական իշխանություններն իրենց հզոր մրցակիցներից ազատվելու, նրանց ունեցվածքի հաշվին քաղաքի տնտեսությունը թրջացնելու նպատակով 1908 թ. սկսեցին պոլսահայերի ունեցրկման մի գործընթաց, որը շարունակվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Այն հետագայում նոր թափ ստացավ քեմալական իշխանությունների կառավարման շրջանում, իսկ 1942 թ. ընդունված «Ունևորության տուրքի մասին» օրենքի գործադրմամբ հասավ իր ավարտին:

Անահիտ Աստոյան – Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հայցորդ, արխիվագիտության բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայության գործունեության ոլորտները: Հեղինակ է 3 մենագրության, 10 հոդվածի և համահեղինակ 1 գրքի: ORCID:0009-0005-7329-8228. anahitas@mail.ru

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯН
КОНСТАНТИНОПОЛЯ
(Конец XIX в. – начало XX в.)

АНАИТ АСТОЯН

Резюме

Ключевые слова: Константинополь, Османская империя, армяне Константинополя, греки, периодика, торговая компания, экспорт, импорт, хан, мастерская, фабрика.

В конце XIX в. и начале XX в. высокий образовательный уровень армян Константинополя, использование армянскими предпринимателями новых европейских методов торговли создали основу для укрепления экономики константинопольских армян. В начале XX века предприниматели армяне Константинополя, имевшие на протяжении веков репутацию умелых купцов и ремесленников, сотрудничая с ведущими европейскими и американскими производителями и торговыми компаниями, улучшили свою экономику. Основали большое количество промышленных предприятий, проявили себя как искусные предприниматели и вместе с греками заняли главенствующие позиции в экономической жизни Константинополя.

С целью избавиться от своих могущественных конкурентов, туркизировав экономику города за счет их имущества, младотуркские власти в 1908 году начали процесс экспроприации имущества армян Константинополя, который продолжался и во время Первой мировой войны. Позже он получил новый импульс при правлении кемалистских властей и закончился применением принятого в 1942 году закона «О налоге на состоятельность».

Анаит Астоян – соискатель Матенадарана им. М. Маиштоца, научный сотрудник архивоведческого отдела. Научные интересы: история Геноцида армян, сферы деятельности западных армян в Османской империи. Автор 3 монографий, 10 статей и соавтор 1 книга. ORCID:0009-0005-7329-8228. anahitas@mail.ru

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ
VIII Դ. ՎԵՐՋԻՆ*

ՀԵՆՐԻԿ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Մամիկոնյաններ, Բագրատունիներ, Աշոտ Մսակեր, Խալիֆա-
յություն, Արշարունիք, Տայք, Տարոն:

Նախաբան

Հայաստանը 700–885 թթ. այսրկովկասյան երկրների (Քարթլի, Առան, Շիր-
վան և Դերբենդ) հետ Արաբական խալիֆայության Արմինիա փոխարքայութ-
յան մասն էր¹: Համեմատած սասանյան տիրապետության չրջանի՝ արաբական
տիրապետության ժամանակ տեղի նախարարական համակարգում զգալի փո-
փոխություններ էին կատարվել: Դա կապված էր և՛ ավատատիրական հարա-
բերությունների զարգացմամբ, և՛ արաբների վարած ծանր հարկային քաղա-
քականությամբ, և՛ օտար էթնիկ տարրի ներթափանցմամբ:

Արդեն VII դարում նկատվում էր մրցակցություն երկու խոշոր նախարա-
րությունների՝ Մամիկոնյանների ու Բագրատունիների միջև: Իմիջիայրոց, դա
ակնհայտ է դառնում նաև Հայոց իշխանի պաշտոնին տոհմերի հավակնութ-
յուններից: Այդ դարում Հայոց իշխանի պաշտոնը վարում էին Համազասպ
(655–662) և Գրիգոր (662–685) Մամիկոնյաններն ու Աշոտ (685–689) և Սմ-
բատ Բյուրատյան (693–702) Բագրատունիները: Արմինիա ոստիկանության
կազմավորմամբ պատկերը հետզհետե փոխվեց, քանի որ VIII դարում բացա-
ռությամբ Մուշեղ Մամիկոնյանի (748–753) ու Տաճատ Անձևացու (781–785),
Հայոց իշխանի պաշտոնը գտնվում էր Բագրատունիների ձեռքում²: Հայոց իշ-
խանի պաշտոնում Սմբատ Բյուրատյան Բագրատունու երկրորդ կառավարու-
մից սկսած՝ նշանակում կամ ճանաչում էր միայն խալիֆան³:

Կարելի է նկատել, որ տիրելով Հայոց իշխանի պաշտոնին և Խալիֆայութ-
յան հետ մտնելով «լեզու գտնելու» դիվանագիտական հարաբերությունների
մեջ՝ Բագրատունիներն աստիճանաբար պետք է հզորանային ու ընդարձակեին
իրենց հողային տիրույթները:

Մամիկոնյանների տիրույթները

Արդեն V–VII դդ. Մամիկոնյաններին էին պատկանում հսկայական տի-
րույթներ՝ Տայք նահանգը, Տուրուբերան նահանգի՝ Տարոն, Խուլթ, Ասպակուն-

* Ներկայացվել է 21. V. 2024 թ., գրախոսվել է 26. V. 2024 թ., ընդունվել է
տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

¹ Եղիազարյան. 2010, 29–30:

² Տեր-Ղևնդյան. 1964, 130:

³ Юзбашян. 1988, 34.

յաց ձոր, Սասուն, Բզնունիք, Հարք, Արշամունիք գավառները, V–VI դդ. Բարձր Հայք նահանգի Դարանաղյաց և Եկեղյաց գավառների եկեղեցապատկան տիրույթները, ինչպես նաև՝ V դ. կեսերից Մոկե նահանգի Զերմաձոր գավառի մի հատվածը՝ Զուայլ ամրոցով⁴, Այրարատ նահանգի Բագրևանդ գավառը, Արագածոտն գավառի մեծ մասը, Կոտայք գավառի որոշ հատվածները, որի Զափ գյուղը Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը նվիրեց պարսիկ Սուրհանին⁵։

Մամիկոնյան նախարարներն այլ տիրույթներ ևս ձեռք բերեցին, մասնավորապես VIII դ. երկրորդ կեսին Արշարունիք գավառում՝ ավելի ստույգ՝ Արտագերս ամրոցն իր հարակից շրջաններով⁶։ Այսպես, Ղևոնդ պատմիչը հաղորդում է, որ Հրահատ կոմսի որդի Մուշեղ Մամիկոնյանը կոտորեց արաբ պաշտոնյաներին, որոնք եկել էին իր գավառ՝ Արտավազը Մամիկոնյանի ձեռքով սպանված արաբների արյան վրեժը լուծելու, որից հետո «ինքն գաղթելը յամրոցան Արտագերսի հանդերձ տամբ իւրով»⁷։ Դա հանդիսացավ 774–775 թթ. համաժողովրդական մեծ ապստամբության⁸ սկիզբը։ Ղևոնդ պատմիչի հաղորդումից պարզ է դառնում, որ Հրահատ կոմս Մամիկոնյանի որդին՝ Մուշեղը, իր գավառում էր իշխում, որը, ինչպես կտեսնենք, Բագրևանդը չէր, որտեղից նա իր տնով (ազգով, տոհմով) տեղափոխվում է Արշարունիք գավառի Արտագերս ամրոցը։ Այնուհետև Ղևոնդն Արտագերսը նշում է որպես Մուշեղի ամրոց⁹։ Պատմիչի հաջորդ վկայությունից պարզ է դառնում, որ այդ ժամանակ Մուշեղը, Արտագերսից փոքրաթիվ զորքով գնալով Բագրևանդ գավառ, հարկահաններին սրի է քաշել¹⁰։

Ուրեմն, իսկապես, Մուշեղի տիրույթները Բագրևանդից հեռու էին, ըստ երևույթին՝ Տարոնում¹¹։ Արշարունիք գավառը պատկանում էր Կամսարական նախարարությանը, որոնք, ինչպես հայտնի է, բարիդրացիական հարաբերություններ ունեին Մամիկոնյանների հետ։ Եվ քանի որ Մուշեղ Մամիկոնյանի կողմից արաբներին կոտորելն ազդարարելու էր համահայկական ապստամբության սկիզբը, ապա անհավանական է, կարծել՝ Կամսարականները կարող էին կամովին Մամիկոնյան իշխանին տրամադրել անառիկ Արտագերս ամրոցը։ Այստեղ տեղին է մեջբերել Վարդան վարդապետի այն հաղորդումը, որ «և զի Զահապ յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց, և խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին»¹²։ Պատմիչի հաղորդման այս հատվածը տարակարծությունների առիթ է տվել. հետազոտողների մի մասը կարծում է, որ Զահապի կինը Մամիկոնյան տոհմից էր¹³, իսկ մյուսը՝ Բագրատունի¹⁴։ Ահա Վար-

⁴ Х а ч а т р я н. 2022, № 2, 56.

⁵ Վ ա Ր Դ ա ն յ ա ն. 2019, 18–33:

⁶ Ա դ ո ն ց. 2006, 448:

⁷ Ղ ե լ ո ն Դ Վ ա Ր Դ ա պ ե տ. 2007, 830:

⁸ Վ ա Ր Դ ա ն յ ա ն. 2017, 16–27:

⁹ Ղ ե լ ո ն Դ Վ ա Ր Դ ա պ ե տ. 2007, 831:

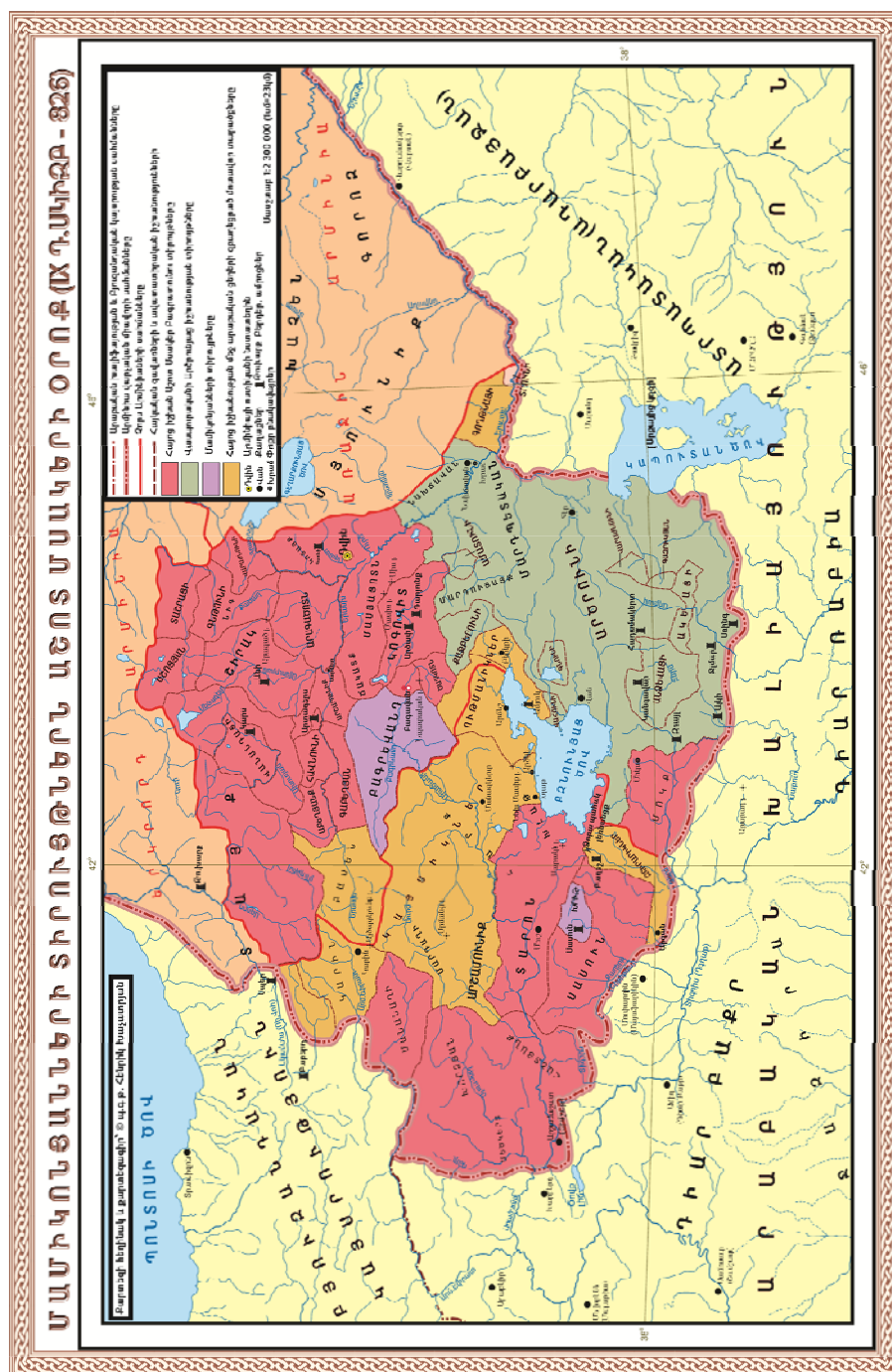
¹⁰ Ղ ե լ ո ն Դ Վ ա Ր Դ ա պ ե տ. 2007, 830:

¹¹ Հայոց պատմություն. 2018, 321:

¹² Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. 1862, 76:

¹³ Գ Ր Ի Գ Ր Յ ա ն. 1983, 51, Հայոց պատմություն. 2018, 335:

¹⁴ Գ Ր Ի Գ Ր Յ ա ն. 2011, 29:

դան վարդապետի հաղորդումը. «Բայց անկեղոցն ի մեծ պատերազմին մնացորդք՝ էին այսոքիկ. երկու որդիք Սմբատայ որդւոյ Աշոտի, որոց անուանքն՝ Աշոտ և Շապուհ. և Սամուելի եղբայր մի Շապուհ անուն. Իսկ Մուշեղայ՝ երկու որդիք և չորս դստերք. անդրանկին Շապուհ անուն: Որք անկան յերկիրն Վասպուրական. զորս եսական զերկոսին Մեհրուժան Արծրունի, որպես թէ ի պատճառս հօրն նոցա եղև աղէտն մեծ. և մի ի քերց նոցա ետ զինքն յամուսնութիւն Զահապի ումեմն խմայելացւոյ՝ թիկունս առնելով զնա (ընդգծումը մերն է – Հ. Խ.)»¹⁵: Պատմիչի այս հաղորդումից պարզ հետևում է՝ Մուշեղ Մամիկոնյանի երկու որդիներին, որոնք ապաստանել էին Վասպուրականում, սպանում է Մեհրուժան Արծրունին: Ապա նշվում է, որ նրանց՝ նահատակված Մամիկոնյան եղբայրների մի քույրը, որպես թիկունք՝ մահմեդական Զահապի հետ էր ամուսնացել, որի համար էլ վերջինս «յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց», իրականում, սակայն իր տիրապետութեան տակ էր վերցրել Մամիկոնյաններին պատկանող հատվածը՝ Արտագերս ամրոցն իր չրջակայքով:

Համաձայն Ստեփանոս Ասողիկի՝ Արշարունիքը Կամսարականներից գնել էր Աշոտ Մսակերը¹⁶: Դա պետք է տեղի ունեցած լիներ առնվազն 785 թ. հետո, երբ Հայոց իշխան Տաճատ Անձևացու հետ զոհվեց նաև Ներսէս Կամսարականը¹⁷, որը, ըստ էության, հիշատակվող վերջին Կամսարական նախարարն էր:

Մասնագիտական գրականության մեջ, թերևս, վրիպման հետևանքով ենթադրվել է, որ Աշոտ Մսակերը Շիրակ գավառը ևս գնել էր Կամսարականներից¹⁸: Սակայն Վարդան վարդապետը հստակ նշում է, որ Աշոտ և Շապուհ Բագրատունիները «և եղեալք զկողմամբքն Շիրակայ՝ հարին զգօրսն Խմայելի՝ որ անդ, և զրաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց»¹⁹: Փաստորեն, Շիրակն արաբների ռազմավարման ներքո էր և այդ պատճառով է, որ միայն Արշարունիքն է գնվում Աշոտ Մսակերի կողմից:

Ա. Վարդանյանը գտնում է, որ Զահապն Արշարունիքի Մամիկոնյաններին պատկանող հատվածում տեղ ու տնօրինություն կարող էր անել այն ժամանակ, երբ արդեն կենդանի չէին թե՛ Դավիթ ու Շապուհ Մամիկոնյանները, թե՛ Մուշեղի երկու որդիները²⁰: Այսինքն, Զահապն Աշոտ Մսակերի հետ պետք է բախվեր 786–806 թթ. հետո, երբ Շապուհ և Դավիթ Մամիկոնյաններն այլևս չկային²¹: Այսպիսով տեսնում ենք, որ Զահապի և Աշոտ Մսակերի բախման շարժառիթները, Արշարունիքին տիրելն էր, որն էլ ավարտվում է Բագրատունիների հաղթանակով:

Նկատենք, որ Գաբեղյանը գավառը թյուրիմացաբար համարվել է Մամիկոնյանների տիրույթ²², որտեղ վերջիններիս հաստատվելու վերաբերյալ Վար-

¹⁵ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. 1862, 76:

¹⁶ Ստեփանոսի Տարաւեցի Ասողիկ. 2011, 707:

¹⁷ Ղեւոնդ Վարդապետ. 2007, 845:

¹⁸ Հայոց պատմություն. 2018, 333:

¹⁹ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. 1862, 76:

²⁰ Վարդանյան. 2016, 48–49:

²¹ Վարդանյան. 2017, 4:

²² Եղիազարյան. 2011, 92, Վարդանյան. 2019, 26:

դան վարդապետը հայտնում է. «Եւ Գրիգոր Մամիկոնեան արիաբար պահեալ զհաւատն երանէ ի բանտեն, և դայ մտանէ ի գաւառն իւր Բագրևանդ, և կամէր ամրանալ ի գաւառն Գաբեղինից ի Գազանածական. որ և զկնի եօթն աւուրց մեռանի»²³: Այստեղ խոսքը գնում է Քուրդիկ Մամիկոնյանի որդու՝ Գրիգորի մասին, ով Բուղայի ձերբակալությունից (850-ական թվականներ) հետո վերադարձել էր իրեն պատկանող Բագրևանդ գավառը: Վերոբերյալից, ի տարբերություն Արշարունիքում ունեցած տիրույթների, ամենևին չի երևում, որ Մամիկոնյաններն այստեղ ամուր հաստատվել կամ տիրել են Գաբեղյանքին, կամ նրա ինչ-որ հատվածին: Գրիգոր Մամիկոնյանը ցանկանում է պարզապես «ամրանալ» Գաբեղյանք գավառում, սակայն յոթ օր անց մահանում է:

VIII դ. Բագրատունիների կողմից Մամիկոնյանների տիրույթներին տիրելու խնդիրը

Մասնագիտական գրականության մեջ տարածված է այն տեսակետը, թե արդեն VIII դ. վերջերին Բագրատունիները տիրել են քայքայված նախարարությունների տիրույթներին: Դրանց մեջ առանձնանում են հատկապես Տայքն ու Տարոնը, որոնք դարեր շարունակ եղել են Մամիկոնյանների տոհմական տիրույթներ: Այս կապակցությամբ Յոզեֆ Մարկվարտը դիպուկ նկատել է, որ դեռևս VII դ. Վարազտիրոց Բագրատունին Տարոնը, ապա Տայքը դիտարկում էր որպես իրեն հուսալի ապաստարան²⁴: Նշենք, որ հետազոտողները միակարծիք չեն, թե երբ են նշված տիրույթները Մամիկոնյաններից անցել Բագրատունիներին: Տայքին անդրադարձած վերջին ուսումնասիրություններում նշվում է IX դ. սկիզբը²⁵ և 775–779 թթ.²⁶, իսկ Տարոնի պարագայում՝ VIII դ. վերջին կամ IX դ. սկզբներին՝ մինչև 804 թ.²⁷, և 806–810 թթ. միջակայքում²⁸:

Մամիկոնյան նախարարության համար ճակատագրական էր 774–775 թթ. հակաարաբական ապստամբությունը, որի արդյունքում տոհմը զրկվեց իր նախկին հզորությունից, իսկ մի փոքր ուշ՝ նաև տիրույթների մեծ մասից: Բագրատունիները, թեև տիրում էին Հայոց իշխանի պաշտոնին, այդուհանդերձ, տիրապետում էին միայն Սպեր, Կոգովիտ, Ծաղկոտն գավառներին ու Բագավանին հարակից շրջաններով²⁹:

VIII դ. վերջերից և մինչև IX դ. սկզբները տեւած քաղաքական իրադարձությունների արդյունքում Բագրատունիները հնարավորություն ստացան ընդարձակելու իրենց հողային տիրույթները, որն իրականացրեցին 775 թ. Արձնիի ճակատամարտում զոհված Հայոց իշխան և սպարապետ Սմբատ Բագ-

²³ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. 1862, 81:

²⁴ Մ ա ր կ ու ա ռ տ. 1913, 34:

²⁵ Ե ղ ի ա զ ա ը յ ա ն. 2014, 51:

²⁶ Ն ա զ ա ը յ ա ն. 2019, 220:

²⁷ Գ ը ի գ ո ը յ ա ն. 1983, 55:

²⁸ Վ ա ը ղ ա ն յ ա ն. 2016, 50:

²⁹ Ըստ էություն, Բագրատունյաց տոհմի տարածքային աճը սկսվեց Աշոտ Մսակերի ժամանակ (Ե ղ ի ա զ ա ը յ ա ն. 2011, 29, 81, 88):

րատունու որդիները՝ Աշոտ Մսակերն ու Շապուհը: Այս առթիվ Վարդան վարդապետը հաղորդում է. «... և ելեալք զկողմամբքն Շիրակայ՝ հարին զգորան Իսմայելի՝ որ անդ, և գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց: Եւ այսպէս ըստ բախտին ելեալ Աշոտի քաջի՝ շինէ զԿամախ, և բնակեցուցանէ ի նմա զընտանիս իւր...»³⁰: Այսինքն՝ Տայքը գրավել են Աշոտն ու Շապուհը, որից հետո Աշոտը, կառուցելով Կամախ՝ իրականում Կալմախ ամրոցը, այնտեղ է բնակեցրել իր ընտանիքը: Այս հաղորդումը, ճիշտ է, խոսում է Տայքի՝ Բագրատունիներին անցնելու փաստի մասին, սակայն ժամանակագրութիւն չկա, թե մոտավոր ե՞րբ դա կարող էր տեղի ունեցած լինել: Հաջորդիվ՝ Վարդան վարդապետը նշում է, որ Աշոտ Մսակերը «... երթեալ հազար արամբ յԱղիովիտ գաւառ, և առ ինքն գումարեալ զամենայն աղիսին իւրեանց (Գնունիներին— չ. Խ.), տանի բնակեցուցանէ ի Տայս»³¹: Այս հաղորդումից հետևում է, որ Գնունյաց տոհմին օգնութեան գալու ժամանակ Տայքն արդեն Աշոտի իշխանութեան տակ էր գտնվում:

Հարցի քննութեան համար կարևոր է Աշոտ Մսակերի կառավարման գոնե մոտավոր թվականների ճշգրտումը: Առաջինը հիշատակում է Ասողիկը. «Իսկ ըստ իշխանաց կարգին գկնի Սմբատայ որդւոյ Աշոտոյ՝ Աշոտ որդի նորա, որ Մսակեր կոչուր՝ ամս Ի»³²: Ինչպես երևում է, պատմիչն Աշոտ Մսակերի իշխանութիւնը դնում է հորից անմիջապես հետո, ինչը ճիշտ չէ: Աշոտ Մսակերին հիշատակում է նաև Սամվել Անեցին, որը, ի տարբերութիւն Ասողիկի, նշում է թվական. «801 (արդի թվական), 803 (փրկչական թվական) — Աշոտ որդի Սմբատա՝ Մսակերն (Հայոց) ամս Ի (20)»³³: Սակայն, այս դեպքում կստացվի, թե Աշոտ Մսակերը կառավարել է մինչև 821 թվականը (801+20), ինչը ևս ճիշտ չէ: Ասողիկի այն հաղորդումը՝ Աշոտին հաջորդեց որդին՝ Սմբատ Աբլաբասը, որը Հայոց 275 թ. (=արդի թվականի 826) ազատվեց գերութիւնից և եկավ Հայաստան³⁴, փաստում է՝ Աշոտի վախճանի թվականը պետք է լիներ 826 թ.: Եթե Աշոտ Մսակերի վախճանը 826 էր և կառավարել էր 20 տարի, ինչպես նշում են աղբյուրները, ապա նրա կառավարման սկիզբ է դառնում ոչ թե 801, այլ՝ 806 թ.: Ամեն պարագայում ակնհայտ է, որ նրա կառավարումը սկսվում է IX դ. սկզբին, որից հետո էլ, ինչպես կտեսնենք ստորև, նա տիրացավ Մամիկոնյանների հինավուրց տիրույթներին:

Անդրադառնալով Աշոտ Մսակերի կողմից նոր տիրույթների գրավմանն ու դրանց հերթականութեանը՝ պետք է դիմենք Ասողիկի և Վարդան վարդապետի հաղորդած տեղեկութիւններին: Ասողիկի համաձայն. «Սա (Աշոտ Մսակերը — չ. Խ.) գանձագին արար զգաւառն Արշարունեաց յազգէն Կամսա-

³⁰ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. 1862, 76:

³¹ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. 1862, 77:

³² Ստեփանոսի Տարաւնեցի Ասողիկ. 2011, 707:

³³ Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ. 2014, 161:

³⁴ Ստեփանոսի Տարաւնեցի Ասողիկ. 2011, 707: Իրականում Հայոց իշխանը ոչ թե Սմբատն էր, այլ Աշոտի ավագ որդին՝ Բագարատը, որն էլ հետո դարձավ նաև Իշխանաց իշխան (Իրասխանակերտցի. 2010, 429, Թովմա Արծրունի եւ Անանուն. 2010, 141):

րականաց եւ զարքունիան ի Կոգովտէ յԱրշարունիս փոխեաց (ընդգծումը մերն է – չ. Խ.)»³⁵: Իսկ ըստ Վարդան վարդապետի. «... և ելեալք (Աշոտ Մսակերն ու Շապուհը – չ. Խ.) զկողմամբքն Շիրակայ՝ հարին զգօրսն Իսմայելի՝ որ անդ, և գրաւեցին յինքեանս զՇիրակ և զԱշոցք, և զգաւառն Տայոց»³⁶: Վերոնշյալ հաղորդմամբ՝ Ասողիկը մատնանշում է, որ Արշարունիքը (մի մասը) գնելուց Աշոտն արդեն Հայոց իշխան էր, քանզի «արքունիք» տեղափոխելը պետք է վերաբերեր իշխանական նստոցին³⁷: Այստեղից կարող ենք եզրակացնել, որ հաստատվելով արաբների կողմից որպես Հայոց իշխան՝ Աշոտ Մսակերը լծվեց Բագրատունիների հողային տիրույթների ընդարձակման գործընթացին: Եվ սա պատահական չէ, որ հենց Արշարունիքն էր առաջին տիրույթը, որը ձեռք բերեց Աշոտ Մսակերը, քանի որ Կոգովտիում ամրացած Աշոտը չէր կարող առանց Արշարունիքի գրավել Շիրակը, Աշոցքն ու Տայքը: Նկատենք նաև, որ Աշոտ Մսակերը հանգիստ կարող էր գանձագին ձեռքբերել Արշարունիքն առանց Հայոց իշխան լինելու, քանի որ դա հողատիրության հիմնական ձևերից էր: Վերոնշյալից կարող ենք եզրակացնել, որ Աշոտ Մսակերը IX դ. սկզբին կարգվելով երկրի կառավարիչ՝ Հայոց իշխան, իրականացրել է Բագրատունյաց տոհմական տիրույթների ընդարձակում:

Այս համատեքստում Գնունյաց տոհմի՝ Աշոտի օգնությունը դիմելը, կարծում ենք, ընդգծում է նրա կարգավիճակը՝ Հայոց իշխան լինելը, այլապես տրամաբանական կլիներ օգնություն ակնկալել ավելի մոտ գտնվող ու ոչ պակաս հզոր Վասպուրականի Արծրունի իշխանից: Այս հարցադրումը պատահական չէ, քանի որ IX դարում Գնունիների մի ճյուղը հիշատակվում է Վասպուրականի իշխանության մեջ³⁸: Կարծում ենք, անտեսվում է նաև այն փաստը, որ Արմինիա վարչական միավորի գերագույն տեղը խալիֆն էր և առանց նրա հրամանագրի ոչ մի նախարար ժառանգապես չէր իշխի իր տիրույթում: Պարզապես հարց է ծագում՝ ոմն գահերեց իշխան ի՞նչ հիմքով պետք է մի ամբողջ տոհմ արաբական նախարարակործան քաղաքականությունից ազատեր նրանց Աղիովիտից տեղափոխելով Տայք և հանդիպել պատժիչ գործողությունների: Վարդան վարդապետի այդ անուղղակի տեղեկությունը, ըստ երևույթին, խոսում է Աշոտ Մսակերի պաշտոնական կարգավիճակի մասին, որն էլ ինքնին բացառում է Գնունիների այդ տեղափոխումը թվագրել 785–790 թթ.³⁹:

Նկատենք, որ Աշոտ Մսակերի հայրը՝ Սմբատ սպարապետը, ապստամբություն մասնակիցների շարքում էր, և արաբները դա չէին մոռացել. այս առումով Բագրատունիների տոհմն այնքան էլ շահեկան վիճակում չէր: Ու ամենևին պատահական չէր, որ 775 թ. ճակատամարտից հետո ապստամբության մասնակիցներ Վասակ և Ատրներսեհ Բագրատունիները հեռացան Տայք՝ խուսա-

³⁵ Ստեփանոսի Տարաւնեցի Ասողիկ. 2011, 707:

³⁶ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. 1862, 76:

³⁷ Այս մասին մեր բանավոր զրույցի ընթացքում նշել է պ. գ. դ. Ա. Եղիազարյանը:

³⁸ Թովմա Արծրունի եւ Անանուն. 2010, 143, 173:

³⁹ Тер-Гевондян. 1977, 125; Հմմտ. Հայոց պատմություն. 2018, 333:

փելով արաբների վրեժխնդրությունից: Արաբները, մի տարածաշրջանում, ուր մեծ կորուստների գնով վերականգնել էին իրենց տիրապետությունը, թույլ չէին տա Աշոտ Մսակերին միավորիչ որևէ գործողություններ կատարել՝ առանց իրավական հիմքի և ռազմական ուժի, իսկ հիմքը դա արաբների կողմից ընկալելի լինելն էր, այսինքն՝ Աշոտը պետք է նշանակվեր Հայոց իշխան:

Այսպիսով IX դ. սկզբին նշանակվելով Հայոց իշխանի պաշտոնին՝ Աշոտ Մսակերն իշխանական պաշտոնական նստոցը տեղափոխում է Արշարունիք, ընդ որում՝ վերջինս կարող էր ձեռք բերվել նախքան Հայոց իշխան կարգվելը, քանի որ գանձագիրն էր: Այնուհետև եղբոր՝ Շապուհի հետ գրավում է Շիրակը, Առոցքն ու Տայքը: Նվաճումների այս երթուղին հուշում է, որ այն IX դարից շուտ չէր կարող լինել, իսկ Տայքից հետո հաջորդ գավառը Տարոնը պետք է լիներ: Դրա օգտին է խոսում Վարդան վարդապետի հետևյալ տեղեկությունը. «Բայց տունն Ջահապալ զօրացեալ ի Դուին, իբրև հինգ հազարաւ կամեցան գնալ ի Տարօն, յիշխանութիւնն Աշոտոյ որդւոյ Սմբատայ»⁴⁰: Այս անցքերը, ինչպես կարծում է Գ. Գրիգորյանը, տեղի են ունեցել 813 թ.⁴¹, ինչն էլ օրինաչափորեն ցույց է տալիս, որ Տարոնը IX դ. սկզբին է անցել Աշոտ Բագրատունուն:

Տայքի ձեռքբերման հետ կապված կատարենք կարևոր դիտարկում՝ դրան ժառանգական իրավունքով Աշոտ Բագրատունու տիրելուն⁴²: Ըստ Վարդան վարդապետի հաղորդման. «Ե զի Ջահապ յափշտակեալ էր մասն ինչ յԱրշարունեաց, և խորհէր տիրել ի ձեռն կնոջն բոլոր աշխարհին, զայն առին Աշոտ և Շապուհ»⁴³ (ընդգծումն մերն է — Ն. Խ.): Այստեղ «տիրել ի ձեռն կնոջն» կապակցությունից կարող ենք բխեցնել, որ խոսքը ժառանգական իրավունքի մասին է, և Ջահապը, լինելով գոհված Մուշեղ Մամիկոնյանի փեսան, ժառանգական իրավունքով հավակնում էր տիրել Արշարունիքի մյուս մասին: Այսպես, սա ակներև խոսում է՝ ժառանգական իրավունքը գործում էր, ինչից էլ կարող ենք հետևություն անել, որ Աշոտ Մսակերը, լինելով Սամուել Մամիկոնյանի թուր⁴⁴, ևս կարող էր ժառանգական իրավունքով հավակնել Մամիկոնյանների կալվածքներին: Ընդ որում, ժառանգական իրավունքի առկայությունը չէր ենթադրում այդ տարածքների «լուռ» հանձնում Բագրատունիներին: Լինելով ժառանգության հավանական թեկնածու՝ Աշոտը, որպես գերակա, գենքի ուժով տիրեց Տայքին, ինչն իրավաչափ էր և չառաջացրեց ոչ մի դժգոհություն⁴⁵: Մեկ հանգամանք ևս. Աշոտ Մսակերն իր եղբոր հետ կա-

⁴⁰ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. 1862, 78:

⁴¹ Գրիգորյան. 1983, 54–55:

⁴² Եղիազարյան. 2011, 121: Հմմտ. Գրիգորյան. 1983, 53:

⁴³ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. 1862, 76:

⁴⁴ Ղևոնդ պատմիչը, թվարկելով մահացած զորագլուխներին, նշում է. «...ի տանէն Մամիկոնեանց Մուշեղ զաւրավար (Տարոնի ճյուղ — Ն. Խ.) եւ Սամուէլ տէր Մամիկոնէից (Տայքի ճյուղ — Ն. Խ.), աներ սպարապետին մեծի (Սմբատ Բագրատունու — Ն. Խ.)» (տե՛ս Ղևոնդ Վարդապետ. 2007, 838):

⁴⁵ 786 թ. Վասպուրականի վերակացու կարգվեց Դավիթ Մամիկոնյանը (Վկա-յաբանութիւն սրբոց իշխանացն Համազասպայ եւ Սահակայ Արծրունեաց. 2007, 954): Այդ նույն թվականին սպանվեցին Մուշեղ Մամիկոնյանի երկու որդիները,

րող էր դիմադրել ու հաղթել արաբ Ջահապին իրավական հիմքի առկայությամբ պայմաններում, հակառակ դեպքում արաբական գաղութներ ստեղծող, նախարարական համակարգը քայքայող ինստիտյուցիոնալ հազիվ թե ձեռնպահ մնար իր իսկ հովանավորյալներին օգնելուց: Սա խոսում է այն մասին, որ Աշոտ Բագրատունին ուներ Հայոց իշխանի կարգավիճակ, որը ենթադրում էր նաև՝ նա հայկական տիրույթների մեջ ապրող արաբական տարրի իշխանն էլ էր: Այսինքն՝ տեղի ունեցավ ավատատիրական կարգերին հատուկ գերակայի ու ստորակայի միջև բախում, որն էլ ավարտվեց Բագրատունիների հաղթանակով՝ հող նախապատրաստելով հետագա գրավումների համար:

Եզրակացություն

Մամիկոնյանները VIII դ. վերջին իրենց տիրույթներին միացրեցին Արշարունիք գավառում գտնվող Արտազերս ամրոցն իր շրջակայքով: Ստույգ հնարավոր է՛լ ասել, թե հսկայական այն տիրույթները, որոնց տիրում էին Մամիկոնյաններն առավել վաղ, նույնությամբ պահպանվել էին մինչև IX դարը, թե ոչ: Արձնիի 775 թ. ճակատամարտի պարտությունից հետո, ճիշտ է, ի տարբերություն Կամսարականների, Խոռխոռունիների, Ռշտունիների և այլ տների, Մամիկոնյան նախարարությունը չվերացավ, սակայն խիստ թուլացած առժամանակ դուրս մնաց երկրի քաղաքական ասպարեզից: Արդյունքում՝ Մամիկոնյանները IX դ. սկզբին, երբ Աշոտ Մսակերը նշանակվեց Հայոց իշխան, կորցրին Տալբն ու Տարոնը՝ իրենց ձեռքում պահելով միայն Բագրևանդն ու Սասուն-Խուլթի մի մասը:

Հենրիկ Խաչատրյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի միջին դարերի պատմության բաժնի գլխաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ պատմական աշխարհագրություն, Հայաստանի և Իրանի իրավունքի պատմություն: Հեղինակ է 10 հոդվածի: ORCID:0000-0002-8518-9564. henry.khachatryan89@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ադոնց Ն. 2006, Երկեր, հ. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 652 էջ:

Գրիգորյան Գ. 1983, Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX–X դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 197 էջ:

Գրիգորյան Մ. 2011, IX դարասկզբի Արշարունիքի տերերի հարցի շուրջ. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 1, էջ 26–32:

Եղիազարյան Ա. 2010, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 192 էջ:

Եղիազարյան Ա. 2011, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885–908 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 394 էջ + 6 քարտեզ:

Իսկ Սամուել Մամիկոնյանի եղբոր՝ Շապուհի մասին ոչինչ հայտնի չէ: Ուստի, կարծում ենք, որ Աշոտ Մսակերի դեմ հանդես եկող Մամիկոնյան իշխան չէր լինի):

Եղիազարյան Ա. 2014, Մեծ Հայքի Տայք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. – «Վէմ» (Երևան), թիվ 2, էջ 35–61:

Թովմա Արծրունի եւ Անանուն. 2010, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. – Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ, Ժ. դար, Գիրք Ա, Անթիլիաս–Լիբանան, “Armenian Catholicosate of Cilicia”, էջ 46–313:

Հայոց պատմություն. 2018, հ. II, Միջին դարեր. գիրք առաջին (IV դարի սկիզբ–IX դարի կես), Երևան, «Զանգակ» հրատ., 704 էջ + 24 էջ ներդիր:

Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի. 1862, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 184 էջ:

Ղեւոնդ Վարդապետ. 2007, Պատմաբանութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի. – Մատենագիրք Հայոց, հ. Զ, Ը. դար, Անթիլիաս–Լիբանան, “Armenian Catholicosate of Cilicia”, էջ 735–851:

Յովհաննէս Դրասխանակերտցի. 2010, Պատմութիւն Հայոց. – Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ, Ժ. դար, Անթիլիաս–Լիբանան, “Armenian Catholicosate of Cilicia”, էջ 357–584:

Մարկուարտ Յ. 1913, Ա. Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, Բ. Վրական Բագրատունեաց ծագումը, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 160 էջ:

Նազարյան Լ. 2019, Տայքում և Կղարջքում Բագրատունիների վրացական ճյուղի իշխանության հաստատման թվականի շուրջ. – ՊԲՀ, № 2, էջ 211–222:

Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ. 2014, Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ Կարեն Մաթևոսյանի, Երեւան, «Նաիրի», 504 էջ:

Ստեփանոսի Տարաւնեցի Ասողիկ. 2011, Պատմութիւն տիեզերական. – Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԵ, Ժ. դար, Երեւան, “Armenian Catholicosate of Cilicia”, էջ 639–829:

Վարդանյան Ա. 2016, Տարոն գավառի պատկանելիության հարցի շուրջ (VIII դ. երկրորդ կես – IX դ. սկիզբ). – «Հայոց պատմության հարցեր» (Երևան), հ. 17, էջ 41–51:

Վարդանյան Ա. 2017, Մամիկոնյան իշխանական ընտանիքը Բագրևանդում և Տարոն–Սասունում IX–XII դդ. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2, էջ 3–16:

Վարդանյան Ա. 2019, Մամիկոնյան նախարարական տան տիրույթները. – «Հայագիտության հարցեր», № 1, էջ 18–33:

Վկայաբանութիւն սրբոց իշխանացն Համազասպայ եւ Սահակայ Արծրունեաց. 2007. – Մատենագիրք Հայոց, հ. Զ, Ը. դար, Անթիլիաս–Լիբանան, “Armenian Catholicosate of Cilicia”, էջ 949–966:

Տեր-Ղևոնդյան Ա. 1964, «Հայոց Իշխան»-ը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում. – ՊԲՀ, № 2, էջ 121–134:

Хачатрян Г. 2022, Нахарарские (княжеские) владения Марзпанской Армении (V–VI вв.). – ИФЖ, № 2, с. 47–62.

Тер-Гевондян. 1977, Армения и Арабский халифат. Ереван, АН АрмССР, 323 с.

Юзбашян К. 1988, Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. М., «Наука», 304 с.

ВОПРОС О ВЛАДЕНИЯХ МАМИКОНЯНОВ В КОНЦЕ VIII В.

ГЕНРИК ХАЧАТРЯН

Резюме

Ключевые слова: Мамиконяны, Багратуни, Ашот Мсакер, Халифат, Аршаруник, Тайк, Тарон.

Начиная с 700–885 гг. Армения вместе со странами Южного Кавказа (Картли, Арран, Ширван и Дербент) представляла собой единую административную единицу Арминия Арабского халифата. Мамиконяны были одним из сильных, если не сильнейшим нахарарским (княжеским) родом, который владел обширными землями. Уже с VII в. видно соперничество между Мамиконянами и нахарарами Багратуни. В VIII в. институт Первенствующего князя (Князь Армении), кроме двух случаев, в основном находился в руках князей Багратуни.

Во второй половине VIII в. Мамиконяны, а точнее их ветвь из Тарона во главе с Мушегом Мамиконяном приобрели крепость Артагерс с сопредельными землями, которая находилась в уезде Аршаруник. После поражения в битве с арабами при Ардзни в 775 г. Мамиконяны на время покинули политическую арену Армении. Хотя они ослабли, так как вложили в битву весь свой военный потенциал, но не исчезли, как нахарарские роды Камсараканов, Хорхоруни, Рштуни и т. д. После битвы участники восстания из рода Багратуни покинули свои владения чтобы избежать мести арабов.

Точка зрения, что Ашот Мсакер Багратуни завладел доменами ослабших Мамиконянов уже вскоре после 775 г., не обоснована. Ашот Мсакер в начале IX в., когда стал Князем Армении, перенес свою резиденцию из уезда Коговит в уезд Аршаруник, часть которого он купил у потомков ослабших Камсараканов. Это опирается на сообщение историка Асогика. Уже после этого Ашот Мсакер как Первенствующий князь начал расширять свои феодальные владения. Вместе со своим братом Шапухом завоевал у араба Джахапа другую часть уезда Аршаруник, который принадлежал Мамиконянам, потому что он был женат на дочери Мушега Мамиконяна и сам планировал завоевать Аршаруник полностью. После этого, они взяли уезд Ширак, Ашоцк и провинцию Тайк. По косвенным сведениям Вардана вардапета можно предположить, что Ашот Мсакер, будучи по материнской линии потомком рода Мамиконянов, мог претендовать на Тайк. Что в конечном счете и случилось: он завоевал Тайк, затем и уезд Тарон. Нельзя точно утверждать, сохранили ли Мамиконяны все свои территории в VIII в. Можно только уверенно сказать, что в начале IX в.

они потеряли Тайк и Тарон, в итоге сохранив только уезд Багреванд и часть Сасун-Хута.

Դենրիկ Խաչատրյան – կ. ի. ռ., научный сотрудник отдела средневековой истории Института истории НАН РА. Научные интересы: историческая география, история права Ирана и Армении. Автор 10 статей. ORCID: 0000-0002-8518-9564. henry.khachatryan89@gmail.com

ISSUE ON THE POSSESSIONS OF THE MAMIKONYANS AT THE END OF THE EIGHTH CENTURY

HENRIK KHACHATRYAN

Summary

Keywords: the Mamikonyans, the Bagratunis, Ashot Msaker, Caliphate, Arsharunik, Tayk, Taron.

Beginning from the year of 700 to the middle of the 9th century, Armenia together with the countries of the South Caucasus (Kartli, Arran, Shirvan and Derbent) constituted a single administrative unit called Arminiya of Arab Caliphate. The Mamikonyans were one of the strong, if not the strongest Nakharar (princely) family, which owned vast lands. Already from the 7th century the rivalry between the Mamikonyans and the Nakharars of Bagratuni is visible. In the 8th century, the institution of the First Prince (Prince of Armenia), except for two cases, was mainly in the hands of the princes of Bagratuni.

In the second half of the 8th century the Mamikonyans, or rather their branch from Taron, led by Mushegh Mamikonyan, acquired the Artagers fortress with adjacent lands, which was located in the Arsharunik district. After the defeat in the anti-Arab battle of Ardzni in 775, the Mamikonyans became so weak that they temporarily left the political arena of Armenia. Although they weakened, as they had put all their military potential in that battle, they did not disappear like the Nakharar clans of the Kamsarakans, Khorkhorunis, Rshtunis, etc. After the battle, participants in the uprising from the Bagratuni clan left their possessions to avoid the revenge of the Arabs.

The point of view that Ashot Msaker Bagratuni took possession of the domains of the weakened Mamikonyans shortly after 775 is not supported. At the beginning of the 9th century Ashot Msaker, when he became the Prince of Armenia, moved the residence of the Prince from Kogovit to the Arsharunik district, part of which he had bought from the descendants of the weakened Kamsarakans. This is based on Asoghik's report. After this, as the Prince of Armenia, he began to expand his feudal holdings. Together with his brother Shapuh, he conquered, from the Arab Jahapp, the other part of the Arsharunik

district, which belonged to the Mamikonyans, as he was married to the daughter of Mushegh Mamikonyan and he planned to conquer Arsharunik completely. After that, they took the district of Shirak, Ashotsk and the province of Tayk. According to the indirect information from Vardan Vardapet, one can assume that Ashot Msaker, being a descendant of the Mamikonyan clan on his mother's side, could lay claim to Tayk, which ultimately happened. He conquered Tayk, then the district of Taron. We have no information on whether the Mamikonyans retained all their territories in the 8th century. We can confidently say that at the beginning of the 9th century they lost Tayk, then Taron, eventually retaining only the district of Bagrevand and part of Sasun-Khut.

Henrik Khachatryan – Candidate of Sciences in History, Researcher at the Department of Medieval History of the Institute of History of NAS RA. Scientific interests: historical geography, history of Law of Armenia and Iran. Author of 10 articles. ORCID:0000-0002-8518-9564. henry.khachatryan89@gmail.com

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ 1917 Թ. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ
ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ*

ՎԱՀԱՆ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Պարսկաստան, պարսկահայություն, Փետրվարյան հեղափոխություն, Թեհրան, Թավրիզ, Համադան, Ղազվին, Ռուսաստան, Բրիտանիա, Ատրպատական, Թուրանյան եղբայրներ:

Նախաբան

1905–1911 թթ. սահմանադրական հեղափոխությունից հետո Պարսկաստանը¹ խորը ճգնաժամ էր ապրում, ինչը ծագել էր ներքին ու արտաքին պատճառներից: Հեղափոխության արդյունքում Պարսկաստանում ստեղծված ներքաղաքական ճգնաժամը սպառնալիք էր երկրում ուղևորական շահերին: 1907 թ. Պարսկաստանն ազդեցության գոտիների բաժանելու անգլա-ռուսական համաձայնագրի կնքումով այդ երկրների հարաբերությունները թեև նոր բովանդակություն ստացան, սակայն մրցակցությունը Պարսկաստանում չմեղմացավ և շարունակվեց դրսևորվել քողարկված նոր դիմակայությամբ: Բրիտանիային հաջողվեց սերտ համագործակցություն ձևավորել տեղի սահմանադրական կառավարող շրջանակների հետ՝ սահմանափակելով շահական արքունիքում ուղևորական ազդեցությունը²:

Չնայած Պարսկաստանն Առաջին աշխարհամարտի մասնակից էր և 1914 թ. նոյեմբերի 2-ին պաշտոնապես հայտարարեց իր չեզոքության մասին՝ Անտանտն ու Քառյակ միությունը հաշվի չառնալով այդ հանգամանքը և երկրի տարածքը ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձրեցին:

1915 թ. վերջին Պարսկաստանի ողջ հարավը, բացառությամբ Պարսից ծոցի առափնյա շրջանի մի նեղ շերտի, գտնվում էին գերմանա-թուրքական վերահսկողության ներքո:

Այդ պատճառով Բրիտանիան ձևավորեց «Արևելյան պարսկական պատնեշ»՝ Կասպից ծովից մինչև Հնդկական օվկիանոս, որի գլխավոր խնդիրն էր՝ ամրապնդել անգլիացիների տիրապետությունը և կանխել Գերոգ Ֆոն Կաուսիցի գլխավորած գերմանա-թուրքական ուժերի ներթափանցումը Հնդկաս-

* Ներկայացվել է 08. V. 2024 թ., գրախոսվել է 28. V. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

¹ Մինչև 1935 թ. երկիրը կոչվում էր Պարսկաստան, որը հաճախ նաև նույնացվում է Իրան անվանմամբ: 1917–1918 թթ. վերաբերող արխիվային նյութը և պարբերական մամուլը ինչպես հայ իրականության մեջ, այնպես էլ Ռուսաստանում հիշատակում են Պարսկաստան անվանումը:

² Ն ա վ ա ս ա ր դ յ ա ն. 2020, 208–209:

տան և Աֆղանստան³։ 1916 թ. սեպտեմբերին գեներալ Պ. Սայքսի «Հարավ-պարսկական հրաձիգները» և անգլա-հնդկական կանոնավոր զորքերը մտան մայրաքաղաք Սպահան⁴։

Ինչ վերաբերվում է Պարսկական (արևելյան) ճակատում Ռուսաստանի ռազմական գործողությունների ընթացքին, ապա դրանք հիմնականում կապվում են Կովկասյան բանակի առանձին էքսպեդիցիոն կորպուսի⁵ և նրա հրամանատար, գեներալ Նիկոլայ Բարաթովի (Բարաթաշվիլի) անվան հետ։

Ռուսական զորքերը, գրավելով Ղումը և Քերմանշահը, Պարսկաստանը «կտրեցին» թուրքական Միջագետքից։ Արդյունքում ռուսական կորպուսը երկիրը դրեց Անտանտի տերությունների վերահսկողության տակ։ Իսկ արդեն 1916 թ. ապրիլի 1-ին՝ անգլիացիներից շուտ, Ն. Բարաթովի կորպուսը գրավեց Սպահանը, ինչը զսպեց նաև ավազակախմբերի ու թուրքերի առաջնադատը Բաղդադ-Թեհրան ուղղությամբ։

1916 թ. հուլիսի 30-ին Պարսկաստանի նորանշանակ վարչապետ անգլիամետ Վոստուղ-օդ-Դուլեն (Միրզա Հասան խան) օգոստոսին Անգլիայի և Ռուսաստանի հետ կնքեց համաձայնագիր, որը նշանակում էր Պարսկաստանի նկատմամբ անգլա-ռուսական հովանավորության հաստատում⁶։

«Մշակ»-ը, «Քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական կյանքը Հարավային Պարսկաստանում» հոդվածաչարում անդրադառնալով անգլա-ռուսական համաձայնագրի արդյունքում հաստատված համեմատաբար խաղաղ կյանքին, տեղեկացնում էր, որ 1916 թ. օգոստոսին, երբ Քերմանշահն ու Համադանն անցան թուրքերի ձեռքը, Պարսկաստանում հրահրվեցին ներքին խռովություններ։ Այդ իրադրության պայմաններում, երբ ռուսները զբաղված էին Համադան-Ղազվին ուղղությամբ ռազմական գործողություններով, սկսվեց լուրերի⁷ շարժումը։ Այն ուղղված էր ռուսական ազդեցության դեմ, որը ղեկավարում էր հարուստ ու հեղինակավոր լուր կին Բիրի Մեյրամը։ Ռուսական ուժերը դաժան հաշվեհարդար տեսան նրանց նկատմամբ, հատկապես՝ Թեհրանում լուրերը մեծ թվով զոհեր տվեցին, ինչի արդյունքում ողջ ատոկություն ուղղվեց երկրի գյուղացիության, նաև՝ հայերի դեմ։ Զանգվածային թալանի ու ավերումի ենթարկվեցին Փերիա գավառի հայկական նամակերտ և Միլակերտ գյուղերը։ Նամակերտն ու մի քանի այլ հայկական գյուղերը, փրկագին վճարելով, մի կերպ փրկվեցին, իսկ Միլակերտը (97 տուն, 623 շունչ), չկամենալով ենթարկվել, «հանդիպեց լուրերի ավերիչ ցասումին. գյուղի

³ К о р с у н. 1946, 47.

⁴ Բ ա յ ր օ ւ ռ գ յ ա ն. 2005, 553:

⁵ Առաջին Կովկասյան կազակական և Կովկասյան հեծյալ դիվիզիան՝ 14.000 զինյալ, 32 հրանոթ, 1916 թ. ապրիլի 28-ից կոչվեց Կովկասյան հեծյալ կորպուս, 1917 թ. փետրվարից՝ 1-ին Կովկասյան հեծյալ կորպուս, որը 1917 թ. գարնանն ակտիվ գործել է Իրաք-պարսկական ռազմական թատերաբեմում։

⁶ Բ ա յ ր օ ւ ռ գ յ ա ն. 2005, 553:

⁷ Լուրեր՝ բնակվում են հիմնականում Իրանի Հարավ-արևմուտքում, Զազրոսի լեռներում՝ Լուրեստան, Խուզեստան, Բախտիարիա, Փարս, Իլամ և այլ շրջաններում։ Դավանում են իսլամի շիա ուղղությունը, իրանական ժողովուրդ են, առավել մոտ են ֆարսերին, քրդերին, գիլյանցիներին։ Բնակչության թիվը XXI դարի 20-ական թվականների տվյալներով կազմում է շուրջ 5 մլն 600 հազար մարդ։

եկեղեցին հրո ճարակ դարձրին, տները քանդեցին, մի քանիսին սպանեցին, ժողովրդին ցիր ու ցան արին: Միլակերտի գաղթականությունը ի վերջո, հասավ Զուլա, ուր Առաջնորդարանի խորհրդարանը օգնություն ցույց տվեց նրանց»⁸:

1917 թ. սկզբին Պարսկաստանի ողջ տարածքը ռազմակալված էր: Հյուսիսային, հյուսիսարևելյան և կենտրոնական շրջանները՝ ընդհուպ մինչև Սպահան, գրավված էին ռուսների կողմից, հարավային ու հարավարևելյան նահանգները՝ անգլիացիների կողմից:

Եթե 1915 թ. վերջին Կովկասյան ռազմաճակատը (նախնական 720 կմ փոխարեն) ձգվում էր Սև ծովից մինչև Սեիթան՝ աֆղանական սահմանի մոտ (չուրջ 2500 կմ⁹), ապա 1916 թ. վերջին՝ արդեն 2600 կմ՝ հասնելով Ռևանդուզ, Սաքիզ, Համադան և Սուլթանաբադ¹⁰:

Պարսկաստանի չափի և նրա կառավարության իշխանությունը կրում էր ձևական բնույթ: Իրական կառավարման լծակները գտնվում էին ռուսական և անգլիական դեսպանների ու գեներալների ձեռքում:

Ընդհանուր առմամբ, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Պարսկաստանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական կյանքը կարելի է բնութագրել որպես ճգնաժամային, անգամ երկրի ինքնիշխանությունն ու անկախությունը լուրջ վտանգ սպառնացող: Խարխլվել էին առևտրական ավանդական կապերը, ֆինանսական համակարգը, զգալիորեն կրճատվել էին ցանքատարածությունները, անասունների գլխաքանակը, նկատվում էր կտրուկ գնաճ, հատկապես՝ հացի գնի վրա, ծաղկում էր սպեկուլյացիան, տիրում էին սովն ու համաճարակները¹¹:

Փետրվարյան հեղափոխության արձագանքները Պարսկաստանում

1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունը և ռուսական ցարիզմի տապալումը ջերմորեն ընդունվեց Պարսկաստանի բոլոր շրջաններում: «Հզոր հարևանի քմահաճ անիրավության ենթարկված Պարսկաստանի համար մեծագույն բարիք է ռուսական հեղափոխությունը: Ռուսաստանը հանձին իր կառավարության համարվել է Իրանի ամենամեծ թշնամին. նրա անկախության ու ինքնուրույն զարգացման միակ խոչընդոտը»¹²:

«Արև» թերթը «Ռուսական հեղափոխության ազդեցությունը Պարսկաստանում» հոդվածում ընդգծում էր մասնավորապես այն որոշիչ հանգամանքը, որ Պարսկական հեղափոխության ճնշումը, էքս-չափի միջոցով հրահրված քաղաքացիական կռիվները, սադրանքների հիման վրա երկիր մտցրած զորքերի միջոցով կրոնական և ազգային զգացմունքների կոպտագույն ոտնահարումը, Պարսկաստանի ներքին քաղաքականության նկատմամբ մշտական ու անտեղի միջամտությունները «այնպիսի մի մեծ վեճ էին բացել երկու հարևան պետությունների (Ռուսաստանի և Պարսկաստանի – Վ. Մ.) մեջ, որ

⁸ «Մշակ» (Թիֆլիս), 27. IV. 1917:

⁹ Корсун. 1946, 48.

¹⁰ Арутюнян. 1971, 257.

¹¹ Иванов. 1965, 25.

¹² «Արև» (Բազու), 23. III. 1917:

բնական հետևողականությունը Պարսկաստանին պիտի Գերմանիայի գերկը մղեին ներկա պատերազմի ժամանակ»¹³:

Պարսկական քաղաքական շրջանակներում հույս ունեին, որ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության հռչակած ազգերի իրավահավասարության ու ազատ ինքնորոշման իրավունքը իրականություն կդառնա, և ռուսական զորքերը դուրս կգան Պարսկաստանի գրավյալ տարածքներից: Թեև ժամանակի հայ պարբերական մամուլը զսպված կերպով էր արտահայտվում հեղափոխության հետևանքների մասին, սակայն հույս էր հայտնում, որ «ճնշված պարսիկ փոքր ազգն էլ ազատ շունչ պիտի քաշի»¹⁴:

Թեհրանից ռուս հավատարմատարը հաղորդում էր, որ «քաղաքում խոսում են միայն «էստեֆադայի» մասին, խոսք էր գնում Պետրոգրադից Պարսկաստանի ղեկնադիրական կցորդ Իսահակ-խանին ետ կանչելու և ռուսական նոր կառավարության հետ հարաբերություններ հաստատելու նպատակով պատվիրակություն ուղարկելու մասին»¹⁵:

Սակայն ժամանակավոր կառավարությունը հետևողականորեն պաշտպանում էր «պատերազմ մինչև հաղթական ավարտ» կարգախոսը, այլ խոսքով շարունակում էր ցարիզմի արտաքին նվաճողական քաղաքականությունը, ավելին՝ Պարսկաստանում ռազմական գործողությունների նախաձեռնությունը փոխանցվել էր Բրիտանիային:

Ռուսաստանի արտգործնախարար Պ. Միլյուկովը 1917 թ. մարտի 17-ին Թեհրանում ժամանակավոր հավատարմատար Վ. Մինորսկուն հեռագրում էր այն մասին, որ Ռուսաստանի վարած քաղաքականությունը Պարսկաստանի նկատմամբ փոփոխության չի ենթարկվի: Ուշագրավ է, որ 1917 թ. հունիսին Վ. Մինորսկին նորանշանակ արտգործնախարար Մ. Տերեշչենկոյին է ներկայացնում ծրագիր՝ Ատրպատականը (Իրանական Ադրբեջան) ինքնավար նահանգ հռչակելու վերաբերյալ: Վ. Բայբուրդյանի համոզմամբ՝ այդ ծրագրի ենթատեքստում այն էր, որ բարենպաստ իրավիճակում այդ նահանգն անջատվեր Պարսկաստանից և միացվեր Ռուսաստանին¹⁶: Ավելացնենք, որ այդ տարածքն էր հենց ռազմակալված ռուսական զորքերի կողմից:

Փետրվարյան հեղափոխության ազդեցությամբ փոխվեց նաև Բրիտանիայի ներկայության նկատմամբ Պարսկաստանի վերաբերմունքը: Սոցիալական դեմոկրատիայի հիմքի վրա 1917 թ. մայիսին Վոսուդ-օդ-Դոուելի կառավարությունը հրաժարական տվեց և նշանակվեց նոր կառավարություն՝ Ալա-օս-Սալթանեի գլխավորությամբ, որը Թեհրանում անգլիական դեսպանին հայտարարեց, թե անգլիական զորքերի ներկայությունը Պարսկաստանի տարածքում համարում է երկրի անկախության և ինքնուրույնության խախտում: Սակայն անգլիացիները չարձագանքեցին այս պահանջներին¹⁷:

Հետփետրվարյան Պարսկաստանի ռազմաքաղաքական իրադրությունը արտացոլվում է մի շարք հիշարժան իրադարձություններով:

1917 թ. սկզբին ռազմաճակատի պարսկական հատվածում դրությունը խաղաղ էր. փետրվարին ռազմական գործողությունները սկսեցին զարգանալ,

¹³ «Արեւ», 23. III. 1917:

¹⁴ «Արեւ», 23. III. 1917:

¹⁵ Բայբուրդյան. 1984, 43:

¹⁶ Բայբուրդյան. 1984, 43:

¹⁷ Բայբուրդյան. 1984, 43:

անգլիացիք մոտենում էին Բաղդադին և փետրվարի 28-ին ի վերջո գրավեցին այն: Ռազմաճակատում տեղի ունեցող նոր, համեմատաբար նշանակալի իրադարձությունները հիմնականում ընդգրկում են 1917 թ. մայիս–օգոստոս ամիսները:

Պարսկաստանի այս փուլի քաղաքական կյանքը, ընդհանուր առմամբ, բնութագրելով որպես «անմխիթար վիճակ»՝ «Մշակ»-ը «միակ հետաքրքրություն չարժող բան» համարում էր երկրի արևմտյան սահմանի մոտ և Միջագետքի անգլիական ու ռուսական ճակատների գործողությունները¹⁸:

Հունիսի 10-ին Միջագետքում տեղի ունեցած մարտերն ավարտվեցին նրանով, որ Քրդստանի և Սակկիզի ռուսական զորամասերն ու հայկական վաշտերը միացան Փենջվինում: Բաղդադի թուրքական հետևակային դիվիզիայի հայտնվելը բարդացրեց դրությունը: Քրդստանի զորամասն ամրացավ Հորանի բարձունքներում, իսկ Սակկիզին՝ Բանեից հարավ լեռնաշղթայում: Այդ մարտերում աչքի ընկան հայկական 4-րդ և 6-րդ վաշտերը: Բիստանի բարձունքներում վիրավորվեց Իշխանը (Հովսեփ Արղունյան), զոհվեցին 25, վիրավորվեցին 300 հայ զինվորներ¹⁹:

Նույնպես բացակայությունից հետո ռազմաճակատ վերադարձած գեներալ Ն. Բարաթովը վերստանձնել էր պարսկական ռազմաճակատի Ռսանի կորպուսի հրամանատարությունը²⁰: Բաղդադի գրավումից հետո ցաք ու ցրիվ եղած թուրքական զորքերը, գերմանացի սպաների ղեկավարությամբ և տեղական քրդերի աջակցությամբ ու առաջնորդությամբ, կազմել էին ավազակային խմբեր, որոնք սաստիկ անհանգստացնում էին զորքին, ինչպես նաև օտարերկրացի ճանապարհորդներին: Նրանց զսպելու նպատակով գեներալ Ն. Բարաթովը մեկնեց Քերմանշահ՝ քուրդ ցեղապետների հետ բանակցելու: Ավազակությունները դադարեցին, երբ ռուսական զորքն ամրացավ Քերմանշահում²¹: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ թուրքական խառնիճաղանջ ուժերին համախմբելու փորձ էր անում Լոուրենս Արաբացու տիպի ոմն մի Մաքքենզեն, որի հենակետը Մոսուլն էր: Գերմանա-թուրքական դիվանագիտությունը, հանձին՝ Բաղդադի և Քերմանշահի աչքի ընկած գործիչների և հակառակ իրենց «à tous prix» (ամբողջը գրավելու – Վ. Մ.) գործելակերպի, կորցրեց պարսկական ճակատի այդ երկու հենակետերը: Ռուսները Խանեղինը գրավելուց հետո մոտեցել էին Կասրե–Շիրինին: Նախատեսվում էր, որ մոտ ապագայում հավանական է Մաքքենզենի ուժերի և անգլա-ռուսական զորամասերի նշանակալից բախում²²:

Պարսկահայության սոցիալ-տնտեսական կացությունը

Իրավիճակը համեմատաբար ամբողջական դարձնելու նպատակով նախ հակիրճ ներկայացնենք Պարսկաստանի տնտեսական և, մասնավորապես, հաղորդակցության ուղիների ընդհանուր պատկերը:

«Մշակ»-ի պատկերավոր բնութագրմամբ՝ «Պարսկաստանը, որի տնտեսա-

¹⁸ «Մշակ», 08. VII. 1917:

¹⁹ «Այգ» (Թաւրիզ), 17. VII. 1917:

²⁰ «Այգ», 17. VII. 1917:

²¹ «Արեւ», 28. VII. 1917:

²² «Մշակ», 29. VI. 1917:

կան և քաղաքական ազդեցությունը մի ժամանակ մինչև Եգիպտոս, Հունաստան, Միջերկրականի ափունքը հասնելուց հետո ձգվում էր մինչև Հնդկաստան, Աֆղանստան և Թուրքմենստան»²³, 1917 թ. իրականություն մեջ անմխիթար վիճակում էր:

Երբեմնի հզորագույն տերությունն ուներ 350 վերստ երկաթուղի, 1099 վերստ (157 ֆարսախ) կանոնավոր խճուղի: Ինչ վերաբերում էր գետաբնակչությանը, ապա Կասպից ծով թափվող գետերը՝ Բաբուլ, Սեֆիդ-ռուդ, Ռուդ-բար, Շեմշեղար և Խուման, իրենց ընթացքով շատ չնչին ծառայություն էին մատուցում փոխադրությունների առումով: Միայն Կարուն գետն էր, որ Շուշտարի ու Ահվազի վրայով թափվում էր Եփրատի ու Տիգրիսի միախառնման հատվածում՝ կենսական ճանապարհ բացելով դեպի Պարսից ծոց: Այս հսկա գետը տարեկան մտնում էին 513 նավ, բայց, եթե չլինեք անգլիական «Լինչ» ընկերության ղեկավարությունը, ապա այս գետն էլ պիտի մնար փակ և անհաղորդակից²⁴:

Պարսկաստանում «Մշակ»-ի թղթակից Սոկրատ Գելոֆյանը իր «Պարսկաստանի տնտեսական և քաղաքական վիճակը» հոդվածաշարում մանրամասներ է հաղորդում երկրի տնտեսական կյանքի տարբեր բնագավառների մասին: Պարսից ծոցի դուռ համարվող Բաշիր, Լինգե, Բենդեր-Աբաս, Չարբար, Ջասք և Մոհամմարա նավահանգիստներ տարեկան մուտք էին գործում 4167 անգլիական, ռուսական, ֆրանսիական, գերմանական, թուրքական, հունական նավեր՝ 2 մլն տարողությամբ և դրա դիմաց աննշան թվով պարսկական նավեր: Միայն Կասպից ծով մտնող ռուսական նավերի թիվը հասնում էր 2533-ի՝ 825.965 տոննա տարողությամբ:

Պարսկական փոստի շահագործման նպատակով ծախսվում էր 2318 ֆարսախ՝ «Նահապետական դանդաղկոտություն», գործում էին 1497 ֆարսախ հեռագրական գծեր, որից կեսն էր պատկանում Պարսկաստանին, հեռախոսային կապն ուներ ընդամենը 1033 բաժանորդ ունեցող ցանց²⁵:

12 մլն սպառող բնակչություն ունեցող Պարսկաստանը հարկադրված էր դիմել արտաքին շուկաներին և կանխիկ փողով գնել ապակեղեն, բուրդ, բամբակ, կտորեղեն, դեղորայք, կոշիկ, կահ-կարասիք՝ դրա դիմաց իր հումքն արտահանելով աննշան գներով:

1917 թ. փոխառությունների պարտքը հասավ 60 մլն ռուբլու: Հիշարժան է, որ նման իրավիճակ էր տիրում և 1890 թ., երբ գահ բարձրացած Մուզաֆերեդդին շահի օրոք «շահը և իր շրջապատը սոված գայլերի նման հարձակվեցին պետական թանգարանի վրա և կողոպտեցին այն աստիճանի, որ ռուս ու անգլիացի դեսպանները բողոքեցին և արգելեցին այդ «ոսկեգոծ ավարառությունը»²⁶:

Միայն վերոհիշյալ վիճակագրությունը վկայում է, թե ինչպիսի ծանր վիճակում էր գտնվում Պարսկաստանի հաղորդակցությունները, որոնք երկրի տնտեսական աճի «մայր երակներն էին համարվում»: Այս կացություն

²³ «Մշակ», 20. IV. 1917:

²⁴ «Մշակ», 21. IV. 1917:

²⁵ «Մշակ», 21. IV. 1917:

²⁶ «Մշակ», 22. IV. 1917:

ինքնին երկրի արդյունաբերական քարացած և աղքատ վիճակի ապացույցն էր:

Անվանի հասարակական գործիչ Ա.-Դո-ն նշում է. «Միջին դարերի ստրկական կարգերն են, որ շարունակում են իրենց գոյությունը պահպանել Պարսկաստանում մինչև այսօր: Այստեղ հյուսիս արևելքն է թագավորում իր հնազանդությամբ, իր համբերատարությամբ, միաժամանակ իր բռնակալ սովորություններով: 1908 թ. հեղափոխությունից հետո ոչինչ չի փոխվել»²⁷: Սալմաստում եղած մի քանի շաբաթվա ընթացքում համոզվել էր, որ գյուղացի, որպես դասակարգ գոյություն չունեի, չկար ոչ միայն սեփականատեր, այլ նույնիսկ պետական հողաբաժին ունեցող գյուղացիություն: Հողերի մեծամասնությունը, այն էլ՝ խոշոր, պատկանում էր աղաներին, արքայներին²⁸: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո զգալի թվով հայեր Արևմտյան Հայաստանից և Անդրկովկասից արտագաղթեցին Պարսկաստան՝ սովարացնելով հայ համայնքը²⁹:

Պարսկաստանի, պարսկահայության ու ազգային մյուս փոքրամասնությունների սոցիալական կացությունը 1917 թ. կարելի է բնութագրել որպես օրհասական և բաժանել չորս հիմնական խմբերի մեջ՝ սով, գաղթականություն, գների թանկացում և որպես այդ բոլորի ամբողջական հետևանք՝ սոցիալական ընդվզումներ:

«Սովը մեղանում և Պարսկական Քրդաստանում, — կարդում ենք «Այգ» թերթում, — լայն չափերի է հասել. Միանգաբ, Կարավերան, Բինաբ և Մարաղա արդեն լեցուն են սովյալներով: Սովուճըտալադում տիրող թանկության և չգոյության պատճառով օրական 20–25 հոգի սովամահ է լինում: Ձի կարելի ասել, որ իսկապես հաց չկա. ամբարած ցորենը այնքան է, որ 2 տարի կբավարարի Ատրպատականին: Սովը արհեստական է»³⁰: Սալմաստից ապրիլի 18-ին գրում էին, որ տեղում արևմտահայ գաղթականության վիճակը շատ ծանր է³¹: Թավրիզի պարսից աղքատախնամ ընկերությունը, նկատի առնելով եկամուտների սղությունը, դիմել էր տեղական իշխանություններին՝ խնդրելով պետական միջոցներից ամսական 1.000 թուման հատկացնել³²:

«Մշակ»-ի թղթակից Ս. Գելոֆյանը Մաշեդից ողբերգական ու միաժամանակ դրամատիկ դրվագ էր ներկայացնում ժամանակակիցներին և մերօրյա հայությանը: «Այն օրվանից, որ ռուս զորքը մտավ այս քաղաքը, տեղական փոքրաթիվ հայ գաղութի մեծ մասն իր նյութական հաջողությունը գտավ այդ միամիտ, սակայն ոգելից ըմպելիքին կապիկի չափ տարված զինվորներին ծածուկ օդի մատակարարելու մեջ (զինվորն ամսական 75 կոպեկ էր ստանում): Ռուսական հրամանատարությունը վաճառքը արգելեց, — գրում է նա, — խուզարկություն եղավ Գրիգոր Բաբախանյանի և այլոց տներում, ոգելից խմիչքների պահեստները փչացրին... կարող ենք հավատալ, որ մի օր օղեվաճառության զգվելի արհեստը և «Ղումար» խաղալով այլոց տունը քանդելու և

²⁷ «Արեւ», 21. VI. 1917:

²⁸ «Արեւ», 21. VI. 1917:

²⁹ Բ ա յ ր ու ղ յ ա ն. 2013, 26:

³⁰ «Այգ», 07. I. 1917:

³¹ «Այգ», 26. IV. 1917:

³² «Այգ», 09. IV. 1917:

սեփական տուն ունենալու զազրելի ու դատապարտելի գործելաձևը պիտի վերանա այս քաղաքի փոքրամիջի Հայ գաղութի միջից»³³:

Արդեն 1917 թ. հուլիսին Նոր Զուլայից հաղորդում էին. «Այսօր (2 հուլիսի – Վ. Մ.) Չարմահալ գավառը իր հայաբնակ գյուղերով՝ Վերին Քոնարք, Լիվասան, Մամուռան, Մամուրա, Համիարար, Ահմադարատ, Մուշիկան՝ մատնված են տնտեսական ամենատակալի թշվառության: Յորենի բեռը ծախվում է 10 թումանով, ալյուրը՝ 14: Գաղթում են Նոր Զուլա: Ռիզա-խան մեծ ավազակապետը իր խմբով փակելով Փերիայի բոլոր ճանապարհները, օրը ցերեկով կեղեքում, հարատահարում է խեղճ հայ և պարսիկ ճանապարհորդներին: Զաֆեր Ղուլին էլ բռնել է Նասրիի ճամփան: Հնդկաստանից Նոր Զուլա եկող հայերի քարավանը Նասրիյում կանգ է առել»³⁴: Դրամի արժեզրկումը, մասնավորապես, հանգեցնում էր սոցիալական հուզումների և հատկապես ռուսական բանակի կայազորներում: Այսպես, ռուբլու կուրսը 585-ից (1 ռուբ. = 5 դրան և 17 շահի իջավ 80-ի՝ հատը 10 շահի), եկավ մի պահ, երբ ռուբլին բոլորովին արժեզրկվեց և «քանի որ ռուս զորքը ռուբլով է վճարում, հետևաբար նրա դրուժյունը դարձավ անտանելի»³⁵: Դեռևս հունիսի 23-ի գիշերը Համահանի կայազորի մի մասը, հարձակվելով շուկայի վրա, 24 ժամ կողոպտեց այն: «Բարեբախտաբար 200 կազակներ զսպեցին ահաբեկումը, – վկայում էր «Մշակ»-ի թղթակիցը, – և զգվելին այն է, որ այդ վայրագ վարմունքի մեջ մեծ բաժին ունեն կովկասցի, մանավանդ Ղարաբաղի շրջանի հայ զինվորները»³⁶:

Ղարաբաղից՝ Վինա ավանից, սեպտեմբերին հասնում էին ցավալի լուրեր. «... վերջերս, – գրում էր «Մշակ»-ը, – Դիվզեդարա գյուղը թալանելուց հետո՝ նորից թալանեցին Աշրաֆ և Նորաշեն հայաբնակ գյուղերը, որի բնակիչներից մի քանիսին հաջողվեց անցնել մոտակա Քեարիմ-խանի հայ գյուղերը: Այս թալանվածներն անցան Բաքու, Շուշի, Ղարաբաղ»³⁷: Հաղորդվում էր նաև, որ ոմն Զեչլի սուլթանի որդու ջոկատը պետք է գար Ղարաբաղի խաների հափշտակություններին վերջ տալու³⁸:

Պարսկաստան գաղթած հայ փախստականների վերաբերյալ հայտնի են հետևյալ փաստերը: Երբ ռուսները վերագրավեցին Համադանը, հայուժյունը Ռաշտից, Ղազվինից և Էնզելիից շտապեցին վերադառնալ «իրենց ավերված բունը», բայց տաս ամիս տևած թափառումներից հետո գտան իրենց օջախներն ավերված: Թեև այդ օրերին Կովկասի կազմակերպություններից ստացվեց 7.900 ռուբլի, սակայն այդ չնչին գումարը «ոչ մի դարման լինել չէր կարող»³⁹:

Թիֆլիսում Հայ փախստականների գլխավոր խորհրդի լիազոր Կաբո Հարուժյունովին Դիմանից 1917 թ. սեպտեմբերի 12-ին հայտնում էին, որ հայ փախստականները Դիմանի, Ուրմիայի, Խոյի, Մարաղայի շրջանում կազմում են 5.500 հոգի, Բաշկալայի շրջանում՝ 300 հոգի, և որ օգնության բաժանումը

³³ «Այգ», 26. IV. 1917:

³⁴ «Արեւ», 02. VII. 1917:

³⁵ «Մշակ», 14. VII. 1917:

³⁶ «Մշակ», 14. VII. 1917:

³⁷ «Մշակ», 07. X. 1917:

³⁸ «Մշակ», 07. X. 1917:

³⁹ «Մշակ», 30. V. 1917:

տեղի կունենա հունիսի 1-ին⁴⁰։ Սովյալ հայ փախստականների զանգված էր հասնում Մոսկվից⁴¹։

1917 թ. նոյեմբերի 13-ին նույն Կ. Հարությունովին Դիմանից տեղեկացնում էին, որ Մոսկվի թուրքական գերությունից հասել են 11 հայ կին և 3 տղամարդ⁴²։ Ինչ-որ առումով տարօրինակ ու ոչ ընդհանրացնող փաստ էր հաղորդվում Սալմաստից, որտեղ գաղթականությունից զբաղվող ամերիկյան առաքելությունը հրաժարվում էր օգնել հայերին և օգնում էր բացառապես մահմեդական ասորիներին։ Ի դեպ, վարձագծի դրոշմատեսներն անհայտ էին⁴³։ Թիֆլիսում փախստականների գլխավոր խորհրդի նախագահ Դուրդարյանցը տեղեկացնում էր՝ Սարիղամիշի հայ փախստականները, որոնք հայտնվել էին Պարսկաստանում, 1917 թ. մարտից օգնություն չեն ստացել⁴⁴։

Պարսկահայության սոցիալական կյանքում տեղի ունեցած նշանակալի իրադարձություններից էր այն, որ 1917 թ. փետրվարի 28-ին՝ ռուսական հեղափոխության հաջորդ օրը, երկրի ակցիզային գործը կապալով տրվեց «Թումանյան եղբայրների» առևտրական տանը՝ 3 տարի ժամկետով և 801 հազար թուման վճարով⁴⁵։

Դեռ 1910 թվականից ակցիզը, որ Պարսկաստանում նույնացվում էր ափիոնի և օդու բանդերոյին (փաթեթին), դարձավ երկրի հաստատուն ու գերիշխող եկամուտներից մեկը, և հենց այդ նպատակով էլ Պարսկաստանի բոլոր շրջաններում տարածվեց ակցիզի վարչական ցանցը։ Կողմնակի վատնումներից և շահագործումից զերծ պահելու համար ակցիզը կցվեց ֆինանսների նախարարությունը, իսկ նրա վարչությունն էլ հանձնվեց բելգիացիների հսկողությանը, որոնք դրա եկամուտը հասցրին միլիոնների։ Երբ ֆինանսների վարչությունը անգլիացիներից անցավ պարսիկների ձեռքը, այդ եկամուտը, տարբեր «ձեռքերի մեջ հայտնվելով քչացավ», փոշիացավ⁴⁶։

Մյուս կողմից, պատերազմի սկզբից ևեթ Պարսկաստանում հաստատված անգլա-ռուսական ֆինանսական վերահսկողության կիսակազմալույծ վիճակը ստիպում էր նրանց պարբերաբար փոխառություն տրամադրել Պարսկաստանին։ 1916 թ., օրինակ, կառավարությունը վճարվում էր ամսական 30 հազար անգլիական ոսկի։ 1917 թ., երբ գերմանա-թուրքական բանակը սկսեց լուրջ դիմադրություն ցույց տալ, պարսկական կառավարության կտրուկ մերժումով «կոնտրոլի ուրվականը հեռանում էր ասպարեզից»։ Անգլիացիները վճռում են միառժամանակ դադարեցնել փոխառության վճարումը։ Բայց կար մեկ այլ կենսական հարց. անգլիական ոսկին, որը 1917 թ. կուրսով ու միջին հաշվով կարելի էր ընդունել մեկ ոսկին 30 դրամ փոխարժեքով, նախկինում եղել է 50–55 դրամ։ Ու քանի որ Պարսկաստանն իր փոխառությունները պարտավոր էր

⁴⁰ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 239, ց. 1, գ. 22, թ. 2։

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 22, թ. 4։

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 22, թ. 5։

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 22, թ. 14։

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 22, թ. 16։

⁴⁵ Տե՛ս «Մշակ», 28. II. 1917։

⁴⁶ «Մշակ», 28. II. 1917։

անգլիական ոսկով վերադարձնել, հետևաբար՝ 1 ղռանի փոխարեն 2 ղռան պետք է վերադարձնել՝ բացառելով 5 %-ը: Իրերի այս վիճակը հարկադրեց պարսից կառավարությանը դիմել իր ներքին աղբյուրներին և օգտվել անուղղակի հարկերից: Նա սկսեց կապալով տալ մի շարք եկամուտի աղբյուրներ: Եվ երբ հարցը կրկին վերադարձավ ակցիզին, «կառավարությունը փնտրեց և գտավ ամենահավատարիմ, ամենապարկեշտ ձեռքը՝ եղբայր Թումանյաններին»⁴⁷: Պարսկաստանը, փաստորեն, երեք տարի ազատվեց անգլա-ուսական վերահսկողությունից:

Թումանյանների հետ կապված մի գործառույթ էլ սկսվել էր Նոր Զուղայում: Պարսկաստանի կառավարությունը պահանջում էր հանձնել օրինական ճանապարհով գնված Նոր Զուղայի հայկական դպրոցապատկան և վանքապատկան գյուղերը, և այդ գործընթացը իրականացնում էր բարձրաստիճան պարսիկ մի միլիոնատեր: Հայերը 15 օր ժամանակ էին խնդրել, որի ընթացքում պարզվել էր՝ այդ գործն ուղղակիորեն կապվում էր Թումանյան եղբայրների հետ: Հայ ազգաբնակչությունը 94 ստորագրությամբ հանրագրով դիմում է խորհրդարանին, որպեսզի վերջինս դիմի Էջմիածնին՝ վանքապատկան կարգավիճակի համատեքստում «մի վարչագետ ու ուսանողապետակ» եպիսկոպոս ուղարկելու նպատակով: Պարսկական խորհրդարանը կատարում է ժողովրդի ցանկություն-պահանջը⁴⁸:

Ապրիլի 9-ին Նոր Զուղայում կայացած առաջնորդարանի ժողովում վճռվեց նաև «Մոսթադեյլաթի» հարցը, այն է՝ պարսկական կառավարությունը մեջլիսի ժողովներից մեկում որոշել էր հարկ վերցնել բոլոր այն բնակարաններից, որոնք եկամուտ էին ձևավորում: Այդ օրենքին ենթարկվում էին նաև հայկական գյուղաքաղաքները: Նոր Զուղան էլ որպես Սպահանի արվարձան պարտավոր էր ենթարկվել այդ որոշմանը: Չնայած հայ բնակչության մի մասն առարկում էր, սակայն ի վերջո առաջնորդարանի ժողովը, Մինաս Միքայելյանի նախագահությամբ, որոշեց վճարել հարկը: Այդ օրենքի համաձայն՝ վարձաբեր կալվածքների 5%-ը պատկանում էր կառավարությանը, իսկ անձեռնմխելի գումարը՝ 25 հազար թուման, Սպահանից փոխադրվեց Լոնդոն՝ կրկնակի շահ ստանալու նպատակով: «Գուցե անաչառ պատմությունն իր ժամանակին շատ ու շատ բաներ երևան հանի պարսկահայերի կյանքից, — ամփոփում էր նման իրավիճակը «Մշակ»-ը, — գուցե մի «կարմիր գիրք» էլ պարսկահայերի համար գրվի»⁴⁹:

Պարսկահայություն հասարակական-քաղաքական կյանքը

Պարսկահայության գլխավոր կենտրոնը Թեհրանի հայկական հասարակական կազմակերպությունների կացությունը 1917 թ. դրությամբ հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում: Համաշխարհային պատերազմի հետևանքներով եղած բոլոր ընկերությունների և հաստատությունների ուղադրությունը մե-

⁴⁷ Տե՛ս «Մշակ», 01. III. 1917:

⁴⁸ «Մշակ», 10. V. 1917:

⁴⁹ Տե՛ս «Մշակ», 10. V. 1917:

ծամասամբ սկսված էր ռազմաճակատի, ինչպես և՛ Պարսկաստանի ընդհանուր քաղաքական պահանջներին:

Այդ տեսակետից կարևորվում է Թեհրանի Համայնական վարչության դերակատարությունը: Այն իրենից ներկայացնում էր հայկական համայնքի ներկայացուցչական ու միաժամանակ պարսկահայ համայնքի ղեկավար մարմին⁵⁰:

Համայնական վարչության 1916 թ. ընդհանուր ժողովը հանձնարարում է նորընտիր վարչությանը՝ պարսկահայերի իրավունքների վերահաստատման նպատակով շահից ստանալ հրովարտակ, որով համայնքի ազգային, կրոնական, կրթական, ամուսնական, ժառանգական և այլ իրավունքները կենտրոնացվեն հայկական ներկայացուցչական մարմինների ձեռքում⁵¹: Այլ խոսքով՝ խնդիրը նրանում էր, որ անկախ Պարսկաստանի կառավարությունից պարսկահայերը հնարավորություն ունենային տնօրինելու իրենց ներքին կյանքը:

Պարսկաստանում «եղբայրական օգնություն» հանձնախմբի գլխավոր առաքելությունն էր միանվագ և ամսական նվիրատվությունների գանձումով կովկասում ապաստանած արևմտահայ գաղթականներին աջակցելն ու ռազմաքաղաքական աննպաստ պայմանների առաջադրած ներքին պահանջների բավարարումը: Հանձնախմբի 1916–1917 թթ. գործունեության ընթացքում, օրինակ, հանգանակությունը միանվագ մասնակցել են 25 հոգի, ամսավճարներով՝ 250 հոգի: Գոյացել էր 40.000 ղուան գումար, որից 8 հազար ռուբլին փոխանցվել էր էջմիածնի «եղբայրական օգնություն» տեղական մարմնին:

«Հայուհյաց բարեգործական ընկերությունը» մեծ քանակությամբ սպիտակեղեն էր ուղարկել հայ կամավորներին և 7 հազար ղուան՝ մանկապարտեզին:

«Աղքատախնամ ընկերությունը» չքավոր ընտանիքներին հատկացրել էր 4.670 ղուան:

«Նամամատար օրհորդաց ընկերությունը», ինչպես նաև՝ «Թատերասիրաց ընկերությունը», գրեթե չեն գործել: Աշխատում էր նաև երկսեռ դպրոցների հոգաբարձությունը⁵²:

Որոշակի ակտիվություն էր ապրում նաև պարսկահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը, որի զարգացումներն առաջին հերթին կապված էին ռուսաստանյան հեղափոխության հետ:

1917 թ. մարտի 14-ին Թեհրանի Հայոց առաջնորդարանում տեղի ունեցավ նորընտիր թեմական պատգամավորական ժողովի անդրանիկ նիստը. ներկա էին 13 պատգամավորներ՝ 18 ձայնով: Թեմակալ Ներսես եպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանն անդրադարձավ հայության ներկա կացությանը և առաջարկեց հարգել Հայաստանի (1915–1916 թթ. Մեծ եղեռնի հետևանքով – Վ. Մ) զոհերի և հեղափոխության նահատակների հիշատակը⁵³: Ապրիլի 5-ին Թավրիզում տարածվեց պարսկահայ իրականության ազդեցիկ քաղաքական ուժի՝ ՀՅԴ Ատրպատականի ժամանակավոր մարմնի կոչը՝ ռուսական հեղափոխությունը ողջունելու բովանդակությամբ: Նույն օրը Ուրմիայում կայացավ հանրահավաք-ցույց, որտեղ ողջունի ելույթներով հանդես եկան Պարսկաստանում Ռու-

⁵⁰ «Արեւ», 07. II. 1917:

⁵¹ Տե՛ս «Արեւ», 07. II. 1917:

⁵² «Արեւ», 07. II. 1917:

⁵³ «Այգ», 19. IV. 1917:

սաստանի փոխհյուպատոսը և գեներալ Ֆ. Չեռնոզուբովը⁵⁴: «Կեցցե ազատ ազգերի համերաշխությունը, — ասվում էր ՀՅԴ Գլխանի կոմիտեի մարտի 20-ի կոչում: — Եվ դու պարսից ժողովուրդ, վատահեղիք, որ ազատ Ռուսաստանը քո անկախությունը չի ոտնահարի, դուք էլ մեզ հետ ելեք պաշտպանելու ռուսական հեղափոխական կառավարությունը, որը բոլորիս ազատությունն է...»⁵⁵:

Կուսակցական ժամանակավոր մարմին ձևավորվեց նաև Սալմաստում ապրիլի 9-ին ՀՅԴ արևմտահայ ու տեղացի գործիչների ժողովում⁵⁶: Ժամանակավոր մարմինը հայտնում էր, որ ապրիլի 9-ին (հետո էլ նշվում է ապրիլի 27-ը, մայիսի 4-ը) Թավրիզի Հայկական ակումբում տեղի կունենա ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյի Ռայոնական ժողով, որի օրակարգի 13 հարցերը գրեթե նույնությամբ կրկնում էին հեղափոխությամբ թելադրված անդրկովկասյան ժողովների բարձրացրած կենսական խնդիրները, ինչպես, նաև, զեկուցումներ չրջաններից, Արևելյան բյուրոյի զեկուցումը, մոմենտի բնորոշումը, կուսակցության նվազագույն ծրագիրը, միջկուսակցական հարաբերությունները և այլն⁵⁷:

Պարսկահայության ինքնակազմակերպմանն ուղղված կարևորագույն իրադարձություններից էր Ներսես եպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի ժամանումը Վասպուրական: Մայիսի 29-ին նա, որպես Ատրպատականի և Վասպուրականի թեմերի առաջնորդ, հասավ Աղբակ: Նրա նախաձեռնությամբ հրավիրվեց ժողով հետևյալ օրակարգով. ա) կազմակերպել գավառական խորհրդատու մարմին, կազմված 7 անդամներից, որը վերահսկելու էր գավառի հողային հարցի, դատական և գյուղացիական պարենավորման խնդիրները, բ) նոր կառավարության հետ հարաբերությունների հարցը, գ) ինքնապաշտպանության նպատակով տեղացի հայ երիտասարդությունից միլիցիայի ջոկատ ձևավորելու հարցը: Խորհրդատու մարմնի նախագահ ընտրվեց բժիշկ Վ. Հովհաննիսյանը, տեղակալ և պատվավոր նախագահ՝ Վ. վարդապետ Կանաչյանը: Յուրաքանչյուր գյուղում ընտրվեց 3 անձից բաղկացած հոգաբարձություն⁵⁸:

Ն. եպ. Մելիք-Թանգյանի գործունե կարևորվում է նրանով, որ ինքնակազմակերպման փորձեր եղել էին դեռևս մարտ ամսին: Մարտի կեսերից Թավրիզում սկսել էր գումարվել Ատրպատականի Հայոց 4-րդ պատգամավորական ժողովը: Սակայն, ինչպես վկայում էր «Արև»-ը՝ «... ցավալի է նկատել, որ այս անգամ էլ այդ գերագույն ժողովը, որ կոչված է մեր կրթական-կուլտուրական կյանքի ղեկավարը լինելու, կանգնած չէ ցանկալի բարձրության վրա, գավառական ընտրությունները տեղի են ունենում ոչ անհրաժեշտ լրջությամբ»⁵⁹: Կազմակերպման նպաստավոր առիթը համարվում էր ռուս-անգլիա-

⁵⁴ Տե՛ս «Այգ», 19. IV. 1917: Գեներալ Ֆ. Չեռնոզուբովը Կովկասյան ռազմաճակատում ղեկավարել է Պարսկական Կազակական բրիգադը, 4-րդ Կովկասյան հեծյալ գլխիգիան, 2-րդ կովկասյան հեծյալ կորպուսը, 5-րդ կովկասյան բանակային կորպուսը:

⁵⁵ «Արև», 07. IV. 1917:

⁵⁶ Տե՛ս «Այգ», 30. IV. 1917:

⁵⁷ «Այգ», 16. IV. 1917:

⁵⁸ Տե՛ս «Այգ», 25. VI. 1917:

⁵⁹ Տե՛ս «Արև», 09. IV. 1917:

կան զորքերի տարած հաղթանակները Միջազգետքում և Մոսկվի գրավման հավանականությունը, երբ անհրաժեշտ դարձավ կազմակերպել այդ շրջանի արևմտահայ գաղթականներին բժշկական և այլ օգնություն ցույց տվող մի կոմիտե: Հայտնի էր նաև, որ Թեհրանի «եղբայրական օգնության» հանձնաժողովն արդեն սկսել էր աշխատել Բաղդադի շրջանի հայ տարագիրների օգնության հարցում⁶⁰:

1917 թ. հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին նկատելիորեն ակտիվացրեց իր գործունեությունը ՀՅԴ կուսակցությունը, որը Պարսկաստանում ի սկզբանե գործում էր Թեհրանի (Շահստան), Թավրիզի (Վրեժ), Սալմաստի (Մինարեթ), Ղարաղադի (Փայտակարան), Մարաղայի, Գիլանի, Ուրմիայի (Կապուտան) կոմիտեների ղեկավարությամբ⁶¹: Այդ շարքում իր ակտիվությամբ առանձնանում էր Սալմաստի կուսակցական մարմինը, ինչը մեծապես կապվում էր անվանի գործիչ Սամսոնի⁶² (Ստեփան Թադևոսյան) ղեկավարությամբ հետ: «Սամսոնն այն հանգույցն էր, – նշում է Ա. Ամուրյանը, – որից ձգվում էին բոլոր հեղափոխական, կուսակցական թեղերը դեպի Թավրիզ, Խոյ-Մակու, Ուրմիա, դեպի Վան–Վասպուրական, դեպի Երկիր: Շատ հաճախ նա այցելում էր Ավարայրի (Խոյ), Մենավորի (Թադևոս Առաքյալի վանք), Կապուտանի (Ուրմիա) շրջանները»⁶³: Նրան, որպես շրջանային տեսուչ, հաջորդում են Երվանդ Ֆրանգյանը՝ 1905 թվից, Հ. Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ)՝ 1916–1918 թթ., որոնք գլխավորապես զբաղվում էին կրթական-լուսավորական հարցերով. կուսակցական գործերը միշտ ղեկավարել է Սամսոնը: «Ձի եղել որևէ գործիչ, գինվոր, խմբապետ, զինատար խումբ, որ անցներ Սալմաստով, որ չհանդիպեր Սամսոնին ու նրա աջակցությունը չստանար», – վկայում է Ա. Ամուրյանը: Նրա հոգածությունն են արժանացել Անդրանիկը, Սեպուհը, Սմբատը և ուրիշներ: Սամսոնի ղեկավարությամբ է ընթացել նաև 1918 թ. Սալմաստի հայտնի ինքնապաշտպանությունը⁶⁴:

1917 թ. հունիսի 14-ին Զուլֆայում կայացավ ՀՅԴ ժողովը, որը քննարկեց հունիսի 10-ին Թավրիզում հրավիրված ՀՅԴ Շրջանային ժողովի օրակարգի հարցերը: Հունիսի 16-ի ժողովում հիմնականում պարսկական երկաթուղու հայ ծառայողների թիվը եռապատկվեց: «Այդ»-ի հաղորդմամբ՝ «տեղի երկաթուղու ամբողջ հայ աշխատավորությունը մտավ ՀՅԴ դրոշի տակ»⁶⁵: Ժողովի կողմից ողջունի հեռագիր են ուղարկում կուսակցության Արևելյան բյուրոյին, Հայաստանի բյուրոյին, Թեհրանի կենտրոնական կոմիտեին, պարսկական դեմոկրատական կուսակցությանը, ընկեր Ռոստոմին ու Կերենակուն: Ընտրվում են 2 նախագահ՝ Գ. Հակոբյանը և Հ. Պանիրյանը: Թավրիզի շրջանից զեկուցում է Մ. Ստեփանյանը, Ուրմիայից՝ Թ. Այեքսանյանը, Զուլֆայից՝ Ա. Ալահվերդյանը, Խոյից՝ Գ. Հակոբյանը, Ղարաղադից՝ Խ. Գրիգորյանը, Մու-

⁶⁰ Տե՛ս «Արեւ», 09. IV. 1917:

⁶¹ Ա մ ու ռ ե ա ն. 1950, 167:

⁶² Քր. Միքայելյանի քրոջ որդին:

⁶³ Ա մ ու ռ ե ա ն. 1950, 33–34:

⁶⁴ Ա մ ու ռ ե ա ն. 1950, 34:

⁶⁵ Տե՛ս «Այգ», 25. VI. 1917:

ժամբարից՝ Հ. Մելիքյանը: Բոլորի եզրակացությունը մեկն էր՝ չըջաններում վիճակն անմխիթար է⁶⁶:

Հիշարժան է Գարեգին Նժդեհի հետ կապված փաստը: Պարզվում է, որ Նժդեհն Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի կողմից գործուղվել էր «Ռուսաց Զուլֆա», որտեղ հունիսի 26-ին ժողովի հրավիրեց դաշնակցական հին ընկերներին ու համակիրներին: Նրա գլխավոր նպատակը գավառի կուսակցական կառույցի ձևավորումն էր: Գաղտնի քվեարկությամբ ընտրվում է տեղական դաշնակցական կոմիտե, որը միևնույն ժամանակ կատարելու էր ՀՅԴ Շրջանային կոմիտեի գործառույթը: Կոմիտեի անդամներ ընտրվեցին Վահան Խաչիկյանը, Զամշուղ Աբրահամյանը, Գալուստ Գալստյանը, Մկրտիչ Շաքարյանը և Մկրտիչ Աղամալյանը⁶⁷: Մինչ այժմ չհրապարակված այս փաստը լրացնում է Նժդեհի կենսագրությունն այս հատվածը:

Կարևորում ենք նաև ՀՅԴ Ատրպատականի Շրջանային ժողովը: Հուլիսի 2-ին տեղի ունեցած 3-րդ նիստը, որտեղ նախագահում էր Հ. Պանիրյանը, «կազմակերպչական հարցերի մասին» զեկուցմամբ հանդես է գալիս Մ. Սահակյանը: Կանգ առնելով արհեստակցական և գյուղացիական միությունների կազմակերպման նախորդ ձևերի հարցին՝ նա եզրակացնում է, որ անկուսակցական հողի վրա դրանք կազմակերպելու համար հիմքեր չկան: Ի վերջո, 11 ձայնով ընդդեմ 4-ի որոշվում է այդ մարմինները կազմակերպել կուսակցական հիմքի վրա, ինչպես նաև Շրջանի կուսակցական ղեկավար մարմինը համարել ընդհանուր ժողովը, իսկ այնտեղ, որտեղ դա անհնար է, թողնել խմբային ձևը: «Այգ»-ը գտնում էր, որ Անդրկովկասում Դաշնակցությանը բնորոշ հետադարձ-վարյան մարտավարության ծավալվող միտումները և, մասնավորապես, հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում կուսակցության լիարժեք գերակայության հաստատումը նույնությամբ կրկնվում էր նաև Պարսկաստանում⁶⁸:

Ուշագրավ են նաև նույն օրը՝ երեկոյան, հրավիրված 4-րդ նիստի օրակարգի հարցերը. ա) Մեջլիսի ընտրությունները և կուսակցության վերաբերմունքը, բ) Պարսկահայ ազգային-կուլտուրական ավտոնոմիայի հարցը, գ) ՀՅԴ պարսկահայ Ռայոնական ժողովի հրավիրման հարցը և այլն: Ոգևորված հեղափոխության առաջադրած կարգախոսներով որոշվում է պահանջել պարսկահայության ազգային-կուլտուրական ինքնավարությունը: Պարսկահայ Դաշնակցության Ռայոնական ժողովի հրավիրումն էլ նպատակ ուներ «ՀՅԴ պարսկահայ հատվածը անջատել Կովկասից»⁶⁹:

Վերջապես, ՀՅԴ պարսկահայության շրջանում գործունեության հետադարձ-վարյան փուլի մի դրվագ էլ վերաբերում է սեպտեմբեր ամսին: ՀՅԴ Թավրիզի կոմիտեն հայտարարում էր, որ, համաձայն սեպտեմբերի 14-ին ընդհանուր ժողովի որոշման, կուսակցությունը մասնակցելու է Թավրիզի Բելեդիեի (Թաղամաս) հայ պատգամավորների ընտրությանը: Առաջարկվում էր տեղի Հայկազյան – Թամարյան դպրոցի հոգաբարձու, ՀՅԴ անդամ Մաթևոս Արամյանի թեկնածությունը:

⁶⁶ Տե՛ս «Այգ», 26. IV. 1917:

⁶⁷ «Այգ», 26. IV. 1917:

⁶⁸ «Այգ», 02. VII. 1917:

⁶⁹ Տե՛ս «Այգ», 02. VII. 1917:

Այսպիսով, 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության ազդեցությամբ Պարսկաստանում տեղի ունեցան նշանակալից ռազմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական տեղաշարժեր, որոնք օբյեկտիվորեն պայմանավորեցին պարսկահայության կյանքի տարբեր բնագավառներում ընթացող զարգացումներն ու փոփոխությունները, վեր հանեցին Համաշխարհային պատերազմի հետևանքով կուտակված հիմնախնդիրների առկայությունը:

Եզրակացություն

1917 թ. փետրվարին Ռուսաստանի միապետության տապալումը ռազմաքաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական նկատելի տեղաշարժերի առիթ հանդիսացավ Պարսկաստանի, ինչպես նաև՝ պարսկահայության կյանքում: Շարունակվող Համաշխարհային պատերազմի պայմաններում Պարսկաստանում շարունակվում էր Ռուսաստանի, Անգլիայի, Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության ռազմաքաղաքական, տնտեսական ու ֆինանսական վերահսկողության կարգավիճակը, առկա էր երկրի ինքնիշխանության կորստի վտանգը: Այդ ամենն իր հետքն էր թողնում պարսկահայ համայնքի կյանքի բոլոր բնագավառների, մասնավորապես՝ սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքի ասպարեզում:

Վահան Մելիքյան – պ. գ. դ. պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ընդհանուր պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, Մ. Հերացու անվան ԵՊԲՀ հասարակագիտական առարկաների ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայոց պատմության 1914–1921 թթ. ժամանակաշրջան: Հեղինակ է 9 մենագրության և շուրջ 120 հոդվածի: ORCID:0009-0009-4813-1476. v_melikyan@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Ամուրեան Ա. 1950, Հ. Յ. Դաշնակցությունը Պարսկաստանում, 1890–1918, Թեհրան, «Ալիք» հրատ., 181 էջ:
- «Այգ» (Թաւրիզ), 07. I. 1917, 09. IV. 1917, 16. IV. 1917, 19. IV. 1917, 26. IV. 1917, 02. VII. 1917, 17. VII. 1917:
- «Արեւ» (Բագու), 07. II. 1917, 23. III. 1917, 07. IV. 1917, 09. IV. 1917, 21. VI. 1917, 02. VII. 1917, 28. VII. 1917:
- Բայբուրդյան Վ. 1984, Իրանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին, Երևան, ՀՊՄՀ հրատ., 54 էջ:
- Բայբուրդյան Վ. 2005, Իրանի պատմություն, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, 784 էջ:
- Բայբուրդյան Վ. 2013, Իրանի հայ համայնքը. արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, «Լուսակն» հրատ., 211 էջ:
- Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 239, ց. 1, գ. 22:
- «Մշակ» (Թիֆլիս), 28. II. 1917, 01. III. 1917, 20. IV. 1917, 21. IV. 1917, 22. IV. 1917, 27. IV. 1917, 10. V. 1917, 30. V. 1917, 29. VI. 1917, 08. VII. 1917, 14. VII. 1917, 07. X. 1917:

Նավասարդյան Ն. 2020, Ուսական կայսրության քաղաքականությունն Իրանում XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, 251 էջ:

Арутюнян А. О. 1971, Кавказский фронт, 1914–1917. Ереван, «Айастан», 415 с.

Иванов М. С. 1965, Новейшая история Ирана. М., «Мысль», 253 с.

Корсун Н. Г. 1946, Первая мировая война на Кавказском фронте. М., Воениздат, 98 с.

ПЕРСИДСКИЕ АРМЯНЕ В ПЕРИОД РОССИЙСКОЙ ФЕВРАЛЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ 1917 Г.

ВААН МЕЛИКЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: Персия, персидские армяне, Февральская революция, Тегеран, Тавриз, Хамадан, Казвин, Россия, Британия, Атрпатакан, братья Туманяны.

Падение самодержавия в России в феврале 1917 года послужило поводом для значительных военно-политических и социально-экономических сдвигов в Персии и в жизни персидских армян. В условиях продолжавшейся Мировой войны в Персии продолжал господствовать статус военно-политического, экономического и финансового контроля России, Англии, Германии и Османской империи, была очевидна угроза потери суверенитета страны. Эти процессы влияли на все отрасли жизни персидских армян, в частности социально-экономическую и общественно-политическую.

Социальное положение персидских армян, как и всех национальных меньшинств, в целом можно охарактеризовать как пагубное и определить его в пяти группах – инфляция, рост цен, голод, беженцы и, как следствие всего этого – социальные бунты.

В общественной жизни персидских армян значимую роль играла партия «Дашнакцутюн», которая активизировала свою деятельность в июне-сентябре 1917 года.

Ваан Меликян – д. и. н., проф., ведущий научный сотрудник отдела всеобщей истории Института истории НАН РА, заведующий кафедрой общественных дисциплин ЕГМУ им. М. Гераци. Научные интересы: период истории Армении 1914–1921 гг. Автор 9 монографий и около 120 статей. ORCID:0009-0009-4813-1476. v_melikyan@mail.ru

THE PERSIAN ARMENIANS DURING THE FEBRUARY REVOLUTION OF RUSSIA IN 1917

VAHAN MELIKYAN

S u m m a r y

Keywords: Persia, Persian Armenians, February Revolution, Tehran, Tabriz, Hamadan, Qazvin, Russia, Britain, Atropatene, Tumanyan brothers.

The fall of the autocracy in Russia in February 1917 was the reason for significant military and political, social and economic changes in Persia and changes in the life of the Persian Armenians. In the context of the ongoing World War in Persia, the status of military and political, economic and financial control of Russia, England, Germany and the Ottoman Empire continued to dominate, and the threat of loss of the country's sovereignty was obvious. All these processes influenced all sectors of the life of Persian Armenians, in particular, social-economic and social-political.

The social condition of the Persian Armenians, as well as of all national minorities, can generally be described as pernicious and defined in five groups: inflation, price increase, starvation, refugees, and as a direct consequence of all these- social uprisings.

The "Dashnaktsutyun" party, which intensified its activities in June-September of 1917, played a significant role in the public life of the Persian Armenians.

Vahan Melikyan – Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher at the Department of General History of the Institute of History of NAS RA, Head of the Department of Social Sciences of Yerevan State Medical University after M. Heratsi. Scientific interests: history of Armenia from 1914 to 1921. Author of 9 monographs and about 120 articles. ORCID: 0009-0009-4813-1476. v_melikyan@mail.ru

ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ. ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՔՅԱԼԸ*

ԼԵՌՆԻԿ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Դ. Վարուժան, արևմտահայ գրականություն, «Ապստոլներ», «Ցեղին սիրտը», «Հեթանոս երգեր», «Հացին երգը», ազգային-ազատագրական պայքար:

Նախաբան

Լրացավ արևմտահայ գրականության ականավոր դեմքերից մեկի՝ Դանիել Վարուժանի ծննդյան 140-ամյակը: Նրա պոեզիան հավերժական ընթացքի քնարերգություն է, իր արդիականությունն ու գաղափարական թարմությունը չկորցնող: Սերվելով ցեղային ակունքներից, սնվելով ժողովրդի և համամարդկային արժեքների առողջ արմատներից՝ այդ պոեզիան կոչված է ընդմիջտ արթուն ու սթափ պահել մեր քաղաքական միտքը:

Դ. Վարուժանի կյանքին ու գործունեությանը, ստեղծագործական աշխարհի ուսումնասիրությանն անդրադարձել են հայ և օտարազգի բազմաթիվ ուսումնասիրողներ¹: Նրա հանրային գործունեության մասին հետաքրքիր հիշողություններ են թողել ժամանակակիցները²:

Կենսագրական տվյալներ

Դ. Վարուժանը ծնվել է 1884 թ. ապրիլի 20-ին Արևմտյան Հայաստանի Սեբաստիայի Բրգնիք գյուղում՝ Գրիգոր Զպուգքյարյանի և Թագուհի Պաղտիկյանի ընտանիքում: Սկզբից հաճախել է գյուղի դպրոցը, հետո՝ 1896–1898 թթ., ուսումը շարունակել է Կ. Պոլսի Սազըզ աղաձի թաղամասի Մխիթարյան կր-

* Ներկայացվել է 29. IV. 2024 թ., գրախոսվել է 03. VI. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

¹ Տե՛ս էսսեանեան. 1919, Սիբուռնի. 1940, Սարգսյան. 1947, Ճիգմեճեան. 1955, Ռշտունի. 1961, Ղանալանյան. 1961, Fayde. 1965, 63–65; Պատրիկ. 1968, Հարությունեան. 1968, Սեալ. 1983, 471–552, Մադոյան. 1976, Գաբրիելյան. 1978, Գաբրիելյան. 2024, Գորոդեցկի. 1980, 92–96, Շարուրյան. 1984, Կիրակոսյան. 1985, Չոպանյան. 1988, 644–655, Թամրազյան. 1996, 189–297 և այլք:

² Ալպոյանեան. 1952, 452, 980–1012, Պատրիկ. 1968, 85, Կիրակոսյան. 1973 և այլք:

թարանում, այնուհետև՝ 1898–1902 թթ.՝ Քաղկեդոնի վարժարանում: 1902–1905 թթ. սովորել է Վենետիկի Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանում: 1905–1909 թթ. Վարուժանը սովորել է Բելգիայի Գենտի համալսարանում, որտեղ ուսումնասիրել է համաշխարհային գրականություն, քաղաքագիտություն, փիլիսոփայություն և այլ առարկաներ: Նա հատկապես հետաքրքրվում էր եվրոպական հեղափոխությունների, հասարակական շարժումների պատմություններով՝ զուգահեռաբար ուսումնասիրելով Ֆլամանդական մշակույթի ամբողջապես: Այդ տարիներին շատ էր կարդում դասականներին. «Օգտվելով տեղվույն հսկա գրադարանեն, կարդացել էի հնդիկներեն մինչև Հոմեր, Հոմերեն մինչև Մետերլինկ»³:

1909 թ. ավարտելով ուսումը՝ Վարուժանը վերադառնում է հայրենիք: Որպես ուսուցիչ աշխատանքի է անցնում Սեբաստիայի Արամյան վարժարանում: 1910 թ. ամուսնանում է Արաքսի Թաշճյանի հետ: 1911 թ. տեղափոխվում է Եվդոկիա և դասավանդում տեղի Ազգային ճեմարանում: 1912 թ. հրավիրվում է Կ. Պոլիս և աշխատանքի անցնում Բերայի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ վարժարանում՝ որպես տեսուչ: 1914 թ. ընկերների՝ Հակոբ Օշականի, Կոստան Ջարյանի, Ահարոն Տատուրյանի, Գեղամ Բարսեղյանի հետ հիմնադրում է «Մեհյան» ամսաթերթը: Որոշ ժամանակ նաև խմբագրում է «Նավասարդ» գրական տարեգիրքը:

1915 թ. ապրիլի 24-ին Դ. Վարուժանը ձերբակալվում է թուրքական իշխանության կողմից և աքսորվում Չանդըր: Օգոստոսի 26-ին Այազ փոխադրման ճանապարհին խոշտանգվելով սպանվում է:

Դ. Վարուժանը թողել է հարուստ գրական ժառանգություն: Նրա կենդանության օրոք հրատարակվել են «Սարսուռներ», «Ցեղին սիրտը» և «Հեթանոս երգեր» ժողովածուները, իսկ «Հացին երգը» հրատարակվել է մահից հետո:

«Սարսուռներ»

Վարուժանի առաջին գրական փորձերն ի հայտ են եկել դեռևս Քաղկեդոնի վարժարանում սովորելու տարիներին: Նրա առաջին տպագիր փորձերն են համարվում «Բանաստեղծ-նահապետի շիրմին առջև» բանաստեղծությունը և «Երկիտ Տոնէլ» դյուցազնավեպը, որոնք տպագրվել են «Բազմավեպ»-ում⁴:

1906 թ. փետրվարին Վենետիկում լույս է տեսնում Վարուժանի առաջին գիրքը՝ «Սարսուռներ» վերնագրով, որը հիացմունքով է ընդունվում Ա. Արփիարյանի, Ա. Չոպանյանի, Ս. Երեմյանի, Վ. Թեքեյանի և այլ մտավորականների կողմից: «Բոզնիք գեղը մեզի լա՛ւ բանաստեղծ մը տուած է...»⁵, – այսպես է գրել Ա. Արփիարյանն առաջին բանաստեղծությունների մասին: Իսկ Չոպանյանը, կանխազգալով ապագա մեծ բանաստեղծի գալը, արձանագրեց. «Վարուժան հայ բանաստեղծութեան ամենէն ինքնատիպ ու հզօր դեմքերէն մին ըլլալու կոչուած է»⁶:

³ Վ ա Ր Ո Ւ ժ ա ն (այսուհետ՝ ՆՄԿ). 1965, 207: Այսուհետ այս գրքից մեջբերումների էջերը կնշվեն տեքստում:

⁴ «Բազմավեպ» (Վենետիկ), 1904, № 6, 244–245, № 9–10, 423–426:

⁵ «Լուսաբեր» (Գահիրէ), 28. XI. 1905:

⁶ «Անահիտ» (Փարիզ), 1906, № 1–2, 32:

Եղան նաև քննադատական խոսքեր: Հակոբ Քյուֆեճյանը (Օշական) թեկուզ ավելի ուշ գրում է. «Պոլսահայ ոտանաւորաշինութիւնն է հոն տիրողը ... Գրեթէ ոչինչ կայ հոն այն հոյակապ արուեստէն ու հրաշալի նկարչութենէն, որով ցեղին սիրտը կը լուսադրուի մեր առջին»⁷:

«Սարսուռներ»-ի նյութը վերցված է իրական կյանքից՝ հատկապես հայկական միջավայրից: Գրքում պատկերված է կյանքի հայր՝ իր վեհությունը, թշվառությունը, հոգեբանական ապրումների բազմազանությունը, պայքարելու, չհանձնվելու կամքի դրսևորումներով: Գրքի մեջ անձնական ցավին, ապրումներին առնչվող ոչինչ չկա: Այստեղ համազգային, համամարդկային տառապանքի ոգին է: Կարապետ Տեր-Սահակյանը Վարուժանին հղած նամակում նշում է. «Ձեր մոռացած Վիշտն է երկրի վրա, Ձեզի մոտ. հարկ չկար գինք երկնքին մեջ երևակայելու» (ՆՄԿ, 242):

Գաղափարական առումով գիրքը թարմ խոսք էր հայ իրականության մեջ. «Կյանքի տառապանքից ծնված վիշտը և այդ վշտի ամոքման բաղձանքը — ահա «Սարսուռների» հիմնական գաղափարը»:

Հենց առաջին «Մոռացյալ» բանաստեղծությամբ Վարուժանը հայտարարում է, որ ինքը գիտակցաբար, կամովի է ընտրում տառապանքի, պայքարի, ընդվզման ուղին, քանի որ ուզում է երգել իրական կյանքը՝ իր ողջ սարսուռներով ու թշվառություններով: Երիտասարդ Վարուժանի համար միանգամայն հասկանալի է իր կոչումը, գիտակցում է իր պահանջածի վեհությունն ու դժվարությունը: Նա հանուն «գաղափարի աշխարհի» թողնում է ամեն զվարճալիք, ժպիտ, խաղ.

Մեկդի թողած եմ ժրպիտ, խաղ ու պարեր,
Նորընծա եմ գաղափարի աշխարհին⁸:

Մոռացած գգուշացնում է բանաստեղծին այն դժվարությունների, ցավերի ու դաժանությունների, կորուստների մասին, որոնք սպասում են նրան այդ ծանր ճանապարհին.

— «Տենջիդ ըզգո՛ւյշ, այս քրնարն է շինված, տե՛ս,
Սև նոճիե, փթթում մահվան ավիչի» (21):

Ակամա հիշում ենք Միքայել Նալբանդյանի «Ազատություն»-ը, որտեղ բանաստեղծը ևս զգուշացվում է իրեն սպասվող արհավիրքների ու դժվարությունների մասին: Վարուժանը Նալբանդյանի պես անդրդվելի է ու վճռական: Նա համառորեն ուզում է Մոռացյալ ստանալ բաղձալի քնարը: Գիտակցում է բանաստեղծը, լիովին հասկանում է Մոռացյալ ասածները, սակայն նրա մեջ խոսող ցեղամարդը հաստատակամորեն քայլ է անում դեպի ժողովուրդը և

⁷ «Հայ գրականություն» (Զմիւռնիա), 1913, № 12, 7:

⁸ Գ ա ռ ի ե լ յ ա ն. 1978, 67:

⁹ Վ ա Ր Ո Ւ Ժ ա ն. 1984, 21: Այսուհետ այս գրքից մեջբերումների էջերը կնշվեն տեքստում:

ոչ թե դեպի ծնողներն ու ընտանիքը: Ահա այստեղից է սկսվում բանաստեղծի մեծությունը: Հնչում է նրա մունչոցը.

– Ըլլա՛, տո՛ւր (22):

Ստանալով բաղձալի, սակայն սարսափելի ծանր քնարը, բանաստեղծը կանգ չի առնում, այլ հաջորդ «Հայր, օրհնե՛» քերթվածում անմիջապես դիմում է իր հորը՝ օրհնություն ստանալու համար: Առանց հայրական օրհնանքի ստացած քնարը ոչինչ է և նախքան կյանք մտնելը՝ պայքար, մաքառում երգելը՝ իրեն անչափ անհրաժեշտ է այդ օրհնանքը.

Հայր իմ, օրհնե՛. դողդոջ ձեռքերդ գլխուս դիր.
Թող մատերեդ կաթի վար
Աղոթքդ՝ եկած հոգվույդ պայծառ խորանեն:
Վերջին ժամն է. օրհնե՛, հայր (23):

Հորը դիմելը նաև խորհրդանշում է բանաստեղծի ոգեղեն կապվածությունն իր նախնիներին, տոհմիկ արմատներին, հոգևոր հայրերին՝ Ալիշանին, Աբովյանին, Պեշիկթաշյանին և, ընդհանրապես՝ հայ մեծերին:

«Զյունե դագաղը», «Հաշիշ», «Մոխիրներուն առջև», «Վշտին», «Վիժածը», «Մուրացիկը», «Ավազանին ձուկերուն», «Անհավատը», «Երազ և խոհ» անգուղական գործերի մեջ ի հեծուկա դաժան իրականության պայքարի է ելել մեծ հույսը՝ հաղթելու նպատակով:

Մարդու ողբերգական ճակատագիրն արտացոլող հիանալի գործ է «Զյունե դագաղը» բանաստեղծությունը, որը չի գիշում մարդկային ճակատագրերը նկարագրող չեքսպիրյան կամ բալզակյան երկերին: Մարդկային ճակատագրի առեղծվածայնության խնդիրը, որը համաշխարհային դասական գրականության բուն առանցքն է՝ երիտասարդ Վարուժանի մոտ ի հայտ է եկել հենց սկզբից և զարգանալով՝ շարունակվել նրա մյուս գործերում: Միայնության մեջ մեռնող մարդ: Կա՞ ավելի հոգեցունց տեսարան.

Հոս կըպառկի: Քուռ մըն է այ որ երբեք
Պիտ չըբանա իր այդ գոցած աչքերն հեզ,
Գիշեր մըն է՝ որուն արգանդը մութի
Պիտ չըհըղանա արշալույս մ'իսկ՝ որ փրթթի (23):

Դաժան է իրականությունը: Դրանում Կ. Պոլսում բազմաթիվ անգամ համոզվել է Վարուժանը՝ հատկապես հայ գաղթականներին առնչվող իրականությունը: Բնականաբար, որպես հայ, որպես բանաստեղծ նա խռովքի պահեր չատ է ունեցել, և այս գործը ստեղծվել է այդ խռովքներից մեկի ժամանակ՝ ականատեսը լինելով նման սարսափելի մահվան տեսարանի. «Կենակցած եմ հայ պանդուխտներուն հետ և արտասված անոնց վիճակին վրա» (ՆՄԿ, 194):

Նույն ապրումների, խռովքի պահերին է ստեղծվել նաև «Հիվանդ է» բանաստեղծությունը: Պանդուխտ հայր մեռնում է տնից, ընտանիքից հեռու՝ օտար աշխարհում: Նրա մոտ ոչ ոք չկա, միայնակ է ու լքված, անդրամ ու հուսահատ.

Բըժիշկ չունի. եղած դըրամն ալ հատալ.
Ցավը ծանր է.– գըթուլթյուն:
Հոն չը կա սիրտ մ'որ բարությունը քամե
Անոր ծարալ շըրթներուն (51):

Մահվան պատճառ հանդիսացող երևույթների դեմ է բանաստեղծի կռիվը: Պատճառներ, որոնք կարելի էր կանխել, չթողնել, որ «փաթաթվեն» մարդուն ու մահվան դուռը հասցնեն:

Մարդկային թշվառ ճակատագրեր նկարագրող հուզիչ գործ է նաև «Մոխիրներուն առջև» բանաստեղծությունը, որտեղ ամսոսանքով ու կսկիծով է խոսում առանց կացարան մնացածների մասին: Անհատական ճակատագրերի նկարագրման միջոցով Վարուժանը համամարդկային ճակատագրերին առնչվող հարցեր է բարձրաձայնում:

Ռ՛ւր պիտ' երթան սև նոճի այդ ծաղիկներ
Ճակատագրեն հողմավար,
Ծովսեն, բոցեն այդ քըշվածները շըմոր,
Վերքի շիթերն այդ թըշվառ (33):

Ցավի, տառապանքի, սոսկալի ապրումների կիզակետ է նաև «Վիժածը» բանաստեղծությունը.

Ռ՛վ տառապանք. – ձեզ համար
(Ըստեպ) ձեզի համար է
Վիժումն, աղքատ հըղիներ,
Քաղցածության, տաժանքի
Սայլին լըծված հըղիներ (39):

Ցավից է աճում Վարուժանի պոեզիան, և այդ ցավն անձամբ ապրել, տեսել, զգացել է պոետը: Իրավացի է Ֆ. Ֆեյդին, որը, գրելով «Սարսուռներ»-ի մասին, նշել է. «... ենթահողը ցավն է, որի պատճառը բարոյական և ֆիզիկական թշվառությունն է»¹⁰:

Մարդկային կյանքի ունայնություն ու խորհրդավորության, անցողիկի և անանցի, հավերժության և պահի, Արարչի ու Մարդու մասին գեղեցիկ գործ է «Հավերժության սեմին»-ը: Այստեղ Վարուժանը նարեկացիական ոգով բացում է իր հոգու գանձարանը՝ անհատակ ու խորախորհուրդ: Նա, պատահաբար, մարդկանցից շատ հեռու դեմ է առնում մի անանուն գերեզմանի.

Գերեզման մ'էր: Խաչ մը անտառ, քար մ'անխոս.
Քարն անանուն, և խաչըն ալ անքրիստոս,
Հոն կը հըսկեն մենակյաց (43):

¹⁰ Հուլյամատյան Դանիել Վարուժանի. 1958, 63:

Բանաստեղծը դրամատիկ ապրումներից հետո հնչեցնում է հավերժական հարցը.

... Ո՞վ, ո՞վ ես դու՝ որ ըրիր
Շիրիմըդ դուռ, քեզ դրոնապան գաղտնիքին.
Ո՞ւր կյանք առիր, և կամ ո՞ր շողն, ո՞ր երկինն
Այսո՞ղ ու շրթունքդ երփնեց հիր (44):

Հարցը կմնա անպատասխան, քանզի մարդու ծննդի ու մահվան խորհուրդը դեռևս հստակ հայտնի չէ ոչ մեկին:

«Սարսուռները» ծանր իրականության, մարդկային գույթի արթնացման, ապրելու հավատքի ներշնչման երգերի շարք է: Այն գեղարվեստական ոճի, էպիկականության ձգտման, գաղափարի ձևակերպման առումներով նորոգված էր հայ իրականության մեջ:

«Ցեղին սիրտը»

1909 թ. Կիլիկիայի հայության կոտորածի համապատկերին՝ լույս է տեսնում Դ. Վարուժանի երկրորդ «Ցեղին սիրտը» բանաստեղծությունների ժողովածուն: Գիրքը ջերմորեն ընդունվեց հանրության կողմից: Արևելահայ ու արևմտահայ մամուլը հանդես եկավ հիացական գրախոսություններով: «... հայ քնարը բառական ատեն է ի վեր չէր հնչեցուցած այսքան վեհ, այսքան լայնածավալ սավառնումով հնչիւն մը»¹¹, – գրել է Ա. Հարությունյանը, իսկ Հ. Օշականը գիրքը լույս տեսնելուց երեք տարի հետո գրեց. ««Ցեղին սիրտը»-ին, հեղինակը մեծ բանաստեղծ մըն է որ ազգային հանճար մը դառնալու երջանիկ կարողությունները կ'աւետէ»¹²: «Ջերմ ընդունելությունը պայմանավորված էր հեղինակի և զանգվածի (ժողովրդի) զգայական ներքին կապերով. բանաստեղծը հաղորդակից է նրա ապրումներին, իր սրտի տրոփը չափաբերում է «ցեղի սրտի» (խոր ու ճշգրիտ խորագիր գրքի համար) տրոփին, նույնանում են նրանց սրտերի զարկերը»¹³, – գրել է Վ. Գաբրիելյանը «Ցեղին սիրտը» գրքի մասին:

Նաև հիշատակության է արժանի ուսման անվանի բանաստեղծ, հրապարակախոս, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ Սերգեյ Գորոդեցկու արձագանքը: 1919 թ. գրած «Դանիել Վարուժան (Սեբաստացի գեղջուկը)» վերնագրով հոդվածում նշել է. «Դանիել Վարուժանի պոեզիան արդեն մեծ դեր է խաղացել հայ ժողովրդի ազգային զարթոնքի գործում: Նրա ... «Ցեղին սիրտը» ժողովածուն աղոթագիրք էր ամեն մի ապստամբի համար–այնտեղ, Թուրքահայաստանում, ուր գոյության իրավունքը թափախված էր արյան մեջ՝ Եվրոպայի բարեմաղթությամբ»¹⁴:

Նոր գրքի մեջ Վարուժանը գիտակցում է, որ անձնական ցավ այլևս գոյություն չունի, որ իր կարկինի ծայրը, որը «տենչում էր» դնել «հավերժորեն խաչված Սերին վրա, որպեսզի մյուսով Մարդը չափեն», դրվում է իր ժողովր-

¹¹ «Ձայն հայրենեաց» (Կ. Պոլիս), 1910, № 21, 223:

¹² «Հայ գրականություն», 1913, № 12, 7:

¹³ Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն. 2024:

¹⁴ Գ ո Ր ո գ ե ց կ ի. 1980, 92:

դի, իր հայրենիքի ծանր իրականությունը վրա: «Հայությունը կուլար և կմոռնա՝ իմ մեջս» (ՆՄԿ, 207), – գրել է նա գրքի ստեղծման առիթով:

Գեղարվեստական մտածողության հզորության ու պատկերավորության, նյութի խորքային ընկալման ու մատուցման, գաղափարական շեշտադրումների տեսանկյունից «Յեղին սիրտը» դառնում է պայքարի ու ընդվզման կտավարան. «Դանիել Վարուժան՝ հին դարերեն ու ավանդույթներեն կուգա մեզի: Պիտի ըսեի, թե ծովերու սրտեն դուրս եկող հրեղեն եղեգի մը փողեն ծնունդ առած առասպելական պատանեկիկ մըն է ան, որ տաղերգել կուգա մեզի՝ Յեղին սիրտը: Ողջո՛ւյն ուրեմն նորաստեղծյալ հեթանոսական ծիրանի հանճարին, ողջո՛ւյն ցնծությունն արտասովոր աչքերով»¹⁵:

«Յեղին սիրտը» ժողովածուի գաղափարական առանցքը հայրենասիրությունն է ու վրեժը: Եվ պատահական չէ «Նեմեսիս»-ի պոռթկումը, անզուգական «Ձոն»-ի ծնունդը, որոնց հաջորդում են «Հայրենիքի ոգին», «Անիի ավերակներուն մեջ», «Կարմիր հողը», «Կարոտի նամակ», «Կիլիկյան մոխիրներուն», «Զարդը» և մյուս բանաստեղծությունները: Այնուհետև թեման գաղափարական նոր զարգացումներ է ստանում «Կրկեսին մեջ» բաժնում: Ստեղծվում են ավելի նշանակետային, ավելի հասցեագրված գործեր՝ «Վերածնություն», «Ապրիլ», «Դերենիկը», «Մատնիչը», «Վիրավորը», «Հաղթողը»:

Գիրքը սկսվում է «Ձոն» բանաստեղծությամբ, որի մեջ գեղարվեստական խտացմամբ մարմնավորվել է հայ ժողովրդի անցյալը, ներկան ու ապագան: Մի ժողովրդի բյուրեղացված կյանքի պատմություն է «Ձոն»-ը՝ ոգեղեն էներգիաների համադրմամբ ու ներհակություն: Այս բանաստեղծությունն ու «Վահագնի ծնունդը» նույն գաղափարական ակունքներից են սկիզբ առնում:

«Ձոն»-ի գաղափարական առանցքը վրեժի, զինված պայքարի կոչն է.

Ու պայքար, պայքար, պայքար երգեցի.
– Զեզի ընծա՛, հայ մարտիկներ –
Գրիչս եղալ անթրոց սրբաբուր հնոցի...
– Զեզի ընծա՛, քաջ մարտիկներ –
Եղեգնյա գրչով վրեժ երգեցի.
Ընդ եղեգան փող ըո՛ց ելաներ (64):

Միայն պայքարով կարելի է հասնել բաղձալի ազատության՝ համոզված է Վարուժանը: Սակայն համընդհանուր պայքարի հուրն ավելի բորբոքելու, զանգվածներին ոտքի հանելու համար հարկավոր է նվիրական գաղափար, և դա բանաստեղծը տեսնում է սրբազան վրեժի մեջ: Նա ամբողջ եռանդով, մեծ ոգեղնչմամբ ձեռնամուխ է լինում վրեժի աստվածուհու՝ Նեմեսիսի արձանի քանդակմանը.

Մուրճը ձեռքին մեջ բանաստեղծն հաղթական
Արձանին խիստ աչքերուն մեջ կը հառի.
Եվ անոնց մեջ կը ճանչնա
Ինքզինք, – ամբողջ, անթերի (69):

¹⁵ Հ ա Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ե Ա Ն. 1968, 269:

Արձանագործի կերպարի մեջ Վարուժանը տեսնում է ճշմարիտ, ազնիվ արվեստագետին, քերթողին ու բանաստեղծին. «Այն ինչ «Նախերգանքում» քանդակագործ-արվեստագետն է կատարում, նույնը հետագա ցիկլում բանաստեղծ-արվեստագետը»¹⁶:

Ավարտելով քանդակը՝ բանաստեղծն այն լույս աշխարհ է հանում և ամբողջ երկիրը հրավառվում է նրա շողարձակ լույսով: Արթնանում է ժողովուրդը՝ հոծ շարքերով քայլում դեպի աստվածուհու արձանը.

Ժողովուրդն է, ժողովուրդն է, որ կու գա,
Ճամփաներուն, փողոցներուն մեջ Քաղքին
Գետեր են որ թրխակոհակ կը հոսին.
Հարստահարված ժողովուրդն է որ կու գա (70):

Ժողովուրդն արդեն գիտակցում է իր ուժը, իր նպատակի վեհությունը: Վրեժի աստվածուհու մեջ նա իր ապագան ու կյանքի հարատևումն է տեսնում.

Կը մըրմըռան բըռնություն դեմ ծուփ առ ծուփ.
— Վըրեժ, վըրեժ, Նեմեսիս (72):

Ժողովուրդն արդեն պատրաստ է կռվի, պատերազմի, ինչին ձգտում էր արվեստագետը.

Զի մենք ծարավ ենք արյան,
Արյան, արյան, Նեմեսիս (74):

Հայրենասիրությունը՝ որպես բարձրագույն արժեք, սա է Նեմեսիսի գաղափարական ելակետը:

Զարենցի «Ամբոխները խելագարված»-ի ոգու թափն ենք նկատում այստեղ, ամենի պայքարի շունչն ու խոյանքը: Եվ սա բնական է, քանի որ երկու հանճարների գաղափարական նկրտումները զուտ ազգային արմատներից են սկիզբ առնում և իրենց տրամաբանական ավարտին հասնում:

Միմիայն գինված պայքարի մեջ տեսնելով երկրի փրկությունը՝ Վարուժանի գերագույն նպատակն է հասնել համազգային գինված պայքարի, արթնացնել ժողովրդին վերջնական հաղթանակի համար. «Մեր այս ցավի ու սուգի օրերուն մեջ մխիթարություն մըն է տեսնել, իրմով, անգամ մը ևս, հոյակապ ապացուցումը ... Հայ հանճարին հարանորոգ կենսունակության, հակառակ մեր վրա ծանրացող անողորմ ճակատագրականության բոլոր խեղդիչ ու ջախջախիչ պայմաններուն»¹⁷:

Ազգային ցավն ավելի խորը, ավելի ամբողջական է դառնում «Բագնին վրա» շարքի «Ողորմություն», «Մարած օճախը», «Ջարդը», «Կիլիկյան մոխիրներուն», «Ծեր կռունկը», «Դիակի սայլը» գործերում: Հոգեբանական ծանր ապրումներին զուգահեռ՝ բանաստեղծի գրչից բխում է հույսի սկզբուն

¹⁶ Ս և ա կ. 1983, 491:

¹⁷ Չ ո պ ա ն յ ա ն. 1988, 655:

նվազ, հետո վարար կոհակը: Բոլոր պատկերներից ընթերցողին են նայում Հայաստանը, Հայ ժողովուրդը՝ փրկված լինելու ակնկալիքով:

Թուրքական ջարդերը, պանդխտությունն ամայացնում են հայրենի երկիրը, մարդիկ վաղվա հանդեպ հույս չունեն, ամենուր սարսափ է ու ահ: Բանաստեղծը դիմում է հայրենիքի ոգուն՝ հարցնելով.

Ե՞րբ պիտի գաս. ե՞րբ մեր գետնին ույծ քերեն,
Իբր հարություն հողին խրամած շողերուն,
Պիտի պոռթկան շունչիդ բոցերն երկնապող (77):

«Անիի ավերակներուն մեջ» քերթվածում բանաստեղծը մերժում է խեղճությունը, ստրկամտությունը: Նա, անցյալին դիմելով, ցանկանում է մարդկանց մեջ արթնացնել ընդվզման, պայքարի ոգին.

Ողջո՛ւյն, Անի, գերեզմանոց,
Ուր կը փրտին ոսկորներն հաղթ Անցյալին,
Ողջո՛ւյն, Անի, օրորան,
Ուր փլուզի տակ, կարիճի սև արյունով
Մեր ապագան կը մեծնա (80):

Հայկական իրականության սոսկալի պատկեր է «Ջարդը»: «Արցունքիս, ցասումիս և հեգնությանս մեկ խմորումն է ... » (ՆՄԿ, 107), – գրել է Վարուժանն այդ երկի ստեղծման առիթով:

Թույլ, անպատրաստ լինելու պատճառով իր հողում, իր տան մեջ բնաջնջվում է հայը: Գաղազած խուժանը տարերքի մեջ է: Այն, ինչ հայկականություն է կրում, պետք է ոչնչանա, վերանա.

Տե՛ս. – ավաիկ ամեն ինչ
Կը գալարվի, կը ճարճատի, կը մեռնի,
Ծովս է, մոխիր և ավեր (121):

Նույն նախճիրն ու ավերն է «Դիակի սայլը» գործի մեջ: Անվերջանալի մահեր, ավերակ տներ, դիակի կույտեր.

Հոն են դիերն, իրարու վրա, որդին մոր
Գանգուրներով պատանքված (125):

Հայկական դառն իրականությունը նկարագրող հոգեցունց գործեր են պանդխտությանը նվիրված «Կարոտի նամակ», «Ծեր կռունկը», «Կարմիր հողը», «Հորս բանտին մեջ» բանաստեղծությունները, որոնք գաղափարական սերտ առնչություն ունեն ջարդերի, կոտորածների թեմայով գրված բանաստեղծությունների հետ: Ծանր սոցիալական պայմանները, համիդյան անտանելի ճնշումները ստիպում էին, որ հայորդիները լքեն իրենց տունը, ընտանիքը և ապաստան գտնեն այլ վայրերում. «... պանդխտության ճամփաներուն վրա

անանուն մեռնողներու ամբողջ ցեղ մը՝ համայն աշխարհը թունավորելու հափ դառնությո՛ւն դրեր էր ... ու քարերը լացնելու հափ քաղցրություն»¹⁸ :

Հայրենիքը, ընտանիքը մնում էին անպաշտպան, մարում էր կրկին հանդիպելու հույսը, կարոտը դառնում էր անափ:

Ուշագրավ են «Հորս բանտին մեջ» գործի տողերը.

Դեռ փոքր էի. եկա քեզի մինավոր,
Մութ զընդանիդ մեջ այցի:
Մայրս հիվանդ էր. կը շըրջեր ես ազատ
Մեջտեղ բանտի և մահճի (100):

Կույի, պայքարի, վրեժի կոչն ավելի է բորբոքվում «Կրկեսին մեջ» շարքում: Տեսնելով երկրի, ժողովրդի բացահայտ կործանումը, մահի հաղթանակը կյանքի նկատմամբ՝ բանաստեղծի համոզմունքը՝ կույի հասնել երազած կյանքին, ավելի է խորանում: Նա ավելի տագնապով է խփում վրեժի թմբուկը՝ բուրրին կանչելով համազգային պայքարի:

Վրեժը հայ իրականության մեջ դառնում է նոր հավատք:

Վարուժանը գերազանց է հասկանում կյանքի կանոնները: Համոզված է, որ ուժեղն ունի ապրելու իրավունք, որ թույլը դատապարտված է վերանայու: Արյան կրկես աշխարհի մեջ գոյատևելու համար պարտավոր ես լինել ուժեղ, արի, կույի պատրաստ. «Տողերի մեջ կենդանանում է մարտիկ-բանաստեղծը, կույի ու ազատության շեփորահարը»¹⁹:

Հնչում է Վարուժանի մարտակոչը.

Երթանք, երթանք, Հայուհի՛,
Դու, ո՛վ արծվիկ, հեղեղատին բոմբյունով
Լեռան կողին օրորերգված և մեծցած,
Երթանք արդար բախումին (139):

Քանի որ սպանում են կյանքը, գեղեցիկը, քանի որ հայրենիքը հոգեվարքի մեջ է.

Անդի՛ն անդի՛ն կը մորթեն
Կյանքն արտին մեջ, և գաղափարը՝ գանգին (139):

«Կույի երթ»-ի ոգով է արարված նաև «Հայկականներուն օրորանը» երգը.

Եվ գուցե վաղն ան ըլլա
Ռազմիկ մ'հրաչյա, շանթող ամալ .
– Մեզ մսուրն Հիսուս մը կու տա՝
Իսկ հայ օրոցքն՝ Ապրստամբ (142):

Վարուժանը շատ լավ գիտի ուժի ակունքները, ըմբռնում է ազգային ոգու խորհուրդը, զգում է նախնիների հետ անքակտելի կապի կարևորությունը և

¹⁸ Ս և ա կ. 1985, 196:

¹⁹ Գ ա բ ը ի ե լ յ ա ն. 1978, 186:

«Վահագն» քերթվածում դիմում է հայոց ռազմի աստված Վահագնին՝ երկրպագելու և հաղթանակ հայցելու.

Ով Աստվածն իմ հայրերուս,
Կը մոտենամ ահա բազմիդ, և ինձ հետ
Իր պախուրցեն քաշելով
Կը բերեմ ցուլ մ'հովիտներեն Տարոնի (148):

Հայաստանի, հայ ժողովրդի հավերժությունը, պայքարը խորհրդանշող գեղեցիկ գործ է «Հայրենի լեռներ» բանաստեղծությունը: Բանաստեղծը հայոց լեռների մեջ տեսնում է և՛ անցած փառքը, և՛ հաղթական գալիքը, և՛ ապագա հերոսներին.

Թող ձեզ դառնա նոր Սերունդն, ըլլա դրացին արևուն
Իրեն դըրյակ թող ընե իր հայրերուն օրորանն (145):

Բացի կռվից, այլ ճանապարհ չի տեսնում բանաստեղծը: Ծանր են նրա ապրումները, կրած տառապանքները, այլևս անհանդուրժելի են ազգին ու հայրենիքին հասած ստորացումները, անիմաստ է ամոթալի համբերությունը. «Վարուժանը հանում է մեծ ընդհանրացման: Մերկ գաղափարախոսությունից նա ընթերցողին տանում է աշխատանքի ու կյանքի ոլորտը: Եվ հանկարծ պատկերների մեջ ընդգծվում է այս հին ու նոր աշխարհի մեծագույն աղետը՝ կյանքի սպանության երևույթը»²⁰:

«Կրկեսին մեջ» շարքի «Վիրավորը», «Առաքյալը», «Դյուցազնի մը սուրին», «Հաղթողը», «Դերենիկը» պայքարի կանչող գործեր են, որոնց հերոսները պատրաստ են անձնագոհության՝ հանուն ազատության ու գաղափարի:

Վարուժանը բոլոր հերոսների հետ է, նրանց հետ գնում է պայքարի, կռվի, բոլորի հետ ենթարկվում է զրկանքների ու հալածանքների: «Դյուցազնի մը սուրին»-ի մեջ նա կոչ է անում.

Չըմոռնաս որ Սուրիդ վրա իմ ոսկեղեն հերյունով
Ես «Կյանք կամ Մահ» գրեցի (159):

Բանաստեղծի քաղաքական հաստունության, ազգային ցավի ընկալման կիզակետ են «Հովիվը», «Արմենուհին», «Երկիրտ Տոնել» պոեմները, որոնցում գաղափարական համոզմունքներն ավելի դրամատիկ են դարձնում նյութը, սրում աշխարհընկալման ազդակները, հարստացնում խոհափիլիսոփայական երանգավորումները: Պոեմների մեջ և՛ տառապանքի, և՛ պայքարի խտացումները նոր որակներ են ձեռք բերում՝ ավելի առաջ քաշելով ազգայինը, ավելի չեչտելով նպատակը:

«Ցեղին սիրտը» ժողովածուի գաղափարական չեչտադրումը բևեռված է սրբազան վրեժի, անձնագոհության, տառապանքից դեպի զինված պայքարի գնալու վրա:

²⁰ Թ ա մ ր ա զ յ ա ն. 1996, 237:

«Հեթանոս երգեր»

«Հեթանոս երգեր» գրքում, որը լույս է տեսել 1912 թ., Վարուժանն ամբողջովին այլ տեսանկյունից է նայում աշխարհին, մարդկանց ու երևույթներին: Դեռևս Գենտի համալսարանում սովորելու տարիներին բանաստեղծի մոտ հեթանոս երգեր գրելու գաղափար է առաջացել, որի մասին արտահայտվել է իր նամակներում: 1908 թ. հունվարին Ա. Չոպանյանին գրած նամակում Վարուժանը հայտնում է. «Հեթանոս կյանքը օրեօր զիս կը գրավե. եթե այսօր կարելի ըլլար կրոնքս կը փոխեի և սիրով կ'ընդգրկեի բանաստեղծական հեթանոսությունը» (ՆՄԿ, 131), իսկ նույն թվականի մայիս ամսվա նամակում նշում է. «Արդեն ծրագիր դրած եմ բանաստեղծությունաց ուրիշ շարքի մը, բոլորովին մտերմական և ապրված» (ՆՄԿ, 138): 1909 թ. նա արդեն աշխատում էր այդ գրքի վրա. «Հիմա ... նոր հատոր մը պատրաստելու ձեռնարկած եմ ... ավելի խորիմաստ ու հոգեբանական երգերով» (ՆՄԿ, 172):

«Հեթանոս երգեր»-ը իր վրա հրավիրեց հանրություն, մտավորականության ուշադրությունը: Եղան բազմաթիվ արձագանքներ, հնչեցին հիացական, քննադատական խոսքեր, գրվեցին բազմաթիվ գրախոսականներ՝ Հ. Օշական, Զ. Գազազյան, Վ. Տերյան, Հ. Սուրխաթյան և ուրիշներ:

Հեթանոսության դիմելը բանաստեղծի մոտ ինքնանպատակ չէր: Նա դրա մեջ որոնում էր ազգի, մարդու արմատները, ուժեղ, արի լինելու գաղտնիքներն էր փնտրում: Վարուժանյան հեթանոսությունը քրիստոնեական կորսված արժեքների վերագտնումների փորձ էր: Ժամանակակիցների մեջ Վարուժանը միակը չէր, որ դիմել էր հեթանոսությանը: Հայտնի «հեթանոսականներ» էին Լ. Էսաճանյանը, Հ. Սիրունին, Ս. Գասպարյանը, Ա. Հարությունյանը և ուրիշներ: Ուղղակի որակային այլ հատկանիշ ուներ Վարուժանի հեթանոսականությունը:

«Հեթանոս երգեր»-ը հակադրումների վրա հիմնված երկ է: Գիրքը կազմված է երկու մասից՝ «Հեթանոս երգեր» և «Գողգոթայի ծաղիկներ», որոնցում տեսնում ենք մի կողմից հեթանոսական դարերի, ուժի, գեղեցիկի, վեհի, մյուս կողմից՝ վհատության, նյութապաշտության, ապականված բարքերի, քրիստոնեական ժամանակների հակադրումները. «Իրականություն և իդեալի հանդիպողումը կատարվում է այս մեծ չափումով»²¹:

Ի՞նչ նպատակով է բանաստեղծը գրել այս գիրքը, ո՞րն է գրքի գաղափարական իմաստը: Դա կարելի է իմանալ բնաբանից.

Ես կ'երգեմ Գինին.— Բագիններուն ծիծաղը
և խորաններուն արյունը:
Դարերու Կյանքը կ'երգեմ, հանուն հաճույքի
և տառապանքի գեղեցկության (207):

Իրականության և իդեալի արտաքուստ իրարամերժ երևույթների միջոցով բանաստեղծը մեր դեմ բացում է ծավիլ ու հաճույքի աշխարհը:

Գիրքը սկսվում է «Գեղեցկության արձանին» բանաստեղծությամբ, որով բանաստեղծը Գեղեցիկը համարում է իդեալ, իսկ Գեղեցիկին հասնելը՝ մարդու,

²¹ Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն. 1978, 267:

Հատկապես՝ արվեստագետի գերնպատակ: Նրա Գեղեցիկն ընդգրկում է այն ամենը, ինչը վեհ է ու ներդաշնակ, թեկուզ՝ անհասանելի:

Մերկ ըլլաա դուն բանաստեղծի մ'հոգվույն պես,
Եւ հեթանոս այդ մերկությանըդ ներքե
Տառապի՛ մարդն, ու չըկրնա դըպչիլ քեզ (207):

Վարուժանը վեհն ու ներդաշնակը տեսնում է հեթանոսության մեջ և չըջվելով դեպի հեթանոսական բարքերը՝ ոգեկոչում է հայոց աստվածներին՝ նրանց խնդրելով, որ իրեն առաջնորդեն դեպի «իդեալը»:

Բանաստեղծին ուղղորդող ուժն իր մեծ հավատն է՝ արմատներով հեթանոսական դարերին ու իր նախնիների ոգուն կապված: Դեռ ամեն ինչ կորած չէ, դեռ կարելի է վերածնվել, ապրել:

«Վանատուր» քերթվածում բանաստեղծը դիմում է Վանատուր աստծուն.

Նըստած պարարտ եզիդ վրա, ո՛ր Վանատուր,
Մեկ ծագեն մյուսը կանցնիս
Հայրենական դաշտերուն (208):

Հայոց փառահեղ աստվածներից միայն Վանատուրն է կենդանի մնացել: Բանաստեղծը նրա հետ է կապում հայրենիքի զարթոնքը, ապագան, նրանից է սպասում բարիք ու փառք:

Ահա գարունն ու զարթումներն իր առույգ, —
Հիրիկներով պըսակվե, ո՛ր Վանատուր:
Ճամփուղ վրա ճառագայթներ կը հոսին
Երակներու՛ղ պես զեղուն (208):

Բանաստեղծը կերտում է կենդանի պատկերներ, իր ներսի լույսով ձգտում է կենդանացնել երբեմնի կյանքը, որտեղ մարդիկ երջանիկ էին ու արդար, համարձակ էին ու մարդասեր, որտեղ հայրենիքն ազատ ու անկախ էր: Նա զոհ է բերում հայ աստծուն.

Արյո՛ւն խըմե ու մի՛ս կեր, ո՛ր Վանատուր,
Քու հինօրյա խըրափներովդ հեթանոս,
Զի հաւկաթուռ ցորյանին մեջ փայլակող
Գերանդիներ քեզ կ'երգեն (210):

Հաջորդ՝ «Մեռած աստվածներուն» երգում բանաստեղծը ողբում է աստվածների մահը՝ դրանով ցույց տալով ներկա կյանքի դառնություններն ու մարդկային տառապանքները, որոնք գնալով ավելի են խորանում ու դառնում անտանելի: Աստվածներն իրենց մահով որբ ու անպաշտպան թողեցին մարդուն, անիղձ ու աննպատակ:

Արյունափառ ինչի՛ն տակ,
Որուն թևերը տըրտմություն կը ծորեն
Աշխարհիս վրա բովանդակ,

Ես պարտաված, Արվեստիս ղառն սրբուն
Կողբամ ձեր մահն, ով հեթանոս Աստվածներ (241):

Աստվածների մահով ոգեղեն հսկա անդունդ է առաջացել տիեզերքում, մարդ երես է թեքել հազարամյակներում ստեղծված արժեքներից, պարավել է մարդկային հոգու սահորը: Մեծ անորոշությունից դուրս գալու ելք է որոնում արվեստագետը:

Քրիստոնեական արժեքները, որին հետամուտ լինելով հայը հայտնվել է նման ծանրագույն իրավիճակում՝ անընդունելի են դառնում Վարուժանի համար: Նա պարզ տեսնում է իր հայրենիքի վերջնական կործանման պատկերը: Գիտակցում է, որ նոր, թարմ գաղափարների մեծ պակաս ունի իր ժողովուրդը, և հիշեցնում է նրան աստվածների մասին, քանի որ.

Տեսե՛ք, բոլոր մեր անտառներն ու ծովեր,
Աղբերակներն ու երգիքները խաղաղ
Ամայացան ու տաղտկացան: Այժմ, ավա՛ղ,
Մարդն է ինկած գարշապարին տակ հրակա
Խուլ Աստուծո մը հրեա (243):

Բանաստեղծը հակաքրիստոնեական քարոզ չի անում: Ընդհակառակը, զգում ու գիտակցում է, որ հայի մոտ դարեր ի վեր քրիստոնեական վարդապետության ոչ ճիշտ ըմբռնումներ են գոյացել և պայքարում է այդ երևույթի դեմ: Նա տեսնում է քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին՝ հզոր, ուժեղ, իրենց ճակատագիրը կերտող, և երագում է, որ հայն էլ այդպիսին լինի:

Արվեստագետի սրբազան խոռվքի՝ առանց որի անհնարին է ճշմարիտ գործի ստեղծում, արդյունք է «Անահիտ» նրբահյուս բանաստեղծությունը, որտեղ նույն կսկիծն է ու ափսոսանքը՝ կապված երբեմնի գեղեցիկ կյանքի անդառնալի կորստին, հայոց երբեմնի փառքին ու հայրենիքին:

Լքված ու անշուք է հայոց ամենապաշտված, ամենանվիրական աստվածամայր Անահիտի բազնին, հին փառքից ոչինչ չի մնացել, մարդիկ երես են թեքել:

Խոտին մեջ է թաղված բազինդ: Չեն ծրխար
Խունկերն անուշ, գոհն այնտեղ չի՛ արյունիր:
Կու գա լոկ բույր մը համպար
Խորխի՛ գոր հոն թողեր է օձ մը կարմիր (235):

Տառապանքի հնոցի մեջ է բանաստեղծը. ուզում է ըմբռնել աստվածներին ուրացման պատճառը, որը հանգեցրեց նման անկման ու խայտառակության:

Հեթանոսականի միջոցով բանաստեղծը նաև որոնում է սեր, կին, կիրք, սիրտ ու հոգի. այն ամենը, ինչ մարդուն դարձնում է ազնիվ, վեհ, պայքարող, անձնագոհ: Նա՝ Վարուժանը, շատ խորն ըմբռնեց կնոջ կերպարի էությունը: Եվ կերտեց այդ կերպարը. «... որ իմաստն է կյանքին քանդող ու ստեղծող ու-

ժերուն, կինը բավղային հոգիով, սրտերու դավադիր, ճակատներու նվաճող, կամ այն կինը՝ որ մայր է միանգամայն ...»²²:

Նրա կերտած կնոջ կերպարներում առաջին հերթին տեսնում ենք սեր, հետո՝ կիրք, նվիրում ու վայելք: Եվ այս երևույթն է, որ Վարուժանին տարբերում է մյուսներից: Այս փաստը հաշվի առնելով է բելգիացի Ռ. Պոտաուր գրել. «Վարուժան գրած է սիրային բանաստեղծություններ, որոնք կը դասվին ամենեն չքեղներու կարգեն, որ երբեք գրված ըլլան»²³:

Սիրո, վայելքի, կնոջ գեղեցկության սքանչելի գործեր են «Գրգանք», «Ո՛ր Տալիթա», «Ջուրին վրա», «Արևելյան բաղանիք», «Օրհնյալ ես դու ի կանայս...», «Ո՛վ Լալազե» և այլ բանաստեղծություններ:

Գեղեցիկ են «Գրգանք»-ի պատկերները՝ կյանքով, քնքշությամբ լցված.

Վարդերուն վրա փրփրեցավ
Իր մերկությունն երեք անգամ կաթնային:
Հրնդկաստանի յուղերով
Լույսերու պես օծեցի շեկ վարսերն իր.
Եվ ծալերուն մեջ մարմինին՝ իմ բոլոր
Խնկամաններս քրմորեն պարպեցի (223):

Իսկ «Ո՛վ Լալազե» երգը ձոն է հղի կնոջ, մայրության, տղամարդու վեհ զգացմունքների ու արյան խայտանքի.

Քու համբուրված մարմինիդ պես ծանրակիր
Հողն էր թրջված, էր կաշուն
Քաղցուններով և մեղրով:
Անուշաբույր իր բեռին տակ կը կըքեր
Դեղձենին քեզ նրմանակ,
Քու ծիծերուդ նրմանակ
Ողկոյզներն այն լեցուն էին՝ ապագա
Ծիծաղներով, ցընծությունով և կայթով (225):

Կամ՝ տղամարդու բնական անբեկանելի ձգտման հուրը դեպի կինը, որպես սիրո, կյանքի, սրբազան մեղքի ակունք՝ արտացոլված «Ո՛ր Տալիթա» քերթվածի մեջ.

Այսօր կ'ուզեմ կուրծքիդ վրա գինովնալ
Ինչպես գինվոր մը արբուն.
Կ'ուզեմ պարպել գավաթդ, և դուն ալ պարպես
Սիրտըս՝ նուրբ պես հասուն (218):

Գաղափարական շեշտադրումների, գեղարվեստական հարցադրումների ու լուծումների կիզակետ է «Հարճը» պոեմը, որտեղ բանաստեղծը արիության, կնոջ գեղեցկության, սիրո, կրքի, խանդի, իշխելու տենչի իր տեսլականներն է

²² «Գրական ասուլիսներ» (Կ. Պոլիս), Զ, 1913, 25:

²³ Հուլիսամատյան Դանիել Վարուժանի. 1958, 87:

զարգացնում՝ հավատարիմ մնալով կյանքի փիլիսոփայությանը: Այստեղ բոլոր կերպարներն ավելի ամբողջական են ու կենդանի, բոլորը հավատարիմ են իրենց դերին ու նպատակին, ուժեղ են և ընթացքի մեջ:

Խիստ ուշադրավ են խնջույքի, Նազենիկի պարի, կանացի գեղեցկության, Տրդատի և Բակուրի հոգեկան ապրումների, Նազենիկի մահվան նկարագրությունները: Այստեղ ամեն ինչ յուրօրինակ տարերք է, հակընդդեմ էներգիաների բախում, բնագրական անաղարտ ապրումների ժայթքում: Հրաշալի է խնջույքի սրահի նկարագրությունը.

Կոչնականները զարմիկ պատերն ի վար կախեր են
Որսի գալար շեփորներն ու վահաններն ոսկեղեն.
Եվ նիզակները, դեռ թաց վարազներու արյունով,
Տըրձակ տըրձակ կը հանգչին հըսկայափեղկ դըրան քով (252):

Անկրկնելի են Նազենիկի գեղեցկությունը, նրա կրքոտ պարը պատկերող տողերը.

Ան կը ճախրե՛, կը ճախրե՛, կատաղորեն կը ճախրե՛:
Երբոր ետև կը թեքի՝ կուրծքին վըրա հոյաչեն
Բըլուրի պես կը դիզվին ըստինքներն իր սարսուռալեն.
Եվ վարսերն իր վիժանուտ, ուսերն ի վար հոսելով,
Կերթան փըրփրել հատակին, հոն կազմելով ոսկի ծով.
Ան կը ճախրե՛, կը ճախրե՛, սանձակոտոր կը ճախրե՛ (257):

Նազենիկի հանդեպ Տրդատ իշխանի սերը ճակատագրական է դառնում: Նա դեմ է՜ր Տրդատի զգացմունքներին: Ուզում է՜ր, որ Տրդատն իրեն հաներ այդ տնից.

— «Այս հարկին տակ, ո՛վ ասպետ, ալ բաժինս է գան ու ծեծ.
Դուն որ գիտցար զիս վտանգել, ազատե արդ շուտափույթ...» (259):

Պարզվում է, որ Նազենիկին սիրում է նաև Սյունյաց տերը և պատրաստ է՜ գիջել ոչ մեկին: Նման սուր հոգեբանական իրավիճակի ենք հանդիպում նաև Զարենցի «Ասպետական»-ում:

Երկու տղամարդկանց մրցակցությունը վեր է ածվում ողբերգության: Հետապնդման ժամանակ Բակուրի արձակած նետից զոհվում է Նազենիկը՝ այրերին պատճառելով մեծ վիշտ: Եվ երբ Նազենիկի մարմինն ամփոփվում է չորացած բարդու տակ, բարդին վերընձյուղվում է, քանի որ գեղեցկությունը երբեք չի կորչում, այլ որպես աստվածային երևույթ փոխակերպման հատկություն ունի:

Հեթանոսությունից հետո «Գողգոթային» անդրադառնալը բանաստեղծի մոտ պատահականություն է: Նրա գաղափարական շրջադարձը կապված է իրականության հետ: Հեթանոսության համապատկերին կերտելով գողգոթյան շարքը՝ Վարուժանը ձգտում է ընդգծել իրական կյանքը, բարքերը, նյութականի կործանարար ուժը, ոգեղենի բացակայությունը և մարդու դառը ճակատա-

գիրը: «Պիտի սկսիմ պատրաստել «Գողգոթայի ծաղիկներ»-ու շարքը, ուր միայն ճշգրիտ կյանքը պիտի վերլուծեմ և երգեմ» (ՆՄԿ, 165), – գրում է Դ. Վարուժանը իր ընկերոջը՝ Դերենիկ Ճիզմեճյանին, 1908 թ. Գենտից:

«Գողգոթայի ծաղիկներ» շարքը սկսելով «Աստծո լացը» բանաստեղծությամբ՝ Վարուժանն ուղղակիորեն ցույց է տալիս այն «անծավալ ծանրությունը», որի մասին ստիպված է բարձրաձայնել շարքում: Աստծո և բանաստեղծի ճակատագրերը նմանեցնելով իրար՝ Վարուժանը վերջինիս վրա մեծ բեռ է դնում, նրան տալիս է այլ դիտակետ՝ ավելի բարձրից, ավելի խորը տեսնելու իրականությունը: Նա շատ լավ է հասկանում, որ կյանքից անբաժան են ցավն ու հուսահատությունը, և դրանց համադրում-հաշտեցումը բանաստեղծի պարտականությունն է համարում:

Վարն իր արցունքներն ուզածը տըվին՝
Կազմելով մեյմեկ աստղեր երկրնքին.
Եւ Բանաստեղծին նըման Աստված պ
Որպես զի ստեղծե՝ հարկ եղալ նախ լալ (269):

Այստեղ հետաքրքիրն այն է, որ Վարուժանը ոչ թե բանաստեղծին է նմանեցնում Աստծուն, այլ հակառակը՝ Աստծուն է նմանեցնում բանաստեղծին:

Ծանր է մարդկային տառապանքը, անդադար է մարդու տանջանքը, չար-չարանքը, հուսահատությունը: Սակայն միևնույն ժամանակ անսպառ է նրա կենսասիրությունը, ձգտումը դեպի լույսը, և այս ամենը բանաստեղծը սևեռակել, ամփոփել է քնարական հերոսի կերպարում՝ «Ճանապարհ խաչի» բանաստեղծության մեջ: Հերոսը հնազանդ կրոն է իր խաչը: Նա ոչ թե բողոքում է Հիսուսին իրեն բաժին հասած տանջանքների, կորուստների համար, այլև ուզում է ցույց տալ, որ իրեն բաժին ընկած բեռն ավելի ծանր է, և ինքը պակաս Աստված չէ:

Ափերս են տաղեր պայտերով հրատապ,
Եվ մատվրներես, ըստինքներու նման,
Արյունս են կըլթեր (270):

Նա ուղղակի գլխով լինում է հայցում Հիսուսից, քանզի նա միայն ունի գլխալու իրավունք՝ «Գրթա՛ սրբոյս հույզ» (271):

Նույն քնարական հերոսին հանդիպում ենք «Լույսը» բանաստեղծության մեջ: Անկախ դժվարություններից, թակարդներից, խոչընդոտներից՝ նա քայլում է դեպի մաքրամաքուր լույսը և ոչինչ չի կարող նրա ընթացքը կասեցնել: Լույսը իր մեջ ամփոփում է այն վեհագույնը, ինչին ձգտում է մարդը ծնված օրից:

Լույսը մարմարն է երկնային հանքերուն,
Որով Արվեստն, անմահական երազով,
Կը քանդակե ձյունամարմին աստվածներ (273):

Իրական կյանքի կենդանի նկարագրություններ են «Առկայծ ճրագ», «Դաշտերու տղան», «Սպասում», «Խաբված կույսեր» և այլ գործեր, որոնք ի-

ընեց գեղարվեստականության, ասելիքի խորություն, գաղափարի յուրօրինակությունը նորություններ են մեր գրականության մեջ:

Մարդկային ողբերգության արտացոլումն է «Առկայծ ճրագ»-ը, որտեղ «ծովածավալ» վիշտը սեղմում է իր ծանրությունը՝ հաղթանակի գիշերը վերածելով սգի գիշերվա: Հայկական կյանքի մի դրվագ է այս, անվերջ շարունակվող ու անհունորեն դաժան.

Բայց ... սայլին վրայ արյուն և սուգ բեռներ են ...
Հա՛րս, ճրագդ սաղի՛ն երկարե:
Հերոս տղաա հոն զարնված է սրբոսն.
Ա՛խ հարս, ճրագդը մարե՛ ... (281):

Առանձնապես հոգեբանական բազմաշերտությամբ աչքի է ընկնում «Մառուս աղոթքը» բանաստեղծությունը, որտեղ խտացված է ժամանակի հայ կյանքը՝ ողջ դառնությունը ու սպասման հավատքով.

Երկինքը քո՛ւկդ է, ո՛վ մամ,
Քանի որ ծեր բիբերուդ մեջ դեռ անեղծ
Մընաց անոր կապույտն՝ ամեն ամպե զերծ.
Քանի որ, մայր բարեխնամ,

Արյունիդ հետ միասին
Ծիծերդ հինգ զավակներու քամեցիր:
Եղար աննենգ. և բարձեղ մաս չըտրվիր
Օտարներու գլուխին (301):

Գաղափարի, նվիրումի, ազատատենչության անկրկնելի գործ է «Եփրեմ» բանաստեղծությունը, որտեղ Դ. Վարուժանը հպարտությամբ է խոսում հայ ազգի մեծ զավակ, հեղափոխական, ռազմական գործիչ, Պարսկաստանի հերոս Եփրեմի մասին.

Կարիպալտին՝ Հռովմինն է, եւ Բոնաբարդ՝ Ոճիրին.
Կը պատկանիս դո՛ւն միայն Ազատության Ոգիին:
Ըզքեզ խրճիթ մը ծընավ, հայ վիշտը քեզ օրորեց.
Այդ վիշտին չափ եղար մեծ (321):

Աղոտ հույսի առկայծումներն ենք նկատում այս երգի մեջ՝ կապված Հայաստանի ազատագրման հետ:

Ծանր է Գողգոթայի ճամփան, թունավոր են Գողգոթայի ծաղիկները, որոնք մահ, սուլ, աղքատություն, հիվանդություն ու ընկճվածություն են բերում: Մարդ մեռնում, ոչնչանում է նյութի ճիրաններում, հանուն մի կտոր հացի պատրաստ է կրել ամեն տանջանք: Եվ այս ամենի բանաստեղծական մարմնացումներն են «Մեքենաները», «Մեռնող բանվոր», «Դադար» և այլ գործեր:

Առանձնապես ուշագրավ է «Տրտունջ» բանաստեղծությունը՝ Գողգոթայի ճամփի «ամենահպարտ ու ամենաթունոտ ծաղիկը»: Քայլում է բանաստեղծը

դեպի Գողգոթա, նրա շուրթերից հրաբուխի պես ժայթքում է «Տրտունջ»-ը՝ չզիջելով Դուբյանի նույնանուն գործին: Երկուսի մեջ էլ բանաստեղծները ձգտում են դեպի կյանքը, դեպի արևը, դեպի ազնիվ արարումը: Երկուսի մոտ էլ մեծ է խռովքը, ապրելու, սիրելու կիրքը: Երկուսն էլ անձնական ցավից մտնում են անանձնական ցավի ճանապարհ՝ դառնալով համամարդկային ցավի կրողներ. ««Տրտունջ»-ի քնարական հերոսը դարի մտավորականն է՝ իր բոլոր հակասություններով»²⁴: Եվ ահա այդ մտավորականը ձգտում է հաղթահարել անձնական ու անանձնական կապանքների անտեսանելի շղթան և ազատագրվել, քայլել դեպի լույսն ու արևը, դեպի անսահմանություն, դեպի «Նպատակը սևեռուն»:

Եվ լուսադբյուր բիբերս իմ Նպատակին սևեռուն՝
Մըրբերկավար քըչեցին գայն գահերուն վըրայեն (279):

Գաղափարական առումով «Հեթանոս երգեր» ժողովածուն հայրենիքի ու գեղեցիկի պաշտամունքի երգերի մատյան է: Բանաստեղծը դաժան իրականությունից, ազգային խեղճությունը հակադրում է հեթանոսական կյանքի վեհությունը, գեղեցկությունը, ուժը, մարդկային պարզ հարաբերությունները: Հանուն Հայաստանի, հանուն հայ ժողովրդի ապագայի նա մերժում է կործանարար գողգոթայականությունը:

«Հացին երգը»

«Հացին երգը» խորագրով Վարուժանի ժողովածուն լույս տեսավ բանաստեղծի մահից հետո՝ 1921 թ.: Գրքի վրա բանաստեղծը սկսել էր աշխատել դեռևս 1909 թ., երբ դեռ ուսանող էր Գենտի համալսարանում: Ընկերոջը՝ Գ. Գրյըճյանին հղած նամակում նա գրում է. «Հացին երգը» գարնան դեմ պիտի սկսիմ» (ՆՄԿ, 180): Նա նպատակ ուներ գիրքը լույս ընծայել 1915 թ. գարնանը, բայց պատերազմի պատճառով նպատակը չիրականացավ:

Գրքի գաղափարական առանցքը մարդու կողմից հացի արարման պատմությունն է: Վարուժանյան կենդանի ոգով գրված բանաստեղծություններում գովերգվում է մարդկային աշխատանքը՝ որպես աշխարհապահպանման հիմք ու կյանքի շարունակություն: 1914 թ. մարտի 26-ին Վարդգես Ահարոնյանին գրած նամակում բանաստեղծը նշում է. «Այժմ կըգրեմ «Հացին երգը», որ հուսամ տարիք մը լույս կտեսնե. այդ հատորին մեջ երգված պիտի ըլլան հայրենի հողը, մշակներու աշխատությունը և գյուղական կյանքի խաղաղ մեծությունները» (ՆՄԿ, 208):

Շարքի առաջին խսկ բանաստեղծությամբ՝ «Մուսային», Վարուժանը բացում է մնացած բոլոր բանաստեղծությունների ներքին իմաստը, ցույց տալիս նրանց գաղափարական կապը: Նա խնդրում է Մուսային.

– Սորվեցո՛ւր ինձ. – պսակե քընարս հասկերով,
Զի կալին մեջ, գով շուքին տակ ուռիին
Ահա կը նստիմ, ու նըվազներս կը ծընին (325):

²⁴ Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն. 1978, 293:

խիստ կարևորելով Մուսայի դերն ու նշանակությունը գեղարվեստական երկ ստեղծելու գործում և զգալով նրա բարի տրամադրվածությունը՝ բանաստեղծը համարձակորեն սկսում է իր երթը:

Երգելով աշխատանքը, արարումը՝ Վարուժանը մարդկությանն ուղղված խաղաղության պատգամներ է հղում ազգայինից գնալով դեպի համամարդկայինը: Ասես զարմանալիորեն կանխազգում էր զալիք աշխարհամարտը՝ ձգտելով իր խոսքով կասեցնել այն: Սակայն, ցավոք, դա բանաստեղծի ուժից վեր էր:

«Հացին երգը» գյուղական կյանքի «երգ երգոցի» տպավորություն է թողնում: Ամեն մի բանաստեղծություն եռք է, վառ պատկերների, շոշափելի կերպարների քանդակ, որոնք ամբողջանալով դառնում են կենդանի կտավ: Ահա «Արտերուն հրավերը».

Մեզի եկեք.— ձեր սերմով լի բուռերուն
Մենք կը սպասենք կիներու լուռ ըղձանքով.
Ճաճանչն արդեն խրվեցավ մեր սիրտերուն (326):

Արտերի կանչին արձագանքում են ուժեղ, կայտառ ու աշխատասեր մշակները.

Մըշակներն են իմ գյուղիս, դաշտի հըզո՛ր զավակներ,
Քրրտինքներով մարգարտյա բընության թա՛գն են հյուսեր:
Կը բաբախե սիրտն հողին իրենց բըրդոտ կուրծքին տակ,
Ու իրենց լայն երակին մեջ կը հորդի արեգակ (326):

Այնուհետև գյուղական աշխատանքի ողջ շարունակական գործընթացին ականատես ենք դառնում «Հարկիք», «Հերկեր», «Հասուն արտ», «Ցան», «Տափան», «Առաջին ծիլեր» և մյուս բանաստեղծություններում:

Նկարագրական հզոր պատկերների միջոցով բանաստեղծը հնչեցնում է իր խոսքը՝ գեղեցիկ ու կուռ: Զգում ենք խոսքի իմաստային կառուցվածքի ներքին պատկերը, բառերի մոգական ուժը մեզ համար բացում է բոլորովին այլ աշխարհ: Ասես ներկա ենք գյուղական աշխատանքներին՝ վարում ենք, տափանում, ցանում, հերկում: Ասես լսում ենք ծիլի «պայթումը» հողի տակ «Առաջին ծիլեր» քերթվածում.

Զեղուն ավիշն հողերուն տակ պայթեցուց
Սերմերն: Արտերս այս գիշեր
Կանանչցեր են լուսընկային տակ զարնան (330):

Ապա հաջորդում են գարնանային անձրևների, ցորյանի ծովերի, կակաչների հրդեհների, հանդապահի զվարթ հսկումների, հունձի, ցորենի ամբարելու գերող պատկերները: Երանելի ու բաղձալի պահ է արտ հնձելը՝ «Հունձք» քերթվածում.

Եվ կը հընձեն, միշտ կը հընձեն. թևի ամեն լայն շարժումի
Ամառներու բերկրությունն է՝ որ քիստե քիստ կը ծավալի (337):

Կամ «Հունձք կը ժողվեմ» բանաստեղծության մեջ.

Հունձք կը ժողվեմ մանգաղով,
– Լուսնակը յարս է –
Ակոս ակոս ման գաղով,
– Սիրածըս հարս է (337):

Թեկուզ բանաստեղծը հեռացել է գյուղից, սակայն գյուղն ավանդական բարքերով, մարդկանցով, սովորություններով, իր արևով ու բնությամբ մնացել է նրա մեջ՝ դառնալով ներշնչման մաքրաբյուրեղ ակունք:

Բանաստեղծական մտքի գոհարներ են «Սայերը», «Ճարակում», «Խաչբուռ», «Կալեր», «Կալերու գիշեր» և շարքի այլ գործեր:

Վարուժանի տողերում մարմին ու ոգի են առնում հեռավոր աստղերը, գիշերվա լուսթյունը, մեղմ հովը, և բանաստեղծն իրեն համարելով այդ ամենի մասնիկ՝ «Կալերու գիշեր»-ի մեջ գրում է.

Եվ այսպես՝ օր մը պառկած՝ փողփողումին տակ երկնի,
Իմ ծընողներու մըշակ՝ զիս հըղացան կաթոգին,
Զիս հըղացան սևեռած իրենց աչքերը բարի
Վերն ամենեն մեծ Աստղին, ամենավառ Հըրայրքին (345):

«Հացին երգը» շարքի վերջին բանաստեղծության վերնագիրը եղել է «Հացին երգը», որը, ցավոք, մեզ չի հասել, սակայն այն պետք էր «Հացի խոսքը» լինել սրբազան նվիրաբերվումից, գոհաբերվումից առաջ. «Հայտնի է, որ շարքի վերջին երգը կոչվում էր հենց այն անունով, որ դարձել էր խորագիր՝ «Հացին երգը»²⁵:

«Հացին երգը» գրքում բանաստեղծը մարդկային աշխատանքը, հացի արարումը բարձր է դասում ամեն ինչից՝ աշխարհին պատգամելով պահպանել դրանք: Աշխատանքը, արարումը որպես մարդու գերագույն նպատակ՝ այս գրքի գաղափարական առանցքն է:

Դ. Վարուժանի արձակը

Վարուժանի արձակ ժառանգությունը կարելի է բաժանել չորս մասի՝ հրապարակախոսական, գրաքննադատական, մանկավարժական և նամակագրական, որոնց մեջ իր մտորումները, տեսակետներն ու հայացքներն է արտահայտել կյանքին, արվեստին, լեզվին առնչվող խնդիրների վերաբերյալ:

Բանաստեղծի հանրային գործունեության մասին հատկապես շատ տվյալներ կան նրա նամակներում: Դրանցում հստակ երևում է նրա զբաղվածության աստիճանը. «Ես այժմ փոխանակ բանաստեղծություն ընելու, հոետորություն սկսած եմ ընել հոս: Ընկերաքաղաքական պայքարն է, ուր սկսած եմ փոթորկվիլ: Հյուսիսն մոռցած եմ և սկսած եմ Դեմոսթենես կարդալ» (ՆՄԿ, 182), «Ավելի հոետորություն կընեմ, քան թե տաղերգություն» (ՆՄԿ,

²⁵ Կ ի ր ա կ ո ս յ ա ն. 1985, 386:

185): Իսկ մեկ այլ նամակով տեղեկացնում է. «Այժմ ավելի բանախոսություններով կը զբաղիմ, քան թե բանաստեղծությամբ» (ՆՄԿ, 188):

Առաջադեմ բանաստեղծը Սեբաստիայում, Եվդոկիայում, Կ. Պոլսում պայքարում էր գավառային խավարամտություն, տգիտություն դեմ, քարոզում էր հայրենասիրություն, սեր դեպի ուսումը, գիտությունը, ձգտում էր, որ երիտասարդությունը լինի ավելի համարձակ, ավելի կազմակերպված ու գրագետ, քանի որ նրա ձեռքում էր տեսնում երկրի ապագան: Ի դեմս երիտասարդության՝ նա երազում էր. «Դարերով ընդհատված փառահեղ քաղաքակրթության թել ձեռք առնելու է ու շարունակելու» (ՆՄԿ, 151):

Բնականաբար, այդ պայքարը կամք ու մեծ ջանքեր էր պահանջում, դարերով կարծրացած հետամնացությունն ու ստրկամտությունն աշխուժորեն դիմադրում էին: «Քանդել մեկ ձեռքով, սերմանել մյուսով» (ՆՄԿ, 185), – նշում է նամակներից մեկում:

Վարուժանը շատ լավ էր գիտակցում, որ ժողովրդին դարավոր նիրհից արթնացնել է պետք, նրա ոգու հետ խոսել է պետք:

«Թողատեն լուրեր (Վարուժան և Մուրատ մեր բեմին վրայ)» հոդվածում, որը լույս էր տեսել Սեբաստիայի «Հողդար» թերթում, կարդում ենք Վարուժանի հնչեցրած մտքերի մասին, որոնք ուղերձներ են ազգին. «Հերի՛ք, ըսաւ, ապրեցանք դարեր տեւող թմրութեան մէջ, ապրինք կեանք մը ապետական՝ որով ապրեցան մեր նախահայրերը իրենց բնագաւառին մէջ ...: Հայը ըսաւ, մի մարտիրոս է, մի վկա: Ժանտ ձեռքեր ջախջախեցին իր գանգը, բայց նա կրցաւ ստեղծագործել: Կոտորեցին իր բազուկները, բայց նա իր ակուաներովը բացաւ իր սրտին ակոսները: Նիզակներու, մարթիններու և եաթաղանի հարուածներով պատռեցին իր կուրծքը և ծակծկեցին ամբողջ իրանը և սակայն չի կրցին մեռցունել գինքը, որովհետեւ սիրտը կը բաբախէր տակաւին այնքան ուժգին, որքան մի առույգ երիտասարդի մը սիրտը»²⁶:

Վարուժանը նաև կազմակերպում էր հանդեսներ, բեմադրություններ, լեզվի, գրականության, արվեստի մասին կարդում էր դասախոսություններ, ձգտում էր տարբեր միջոցներով զգոն պահել հասարակական միտքը:

Վարուժանի հրապարակախոսական, մանկավարժական, գրաքննադատական գործունեությունն արտացոլվել է «Վերքը կ'արյունի»²⁷, «Ակնարկ մը գրական դպրոցներու վրա»²⁸, «Յարձանեանի քերթողութիւնը»²⁹, «Հայոց լեզուի խնդիրը»³⁰, «Ալիշան և Պեշիկթաշլյան»³¹ և այլ հոդվածներում:

Նա նաև փորձ է արել գրել գրականագիտական դասագիրք, որն այդպես էլ իրականություն չդարձավ: Սակայն պահպանված գրառումներից դատելով այն կլիներ մեթոդաբանական շատ հետաքրքիր ձեռնարկ³²:

²⁶ «Հողդար» (Սեբաստիա), 15. X. 1911, 2:

²⁷ Մ ա դ ո յ ա ն. 1974, 149–156:

²⁸ Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն. 1978, 354:

²⁹ «Գրական ասուլիսներ», 1913, 9, 27:

³⁰ «Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս), 1911, № 45, 705–710:

³¹ Վ ա ր ու ժ ա ն. 1984, 491–495:

³² Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Դ. Վարուժանի ֆ., № 44:

Եզրակացություն

Դանինել Վարուժանը, ապրելով ու ստեղծագործելով հայ ժողովրդի համար պատմական ծանրագույն ժամանակաշրջանում, կարողացավ ստեղծել ազնվագույն պոեզիա՝ պահպանելով ու լրացնելով «իրականի» և «իդեալի» էպիկական հակադրության կանոնները:

Վարուժանի պոեզիան գեղարվեստական սևեռակումների պոեզիա է՝ խուսափող երևութականությունից, խարսխված բարձրագույն էությունականություն:

Գալով ցեղային Եսից՝ Վարուժանն անվախորեն միախառնվում է համամարդկային Եսին: Միախառնվում է ու մնում անաղարտ, մաքրամաքուր ու ինքնընթաց, ինչպես մեր էպոսի Սասնա ջուրը:

Բանաստեղծի չորս գրքերն աշխարհի չորս ծեղերին ուղղված ուղերձներ են, որոնք բյուրեղանալով «Անդաստան» վերնագրով բանաստեղծության մեջ՝ ընդգծում են Դ. Վարուժանի բանաստեղծական «Նշանի ահագնությունը»³³, որին հետամուտ է եղել ողջ կյանքում:

Վարուժանը ազատատենչություն, վրեժի, համաժողովրդական կռվի գաղափարախոսն է, մեզ տառապանքի, խեղճություն, վհատության նեղ կածանից դեպի ընդլիզման, պայքարի ճանապարհ հանողը:

Վարուժանի խոսքը ժողովրդական բանահյուսության ու ցեղային ոգու կուռ հյուսվածք է՝ հեթանոս դարերով Գողգոթայի ճանապարհը մերժող:

Նրա բանաստեղծական շարքերն առավել քան արդիական են:

Լեռնիկ Հակոբյան— բ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի սփյուռքահայ գրականության բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ միջնադարյան գրականություն ու արևմտահայ գրականություն: Հեղինակ է 1 մենագրության և ավելի քան 10 հոդվածի: ORCID:0009-0008-3459-5686. lerhakobyan1970@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Ազատամարտ» (Կ. Պոլիս), 1911, № 45, էջ 705–710:

Ալաօյաճեան Ա. 1952, Պատմութիւն Եւրոկիոյ Հայոց, Գահիրէ, «Նոր Աստղ» տպ., ԻԵ+ 1751 + 105 էջ:

Բանաստեղծ-Նահապետի շիրիմին առջև. — «Բազմավեպ» (Վենետիկ), 1904, № 6, էջ 244–245:

Գաբրիելյան Վ. 1978, Դանիել Վարուժան. կյանքը և գործը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 424 էջ:

Գաբրիելյան Վ. «Ցեղին սիրտը» ժողովածուի մասին. — «Գրական թերթ», 17. V. 2024:

Գորոդեցկի Ս. 1980, Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մասին, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 332 էջ:

«Գրական ասուլիսներ» (Կ. Պոլիս), 1913, Զ, 40 էջ:

³³ Չ ա ր ե ն ց. 1955, 267:

Դանիել Վարուժանի «Սարսուռները». – «Անահիտ» (Փարիզ), 1906, № 1–2, էջ 32:

Դանիել Վարուժան եւ իր նոր գիրքը. – «Ձայն հայրենյաց» (Կ. Պոլիս), 1910, № 21, էջ 223–224:

Եիկիտ Տոնէլ. – «Բազմավէպ», № 9–10, էջ 423–426:

Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան, Դ. Վարուժանի ֆ., № 44, 48, 352, 383:

Էսաճանեան Լ. 1919, Դանիել Վարուժան, Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Սանճագեանի, 93 էջ:

Թամրազյան Հր. 1996, Հայ քնարերգուներ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 334 էջ:

«Լուսաբեր» (Գահիրէ), 28. XI. 1905:

Կիրակոսեան Գ. Անմոռաց յուշեր Դանիել Վարուժանէ. – «Պայքար» (Բոստոն), 1973, № 93–95:

Կիրակոսյան Վ. 1985, Արևմտահայ գրականությունը 1890–1907 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 388 էջ:

Հարությունեան Ա. 1968, Գիշերվան ճամփորդը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 378 էջ:

«Հողդար» (Սեբաստիա), 15. X. 1911:

Հուշամատյան Դանիել Վարուժանի. 1958, Փարիզ, 104 էջ:

Դանալանյան Հ. 1961, Դանիել Վարուժան, Երևան, Հայպետհրատ, 195 էջ:

Ճիզմէճեան Դ. 1955, Դանիել Վարուժան. Դպրոցական կեանքը, անտիպ նամակները, գրականությունը, Գահիրէ, «Յուսաբեր» տպ., 270 էջ:

Մադոյան Գ. 1974, Պատառիկներ Դանիել Վարուժանի հրապարակախոսությունից. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, էջ 149–156:

Մադոյան Գ. 1976, Դանիել Վարուժան, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 251 էջ:

Յակոբ Քիւֆէճեան. Դանիել Վարուժան (Ցեղին սիրտը ու Հեթանոս երգեր). – «Հայ գրականություն» (Զմիւռնիա), 1913, № 12, էջ 4–14:

Շարության Ա. 1984, Դանիել Վարուժանի կյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 283 էջ:

Չարենց Ե. 1955, Ընտիր երկեր, Երևան, Հայպետհրատ, 483 էջ:

Չոպանյան Ա. 1988, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 872 էջ:

Պատրիկ Ա. 1968, Դանիել Վարուժանն իմ յուշերում, Պէյրութ, «Մշակ» տպ., 148 էջ:

Ռշտունի Հ. 1961, Դանիել Վարուժան, Երևան, Հայպետհրատ, 290 էջ:

Սարգսյան Գ. 1947, Վարուժանի ստեղծագործական կյանքը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 58 էջ:

Սևակ Պ. 1983, Երկեր, հ. 3, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 592 էջ:

Սևակ Ռ. 1985, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 478 էջ:

Սիրունի Հ. 1940, Դանիել Վարուժան, Պուքրեշ, «Արագ», 288 էջ:

Վարուժան Դ. 1965, Նամականի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1965, 374 էջ:

Վարուժան Դ. 1984, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 576 էջ:

Fayde F. Annuaire de l'institute de philologie et d'histoire orientales et slaves. Tom 17/1963–1965/. Bruxelles, 1965, 335 p.

ДАНИЭЛ ВАРУЖАН: ПРОПОВЕДНИК СВОБОДЫ

ЛЕРНИК АКОПЯН

Резюме

Ключевые слова: Д. Варужан, западноармянская литература, «Содрогания», «Сердце нации», «Языческие песни», «Песня хлеба», национально-освободительная борьба.

Исполнилось 140 лет со дня рождения одного из выдающихся представителей западноармянской литературы – Даниэла Варужана.

Д. Варужан родился 20 апреля 1884 г. в Западной Армении, в селе Бргник Себастии. Учился в сельской школе, затем в Константинополе, Венеции, а также в университете города Гента в Бельгии. Получив образование, занимался педагогической деятельностью.

Даниэл Варужан – один из столпов новой армянской литературы, неутомимый певец и идеолог национально-освободительной борьбы. Стержнем его поэтических сборников «Содрогания» (1906), «Сердце нации» (1909), «Языческие песни» (1912) и «Песня хлеба» (1921) является Армения и армянский народ. Путем отмищения, национально-освободительной борьбы, всенародного восстания достичь свободы и независимости – вот идеологическая основа сборников. В центре поэтических акцентов Варужана находится также прославление мирной жизни, труда, природы, общечеловеческих ценностей.

24 апреля 1915 г. Д. Варужан был арестован турецкими властями и сослан в Чанкры. 26 августа, по дороге в Айаш, был зверски убит.

Лерник Акопян – к. филол. н., научный сотрудник отдела литературы армянской диаспоры Института литературы им. М. Абегамяна НАН РА. Научные интересы: средневековая литература, западноармянская литература. Автор 1 монографии и более 10 статей. ORCID: 0009-0008-3459-5686. lerhakobyan1970@gmail.com

DANIEL VAROUJAN: PROPONENT OF LIBERTY

LERNIK HAKOBYAN

Summary

Keywords: D. Varoujan, Western Armenian literature, “Shivers”, “The Heart of the Race”, “Pagan Songs”, “The Song of the Bread”, national liberation struggle.

140 years have passed since the birth of Daniel Varoujan – one of the most eminent representatives of the Western Armenian literature.

D. Varoujan was born on April 20, 1884, in the village of Prgnik, Sebastia vilayet. First, he studied at a village school, then in Constantinople, Venice and at Ghent University in Belgium. After receiving his education, he was engaged in teaching activities.

Daniel Varoujan is one of the pillars of the new Armenian literature, tireless singer and ideologue of the national liberation struggle. The core of his poetry collections “Shivers” (1906), “The Heart of the Race” (1909), “Pagan Songs” (1912) and “The Song of the Bread” (1921) is Armenia and Armenian people. The ideological basis of the collections is the achievement of freedom and independence by means of revenge, national liberation struggle and national uprising. Glorification of peaceful life, labour, nature and universal human values are also at the center of Varoujan’s poetic accents.

On April 24, 1915, Daniel Varoujan was arrested by Turkish authorities and exiled to Chankiri. On August 26, on the way to Ayash, he was brutally murdered.

Lernik Hakobyan – Candidate of Philological Sciences, Researcher at the Department of Literature of the Armenian Diaspora of the Institute of Literature after M. Abeghyan of NAS RA. Scientific interests: Western Armenian literature. Author of 1 monograph and more than 10 articles. ORCID: 0009-0008-3459-5686. lerhakobyan1970@gmail.com

ԵՂԻԱ ՏԵՄԻՐՃԻՊԱՇՅԱՆ ԳՐԱՔՆՆԱԴԱՏԸ*

ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Եղիա Տեմիրճիպաշյան, գրաքննադատ, «Երկրագունտ», արվեստ, ժանր, պոեզիա, վեպ, հոգի, նյութ, ստեղծագործական ազատություն:

Նախաբան

XIX դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ գրականության ինքնատիպ դեմքերից մեկը՝ գրող, իմաստասեր, խմբագիր, մանկավարժ Եղիա Տեմիրճիպաշյանը (1851–1908), բացի տարբեր ոլորտների վերաբերող տեսական հարցադրումներից, իր լրագրողական գործունեության ընթացքում, բնականաբար, զբաղվել է նաև գրական ընթացքի, գրական առանձին հրատարակությունների, գրողների ու նրանց արտահայտած կարծիքների նկատմամբ իր վերաբերմունքի, կարճ ասած՝ գրական քննադատության հարցերով: Ծիշտ է, դա այնքան էլ սրտամոտ չէր իրեն: Մի առիթով նույնիսկ անկեղծորեն խոստովանել է, թե «բանաստեղծութեանց վրայ գրել է հեշտագոյն է հոգւոյս բանաստեղծութիւն գրել»: Եվ դա հիմնավորում էր ստեղծագործական իր խառնվածքի առանձնահատկությամբ. «Ինձ ազատ հոգի՝ հողմավար գնալու մանաւանդ սահմանեալ ապաքէն ծանր է կասիլ, անդրադառնալ հողմոյն վրայ, նկրտիլ տարրալուծելու տիեզերաց շունչն, եւ համայն խագերն հողմոյն ուրոյն ուրոյն նշանակելու գրով ու թղթոյն վրայ հաստատելու», – գրում է նա՝ ի պատասխան «Ափոփանք ուսմկին» իր բանաստեղծական ժողովածուի մասին կարծիք հայտնելու երիտասարդ բանաստեղծ Միհրան Հովհաննիսյանի խնդրանքին: Այնուամենայնիվ, չցանկանալով մերժել հեղինակին՝ տեղեկացնում է, թե «պիտի ջանամ բարեկամական իղձօ լնուլ», միայն թե այն վերապահությամբ, որ «ներողամիտ պիտի լինիս անշուշտ, եթէ հարեւանցի իմն կատարեմ ա՛յն գործն, ում համակրութիւն չունիմ ...»¹:

Իրականությունն այն է, սակայն, որ ժամանակի մամուլում հայ գրական ընթացքի վերլուծությանը նվիրված Ե. Տեմիրճիպաշյանի բազմաթիվ հրապարակումները կարևոր ներդրում էին ազգային գրաքննադատական մտքի առաջընթացի ճանապարհին: Գրողի կյանքի և ստեղծագործության քաջագիտակ հետազոտող Ստեփան Թովմյանը նշում է, որ բազմակողմանի ձիրքերով օժտված Ե. Տեմիրճիպաշյանը «վիթխարի գործ է կատարել նաև քննադատության բնագավառում»²: Ըստ նրա, գրաքննադատության էությունն ու

* Ներկայացվել է 27. II. 2024 թ., գրախոսվել է 01. III. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

¹ Ե. 1888, 468:

² Թ. ո փ չ յ ա ն. 1987, 122:

նշանակությունը «ավելի խոր և հիմնավոր» է ներկայացվում, մասնավորապես՝ գրողի կազմած «Փիլիսոփայական բառարանում», ուր «... կարևոր մի ճշտումով քննադատությունը հանվում է սպասավորի վիճակից. գրականությունը կանչքանա, ապա և կչքանա, եթե քննադատություն չլինի» (ընդգծումը մերն է – Պ. Դ.)³:

«Ի՞նչ է բանաստեղծությունը»

Մինչև գրական դասական կամ ընթացիկ գործերի ե. Տեմիրճիպաշյանի քննադատական վերլուծումներին ու գնահատականներին անցնելը, հարկ է, անշուշտ, դիտել, թե ի՞նչ էր հասկանում նա գրականություն, մասնավորապես՝ բանաստեղծություն ասելով, ո՞վ էր, ըստ նրա, գրողը, ստեղծագործող անհատը, բանաստեղծը: Այս հարցի շուրջ Եղիան արտահայտվել է զանազան առիթներով՝ մամուլում, նամակներում, նախապատրաստել է մի առանձին հետազոտություն «Ի՞նչ է բանաստեղծությունը» խնդրի շուրջ, որը, սակայն, չի հասցրել ավարտել և որից հրապարակվել է մեկ-երկու հատված միայն:

Դեռևս 1884 թ. «Առ առաւօտ» բանաստեղծության տպագրությունից առաջ, իր խմբագրած «Երկրագունտ» հանդեսի ընթերցողներին ներկայացնելով այդ քերթվածի հեղինակ, հանդեսի «նոր աշխատակից», երիտասարդ բանաստեղծ Հովհաննես Սեփյանին, Տեմիրճիպաշյանը նշում էր, թե «Գրական զբօսանքի հեղինակն ա՛յն բանաստեղծներէն է, որք աչաց օժանդակութեան դուն ուրեք կը կարօտին, իրենց երգոց առարկայն ըլլալով մանաւանդ հոգւոյն յոյգերն ու սրտին վիշտերն քան արտաքին աշխարհին դէպքերն ու բնութեան տեսարաններն»⁴: Մի քանի ամիս անց, Պերպերյան վարժարանի մրցանակաբաշխության հանդեսի իր ճառում, նա հավաստում է, թե «... բանաստեղծին տունն երկրային անուշութեանց եւ երկնային ներդաշնակութեանց ժամատեղին է յաւէտ»⁵: 1887-ին կրկնում ու հաստատում է, թե «... ո՛վ որ գրականութիւն կ'ըսէ, կ'իմանայ լեզուի հետեւաբար ե՛ւ մտքի ճոխութիւն ու նրբութիւն, ազնուազոյն զգացմանց ու վեհազոյն մտածմանց արտայայտութիւն, երկրային եւ երկնային գեղեցկութեանց ցոլացում, ընկերական և հոգեկան կենաց բացատրութիւն, օրինաց ու բարուց աստիճանական բարւոքում ու կատարելագործում»⁶: Եվ դարձյալ՝ 1888 թվականին, վերն արդեն հիշատակված «Սփոփանք ռամկին» գրախոսականում Եղիան նկատում էր, թե «Արտաքին իրաց ու դիպաց պատկերացումն՝ ներքին յուսատարր տեսլեանց ցոլացմամբք, այս է բարձրագոյն բանաստեղծութիւնն»⁷:

1880-ական թվականներին ընթացիկ ելույթներում, քննադատական առանձին հրապարակումներում արտահայտված կարծիքները 90-ականի սկզբից արդեն Տեմիրճիպաշյանը փորձում է դնել առավել ծավալուն տեսական ձևակերպումների մեջ՝ իր գեղագիտական-քննադատական հայացքները հնարավորինս ամբողջացնելու նպատակով: Այս իմաստով առաջիններից մեկը 1891-ին

³ Թ ո փ չ յ ա ն. 1987, 123–124:

⁴ Տե՛ս «Երկրագունտ» (Կ. Պոլիս), 1884, թիւ 4, 188:

⁵ Գրական եւ Իմաստասիրական Շարժում (այսուհետ՝ ԳԻՇ). 1884, տետր իններորդ, 168:

⁶ Ե. 1887, թիւ 9–10, 404:

⁷ Ե. 1888, թիւ 10, 472:

«Արեւելք» օրաթերթում հրապարակված «Բանաստեղծութիւն եւ ամուսնութիւն» գրութիւնն է⁸: Այստեղ առաջին անգամ որոշակիորեն առաջադրում է «Ի՞նչ է բանաստեղծութիւնն» հարցը, որը նրա հրապարակումներում ամբողջ տասնամյակի ընթացքում կրկնվում է մի քանի անգամ: Պատահական չէ, որ Ե. Տեմիրճիպաշյանի տեսական այդ գրվածքները հրատարակիչները զետեղել են հենց «Ի՞նչ է բանաստեղծութիւնը» կամ «Բանաստեղծութիւնը» խորագրերի տակ՝ երբեմն նշելով, որ «Այսպիսի վերնագրով գործ չունի Եղիա Տեմիրճիպաշեանը»:

Կարևոր է ընդգծել, որ վերոհիշյալ հրապարակման մեջ Ե. Տեմիրճիպաշյանը «Ի՞նչ է բանաստեղծութիւնը» հարցը չի անջատում «Ի՞նչ է բանաստեղծական կեանքն» հարցից. այսինքն՝ ըստ էության, նա ստեղծագործական, բանաստեղծական էությունն ու բուն (առարկայական) բանաստեղծությունը ընկալում և դիտարկում է որպէս միասնական երևույթ: Ըստ այդմ դա «Զգայարանաց թափում թօթափումն է, հեշտին հալումն է սրտին. յարաթիւ ճախրանքն է հոգւոյն՝ զմայլանաց աներեւակ աշխարհներուն մէջ»: Բերելով Բայրոնի «Մովսէսն» քերթվածի օրինակը, որն սկսվում է «Անդր քան ...» բառերով, Եղիան հաստատում է, թե «Բանաստեղծին կեանքն ալ կը սկսի տարանջատմամբ այսրին եւ անդրին», այսինքն՝ բանաստեղծն «անդրագոյնին կը տենչայ, անդրագոյնին մէջ կեայ, քանզի համակ հոգի է նա»: Բանաստեղծի էությունը, ըստ Եղիայի, չի կարող բավարարվել կամ պարփակվել սոսկ մարմնի, նյութի, երկրային կյանքի սահմաններում: «Մարմնոյն պիտոյքներն անգիտակցաբար կը գոհացնէ եւ ընտանեկան հոգերով ակամայ կը զբաղի բանաստեղծն», – գրում է նա, որից հետո, սակայն, «... անուրջք մարմին կ'առնուն եւ ստուերք՝ կերպարան ու հոգի, ուր՝ ուր ուրեմն՝ աստեղատուններէն շնորհաթափող աննշմարելի քնադեղն անզգալաբար կը թմրեցնէ արարածն, որ հեշտակամ կը մտնէ ի ծոց քնոյ, – որ մահուանէն յետոյ՝ յերկնից առ մարդն պարգեւեալ բարեաց գերագոյնն է»: Ընդ որում, թյուրմըմունումներից խուսափելու նպատակով հարկ է համարում նաև տողատակում ծանոթագրել. «Աւելորդ է ըսել թէ բանաստեղծին տեսլականացեալ պատկերն է այս»:

Տեսական դատողությունների այս շարքն այնուհետև Եղիան շարունակում է երկու տարի անց՝ 1893-ին, իր նախկին աշակերտ Միքայել Աբխտողովին գրած նամակում¹⁰: Այստեղ արդեն բանաստեղծի հոգու գերակայության գաղափարը՝ արտաքին աշխարհի նկատմամբ, մարմնավորվում է բանաձևի ուժ ունեցող հետևյալ տողում՝ «Տիեզերքն իմ եսիս ընդմէջէն կը տեսնեմ»: Նա խոստովանում է, թե «Աստուծոյ ձայներն ու դաշտաց տեսարաններն երբեք ուղղակի չեն արձագանգ գտներ գրուածոյս մէջ. պէտք է հոգւոյս մէջ ցոլանան անոնք ...»: Ահա, թե ինչու ունեն արդէն հաստակ ու որոշակի համոզմունքը, թե «Անձնական խազն իմ քան հզօր է բանաստեղծական արտադրութեանցս մէջ»: Շարունակելով նյութի և հոգու թեման՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանը գրում է՝ «Նկարագրական կամ զգայութեան բանաստեղծութիւնն այն է քնարերգական կամ զգացման բանաստեղծութեան՝ ինչ որ ոչ-եսն է եսին, ի՞նչ որ հունաւորն

⁸ Տ է մ ի ր ճ ի պ ա շ ե ա ն. 1891:

⁹ Տ է մ ի ր ճ ի պ ա շ ե ա ն. 2015, 426:

¹⁰ Տ է մ ի ր ճ ի պ ա շ ե ա ն. 2015, 360–362: Տե՛ս նաև Թէոդիկ. 1923, 62–64:

անհունին, ի՛նչ որ ստուերը՝ մարմնոյն»։ Եվ որպէսզի ավելի հասկանալի լինի գրական հանրութեանը՝ փոքր-ինչ ինտրիգային երանգով ավելացնում. «...ըսե՞մ, ի՛նչ որ Փանոսեան՝ Դուրեանին»։ Այլ խոսքով՝ Եղիան համոզված էր. «Կատարեալ, բարձրագոյն բանաստեղծութեան մէջ, բնութիւնն ո՛չ թէ կը գոհուի, այլ կը ստորադասուի։ Շարժումն, յուզումն, յափշտակութիւնն, Աստուած, հոգւոյն մէջն է, մարդկային եսին մէջն է. եւ այդ կենսաւէտ աղբիւրին մէջ է որ պէտք է լողանայ ու կենդանանայ բնութիւնը՝ նախ քան արտայայտուիլն ի բանաստեղծութեան»։

Ըստ էութեան, Ե. Տեմիրճիպաշյանը տարբերակում է «հոգու» (որի խորքում բնութիւն-բնականն է) բանաստեղծութիւնը և «ձեւարուեստական հրաշակերտ» բանաստեղծութիւնը։ «Բանաստեղծութիւն մը, — գրում է նա, — պէտք է որ, կամ աւելի ճիշդ՝ բանաստեղծութիւնը պէտք է որ — գեղարուեստից վարդապետ կարգաւ զանոնք յիշելով — ճարտարապետութենէն փոխ առնու գիծն, արձանագործութենէն՝ ձեւը, պատկերահանութենէն՝ գոյնն, երաժշտութենէն (ու պարէն) եղանակն ու կշռութիւնն, իսկ սրտէն. ... արհնը»¹¹։ Նույն կերպ՝ «Միացո՛ւր քերթուածի մը մէջ Լրգօնթ տը Լիլի գիծը, Պօտրլէօի ձեւն, Հիւկոյի գոյնը, Լամառլիին երաժշտութիւնն ու չափականութիւնը. միացո՛ւր ինչ որ կրնայ բացատրել երանգանքութիւն՝ աշխարհիս ամէնէն հարուստ լեզուն. պիտի արտագրես սքանչելի ոտանաւոր մը, ձեւարուեստական հրաշակերտ, Պալզագի անծանօթ գլուխ-գործոցն, այլ թէ՛ բանաստեղծութիւն մը, ո՛չ»։ Ինչո՞ւ ... Որովհետեւ թվարկվածների մեջ բացակայում է ամենակարևորը՝ «սրտին ... արհնը»։ Ուրեմն, ո՞ր դեպքում քերթվածը կփոխվի Եղիայի երազած «ճշմարիտ» բանաստեղծության։ Ահա՛ այդ հարցի նրա սպառիչ բացատրությունը՝ «Աչքէդ թող կաթիլ մը կաթէ կրակէ, սրտիդ արեան մէկ գնդակն հոն թող մտնէ, գիծ ու գոյն ու թանձրութիւն չունեցող այն բանն որ հազիւ թէ ձայն մ'է՛ թող հառաչանքն — անթոյր անծաւալ բոցն հոգւոյն — վառէ վաւերէ քերթուածդ, եւ կենդանի բան մը ունիս ...»։ Դա այլևս ոչ թե «ձեւարուեստական հրաշակերտ» է, այլ կենդանի, նույնիսկ «չնչող ու նայող մարմար մը որոյ լանջըը կ'ուռի ու ճակատը կ'արտախորհի, որոյ երակք ո՛չ ներկով՝ այլ արեամբ գունաւորուած են»։ Այդ դեպքում է, ահա, որ, ըստ Եղիայի, «ճշմարիտ բանաստեղծութիւն մ'ունիս հիմա. յոյն աստուածուհի մը, խաչին հպամբ կենդանացած ու քրիստոնէութեան մեղամաղձոտութեամբ գեղաշնորհուած, յատկութիւնն իր շրջագիծին մէջ, տարտամութիւնն իր նայուածքին մէջ, յափրանքն իր շրթանց վրայ, բաղձանքն իր կրծոց վրայ, մահն իր վարչապարին տակ, անմահութիւնն իր ցուցամատին ծայր, իր ցուցամատին՝ մշտածիգ մագնետիկ գմայլմանց»։

Ե. Տեմիրճիպաշյանը, իհարկե, լիովին հաշիվ տալիս էր իրեն, որ «հազիւ ուրեք իրանալի մտատիպար» հանդիսացող նման «ճշմարիտ» բանաստեղծութեանը «մերձեցումն, այդ մտատիպարի» յաւատ կամ նուազ կատարեալ իրացումն ալ» ոչ միայն դյուրին բան է, այլև «գոյզն արժանիք մը է», քանզի դա ինքնիրեն չի ստեղծվում «Բանաստեղծն առ այդ պէտք է ձգտի»։ Ընդ որում՝ այդ ձգտումը «արուեստական» չպետք է լինի, այլ առավելագույնս բնական։ «Մէջ աշխատիլ, այլ ամփոփուիլ, — մեկնաբանում է Եղիան։ — Վայել-

¹¹ Տ է մ ի ը ճ ի պ ա շ ե ա ն. 2015, 360:

ման կամ վշտակրություն պահուն ուսումնասիրել յանգագայս. եւ ձեռքն յանգագայս կը ձգի գրչին ու կը շարժի թղթոյն վրայ. բաբախմանցդ հետ կ'ելեւէջէ գրիչդ, եւ արտասուացդ հետ կը գլորին պարբերութիւնք»։ Ամեն բան պիտի կատարվի բնագոյնբար, ներքին մղումով, սրտի և հոգու թրթռումով ... Պարգապես «Հոգւոյդ մէջ կամ սրտիդ մէջ բան մը կար, որպէս իրիկնամուտին բան մը կայ երկնքի մէջ. չկաթող ոսկի արտասուքն որ յերկինս կը գոյանայ՝ յորժամ ստուերք յերկրի տարածութիւն իրիկնամուտին. անմարմին անմահ մասնակունք են որոնք ի մարդն կը գոյաբերեն՝ յորժամ յուզուի հոգին, եւ որոնք կը լուծուին թեամբ՝ կոհակաց նման՝ կը կաթին աչքէն ու կը հոսին սրտէն, երբ Պէշիկթաշլեան է մարդ կամ Պետրոս Դուրեան»։

«Բանաստեղծի դաւանանքս ահա յայտնեցի», – ասում է Եղիան՝ միաժամանակ հայտարարելով, որ ամենեւին էլ չի հավակնում բացարձակ ճշմարտության։ Ընդհակառակը, խոստովանում է. «Եթէ տաղերս իմ տառապանացս արձագանգն են, եթէ կը տաղերգեմ ի՞նչ որ ես իս ընդմէջէն կը տեսնեմ, անտարակոյս չեմ յաւանիր բացարձակ, բարձրագոյն հրաշակերտից հեղինակն ըլլալ»։ Ըստ էութեան, ինչպէս որեւէ անհատի, այնպէս էլ իր ստեղծագործութեան իրական արժեքի և խորքի գնահատութիւնը նա թողնում է խորունկ և բանիմաց ընթերցողի դատին»¹²։

«Անձնական եւ անանձն բանաստեղծութիւն»

Տասնամյակի վերջին՝ «Մասիս»-ի 1899-ի մի շարք համարներում, Հուր Հայրան ստորագրութեամբ հրապարակած իր երկրորդ «Տաղարան»-ին կցած «Ներածութիւն»-ում, Տեմիրճիպաշյանն ավելի ծավալուն և բազմակողմանիորեն է անդրադառնում նշված հիմնահարցերին։ «Աշխատութեան համար իր հրաւերին վրայ՝ մեր Շամտանճեանի «Մասիս»-ին անտիպ բանաստեղծութեանցս Հաւաքածոյն տուած ժամանակս, – գրում է նա, – անդէպ չեմ համարիր երկու խօսք ընել բանաստեղծութեան ու բանաստեղծներու վրայ»¹³։

«Ներածութիւն»-ը բաղկացած է երեք մասից՝ «Ի՞նչ է բանաստեղծութիւնը», «Բանաստեղծութիւնը կը մեռնի»¹⁴ և «Անձնական եւ անանձն բանաստեղծութիւն»։ «Ի՞նչ է բանաստեղծութիւնը» ավանդական հարցին գրեթե մեկ տասնամյակ անց Եղիան պատասխանում է. «Բանաստեղծութիւնը մարդուս խօսքն է, երբ ներոյժ բերկրանք կամ ներոյժ տառապանք կը զգայ»։ Եվ դարձյալ. «Բանաստեղծութիւնն, ինձ համար, մարդկային հոգւոյն երկու գլխաւոր փոփոխութեանց համեմատ երկուքի պէտք է բաժնուի. զուարթ եւ տխուր»։ Ընդ որում՝ այս «երկուքի» հարաբերութիւնը նույնը չէ քրիստոնեութեանից առաջ և հետո։ Ըստ Եղիայի, «Քրիստոնէութենէն առաջ բանաստեղծութիւնը զուարթ ու տխուր է, կամ մեծապէս զուարթ եւ անզգալապէս կամ անգիտակցապէս տխուր. քրիստոնէութենէն ետքը տխուր ու զուարթ, կամ հիմնապէս տխուր ու մակերեւութապէս զուարթ»։ Բայց ամեն ինչ սրանով ևս չի ավարտվում, քանզի՝ «Միջին կամ չէզոք բանաստեղծութիւն մ'ալ կայ, որ անզգացներուն (impassible) բանաստեղծութիւնն է, եւ, զոր ես չեմ կրնար բանաստեղծութիւն համարիլ, եթէ մարմարային անզգայ անշարժ ձեւին տակը, շատ

¹² Տ է մ ի ը ճ ի պ ա շ ե ա ն. 2015, 361–362։

¹³ Հ ա յ ը ա ն. 1899, թիւ 7, 204։

խորը, չը գտնեմ մարդուս հոգւոյն երկու գլխաւոր վիճակներէն մէկը, — պայծառ վիճակն ու մռայլ վիճակը ...»¹⁴: Ինչ վերաբերում է «Բանաստեղծութիւնը կը մեռնի»¹⁵ հարցին, որը կարծես օրախնդիր էր դարձել մանավանդ «տիեզերաց վրայէն քօղը մերկանալով գիտութիւնը», երբ «մտածեր են թէ՛ մերկ եւ իրական բնութեան տեսիլն հմայաթափ պիտի ընէր մարդկութիւնն», ապա, մի թուցիկ, բայց խոր հայացք նետելով պոեզիայի զարգացման ընթացքի վրա՝ նախնի դարերից մինչև արդի ժամանակները, Եղիան հաստատում է. «Այս երկիւղն անհիմն էր, առ երեւոյթս միայն հիմնաւոր»¹⁵: «Ո՛չ, բա՛ն մը չը մեռնիր, եւ ամենէն նուազ՝ բանաստեղծութիւնը, — ի վերջո, եղրակացնում է նա: — ... բանաստեղծութիւնը մարդոց մէջ կայ ու կը զարգանայ. տրամաբանօրէն, եթէ մարդուն — որպէս Լիդռէ կը գուշակէ — աւելի կատարելագործեալ ուղեղով բարձրագոյն էակ մ'ալ յաջորդէ, ա՛ն ալ պիտի ունենայ բանաստեղծութիւն: Եւ ի՞նչպէս պիտի մեռնէր Բանաստեղծութիւնն, որ անմահութիւն կուտայ»¹⁶:

Շարքի երրորդ՝ «Անձնական եւ անանձն բանաստեղծութիւն» հատվածը, ըստ էութեան, արվեստագետի, բանաստեղծի անհատական էութեան քննութիւնն է: «Մարդս երկու կերպով բանաստեղծ կ'ըլլայ», համոզված էր Եղիան՝ «բանաստեղծութիւններ կարդալով», կամ «բանաստեղծութիւն ապրելով»: Այսինքն՝ բանաստեղծների մի մասը «արուեստի գործ կը կատարէ», մյուսը՝ «կեանքի գործ»: Ե. Տեմիրճիպաշյանի բացատրութիւնը շատ հստակ է. «Արուեստի բանաստեղծն ընդհանրապէս իր նիւթն ինքնիրմէն դուրս կ'առնէ, կեանքի բանաստեղծն իր նիւթն ինք իր մէջ կը փնտռէ, իր նիւթն ինքն իսկ է»: Սա նշանակում է, որ մեկի համար բանաստեղծութիւնը՝ անկախ բովանդակութիւնից, սոսկ «ոտանաւոր շարագրութիւն մ'է», մյուսի համար՝ առավելագոյնս բնական, գրեթե «անգիտակից արտադրութիւն», որ ծնունդ է առնում «արտասուքին կամ ժպիտին փթման նման», որի մեջ «հոգին է որ կ'արտայայտուի, երբ պէտքն զգայ արտայայտուելու եւ ոչ երբ կամք ունենայ բանաստեղծն արտադրելու»: Հատկանշական է, որ նման տարբերակում անելով՝ Տեմիրճիպաշյանը, միաժամանակ, դեմ էր այն որևէ մեկին պարտադրելուն: Տողատակի ծանոթագրութեամբ նա հայտարարում է, թե «Յաւէտ անկեղծօրէն խնդակցելի են ա՛յն հրապարակագիրք, որոնք նոր սերնդեան յորդոր կը կարդան լաւատեսութեան ու գուարթութեան: Սակայն անհանդուրժելի է որ՝ հանդիպողն ելնէ պատգամ տալ բանաստեղծներուն եւ օրէնք դնել բանաստեղծութեան»¹⁷: Ըստ էութեան, այդ կերպ նա արտահայտում էր ստեղծագործական ազատութեան մասին իր տեսակետը:

Հրապարակման ավարտին Ե. Տեմիրճիպաշյանը նշում է, որ «Մասիս»-ին տրամադրած բանաստեղծութիւնները գրել է իր կյանքի «ամենէն դժբաղդ» տարիներին, քանզի, ըստ նրա, «Դժբախտութեան մէջ ամենամեծ սփոփանքն են մարդուս համար հաւատքն ու բանաստեղծութիւնն»: «Աստուած բառին մէջ, ի խորոց հոգւոյն արտաբերեալ, ինչ մխիթարութիւն կայ. եւ բանաստեղ-

¹⁴ Հ ա յ ր ա ն. 1899, թիւ 7, 204–205:

¹⁵ Հ ա յ ր ա ն. 1899, թիւ 7, 205:

¹⁶ Հ ա յ ր ա ն. 1899, թիւ 7, 207:

¹⁷ Հ ա յ ր ա ն. 1899, թիւ 8–9, 247:

ծովերն մը, որ հոգիէն կամ սրտէն կը բղխի, քանի՞ն կը թեթեւցնէ կ'ամոքէ մեր վիշտն», – գրում է նա: Բանաստեղծությունը բաժանելով անձնականի և անանձնականի՝ եղիան խոստովանում է, որ գրել է այդ երկու տեսակներով էլ, միայն թե «գուարթ կամ անտարբեր» քերթվածների համար ընդհանուր խորագիր կամ ինչպես ինքն է գրում՝ «ընդհանուր մակագիր մը» դեռ չի որոշել: «Տխուր քերթուածները», որ ավելի հարազատ էին իրեն, ամփոփել է «Հրայրք մութին» խորագրի տակ, քանի որ խոստովանում է, թե «Զիս ամենէն աւելի ներշնչողը մութն եղած է միշտ. երեկոյեան ստուերներն, անդնդոց ու հոգւոյն մութ ալքերը, խաչն – իր ոտքի մութ գանկն եւ իր գլխուն վրայի մութ ամպը, սեւ մազերն ու սեւ աչքերը, ագռաւն ու անգղը, բուն ու փոթորիկը, ինչ որ սեւ կ'երգէ եւ ինչ որ սեւ կը թորէ»: Եվ ապա՝ «Մէհ, հրայրքով ա՛յո՛ կը սիրեմ մութն. եւ հոգւոյս ճիչերով կը գծագրեմ զայն թուղթին վրայ»: Միաժամանակ, եղիայի փափազն էր, որ ճիշտ ընկալվելով ու հասկացվելով, իր քերթվածներն իրեն «ըրած բարիքնին իրենց ընթերցողներուն ալ ընէին ...»¹⁸:

Ժամանակի գրական հանրությունը, անգամ իր մտերիմ չըջապատը, սակայն, բազմիցս քննադատել են Տեմիրճիպաշյանին՝ անձնական, այսպես կոչված, «ես»-ի կամ «ենթակայական» բանաստեղծությամբ հավատարիմ մնալու համար՝ նույնիսկ արեւմտահայ մամուլում առիթ տալով ծավալուն բանավեճերի: Այստեղ նշենք միայն, որ «ես»ը խորագրով այդպիսի մի հրապարակման¹⁹ առիթով, նա հանդես է եկել «Զարգացումն «ես»ին», ըստ էության, ինքնավերլուծական հոգվածով, որում հարկ է համարում ներկայացնել ստեղծագործական անհատականության էության վերաբերյալ բազմիցս արտահայտած իր տեսակետը, ըստ որի «... գրող միւր անձին վրայ կրնայ խօսիլ երկու եղանակաւ, ուղղակի կամ անուղղակի»: Այսինքն՝ «Կան հեղինակք՝ որոնք իրենց «ես»ը կամ կեանքը կը դնեն ուղղակի՝ իրենց գործոց մէջ. կան ալ՝ որոնք իրենց կեանքէն կը դնեն իրենց երկասիրութեանց մէջ»: Կարճ ասած՝ «Հայցականի և բացատականի տարբերութիւն»²⁰:

Մինաս Չերազի վկայությամբ՝ «հակառակորդներէն ոմանց» կարծիքով Տեմիրճիպաշյանը նույնիսկ «գուրկ էր քննադատական ոգիէ»²¹: Ըստ եղիայի կենսագիրներից մեկի՝ Հրաչյա Պետրոսյանի, նրա «բազմաթիւ տեսութիւններն ... չունին յաճախ քննադատի լրջութիւնը»²²: Հակոբ Օշականը՝ հավաստելով, որ Տիրան Չրաքյանի յուրաքանչյուր քննադատական ելույթ «վկայութիւն մըն է Չրաքեանի հոգիէն», այդ արժանիքն ու խորքը գլանում էր հատկացնել ոչ միայն Արտաշես Հարությունյանին ու Արշակ Չոպանյանին, այլև եղիա Տեմիրճիպաշյանին²³:

Գրադատության անհրաժեշտությունը

Դեռևս 1880-ականի կեսերին, «Գրադատութեան պակասութիւնն» հոգվածում Տեմիրճիպաշյանը հայտարարում է, թե «մեր ազգին մէջ գրէթէ չը կայ

¹⁸ Հ ա յ ր ա ն. 1899, թիւ 8–9, 249:

¹⁹ Տե՛ս «Հայրենիք» (Կ. Պոլիս), 1893, թիւ 413:

²⁰ Տ է մ ի Ր ճ ի պ ա շ ե ա ն. 1893, 146–147:

²¹ Չ ե Ր ա գ. 1929, 33:

²² Փ է ն է Ր ճ ե ա ն, Պ ե տ Ր ո ս ե ա ն. 1921, 93:

²³ Օ շ ա կ ա ն. 1980, 136:

գրադատություն», այդ իրողությունը հիմնավորելով նաև այն փաստով, որ «Գրագէտը, որք նիւթական ու բարոյական մեծամեծ զոհողութեամբք երկասիրութիւն մ'երեւան կը հանեն, ապաքէն անտես կ'անցնին ամբողին մէջ»²⁴։ Օրինակ բերելով եվրոպական նույնիսկ «ամենալուրջ քաղաքական թերթեր», որոնք «առիթ կը գտնեն, անվրէպ ամեն նոր հրատարակութեանց ու թատերց վրայ գրադատական յատուկ յօդուածներէ զատ, իրենց խմբագրական յօդուածոց մէջ իսկ հռչակել մեծ մատենագիրներուն ծառայութիւններն առ ազգն»՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանը ցավով նշում է, որ հայոց մեծ ու փոքր օրաթերթերն անտարբեր են գրի ու գրականության, «գրական շարժման» հանդեպ։ Իր արտահայտությամբ «վշտացած» էր բոլոր նրանցից, ովքեր չէին նկատում, թե «Հայոց մէջ ալ կայ գրականութիւն, թէ կան գրագէտք որք ազգին մէջ իրական ու տեւական գործ մը կը կատարեն, մշակելով ազգային լեզուն, զարգացնելով միտքերն, ազնուացնելով սիրտերն, փափկացնելով ճաշակներն»²⁵։ Մինչդեռ, ըստ նրա, հայ մամուլը, մասնավորապէս, «Ազգային տեսութեանց յօդուածագիրք, ... յիշելու էին մերթ ընդ մերթ այն Հայկազունքն՝ հին եւ նոր՝ ոյց պարտի Հայութիւնն իր սրտի ու մտաց մշակութիւնն։ Օրաթերթք պարտէին՝ գէթ նուազ արհամարել գրականութիւնն»։ Վերջապէս ընդգծելու համար գրողի՝ բանաստեղծի, դերի ու նշանակության կարեւորությունն ազգային թե մարդկության կյանքում, Եղիան դիմում է հայտնի ավանդույթներից մեկի օգնությամբ։ «Սպարտա՝ տազնապի մը ժամանակ՝ զօրավար մը խնդրեց Աթէնքէն, — գրում է նա։ — Աթինացիք՝ որք կը նախանձէին Սպարտացւոց զօրավարի տեղ բանաստեղծ մը յղեցին հեզնօրէն։ Սակայն բանաստեղծն ըրաւ՝ ինչ որ զօրավարն անկարօղ պիտ'ըլլար ընել գուցէ»²⁶։

Որոշակիորեն տարբերակելով «վարչական մարդն ու գրական մարդն, որք իրենց յատուկ տեղերն ունին»՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանը, սակայն, մինչև անգամ եկեղեցական առաջնորդների ընտրության հարցում նախապատվությունը տալիս էր նրան, ով ունակ էր միացնելու այդ «կրկին կարողութիւններն»։ Նա խոստովանում է, որ ամենևին չնանմացնելով Կ. Պոլսո հայոց Պատրիարք ընտրված Տ. Հարություն Վեհապետյանի «վարչական կարողութիւնն ու գործնական ոգին»՝ ավելի գոհ է ուրախ կլինել, եթե վերջինս «Վարժապետեանի կամ Նար-Պէյի պերճախօսութեամբն եւ կամ Խրիմեանի բանաստեղծական հանճարովն օժտուած ըլլար»²⁷։

Ո՞վ է ճշմարիտ գրագետը, բանաստեղծը

Այնուամենայնիւ, ո՞վ է ճշմարիտ գրագետը, բանաստեղծը, որո՞նք են նրա էությունը կազմող տարրերն ու հատկանիշները։ Այս հարցերի պատասխանն առավել հանգամանորեն Ե. Տեմիրճիպաշյանը փորձում է տալ Մեզպուրյան վարժարանի մրցանակաբաշխության հանդեսում արտասանած ելույթում։ Իր մտերմի՝ մեծանուն մանկավարժ Ռեթեոս Պերպերյանի դատեր՝ «միամեայ միակ Գեղանոյշի» մահն այդ օրերին Եղիայի համար ավելի քան բավարար առիթ էր արտահայտելու իր մտքերն ու տեսակետները կյանքի ու մահվան, առաջա-

²⁴ ԳԻՇ. 1884, տետր երկոտասաներորդ, 225–226։

²⁵ ԳԻՇ. 1884, տետր երկոտասաներորդ, 227։

²⁶ ԳԻՇ. 1884, տետր երկոտասաներորդ, 228–229։

²⁷ ԳԻՇ. 1886, տետր երկրորդ, 19–20։

դիմության, կրթության ու մշակութի, գրողի էություն և հասարակության մեջ ունեցած դերի շուրջ: Թվարկելով կյանքի ընթացքում մարդուն հանդիպող մեծ փորձությունները և կյանքը համեմատելով անվերջանալի պայքարի կամ «մարտի» հետ՝ նա հաստատում է, որ այդ ամենը, ի վերջո, «երկու բառերու մէջ կը բովանդակին — Կեանք եւ Յառաջադիմութիւն»²⁸: Սակայն, ըստ նրա, ամեն բան այնքան էլ միանշանակ չէ, առաջադիմութիւնն ուղղագիծ չարժուած չէ, այլ շատ անգամ հակադիր կողմերի պայքար ու հետեանք: «Այո՛, կեանքն ստուերներով ու շողերով է լի, — գրում է Ե. Տեմիրճիպաշյանը, — այո՛, յառաջադիմութիւնն այս պայմաններով կը կատարուի: Սերունդի մը ձեռօք ստուերաց ծոցէն բիւր տաժանօք խլեալ շողերն՝ յաջորդ սերնդեան իբրեւ ջահ կը ծառայէն. եւ սերունդի մը աչքէն կաթած արտասուքներն՝ յաջորդ սերնդեան սրտին մէջ զգացման գանձեր ի գոյ կածեն»: Բայց դա պայմանն է նաեւ բանաստեղծի՝ մարդկային ու ստեղծագործական առաջադիմության: Քանզի բանաստեղծութիւնը ևս «այսպէս՝ սկիզբն կ'առնու եւ կը զարգանայ տակաւ, ծնանելով արտասուքէն»: Ինչպէս որ աշխատանքով է զորանում մարդը՝ քրտինքը փոխարկելով ուժի և հարստության, այդպէս նաեւ բանաստեղծը. «... որքան տառապի, այնքան կ'ազնուանայ. որքան խոր իջնէ կենաց ու տիեզերաց անդունդներն, այնքան բարձր կը սաւառնի մտաց վերնագաւառներն»: Վերջապէս, առավել մատչելի — հասկանալի ձևակերպմամբ. «... որքան լայ, այնքան կը մեծանայ ...»²⁹: Ահա, թե ինչու համոզված էր Ե. Տեմիրճիպաշյանը, այդպիսի ստեղծագործ անհատի, այսինքն՝ «հանրային մարդուն, դաստիարակին, գրագիտին, բանաստեղծին, երեսփոխանին դժբախտութիւնն հանուրց համար ալ է դժբախտութիւն»³⁰: Մեկ այլ «Հիւանդութիւնս» վերնագրով գրության մեջ Եղիան խոստովանում է, թե հենց գրական ասպարեզի մէջ «կը գտնեմ միանգամայն տառապանքս եւ սփոփանքս»³¹: Պատահական չէր նաեւ, որ «Արեւելք»-ում տպագրած իր մի հոդվածում (նվիրված՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանի Մոսկվայում լույս տեսած «Բանաստեղծութիւններ» ժողովածուին) Լևոն Բաշալյանը՝ իր տեսակետները հաստատելու համար, հղում էր անում նաեւ Ե. Տեմիրճիպաշյանին: Մեջբերելով Հովհ. Հովհաննիսյանի տողերը՝ «Ախ տուէ՛ք ինձ քաղցր մի քուն, // Կեանքից հեռու սրբանամ // Այն աշխարհը, ուր խնդրութիւն, // Ուր սէրն է միշտ անթառամ»³², — գրում է, թե «Ճիշդ տեղն է յիշատակել մեր մէջ դարուս հիւանդութեան անբաղդատելի երգչին Տեմիրճիպաշեանի սա խօսքերը. «Եւ տառապանքն արդի կենաց պայմանն է՝... »³³: Պետք է ասել, որ պատահական չէր նաեւ Լ. Բաշալյանի հիշյալ հոդվածի արտաստությունը Ե. Տեմիրճիպաշյանի խմբագրած «Երկրագունտ»-ում: Եվ ահա թե ինչու: Այսպէս կոչված, «դարի հիւանդության» հիմնարար հատկանիշներից մեկը համարվող Տառապանքի մոտիվը ժամանակի գրական հանրության կողմից ամենաշատ քննվող խնդիրներից էր: Հիշյալ հոդվածում Լ. Բաշալյանը նույնպէս անդրադարձել էր այդ մոտիվին, ընդ

²⁸ ԳԻՇ. 1885, տետր ութերորդ, 153:

²⁹ ԳԻՇ. 1885, տետր ութերորդ, 153–154:

³⁰ ԳԻՇ. 1885, տետր ութերորդ, 151:

³¹ ԳԻՇ. 1885, տետր տասներորդ եւ մետասաներորդ, 177:

³² Բ ա շ ա լ ե ա ն. 1887, 477:

³³ Բ ա շ ա լ ե ա ն. 1887, 480:

որում՝ բավական լայն ու խորքային ընդգրկմամբ: Հովհ. Հովհաննիսյանի «փոքրիկ հատորի» առիթով նա խոսում է ընդհանրապես ժամանակի ուսաստանայ բանաստեղծության մեջ կատարվող տեղաշարժերի մասին. «... այս տեսակ բանաստեղծության գիրք մը երբեք չէր եկած Ռուսահայոցմէ», – ոգևորված գրում է նա: Եվ ավելին. «Առանց ոչ զոք վիրաւորել ուզելու, բացառապատասխան կրնանք ըսել թէ Ռուսահայոց մէջ բանաստեղծութիւնն երբեք չէր զգացուած այնպէս ինչպէս կ'զգացուի այլուր»: Իսկ ո՞րն էր այն նորը, որ այդպէս ոգևորել էր Լ. Բաշալյանին. «Ի բաց առէք հայրենասիրական հոգեշունչ երգերը, զորս ուսաստանայ բանաստեղծք գիտեն յօրինել այնքան խանդով ու ճարտարութեամբ, մնացեալ քերթուածք բոլորովին զուրկ են այն ոգիէն որ պէտք է թրթուայ բոլոր տաղերու մէջ: Բանաստեղծութեան մէջ պէտք է գտնես բարձրագոյն բան մը որ յուզէ, վերացնէ, հորիզոնէն անդին փոխադրէ գքեզ, թուիչ տայ երազներուդ եւ ցունց տայ յոյզերուդ, մոռցնել տայ քեզ իրական կենաց բոլոր տափակութիւններն, ու մտածել տայ քեզ, ու տխրեցնէ քեզ, ու լացնէ»: Եվ Լ. Բաշալյանը համոզված էր, որ «Յ. Յովհաննիսեան այս հիմնական յեղափոխութիւնը կը մտցնէ Ռուսահայոց բանաստեղծութեան մէջ», քանզի «Պ. Յովհաննիսեան դարուս հիւանդութեան զոհերէն մին է», և «Իւր քերթուածք իւր սրտին անդամազննութիւնն են»: Իսկ ի՞նչ է, ըստ էութեան, այդ «դարի հիւանդութիւնը»... «Սոսկալի բան մ'է այն, – ասում է Լ. Բաշալյանը, – ... Հնութեան վիշապին հանգունատիպ, հարիւր անուն ունի. տխրութիւն, մեղամաղձութիւն, միստիկութիւն, սկեպտիկութիւն, յուսահատութիւն, յոռետեսութիւն, սքիզոֆրենիա, ջլախտութիւն, ու դեռ չեմ գիտեր ինչ: Այլ ասոնց ամենուն մէջ հասարակաց բան մը կայ, տառապանքն: Այո՛, դարուս հիւանդութիւնն է տառապանքն, այսինքն անբացատրելի վիշտ մը անբացատրելի բանի մը համար: Իւր զոհերն այսօր չեն համրուիր. լէգէոն կը կազմեն: Իւր ազդեցութիւնը գերիշխան է մանաւանդ գրականութեան մէջ...»³⁴:

Ընթացիկ գրականութեան գնահատութեան չափանիշները

Ուրեմն, որո՞նք էին այն չափանիշները, որոնցով պետք է գնահատվեին XIX դարի երկրորդ կեսին ստեղծված գրական արժեքները: Դեռևս 80-ականներին կեսերին բանասեր, մանկավարժ, պատմաբան Գվիդոն Լուսինյանի նամակի (Փարիզ, 23 Հոկտ., 1884) առիթով, Ե. Տեմիրձիպաշյանը նկատում էր, թե իր «Անգեղն երգ» քերթվածի տպագրությամբ «Հայ քերթութիւնն որոշապէս կը թեւակոխէ նոր շրջանի մը – Իմաստասիրական շրջանին – մէջ»: Որ սա պատահական մի արտահայտութիւն չէր, այլ սկզբունքային, ծրագրային մոտեցում և համոզմունք, երևում է հաջորդ իսկ տողերից. «Ըստեմ է թէ Բանաստեղծութիւնն Իմաստասիրութեան հետ անհաշտ է: Գուցէ տաղերովս ալ յաջողիմ հակառակն ապացուցանել, եթէ չը մատնեն զիս անձնական դժբախտութիւնք – իմ վեհագոյն մուսայք»³⁵: Մեկ այլ առիթով մեծքերելով «Փռնասաի Համալսարանին ակաճաւոր ուսուցչաց» մեկի կարծիքը, թե «Իմաստասիրական ամեն նոր մտածութիւն իր հետեւութիւններն ունի Մանկավարժութեան համար. եւ հաւատալ Մանկավարժութեան, Իմաստասիրու-

³⁴ Բ ա շ ա լ ե ա ն. 1887, 11–12, 474–475:

³⁵ Գ Ի Շ. 1884, տետր մետասաներորդ, 203:

թեան է հաւատալ», հարց է տալիս. «Իսկ Գրականութիւնն օտա՞ր է միթէ Մանկավարժութեան եւ Իմաստասիրութեան»: Քանզի, ըստ նրա, «Մտաց գիտութիւնն է Իմաստասիրութիւնն. իսկ Գրականութիւնն է գիտութիւնն այն ձեւոց, զորս զգենուլ պարտի միտքն իր արտայայտութեանց մէջ. Մանկավարժութիւնն ալ այն գիտութիւնն է, որ կ'ուսուցանէ թէ ինչպէս պարտինք զարգացնել մանկան խորհելու եւ խօսելու կարողութիւններն»: Ահա թե ինչու, եղիան նաև մտահոգւում էր, որ «Հայ մամուլն ընդհանրապէս ըմբռնած չէ տակաւին ոչ Իմաստասիրութեան, ոչ Գրականութեան, ոչ Մանկավարժութեան կարեւորութիւնն»³⁶: Պատահական չէր նաև, որ նա «Երկրագունտ»-ում թարգմանաբար հրատարակում է Փրանսիացի տեսաբաններից մեկի՝ Ալֆրեդ Փուլյեի, «Ուրվիւ տէ տէօ մօնտ» պարբերականում հրապարակած մի հոդվածը, որում հեղինակը ևս հաստատում էր. «Իմաստասիրութիւնն երբէք վնասած չէ՝ ոչ միայն գիտութեանց, այլև գրականութեան ...»: Ապա իր տեսակետը հիմնավորելով Փրանսիական մի շարք դասական գրողների օրինակներով եզրակացնում. «Մեր արդի լաւագոյն մատենագիրք ալ իմաստասէրներ են. մեր ժամանակակից քերթողաց ամենէն գեղեցիկ էջերն իմաստասիրական ներշնչումներ են, ... մեր լաւագոյն թատերգութիւնք ու մեր լաւագոյն վիպասանութիւնք՝ բարոյական իմաստասիրութեան ու հոգեբանութեան թատերգք ու վէպք են»³⁷:

Այս ամենից հետո օրինաչափ էր, որ Տեմիրճիպաշյանը նախապատվություն պիտի տար, ընդհանուր ձևակերպմամբ՝ «պիտանի» գրականությանը: «Երկրագունտ» հանդեսի «Ազգ»-երից մեկում, օրինակ, մտահոգություն էր հնչեցվում այն կապակցությամբ, որ «Զբօսանքի (իմա՝ ժամանցի— Պ. Դ.) գրեանք համեմատաբար շատ կը հրատարակուին մեր մէջ, իսկ պիտանի գրեանք քիչ»³⁸: Ահա, թե ինչու հորդորում էր բոլոր գրի ու խոսքի մարդկանց «հնար եղածին չափ խղճամտօրէն» աշխատել՝ «յիշելով թէ հազարաւոր ազգայնոց ուղղեալ դասախօսութիւնք են իրենց հրատարակութիւնք»: Ապա թե՛ «Խղճամիտ աշխատութիւնք յամր կը կատարուին, եւ մատենագրութեանց համար անշուշտ ըսած չէ Սենեկա թէ՛ Արագ տուօղն երկիցս կու տայ. «Bis dat qui cito dat»³⁹: Որովհետեւ, ինչպէս Տեմիրճիպաշյանի հրապարակումներից մեկի՝ Խաչիկ-Հայկ երկխոսության մեջ նկատում է, ըստ էութեան, եղիայի տեսակետներն արտահայտող Հայկը, «Ուսմունքը կա՛մ վնասակար է կա՛մ օգտակար. գիրքը կա՛մ յառաջադիմութեան գործիք մ'է կա՛մ յետադիմութեան. վարժապետը կա՛մ քաղաքակրթութեան մեծ գործաւորն է կա՛մ բարբարոսութեան ...»⁴⁰:

Վերջապես, ազգային թե համամարդկային գրականություն՝ ժամանակի առաջադրած խնդրի վերաբերյալ Ե. Տեմիրճիպաշյանն ուներ իր հստակ տեսակետը, ըստ որի, ի հակադրություն այն հեղինակների (Մ. Աղաբեգյանց, Իզմիրյանց և այլք), որոնք գտնում էին, թե «... ազգի մը յառաջադիմութեան, ազ-

³⁶ ԳԻՇ. 1884, տետր երկոտասաներորդ, 229–230:

³⁷ Յ ու յ յ է. 1887, 483–484:

³⁸ «Երկրագունտ», 1885, թիւ 7, 337:

³⁹ Ե. 1886, թիւ 1, 36:

⁴⁰ Ե. 1887, թիւ 9–10, 382:

գայնություններն մը բարոյական պահպանման համար հարկ է որ ազգի մը բոլոր մատենագիրք ալ «ազգային գրականություն ընեն», նա կողմնակից էր «յայտնապէս գրականութեան ազատ զարգացման ազգային թէ՛ մարդկային համայնադէմ ուղղութեամբ»: Եվ այդ տեսակետը հիմնավորում էր նրանով, որ «Ազգի մը սեփական հանգամանաց բացարձակ պահպանման գաղափարն անհաշտ է բարեշրջական վարդապետութեան հետ», ուստի և «անօգուտ է կամիլ կամ բաղձալ թէ Ռուս կամ Հայ գրականությունը զուտ ազգային ըլլայ, միմիայն ազգային շրջանակին մէջ թաւալի»: Այլ բան է, Եղիայի համոզմամբ, որ «զուտ ազգային հեղինակներն աւելի եռանդեամբ պիտ'աշխատին եւ իրենց թիւն ալ պիտ'աւելնայ, եթէ նիւթական ու բարոյական խրախուսանաց արժանանան»⁴¹: Ընդ որում, նա այս տեսակետը փորձում էր ամրապնդել նաև մի քանի գործնական դիտարկումներով ու առաջարկներով: Ե. Տեմիրճիպաշյանը կարծում էր, որ արդյունավետ կլինէր, Հ. Իգմիրյանցի կտակի համաձայն սահմանված Սահակ-Մեսրոպյան մրցանակի «մնայուն Թանձնաժողովոյն նման», ստեղծվել նաև մի այլ պաշտոնական մարմին՝ մրցանակի ներկայացված «աշխատութեանց յատուկ քննութեանն համար»: Առաջարկում էր գնահատել ո՛չ միայն բովանդակությունը, այլև՝ ձևը, քանզի «գրականություն ըսելով միթէ նիւթին (fonds) հետ ձևն (forme) ալ չե՞նք իմանար»: Քաջալերում էր Մանուէլ Միրախորյանի «Նկարագրական ուղեւորություն» գործի կարեւորումը, որովհետեւ դրանով «Իգմիրեանց կտակին մրցանակը կը յատկացուի Հայաբնակ գաւառաց նկարագրութեան, որպէս զի Հայ գրագէտք հրապուրուին անձամբ տեսնել Հայրենի գաւառներն և խղճամտօրէն գայնս ուսումնասիրել յօգուտ ազգին ...»: Վերջապէս, ահագանգում էր, թե պետք են նոր բարերարներ, որ մրցանակներով խրախուսեն բուն «ազգային գրական» գործերը ...⁴²

Դասականների ու ժամանակակիցների վաստակի քննադատական գնահատությունը

Հատկանշական է այն մեծագույն սերն ու պատկառանքը, որ ուներ Տեմիրճիպաշյանը գրական նախորդ մեծերի անձի և ստեղծագործության նկատմամբ: Բնորոշ է պարբերական մամուլի հոգսերին ու խնդիրներին նվիրված նրա ծավալուն հրապարակումներից մեկը, որում՝ հին ու նոր բանաստեղծների բարձր գնահատումը, նրանց մատուցվող մեծարանքը մերժողների անհիմն ու անհարկի ելույթներից մղված, ստիպված էր բացականչել. «Եւ միթէ յանցա՞նք է գովել՝ գովելին. եւ միթէ բանաստեղծք այնքան հասարակ էակներ են. Հոմերոս բանաստեղծ էր. Ալիշան բանաստեղծ է. Խրիմեան ու Նար-Պէյ բանաստեղծ են. Օտեան ու Պէշիկթաշեան բանաստեղծ էին. եւ ունինք այսօր Պէշիկթաշեաններ, ոյք կ'երգեն Երկրագունտի մէջ»⁴³:

Ե. Տեմիրճիպաշյանն առանձին սեր և նույնիսկ ներքին պատկառանք ուներ, մասնավորապէս՝ Հայր Դևոնդ Ալիշանի նկատմամբ: 1880 թվականին Մշակ կեղծանունով հրատարակած ազգային և օտար մատենագիրների գործերից քաղված «Հատընտիր» ժողովածուում նա գրում էր. «Ազգային ամենա-

⁴¹ Ե. 1887, թիւ 9–10, 355–356:

⁴² Ե. 1887, թիւ 9–10, 357–358:

⁴³ Ե. 1888, թիւ 6, 280–281:

բարձր հեղինակաց մին է Հ. Ղևոնդ Ալիշան, անդամ Վեներաբոլ Մխիթարեան միաբանությունն: Իբրեւ բանաստեղծ մատենագիր՝ ապաքէն կը գերազանցէ Հ. Արսէն Բագրատունին. իսկ իբր հայրենասէր մատենագիր՝ ախոյեան չ'ունի բոլոր միաբանությունն մէջ: Կը գուշակեմ թէ կրնակն Հոռմայ եւ երեսն Արեւելք, Հայաստան դարձուցած կը նստի Վանքին մէջ լուսատենչ եւ հայրենատենչ Ալիշան ...»⁴⁴:

Ե. Տեմիրճիպաշյանը, իհարկե, որոշ առարկություններ ուներ ինչպես Ղ. Ալիշանի, այնպես էլ Մխիթարյանների ինչ-ինչ տեսակետների վերաբերյալ: Եվ դրանք արտահայտում էր հրապարակայնորեն: Այդուհանդերձ, նա իրեն տեսնում էր նրանց շարքում, որոնք միշտ էլ ընդունել ու ճանաչել են Մխիթարյանների գործի «կարեւորությունն ու վեհությունն», իրեն համարում էր «Մխիթարեանց բարեկամը», նույնիսկ խոստովանելով՝ գիտի՝ «ի՛նչ կ'արժեն Մխիթարեանք» և սիրում է «զՄխիթարեանս»⁴⁵:

Բարձր գնահատելով Մխիթարյանների ավանդը հայ և համաշխարհային գրականության դասական ու ժամանակակից մնայուն արժեքները ժողովրդի մեջ տարածելու գործում՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանը մեծ ոգևորությամբ ընդունում և հանրությանն է հանձնարարում Միաբանության հրատարակած «Ծաղկաքաղ հատուածք» ժողովածուները: Մասնավորապես, երկրորդ հատորի հրատարակման առիթով, ինչպես նկատում է Հ. Սիմեոն Երեմյանը, նա նույնիսկ «պարտք է դնում» հայրենասեր ընթերցողների վրա՝ անպայման «առնուլ գայն և ընթեռնուլ»: «Պիտանի գեղանի, հիանալի մատեան մ'է Ծաղկաքաղն, — գրում է Ե. Տեմիրճիպաշյանը, — զոր կ'ընթեռնում առաւօտուն, զոր կ'ընթեռնում ամէն իրիկուն — և դեռ չեմ յագենար, ... բոլոր զգայուն, վեհագոյն հոգւոց մեղրն այդ մատեանին մէջ ամփոփուած է: Պաշտելի մատեան, անթառամ ծաղիկ. գանձ իմ, լոյս իմ, զբօսանք իմ, սփոփանք իմ — սրտիս վրայ կը պահեմ ես յաւէտ Ծաղկաքաղն»: Ավելորդ է ասել, որ այդ ժողովածուում հավաքված էին բոլոր ժամանակների ամենատարբեր ուղղության, ժանրի ու ճաշակի հետևող համաշխարհային գրականության լավագույն դեմքերն ու նրանց գործերը՝ «Հոմերոսէն մինչև Կէօթէ Ողիմպիականն, Վիրգիլիոսէն մինչև Վիքտոր Իւկօ քնարերգակն, Տանդէէն մինչև Հայնէ տարօրինակն, ու Դասսօ որ կ'երգէ Երուսաղեմ ազատեալն, ու Միլտօն որ կ'երգէ Դրախտ կորուսեալն. ու աղքատ Ժիլպէոն ու հիւանդ Միլվուան, ու յուսահատ Լորտ Պայրընն, բոլոր քնարք, բոլոր նուագք — բոլոր անմահք — ժամադիր եղած են Ծաղկաքաղ հատուածքի մէջ ...»⁴⁶:

Ե. Տեմիրճիպաշյանը տարբեր առիթներով անդրադարձել է նաև Լամարտինի, Բալզակի, Հյուգոյի, Գյոթեի, գրական այլ մեծությունների անհատականության և ստեղծագործության բնորոշմանը: Ըստ այդմ՝ Լամարտինը նրա համար «դարուս և ամեն դարուց ամենամեծ քնարերգակ» «անմահ» բանաստեղծն է⁴⁷: Վ. Հյուգոյի մահվան կապակցությամբ Եղիան բանաստեղծություն է ձոնել նրան՝ գրական հանրությանը ծանոթացնելու նպատակով, թարգմանել

⁴⁴ Մ շ ա կ. 1880, 19:

⁴⁵ Ե. 1887, թիւ 11-12, 509-510:

⁴⁶ Ս ի մ է ր. 1913, 153-154:

⁴⁷ Ե. 1887, թիւ 11-12, 450:

է «Գրոմուէլի նախաբանն»՝ ձոնելով «Թշվառներ»-ի թարգմանիչ, «բազմադիւն» գրագետին՝ Գրիգոր Զիլինկիրյանին։ «Կատուի մը յիշագիրք»-ում, ոճական տարբեր հնարանքներով բացահայտել է մահկանացուն կնքած «այն ծերունի բանաստեղծի» մեծութունը, ում համար բժիշկները վկայում էին, թե «քառասուն տարու մարդու կազմ ունի»։ Հյուզոյի մահով, սակայն, «մեծ պատուհասէ մ'ալ ազատեցաւ մարդկութիւնն»։ Քանզի «ընդհանուր մարդկային ազգին պատուհասն էր, ընկերութեան բոլոր դասերուն ալ պատուհասն էր այդ «վսեմ մանուկն», որպէս երբեմն կոչուեցաւ իւր նախակարապետէն այն վսեմապառ Շաքոպեփանէն»։ Վ. Հյուզոյի կեղծը, սուտը, անարդարը ձաղկող գրական և հրապարակային սուր ելույթներից ստսկում էին իշխաններն ու ազնվականները, քահանաներն ու գրագետները («անտարակոյս դասական գրագէտք»), քանզի «ոսկեղինիկ բանիւք պիտի յանդիմանէր բարձր կոչուած դասն», «պիտի ցուցնէր թէ ինք հաւատացեալ մ'է բառին բարձրագոյն նշանակութեամբ, եւ թէ եպիսկոպոսն ինք է նանրահաւատ կամ անհաւատ», «զի իրենց յաւիտ կամ նուազ ճաշակաւոր հասարակաբանութեանց վրայ հանճարաւոր ու շնչաւոր ու լուսաւոր հեղինակութիւններ պիտի նետէր Հիւկո՝ Վիպականութեան Գոթական ու Քորեփական բարձունքներէն»։ Սոսկում էր մինչև անգամ ժողովուրդը. «... զի Թշուառներու հեղինակն՝ ընկերային մարմնոյն վէրքերն երեւան պիտի հանէր իր ահագին ջահովն, եւ անէծք եւ հայհոյանք եւ սպառնալիք պիտի խլէր հանէր ժողովրդեան հոգւոյն խորերէն, խռովելով միանգամայն ազգաց եւ ազգապետաց անդորրութիւնն»⁴⁸։ Սակայն, ի վերջո, «ի՞նչ է Հիւկոյի յաջողութեան գաղտնիքն» ... Պարզվում է՝ այդ հաջողութեան «երկու գլխաւոր տարրերն եղան ժողովրդեան տգիտութիւնն եւ Նաբոլէոն Երրորդի ճարտարարուեստ բռնակալութիւնն»⁴⁹։ Ապա Կատուն սկսում է քննադատել Վ. Հյուզոյին՝ նրան ավելի ցածր դասելով Բալզակից, Մյուսէից, Գյոթեից և այլ մեծերից՝ մեղադրելով միջակութեան, հակասականութեան և այլ «մեղքերի» մեջ։ Սակայն մի քանի էջ կազմող այդ «քննադատականից» հետո, հանկարծ բացահայտվում է, որ դա մի գրական հնարք է՝ «տկար արձագանգ մը միայն ... ֆոնասական նոր գրական դպրոցին հզօրագոյն ձայներուն»։ Եվ Կատուն «բացում է» իր խաղաքարտերը՝ անկեղծ մեղայականով. «Արդ, մեղայ կը գոչեմ. մեղայ ձեզ, ընթերցողք իմ։ Ես չէի՝ աղերսում է նա։ — ... Յետո կը կոչեմ։ Ես բոլորովին տիրոջս (իմա՝ Ե. Տեմիրճիպաշյանի — Պ. Դ.) հետ համակարծիք եմ. ծայրէ ծայր ճշմարիտ է ինչ որ իր ոտանաւորին մէջ գրեց Վիպառու Իւկոյի վրայ»⁵⁰։ Իսկ Ե. Տեմիրճիպաշյանի այդ երկարաշունչ քերթվածում Հյուզոն ներկայանում էր միանգամայն այլ կերպարով.

... Ո՛հ, իւր մատենանքն. նոքա կազմեն նոր Սուրբ Գիրք.
Ինքն առանձին, այո՛, գրեց նա Սուրբ Գիրք.
Յանհուն իւր գործ, եւ այլազան, ճոխ, խոր, բարձր,
Պատկերացուց զդարս, ըզլէպս, զլէմս, զերկնից քաղցր
Զամբաւ նայուածս, ե՛ւս ըզխորոցն արհաւիրս.

⁴⁸ ԳԻՇ. 1885, տետր վեցերորդ, 107–108:

⁴⁹ ԳԻՇ. 1885, տետր վեցերորդ, 111–112:

⁵⁰ ԳԻՇ. 1885, տետր վեցերորդ, 114:

Դատեց խըստիւ մեծաց ըզգործս, եւ ըզգիրս
Նա վերլուծեց իմաստնոց, Հարց, քերթօղաց ...

Ահա, թե ինչու Եղիան հորդորում էր նաև հայությանը՝ աղոթելու, ծնրա-
դրելու՝ «վասն այն անմահ հանգուցելոյն», քանզի՝

Մեր բարերարն էր, եւ համայն մարդկութեան
Եցոյց Հիւկօ բարւոյն օրհնեալ պողոտան...⁵¹

Բայց այս ամենը մի՞թե չէր կարելի հասցեագրել նաև հենց իրեն՝ Տեմիրճի-
պաշյանին։ Տպավորությունն այնպիսին է, որ Հյուզդյի առիթով Եղիան պա-
տասխանում էր նաև իր ընդդիմախոսներին, քանզի, իրոք, մի՞թե նաև իրեն
չէին ուղղված ժամանակի «վայ քննադատներից» շատերի այն մեղադրանք-
ները, թե «Վիզդօռ Իւկօն՝ եթէ լաւ քննենք՝ սովորականէն դուրս բան մ'ըրած
չէ՝ բաց յանձնագրութենէ», որի գրվածքներում կարելի է տեսնել «գաղափա-
րի տեղ պատկեր, եւ պատկերի տեղ բառ. գոյականն ածական եղած, ածականն
ալ գոյական», «խօսք առանց բայի», «պարբերութիւնք անվերլուծելի, թէեւ
փողփողմամբ լի»։ Ապա նաև՝ «իմաստասիրի յաւակնութիւն, ու պառաւ կն-
կան խորհրդածութիւն. ամեն քայլափոխի հակասութիւն, ամեն գրուածի մէջ
ճաշակի պակասութիւն», «հաւատք քնարին ծայրն, երկբայութիւն հոգւոյն
խորն», «գեղեցկագիտական քարոզութիւն ու տգեղութեան ջատագովու-
թիւն...»⁵²։ Եվ եթե դա ճիշտ է, ուրեմն Հյուզդյի անձին և ստեղծագործութ-
յանը տրված հետագա գնահատականները հավասարապես վերաբերելի են
նաև Տեմիրճիպաշյանին։ Այսինքն, թե իր ժամանակի այլ տաղանդավոր գրող-
ների (Լկոնտ դը Լիլ, Բանվիլ, Բուրժե և այլն) համեմատությամբ, «բանաս-
տեղծն Հիւկօն է. Հիւկօ շունչ ունի, ներշնչում ունի։ Հանգ ունի Լը Գօնդ տը
Լիլ. եւ անտարակոյս արուեստական անսպառ հանք ունի։ Սակայն Վիզդօռ
Իւկօյի հանքն իւր հոգւոյն մէջ է, կամ ընթերցո՛ղ, քու հոգւոյդ մէջ. թերեւս
ոչինչ զգացած է քերթողն. այլ դու կը զգաս, կու լաս, կը վերապանաս տես-
լականի բնագաւառներն, նոր մարդ կ'ըլլաս դու, կը սիրես բանաստեղծն եւ կը
սիրես երկիրն եւ երկինքն։ ... Հիւկօն է որ ըզքեզ կը բժշկէ, կը կենդանացնէ, կը
վսեմացնէ. Հիւկօն է որ ըզքեզ ի քնար փոխարկելու կարօղ է. Հիւկօն է հան-
րութեան բանաստեղծն, Հիւկօն՝ մարդկութեան բանաստեղծն, Հիւկօն՝ տիեզե-
րական բանաստեղծն. ամէն»⁵³։

Ինչ վերաբերում է ազգային գրականությանը, ապա ավագ սերնդի «գրա-
կան երրեակ ամենամեծ» դեմքերի (Ալիշան, Այսրոնյան, Մամուրյան) կողքին,
Եղիա Տեմիրճիպաշյանի համար իրենց առանձնահատուկ տեղն ունեին նաև
Մկրտիչ Պեչիկթաշյանն ու Հակոբ Պարոնյանը։ Կ. Պոլսում 1877 թ. հիմնված
Ասիական ընկերության հանդեսներից մեկում արտասանած իր ճառում նա
խոստովանում է, թե «Երբ գրասեղանիս առջեւ կը նստիմ նկարագրելու համար
հանդէս մը՝ որպիսի էր Ապրիլ երեքին ի Բերա Յունական Բանասրահին մէջ

⁵¹ ԳԻՇ. 1885, տետր վեցերորդ, 99–100։

⁵² ԳԻՇ. 1885, տետր վեցերորդ, 109–110։

⁵³ ԳԻՇ. 1885, տետր վեցերորդ, 114–115։

տեղի ունեցած հանդէսն, ո՛հ, կը փնտռեմ շուրջս Պէշիկթաշեանը ...: Կը փնտռեմ Մկրտիչ Պէշիկթաշեանի Մատենադրութիւնքն, որպէս զի ներշնչուիմ յայնցանէ, որպէս զի յօդուածոյս բնաբան դնեմ իւր մէկ տաղը կամ իւր մէկ բանն»: Եվ դա հիմնավորում էր նրանով, որ «Պէշիկթաշեան ա՛յն բանաստեղծն է, որոյ քնարին ձայնիւ կը միանային այլեայլ հատուածք Հայոց ազգութեան»: Ահա այդ օրն էլ, հիշյալ հանդեսի մեջ փնտրել է «աւետարանական սկզբանց կամ աւետարանական զգացմանց բանաստեղծն՝ որ կը ծաւալէր իւր բանից լոյսն իմացականութեան տօներու պայծառ մթնոլորտին մէջ՝ պայծառագոյն ևս գործելով զայն»: Եվ ահա, արդեն իր տանը՝ գրասեղանի առջև, փնտրում է բանաստեղծի «Մատենադրութեանց նուիրական հատորն, որ կերպիւ իւրիք իննևտասներորդ դարու Աւետարանն է Հայոց»: Փնտրում և, ավանդ, չի գտնում արդեն «հազուադիւս եղած» այդ հատորը: Սակայն չի հուսահատվում, քանզի խոստովանում է՝ «կը զգամ բանաստեղծին ոգին»⁵⁴:

Հ. Պարոնյանին Ե. Տեմիրճիպաշյանը «մեծանուն երգիծաբան» է համարում, ով «միշտ իր գրչին տէրն է»: Եվ, սակայն, ըստ նրա, «թերեւս ոչ ոք այն մեծ Ծիծաղօղին չափ զմարդ կը տրտմեցնէ»: Եղիայի գնահատությամբ՝ Հ. Պարոնյանի «երկասիրութիւնք հայելին են մեր ընկերութեան, եւ եթէ մեր ընկերութիւնն յաւէտ աւելի գեղազարդ կ'երեւի այդ հայելին մէջ, յաւէտ աւելի գեղեցիկ չ'երեւիր հոն, աւանդ ...»⁵⁵:

Պատահական չէ նաև, որ Ե. Տեմիրճիպաշյանն իր և նոր եկող սերնդի գրական քննությունն սկսում է հայ բանաստեղծության զարգացման տվյալ փուլի գնահատությունից: Ըստ այդմ իր բերկրանքն արտահայտելով մեկ տարվա ընթացքում «երբեակ քերթողական հատորները» լույս աշխարհ գալու կապակցությամբ, նկատում է, թե «Մեր նիւթավար ժամանակին արձակուենակ (prosaïque) ոգւոյն հետ անհամաձայն կը թուի սոյն բանաստեղծական վերազարթումն»: Բայց մի՞թե դա այդպես էր: Ըստ Եղիայի՝ ամենևին, որովհետև «Գրականութիւնն՝ նման գեղարուեստից՝ այլեւայլ շրջաններէ կ'անցնի յընթացս իւր զարգացման», և կարող է պատահել, որ նույնիսկ այդ «այլեւայլ շրջանաց միջեւ կամ շրջանաց մէջտեղ իսկ խաւարի, իբր ընդհատի»: Այդ երևույթը, նրա կարծիքով, բնորոշ էր նաև արդի հայ բանաստեղծությանը, երբ մի շարք հեղինակներ ստվար ժողովածուներ լույս ընծայելուց հետո, «ոչ միայն ա՛յլ եւս չհրատարակեցին, այլ եւ «քնարն իսկ թողուցին» իրենցմէ մեծագոյններէն միոյն բացատրութեամբ»: Միայն թովմաս Թերզյանն ու նրա սերնդակից Մկրտիչ Աճեմյանն էին, որ իրենց նոր քերթվածներով «մերթ ընդ մերթ» երևում էին գրական ասպարեզում: Ընդ որում՝ առաջինը, որովհետև «ի Մուսայից յաւէտ կը փայփայուի յաւերժական իւր երիտասարդութեան համար», իսկ երկրորդը, որովհետև «մանկական շնորհ մը՝ որ Աճեմեանի երկնաշնորհ ձիւքն է՝ կուգայ իր մատաղ անդամոց դողդոջիւնն յածել քնարին վրայ»⁵⁶: Մանավանդ նրա «Լոյս եւ Ստուերք» ժողովածուն վերոհիշյալ երեք հատորներից մեկն էր: Ամիսներ առաջ «Երկրագունտ»-ում ընթերցողներին ներկայացնելով այդ հատորը՝ Եղիան Աճեմյանի մասին գրում

⁵⁴ Ե. 1888, թիւ 3–4, 97–98:

⁵⁵ «Երկրագունտ», 1887, թիւ 11–12, 542:

⁵⁶ Ե. 1888, թիւ 10, 470:

էր, որ նրա «նախորդ բանաստեղծական երկասիրութիւնը մեր գրատան պատուոյ յարկաց վրայ գետեղուած են: Սրտաբուլիս, սահուն ու սրտառուչ են՝ որպէս նախորդ հաւաքածոյից՝ նոյնպէս Լոյս եւ Ստուերքի տաղերն ալ»⁵⁷:

Հաջորդ «Յուզման ժամեր» ժողովածուի հեղինակն արդեն «նոր սերնդեան հզօրագոյն բանաստեղծներէն մին» էր՝ Հովհաննես Սեթյանը, ում «հոգւոյն եւ իւր հանճարին» մասին մինչ այդ բազմիցս խոսել էր Եղիան: Սեթյանը, ըստ Տեմիրճիպաշյանի, «Վիպական դպրոցին կը վերաբերի հաստատապէս», ահա թե ինչու նրա մտահոգութեան առարկան բնութիւնը չէ «իր ամեն երեւութից ներքեւ եւ իր ներքին կազմութեան ու կազմալուծութեան մէջ, այլ բնութեան փայլուն կամ մթին մէկ երեսն»: Վերլուծելով հատորն ամբողջութեան մեջ՝ Եղիան նաեւ անկեղծորեն արտահայտում է իր իղձը կամ տեսակետը Հովհ. Սեթյանի բանաստեղծութեան զարգացման վերաբերյալ, ըստ որի՝ կտենչար, որ նա «լար մը եւս յաւելուր իւր բարձրատաւիդ բանդռան, ... կամ թէ ձուլէր բոլոր լարերն իր քնարին՝ ի մի միակ լար յոգնաձայն յոգնեալ համադրական ...», քայլելով «այս մեր լուծման դարուն» համընթաց՝ վերլուծեւ բնութիւնը «իւր անհուն ընդարձակութեան» և բազմազանութեան, մարդկութեան հետ «յոգնադիմի յոգնախորհուրդ հաղորդակցութեանց մէջ»⁵⁸: Այսինքն՝ բնութիւնն ու մարդկութիւնը նկարագրելու նաեւ «իրենց գոհճիկ կերպարանաց մէջ, իրենց գարշելի արտայայտութեանց մէջ, իրենց մծղնէ տենդերուն մէջ...»: Բնութեան և մարդկութեան այս «հսկայ հղումամասնեայ յաւիտենական պայքարն», Տեմիրճիպաշյանի համոզմամբ, որ արդյունք է նյութի անբաժանելի հատկութիւնը հանդիսացող շարժման, «մեծ բանաստեղծին գործոյն մէջ պարտի պատկերանալ իր ամեն փոփոխութեամբք, իր փոքրոգի ճգանց եւ իր դիւցազնական շարժմանց մէջ, ... իր յոգնահոծ ստուերց մտատանջիկ մակընթացութեան եւ իր փողփողենէջ արշաւանաց բովանդակ պայծառութեան ու վսեմութեան մէջ»: Այս ամենն ասելուց հետո Եղիան հարկ է համարում մեկ անգամ ևս ընդգծել. «Ահաւասիկ ինչ որ պարտի նոր բանաստեղծին, մեծ բանաստեղծին երգոց նիւթ ըլլալ»:

Ակնհայտ է, որ հարցադրումների այս շղթայի մեջ Ե. Տեմիրճիպաշյանն արտահայտում էր ոչ միայն հայ նոր բանաստեղծութեան իր տեսլականը, այլև բանաստեղծի մեծութեան իր չափանիշը՝ իհարկեւ, այդ ամենում չմոռանալով նաեւ «Նիրվանայի» պարագան: Նշելով, որ Հովհ. Սեթյանն՝ այլ արժանիքների հետ, ոչ միայն ունի նաեւ «բնագղներ ազնուական, տեսութիւններ վերացական», ավելին՝ «ներքնատեսութեան, ներքնակեցութեան առանձնաշնորհն ունի թերեւս առաւել քան ոչ գոք», հաստատում է, թե «գորութիւն ու լայն թեւեր ալ ունի ընդգրկելու համար կենաց տիեզերական պայքարին բոլոր համեմատութիւններն», ինչի լավագույն վկայութիւնը տվել է իր «Նիրվանա» քերթվածում⁵⁹:

Վերոհիշյալ «երբեակ քերթողական հատորներից» երրորդը Միհրան Հովհաննիսյանի «Սփոփանք ուսմկին» ժողովածուն էր: «Պատիւ ունենալով անձնապէս ճանաչել կրկին բանաստեղծներն, — գրում է Եղիան, — նոյնքան ազ-

⁵⁷ «Երկրագունտ», 1887, թիւ 11–12, 542:

⁵⁸ Ե. 1888, թիւ 10, 471–472:

⁵⁹ Ե. 1888, թիւ 10, 472–473:

նուական ու նոյնքան վերացական գտած եմ երկուքն ալ ...»։ Տարբերությունը, սակայն, այն էր, որ «առաւել երազող» էր Հովհ. Սեթյանը, որի «խօսակիցն» այդ պատճառով «տակաւ կը կորուսանէ՝ իրականութեան զգացումն», մինչդեռ Մ. Հովհաննիսյանի պարագայում «երազողն ապրողին տակ կը թաքչի, հսկելով եւ սպասելով ...»։ Վերջինս իր խառնվածքով իսկ ավելի կյանքային է, չի կտրվում իրականությունից, այնպես որ «չես խռովիր իր ներկայութենէն, իր խօսակցութենէն. յստակ անձնաւորութիւն մ'է, պայծառորոշ գիծերով, կանոնաւոր շարժամբք, ամփոփ խօսակցութեամբ, եւ իր նոյնքան լիակամոր աչաց մէջ կ'ընթերցուի քան կ'երազուի կեանքն»⁶⁰։ Հատկանշական է, որ երկու բանաստեղծների ստեղծագործության միջև նկատվող տարբերությունները Եղիան պատճառաբանում էր նաև «ժամանակաց տարբերութեան ու գրական դաստիարակութեան» հանգամանքներով։ Ըստ այդմ վճռորոշ էր համարում, որ «Երբ Սեթեան սկսաւ տաղել, Հիւկոյին ի Հայս ազդեցութեան պայծառագոյն ժամանակն էր (իմա՝ վիպապաշտութեան — Պ. Դ.)», մինչ «Միհրան Յովհաննէսեան կ'երեւի 1888ին, երբ Հայ գրականութիւնն նոր հոսանքէ մը (իմա՝ իրապաշտութեան — Պ. Դ.) կը մղուի»⁶¹։

Իր «Շարժում»-ի էջերում ընթերցողներին ներկայացնելով «նորատիպ» գրական գործերը՝ Տեմիրճիպաշյանը նախ ընդգծում էր դրանց արժանիքները՝ թե՛ բովանդակության, գաղափարի և թե՛ ձևի ու ոճի տեսակետից, ապա նաև՝ տեղը գրական ընթացքի մեջ։ Այդ առումով նա բարձր է գնահատում Զմյուռնիայի «Ծաղիկ» հանդեսի նախկին խմբագիր Գրիգոր Զիլինկիրյանի «Ուղեւորութիւնն ի Կ. Պոլիս» երկը, որը հանձնարարում էր ընթերցել, քանզի «հեղինակն ազգային գործոց եւ ընկերային խնդրոց մեծ հմտութեան կը միացնէ վառվռուն ու բեղուն երեւակայութիւն, փայլուն ոճ եւ սահուն լեզու»։ Այդ հատկանիշների շնորհիվ է, որ, ըստ նրա, Գր. Զիլինկիրյանի «Ուղեւորութիւն»-ը մի գիրք է, «ոյր նմանն հագիւ հինգ-տաս տարին անգամ մը կ'երեւի մեր նոր ու չքաւոր գրականութեան մէջ»⁶²։

Տեմիրճիպաշյանն առաջիններից մեկն էր, որ նկատել ու ճանապարհ է հարթել երիտասարդ Եղիշե Դուրյանի գրական տաղանդի դրսևորման համար։ «Երկրագունտ»-ում զետեղելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Հարություն Վեհապետյանին նվիրված նրա քերթվածը՝ վերջաբան խոսքում Եղիան հիշատակում է նաև Եղիշեի ավագ եղբորը՝ Պետրոս Դուրյանին՝ ակնարկելով գրական ձիրքի ժառանգականության մասին։ «Մեր ընթերցողք սիրտ ի թունդ Դուրեան անունն Հանդիսիս էջերուն մէջ պիտի տեսնեն բանաստեղծութեան մը ներքեւ, — գրում է նա։ — Միթէ յարութիւն առաւ բիւրի՛ցս ողբացեալ այն բանաստեղծն, որ՝ քսանամեայ մահանալով անմահ երկ մը թողուց, — հրաշ՛հնչ հատոր մը կենսալիր, հառաչալիր, հանճարալիր երգոց ու թատրերգութեանց»։ Ապա, ըստ էության, հաստատելով հարության իրողությունը՝ գտնում է, որ ի դեմս Եղիշե վարդապետ Դուրյանի, «առաջնակարգ բանաստեղծ մը կը յայտնուի վերողբեալ երգոյն մէջ, նոր՝ յղացմամբ ու գողտր՝ արտայայտութեամբ»։ Ահա, թե ինչու վստահ էր, որ «Երկրագունտ այսուհետեւ պի-

⁶⁰ Ե. 1888, թիւ 10, 473:

⁶¹ Ե. 1888, թիւ 10, 473–474:

⁶² ԳԻՇ. 1884, տետր եօթերորդ, 140:

տի վայելէ երիտասարդ այլ մեծահմուտ ու մեծատաղանդ եկեղեցականին աշխատակցութիւնն»⁶³:

Ինչ վերաբերում է Գր. Զոհրապին, ապա Տեմիրճիպաշյանը հոգովածներից մեկում («Սիրանոյշ») խոստովանում է, որ չի կարող գուշակել, թե «իւր ամբողջութեան մէջ Անհետացած սերունդն ի՞նչ պիտ'ըլլայ», – սակայն արդեն ուներ իր որոշակի կարծիքը երիտասարդ արձակագրի գրական ձիրքի մասին: Նա համոզված էր, որ «սրաչուի, սրամիտ, դրական դաստիարակութիւն ընդունած, այլեւ իւր բանաստեղծական բարեխառնութեամբ թռչնոց ու թիթուանց ետեւէն վազելով հաւէտ ուղիղ ճանապարհէն խոտորելու եւ մոլորելու կոչուած, արագ եւ առատ խօսող, արագ եւ առատ գրող, կենաց եւ էութեանց յար ետեւի կողմն որոնող, Պարոն Զոհրապ կոչուած է թերեւս Հայոց Զօլան ըլլալ»⁶⁴: Եվ որպէսզի իր այս գնահատականը լիովին հասկանալի լինի բոլոր ընթերցողներին, Եղիան հարկ է համարում ավելի մանրամասնել իր խոսքը, այսինքն շարունակում է նա «լուսանկարել կեանքն, իրերն իրենց անուամբ կոչել, առ ոչինչ գրել պատշաճութիւնն յամենայնի, ռամիկ տարրին յաղթահարել տալ ուստանիկ տարեր վրայ, մերկութիւնն նկարագրել այնքան խղճմտութեամբ որքան այլք փոյթ ունին քօղարկելու գայն»՝ եզրափակելով, թե «այս է Պարոն Զոհրապին ալ յատկանիչն»: Սակայն դա չէր նշանակում, որ նա քննադատելի ոչինչ չէր տեսնում այդ հեղինակի գրվածքներում: Նշում է, օրինակ, որոշ բնապաշտական (նատուրալիստական) հատվածների գոյությունը, որը, կարծում էր, «երիտասարդ վիպասանին յաճախ տաղտուկներ պիտ'առնէ»: Ու խոստովանում է. «Պարոն Զոհրապ յոյժ նեղացաւ երբ՝ պաշտօնիս պահանջմամբ եւ խղճիս հակառակ՝ մեղմացուցի Երկրագունտի մէջ իւր վէպին ինչ ինչ բառերն ու պարբերութիւններն»: Թյուրիմացություններից խուսափելու համար էլ ավելացնում է, թե «իւր յատուկ խնդրանաց վրայ կը յայտնեմ գայս, խրոխտ եղբայրակցիս ջերմապէս խնդակցելով այս առթիւ իւր հեշտ տաղանդին ու հարուստ շտեմարանին համար»⁶⁵:

Վերոնշյալ գրություն շարունակություն մեջ Ե. Տեմիրճիպաշյանն ուրախալի էր համարում նաև կին գրագետների ի հայտ գալու իրողությունը: «Սակայն արք չեն միայն, որք կը մատենագրեն», – փաստում է նա: Եվ դեռ ավելին. ոչ միայն՝ ստեղծագործում, այլև կանայք ևս «վիպասանական ձեւն» էին ընտրում «իրենց մտածմանց եւ գգացմանց արտայայտութեան համար»: «Մենիկ մեղամաղձոտ անուան տակ» տիկին Մելիք-Ագարյանը (իմա՝ Ծերենցի դուստրը) «Արեւելեան Մամուլ»-ում հրապարակել էր «փոքր ընտիր բարոյական վէպ մը», իսկ, ահա, «այլ Տիկին մը՝ մեծ գերդաստանի շառաւիղ, մեծ դրից ու մեծ անուան տէր, մեծամեծ ձրիւք օծտեալ եւ ամենամեծ ճակատագրի կոչեցեալ» Սրբուհի Տյուսաբը, լույս էր ընծայել «Մայտա» վեպը՝ «մատենան մը տարօրինակ անուամբ, եւ՝ ըստ ոմանց՝ տարօրինակ յաւակնութեամբ»⁶⁶: Մի երկ, որը Եղիայի խոստովանությունն էր, արդեն իսկ մեծ աղմուկ էր հարուցել ոչ միայն գրական հանրության մեջ, այլև «վեր ի վայր ընելու կոչուած էր այդ գործն ըզ Հայ ընկերություն»:

⁶³ «Երկրագունտ», 1885, թիւ 5, 236:

⁶⁴ ԳԻՇ. 1885, տետր եօթերորդ, 118–119:

⁶⁵ ԳԻՇ. 1885, տետր եօթերորդ, 119:

⁶⁶ ԳԻՇ. 1885, տետր եօթերորդ, 120:

Կարևոր է նշել, որ Ե. Տեմիրճիպաշյանը Ս. Տյուսաբի այդ երկի ծնունդը ոչ թե պատահական, այլ գրողի անցած մարդկային, ազգային-հասարակական, գրական ճանապարհի տրամաբանական արդյունքն էր համարում: «Այդ կինն՝ անմեղ աներկրային էակ մը նկատուած էր նախ, — գրում է նա, — ազգային քերթողին՝ աւաղելի Պէշիկթաշեանին ներշնչող ոգին ու պահապան հրեշտակն եղած էր. ինքն ալ քերթուհի, որ մեծահասոր անտիպ տաղարան մ'ունէր...»: Նաև հայերեն ու ֆրանսերեն լուրջ հոգովածներ էր հրատարակել, Բերայի բանաստեղծի մեջ՝ Պոլսի «ընտրագոյն ընկերութեան» ներկայութեամբ, փայլուն բանաստեղծություն էր արտասանել Հայ մատենագրության վերաբերյալ: Այդ ամենից հետո, «քաջ մ'ալ յառաջ երթալով այդ կինն ինչ պիտ'ընէր, — հարցնում է Եղիան, — Հայ իգական սեռի դաստիարակութեան ընկերութեան մը գլուխ պիտ'անցնէր. գայդ ըրած էր: Ապա ուրեմն Հայ իգական սեռի դաստիարակութեան վրայ դասական մեծ մատենան մը պիտի գրէր իբրեւ լրումն, իբրեւ պսակումն իւր գործոյն. զայդ ահա Տիկին Սրբուհի Տիւսաբէ կ'ակնկալէր Հայ ազգն»: Սակայն, «մինչ ազգն համայն այդ քաղցր ակնկալութեամբ կ'որոտէր բերկրագին, Պէշիկթաշեանի Մուսայն հեռու հեռու սլացած էր, Պալքաններն եւ Այպեաններն անցած էր, խորհրդաւոր դղեկին շուրջ կը դեգերէր եւ դղեկին անմահ բնակուհւոյն ստուերին հետ կը խօսակցէր»: Դոյալի «անմահ բնակուհին» Ժորժ Սանդն էր: Պատահական չէր, որ «երբ Մայտան երեւցաւ, — վկայում է Եղիան, — հարցուցին շատեր, թէ Ժորժ Սանդն թարգմանուած էր, թէ Էնտիանափ ու Լեյլափ հեղինակին մէկ անտիպ գործն էր», քանզի «այնքան փայլ ունէր այդ վիպասանութիւնն եւ այնքան բարձր իմաստասիրական եւ ընկերական յաւակնութիւն՝ սկսեալ յառաջաբանէն»⁶⁷:

Վերը նշված «հավակնությունն» առնչվում էր կնոջ ազատագրության խնդրին: «Ցայն օր կանայք ուսած էին թէ պարտիք ունին, — մեկնաբանում է Եղիան, — Մայտա կը գոչէր Հայ կնոջ. «Պարտիք ունիս, Հայ կին, այլ մանաւանդ իրաւունք»: Իրաւունք ինչի՞. — լուսոյ, սիրոյ, կենաց՝ ի մի բառ»: Բանն այն էր, սակայն, որ նրա կարծիքով Ս. Տյուսաբի վեպերի բուն նշանակությունը կայանում էր ոչ թե գաղափարական, իմաստասիրական, այլ գեղագիտական բովանդակության մեջ: Տեմիրճիպաշյանի համոզմամբ, Հայ կինն այդ իրավունքները ձեռք էր բերել մինչև «Մայտա»-ի լույս աշխարհ գալը և «զայնս արդէն ի գործ կը դնէր, ... Եւրոպական ընկերութեան օրինակաւն»: Վերլուծելով Տյուսաբի «Սիրանոյշ», «Մայտա» վեպերը՝ ընդգծում էր, թե «Երբ, այսպէս, ազատ ի յուզմանէ նկատենք իրերն, յայնժամ կը փոխուի Տիկին Տիւսաբի գործոյն նշանակութիւնն: Իմաստասիրական գործ մ'ըլլալէ կը դադրի, եւ պարզապէս գրական, նկարագրական, գեղագիտական գործ մը կ'ըլլայ անի»⁶⁸:

Պատմության արդի փուլի ճշմարիտ արտացոլումը

Գրական ընթացքի մեջ Տեմիրճիպաշյանին մտահոգող խնդիրներից մեկն էլ ժողովրդի, հասարակության ժամանակակից կյանքի, պատմության ներկա փուլի բազմակողմանի ու ճշմարիտ արտացոլումն էր: Այստեղ ևս շատ բան նրան չէր բավարարում: «Պատմությունն այն գրական ճիւղն եւ կամ սեռն է,

⁶⁷ ԳԻՇ. 1885, տետր եօթերորդ, 120–121:

⁶⁸ ԳԻՇ. 1885, տետր եօթերորդ, 121–122:

որ ի մեր նախնեաց ամենէն աւելի մշակուած է», – գրում է նա: Մինչդեռ «մեր օրերն՝ ընդհակառակն՝ այդ սեռն ամենէն աւելի լքեալ, անտեսեալ է – հին թէ՛ նոր ժամանակաց համար»⁶⁹: Ջրնդունելով այն առարկութիւնը, թե ժողովրդի ներկա պատմութիւնը, նույնիսկ «օր առ օր» գրվել և գրվում է օրաթերթերում՝ նա համոզված էր, որ այդ ամենը «չեն կրնար պատմական մատենագրութիւն մը կազմել», նախ՝ որովհետեւ օրաթերթերն անցողիկ են՝ «անտառաց թերթերուն նման՝ սահմանեալ են կորստեան», և ապա՝ մեծ մասամբ չեն գրվում «գրագիտաց ձեռօք», այլևս չխոսելով զանազան «կրից կամ այլ անորակելի ազդեցութեանց ներքեւ» գրված լինելու, դեպքերը խեղաթյուրված ներկայացնելու մասին: Ահա, թե ինչու օրաթերթային հրապարակումները «չեն կրնար ծառայել՝ ո՛չ իբրեւ աղբիւր ո՛չ իբրեւ հրահանգ եւ ո՛չ իբրեւ հեղինակութիւն»⁷⁰: Այսինքն՝ Տեմիրճիպաշյանի կարծիքով, ժողովրդի ներկա կյանքի ճշմարտացի պատկերը կարող են տալ միայն գրական որոշակի ձիրքով օժտված գրագետները՝ «թէեւ ոչ պատմագրի յաւակնութեամբ ու կարգաւորութեամբ գրուած, սակայն ժամանակակից պատմութեան վրայ լոյս սփռելու եւ հրահանգիչ ընթերցմունք ըլլալու սահմանուած» գործերը: Իսկ որպէս այդպիսին, նշված չափանիշներին համապատասխանող երկերը, ըստ Եղիայի, ընդամենը երկուսն էին՝ Մատթեոս Մամուրյանի «Հայկական նամականի»-ն և Ռեթեոս Պերպերյանի «Մարդիկ եւ Իրք»-ը: «Այդ ոսկեղինիկ մատեանք կը պատկերացնեն իրենց ժամանակն, – գրում է Եղիան, – անձինք եւ անցք իբրու լուսանկարուած են այդ գործոց մէջ, ոյց հեղինակք՝ վարժապետ ու գրագէտ միանգամայն՝ լուսոյ գործին զանձինս են նուիրած»: Սակայն այդ երկու գործերի տպավորութիւնն ու արժեքը Ե. Տեմիրճիպաշյանի համար այնքան մեծ էր, որ նա քննադատական եզրակացութիւնն ամփոփում է հետևյալ բարձր գնահատական խոսքով. «Առասանկար ըսի. սակայն այդ պատկերք իւղանկարի արժէքն ունին, արժէքն ունին մեծ պատկերահանաց ձեռօք գծուած իւղանկարաց: Կենդանի գոյնով, անշահասէր անկողմնակալ ոգւով նկարուած ու դատուած են անդ մարդիկ եւ իրք»⁷¹:

1890-ական թվականները հայոց գրական կյանքում բնորոշվեցին նաև մի շարք բուռն բանավեճերով, որոնց մեջ փոքր չէր Ե. Տեմիրճիպաշյանի դերակատարութիւնը: Մի քանիսը նույնիսկ ուղղակիորեն առնչվում էին հենց իրեն՝ Եղիային: Պետք է ասել, որ վերջինս ոչ միայն չէր խորշում, այլև ընդունում էր բանավեճերի օգտակարութիւնը: Նման մի առիթով «Կատուի մը յիշագիրք»-ում նա գրում է. «... ես ախորժեցայ այդ գրական պայքարէն: Կը փափաքէի որ գրագէտք ամէն ժամանակ իրարու հետ վիճաբանէին հրապարակի վրայ, ուր որքան ալ գրական գործունէութիւն ըլլայ, միօրինակութիւն կը տիրէ միշտ առանց վիճաբանութեան»⁷²:

Եզրակացութիւն

Եղիա Տեմիրճիպաշյանը XIX դ. երկրորդ կեսի արեւմտահայ գրականութեան ինքնատիպ դեմքերից է: Նրա բազմաբնույթ հետաքրքրութիւնների մեջ

⁶⁹ ԳԻՇ. 1885, տետր երկոտասաներորդ, 212:

⁷⁰ ԳԻՇ. 1885, տետր երկոտասաներորդ, 212–213:

⁷¹ ԳԻՇ. 1885, տետր երկոտասաներորդ, 213–214:

⁷² «Երկրագունտ», 1888, թիւ 11, 496:

կարևոր տեղ է գրավում գրական քննադատությունը: Տեսական բնույթի մի շարք հրապարակումներում հանգամանորեն քննելով բանաստեղծի ու բանաստեղծության էությունը բնորոշման խնդիրները՝ այդ ամենը նա փորձել է հիմնավորել դասական և ժամանակակից գրողների երկերի վերլուծությամբ ու գնահատությամբ: Քննադատական հոդվածներում հիմնավոր անդրադարձ է կատարել նաև գրական քննադատության անհրաժեշտության, ընթացիկ գրականության գնահատության չափանիշների, պատմության արդի փուլի ճշմարիտ արտացոլման հիմնահարցերին:

Ե. Տեմիրճիպաշյանն առանձնապես կարևորում էր բանավեճերի դերը՝ քննադատական մտքի աշխուժացման, գրական կյանքում միօրինակությունից խուսափելու համար:

Պետրոս Դեմիրճյան – Բ. Գ. Դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ նոր գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ դասական և ժամանակակից գրականություն: Հեղինակ է 3 մենագրության, գրականագիտական և գրաքննադատական բազմաթիվ հոդվածների: ORCID:0009-0003-6265-4421. pdemirchyan@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բաշալեան Լ. 1887, Գրական սուրհանդակ. – «Երկրագունտ» (Կ. Պոլիս), թիվ 11–12, էջ 472–480:

Գրական եւ իմաստասիրական շարժում (Կ. Պոլիս). 1884, տետր եօթերորդ. – Մատենախօսական, էջ 140:

Գրական եւ իմաստասիրական շարժում. 1884, տետր իններորդ. – Մանուկն եւ ազգն (ազգային բարեշրջութիւն), էջ 168–173:

Գրական եւ իմաստասիրական շարժում. 1884, տետր մետասաներորդ. – Անվերնագիր՝ Գ. Լուսինյանի նամակի առիթով, էջ 202–205:

Գրական եւ իմաստասիրական շարժում. 1884, տետր երկուտասաներորդ, Գրադատութեան պակասութիւնն, էջ 225–229:

Գրական եւ իմաստասիրական շարժում. 1884, տետր երկուտասաներորդ. – Երրորդ Ներսիսեան ուսումնարանն, էջ 229–234:

Գրական եւ իմաստասիրական շարժում. 1885, տետր վեցերորդ. – Կատուի մը յիշագիրք (Վիգդօռ Իւկօ), էջ 107–115:

Գրական եւ իմաստասիրական շարժում. 1885, տետր եօթերորդ. – Սիրանոյշ, էջ 117–125:

«Գրական եւ իմաստասիրական շարժում. 1885, տետր ութերորդ. – Մահ, Կեանք, Առաւելիմութիւն, Դպրոց, էջ 150–156:

Գրական և իմաստասիրական շարժում. 1885, տետր տասներորդ եւ մետասաներորդ. – Հիվանդութիւնս, էջ 177–178:

Գրական եւ իմաստասիրական շարժում. 1885, տետր երկուտասաներորդ. – Ռ. Յ. Պէրպէրեան, Մարդիկ եւ Իրք, էջ 212–214:

Գրական եւ իմաստասիրական շարժում. 1886, տետր երկրորդ. – Առաջնորդական խնդիր, էջ 17–22:

- Ե. 1886, Վարք երեւելի արանց. – «Երկրագունտ», թիւ 1, էջ 34–36:
- Ե. 1887, Մրցանակ Սահակ Մեսրոպեան. – «Երկրագունտ», թիւ 9–10, էջ 353–359:
- Ե. 1887, Դրական հաւատք (Ազգային խօսակցութիւնք). – «Երկրագունտ», թիւ 9–10, էջ 377–383:
- Ե. 1887, Հասգիւղ. – «Երկրագունտ», թիւ 9–10, էջ 402–407:
- Ե. 1887, Զարգացումն հայ մտաց և հայ լեզուի. – «Երկրագունտ», թիւ 11–12, էջ 449–456:
- Ե. 1887, Վենետիկ. – «Երկրագունտ», թիւ 11–12, էջ 509–510:
- Ե. 1888, Լսարան Ասիական ընկերութեան. – «Երկրագունտ», թիւ 3–4, էջ 97–106:
- Ե. 1888, Յովհաննէս Սեբեան. Յուզման ժամեր (Քերթուածք). – «Երկրագունտ», թիւ 6, էջ 275–276:
- Ե. 1888, Մեր պարբերական մամուլը. – «Երկրագունտ», թիւ 6, էջ 277–281:
- Ե. 1888, Սփոփանք ռամկին. – «Երկրագունտ», թիւ 10, էջ 468–474:
- «Երկրագունտ», 1884, թիւ 4, էջ 188–191:
- «Երկրագունտ», 1885, Վերջաբան խոսք Եղիշէ Վ. Դուրեանի «Երգ...» քերթվածին, թիւ 5, էջ 234–236:
- «Երկրագունտ», 1885, Հիւանդին բարեկամը, թիւ 7, էջ 337:
- «Երկրագունտ», 1887, Նոր հրատարակութիւնք, թիւ 11–12, էջ 541–542:
- «Երկրագունտ», 1888, Կատուի մը յիշագիրք, թիւ 11, էջ 493–497:
- Թէոդիկ. 1923, Ամենուն Տարեցոյցը, Կ. Պոլիս, տպ. Մ. Յովակիմեան, էջ 62–64:
- Թովսյան Ստ. 1987, Կերպ և իսկություն, Երևան, «Սովետական գրող», 488 էջ:
- «Հայրենիք» (Կ. Պոլիս), 1893, թիւ 413:
- Հուր Հայրան. 1899, Ի՞նչ է բանաստեղծութիւնը. – «Մասիս» (Կ. Պոլիս), թիւ 7, էջ 204–207:
- Հուր Հայրան. 1899, Անձնական եւ անանձն բանաստեղծութիւն. – «Մասիս», թիւ 8–9, էջ 247–249:
- Սշակ. 1880, Հատընտիր ընթերցուածք ազգային եւ օտար մատենագիրներէ քաղուած (Ընտանեաց եւ դպրոցաց համար), Կ. Պոլիս, Տպ. Արամեան, 32 էջ:
- Չերազ Մ. 1929, Կենսագրական միւսիոններ, Ամբողջական երկեր, թիւ Գ, Փարիզ, «Օշական» հրատ., 76 էջ:
- Սիմէր Հ. (Սիմէոն) Երեմեան. 1913, Ազգային դէմքեր (Գրագէտ հայեր), 4-րդ շարք, Վենետիկ, Տպ. Ս. Ղազար, 203 էջ:
- Տէմիրճիպաշեան Ե. 1885, Վիզդօռ Իւկօ. – Գրական և իմաստասիրական շարժում, տետր վեցերորդ, էջ 97–100:
- Տէմիրճիպաշեան Ե. 1891, Բանաստեղծութիւն եւ ամուսնութիւն (յոռետեսի մը խնդակցութիւնք). – «Արեւելք» (Կ. Պոլիս), թիւ 2271:
- Տէմիրճիպաշեան Ե. 1893, Զարգացումն «ես»ին. – «Մասիս», թիւ 3982, էջ 146–148:
- Տէմիրճիպաշեան Ե. 1986, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 536 էջ:
- Տէմիրճիպաշեան Ե. 2015, Անգեղն երգ (բանաստեղծութիւններ), Երևան, «Սարգիս Խաչենց Փրինթինգ», 448 էջ:
- Օշական Յ. 1980, Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, հ. 8, Անթիլիաս, 503 էջ:
- Ֆէնէրեան Գ., Պետրոսեան Հր. 1921, Եղիա Տէմիրճիպաշեան. Իր կեանքը եւ իր գործը, Կ. Պոլիս, 207 էջ:

Ֆույլէ Ա. 1887, Բարենորոգումն իմաստասիրական ուսուցման. – «Երկրագունտ», թիւ 11–12, էջ 480–484:

ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРИТИК ЕГИЯ ТЕМИРЧИПАШЯН

ПЕТРОС ДЕМИРЧЯН

Резюме

Ключевые слова: Егия Темирчипашян, литературный критик, «Еркрагунт», искусство, жанр, поэзия, роман, душа, тело, творческая свобода.

Егия Темирчипашян (1851–1908) – западноармянский писатель, философ, педагог, редактор, один из самобытных деятелей новой армянской литературы второй половины XIX века – помимо теоретических вопросов, в ходе своей публицистической деятельности, естественно, занимался и проблемами литературной критики. В многочисленных публикациях теоретического характера Темирчипашян, подробно исследуя «Что такое поэзия», в частности «личная и безличная литература», анализировал необходимость литературной критики, критерии оценки современной литературы, проблемы истинного отражения современного этапа истории, на основе всего этого выражая свое отношение и оценку творчества классических и современных писателей.

В 1890-е годы литературная жизнь Армении характеризовались напряженными дискуссиями, в которых Е. Темирчипашян играл немаловажную роль. Он не только не избегал споров, но и признавал их полезность, будучи убежден, что в литературной жизни «всегда царит однообразие без дискуссий».

Петрос Демирчян – д. филол. н., ведущий научный сотрудник отдела новой армянской литературы Института литературы им. М. Абегамяна НАН РА. Научные интересы: классическая и современная литература. Автор 3 монографий, многочисленных литературоведческих и литературно-критических статей. ORCID: 0009-0003-6265-4421. pdemirchyan@mail.ru

YEGHIA TEMIRCHIPASHYAN AS A LITERARY CRITIC

PETROS DEMIRCHYAN

Summary

Keywords: Yeghia Temirchipashyan: literary critic, “Yerkragunt”, art, poetry, novel, soul, body, creative freedom.

Yeghia Temirchipashyan (1851–1908) is a Western Armenian writer, philosopher, teacher, and editor. He is one of the original figures of the new Armenian literature of the second half of the XIX century; in addition to theoretical issues, in the course of his journalistic activity, naturally, he also dealt with the problems of the literary criticism. In his numerous publications of theoretical nature, Temirchipashyan thoroughly studied the issue “What is poetry”, in particular, “personal and impersonal literature”, analyzed the need for literary criticism, criteria for evaluating the contemporary literature, problems of true reflection of the modern stage of history. On the basis of all this, he expressed his attitude and appreciation of the works of the classical and modern writers.

In the 1890s, the literary life of Armenia was characterized by intense discussions, in which E. Temirchipashyan played an important role. Not only did he not avoid disputes, but also recognized the usefulness of debates, being convinced that in literary life “there is always monotony without discussion”.

Petros Demirchyan – Doctor of Philological Sciences. Senior Researcher at the Department of Modern Armenian Literature of the Institute of Literature after M. Abeghian of NAS RA. Scientific interests: classical and modern literature. Author of 3 monographs, numerous literary, literary-critical articles. ORCID:0009-0003-6265-4421. pdemirchyan@mail.ru

ՕԾՈՓ-ՀՈՐՄԻ ԽՈՍՎԱԾՔԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՇՐՋԱԿԱ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՀԵՏ*

ԱՐՏԱԿ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառ, Օծուի-Հորսի խոսվածք, հնչյունաբանական առանձնահատկություններ, ձևաբանական շեղումներ, բառապաշարային տարբերություններ, Խոյի բարբառ, Արցախ-Սյունիքի բարբառ:

Նախաբան

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառ անվանված՝ լեզվական սերտ առնչություններ կայացնող՝ ընդհանուր խոսվածքախմբից [Հայաստանի Հանրապետության Վայոց ձորի մարզի Արենի, Աղավնաձոր, Արփի, Գնդեվազ, Գնիչիկ, Խաչիկ, Կեչուտ, Հորս, Ջիվա, Ռինդ, Վերին Աղնաբերդ գյուղեր, մինչև 1988 թվականը՝ նաև Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Աղնաբերդ (պատմական Նախճավան գավառ) և Օծուի (պատմական Ճահուկ գավառ) գյուղեր] որոշ հատկանիշներով առանձնանում է Օծուի կամ Օծուի-Հորսի խոսվածքը:

Պատմական Օծուի (Աւծուի, Աւծուի, Ածուի, Մեծուի) գյուղը միջնադարյան Ճահուկ գավառի նշանավոր բնակավայրերից է եղել, դպրության և գրչության զարգացած կենտրոն², որի անունը Ստեփանոս Օրբելյանը հիշատակել է Ուփիք ձևով³: Գյուղանվան Մեծուի տարբերակն ականհայտորեն բաղկացած է մեծ և հինհայերենյան ուփ («փոս, վիհ») արմատներից, նշանակում է «մեծ փոս», «խոր վիհ»: Այս վարկածը հիմնավորում է նաև գյուղի աշխարհագրական դիրքը: Օծուի (Աւծուի) տարբերակը կարող էր առաջանալ ժողովրդական ստուգաբանության արդյունք Աւծուի («օձի փոս») ձևից՝ ձ > ծ հնչյունափոխությամբ, իսկ Ածուի՝ գրավոր աղբյուրներում ւ-ի բացթողման արդյունք⁴: Օրբելյանի հիշատակած Ուփիք ձևի հիմքում էլ ականհայտորեն ուփ բառի հոգնակին է:

Ստ. Օրբելյանը Հորսը հիշատակել է Հորք ձևով⁵: Առաջինը, անշուշտ, Հոր («փոս») բառի հոգնակի հայցականն է, երկրորդը՝ հոգնակի ուղղականը:

* Ներկայացվել է 03. V. 2024 թ., գրախոսվել է 06. V. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

¹ Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն. 2004, 5–16:

² Ա յ վ ա գ յ ա ն. 2010, 38–39:

³ Օ Ր Բ Ե Լ յ ա ն. 1986, 404:

⁴ Վ ա Ր դ ա ն յ ա ն. 2018, 264:

⁵ Օ Ր Բ Ե Լ յ ա ն. 1986, 396:

Օծոփ գյուղը [այժմ՝ Բադամլու (Badamlı)] անցյալ դարում տեղաբնիկ հայերի վերջին բնակավայրն էր պատմական Ճահուկ (Շահապոնք) գավառում՝ Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Շահբուզի շրջանում, որը լիովին հայաթափվեց 1970-ական թվականներին: Սակայն Օծոփի խոսվածքը մեր օրերում անխաթար գոյատևում է Վայոց ձորի մարզի Հորս գյուղում, քանի որ 1918–1920 թթ. իրադարձությունների հետևանքով Հորսն ամբողջապես բնակեցվել է նախկին օծոփցիներով:

Ինչպես նշվեց, Ճահուկ–Վայքի միջբարբառի բնդհանուր հատկանիշներից Օծոփի խոսվածքն ունի որոշակի շեղումներ, որոնք կարելի է բացատրել ոչ միայն բարբառամիջյան չփոմներով, այլև այն հանգամանքով, որ XIX դ. առաջին կեսին Օծոփում վերաբնակվել են խոյից և Սալմաստից գաղթած հայեր⁶, որոնց մայրենի բարբառն իր հետքն է թողել տեղաբնիկների բարբառի որոշ հատկանիշների վրա:

Խոսվածքը «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի» նյութերի հավաքման ծրագրով ժամանակին գրանցել ենք օծոփցիներ Կարեն Համբարձումյանից (ծնվ. 1900 թ.), Անահիտ Իսրայելյանից (ծնվ. 1914 թ.), Սերոբ Աբգարյանից (ծնվ. 1912 թ.), Հորսեցիներ Թուխժամ Հովակիմյանից (ծնվ. 1916 թ.), Մուշեղ Մաթևոսյանից (ծնվ. 1910 թ.), Հերիքնազ (ծնվ. 1932 թ.) և Գրիգոր (ծնվ. 1930 թ.) Մարգարյաններից, Զաբել (ծնվ. 1934 թ.) և Կամո (ծնվ. 1932 թ.) Ամրգուլյաններից⁷:

Հնչյունաբանական, ձևաբանական և բառագիտական դիտարկումներ

Ճահուկ–Վայքի միջբարբառում Աճառյանի օրենքը գործում է ոչ լիարժեք՝ առավելապես դ հնչյունով սկսվող բառերում՝ դանակ>տանակ, դառն>տանը, դաս>տաս, դատարկ> տանդակ, դար>տար, դարձ >տանց, դարման>տանման, դալար>տանար, դահ>տան, դանդուռ>տանդուռ, դաղձ>տանիք||տափածը, նաև բանջար>պանջար, բաշ> պաշ, ձար(իկ)>ձարիգ, բարակ>պարակ||պարակ, ձագ>ձաք||ձաք և այլն:

Օծոփ–Հորսի խոսվածքում, սակայն, այս օրենքն առավել լիարժեք է գործում, ինչպես խոյի և հարեան Արցախ–Սյունիքի բարբառներում: Վերոհիշյալ օրինակներից բացի, խոսվածքում առկա են նաև հիշյալ հնչյունափոխության մեծ թվով այլ օրինակներ՝ բամբակ>պամբակ (միջբարբառում պամբակ), բակ>պակ (պագ), բարձ>պանց (պանց), դատել>տանիլ (տադիլ), գարուն>կարունք (կարունք), ձալար>ձանար (ձալար), ձագար>ձաքար (ձաքար), դառն>կան (կառը), դարի>կարի (կարի) և այլն:

Ճահուկ–Վայքի միջբարբառում բառամիջի և բառավերջի խուլ պայթականներն ու պայթաչփականները, որպես կանոն, ձայնեղացել են (պ, կ, տ, ծ, ճ>բ, գ, դ, ձ, ջ). օրինակ՝ պատ>պադ, ճանճ>ճանջ, անկեսլ>անգլակ, կատար>կադար, ակիչ>ակիչ, աճել>աջիլ, շապիկ>շաքիք, կուպր>կուբրը, կատու>կադու, սունկն>սունգը, ապրել>աբրիլ, անապատ>անաբադ, անիծ> անիձ,

⁶ Հ ա կ ո բ յ ա ն, Մ ե լ ի ք-Բ ա խ չ յ ա ն, Բ ա ր ս ե ղ յ ա ն. 2001, 468:

⁷ ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արխիվ, «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի» նյութեր, տեսար հ. 191 (գրանցվել է 1981 թ.):

պատիժ(ք) > պաղիշկը, ծաղիկ > ծաղիգ, կայծակ > կ'էճագ, կարիճ > կարիջ, կար-կուտ > կարգուդ, ճակատ > ճագադ, մածուն > մաճուն, մտածել > մըղաձիլ, նետ > նէդ, շատ > շադ, պճեղն > պըջեղ, արածել > րաձիլ, բարակ > պարագ, սպի-տակ > սիպտագ և այլն:

Բառամիջում և բառավերջում խուկերի համատարած ձայնեղացումը, սակայն, բնորոշ է Օծովի-Հորսի խոսվածքին, այլ խոյի և Արցախ-Սյունիքի բարբառների նման առավելապես խուկերը մնում են անփոփոխ՝ ծակել > ծակիլ, կապ > կապ, կոպ > կոպ, նամակ > նամակ, չալակ > չըլակ, կատու > կատու, պատ > պատ, ծիծաղ > ծըծաղ, կոճակ > կոճակ, անիծել > անըծիլ, կար-կուտ > կարկուտ, կծու > կըծու և այլն: Այնուամենայնիվ, այս խոսվածքին ևս առավել նվազ չափով բնորոշ է բառամիջի ու բառավերջի խուկերի ձայն-եղացումը՝ շապիկ > շաբիք, այծ > էճ, ակիշ > ակիշ, հոտաղ > հոդաղ, տկլոր > տըղօր, փայտ > փէդ, ականջ > անգաջ, ծունկն > ծունգը և այլն:

Միջբարբառի որոշ բառերում դիտվում են բառամիջի ձայնեղացած խուկի ազդեցությամբ բառակցի խուկ պայթականների ձայնեղացման օրինակներ՝ կիւրակէ > գ'ըրագ'ի, Կիրակոս > Գ'ըրագ'օս, կոպիտ > գ'օբուդ և այլն: Օծովի-Հորսի խոսվածքում նման հնչյունափոխության օրինակներն առավել մեծ հաճախականությամբ են հանդիպում պոպոք > բօբօք, կոտրել > գօդրիլ, կտ-րել > գօդրիլ, պտրհան > բըդըրհան, կտուր > կըտուր, բայց սեռական-տրակա-նում գըդրան(ը) և այլն:

Խոսվածքին բնորոշ է նաև պն > մն փոխազդեցական-առնմանական հնչ-յունափոխությունը, որն առկա է մյուս խոսվածքներում՝ դիպչել > դիպ-նել > դըմնիլ, կպչել > կպնել > կըմնիլ: Երևույթը նկատվում է նաև Արցախ-Սյունիքի բարբառի նախիջևանյան հատվածի որոշ խոսվածքներում (Շոռոթ, Փորագաշտ):

Ապառնի դերբայը միջբարբառում կազմվում է անորոշ դերբայից՝ օ վեր-ջավորության հավելումով (լըսիլօ, աղալօ, թըռնիլօ, պընցանալօ, թիլանալօ): Սահմանականի ապառնին և անցյալ ապառնին կազմվում են անորոշ դեր-բայով և պիտեմ բայի մաշված ձևերով (լըսիլ'դէմ||լըսիլ'բդէմ, լըսիլ'դիմ||լըսիլ'բդիմ), իսկ շրջուն շարադասության, հարադրական բայերի և ժխտական խոնարհման դեպքերում երևան են գալիս ապառնի դերբայով և օժանդակ բայով ձևեր (յէս էմ լըսիլօ, լըսիլօ չէմ, յէս իմ քընալօ, քընալօ չիմ, լաց էմ ըլիլօ, պար իմ կալօ): Աղավնաձորի, Արփիի, Գնիշիկի և Խաչիկի խոսվածք-ներում, սակայն, պիտեմ բայի մաշված ձևերով կազմված ձևերին զուգահեռ, կիրառվում են նաև ապառնի դերբայով և օժանդակ բայով ձևերը (լըսիլօ էմ, լըսիլօ իմ):

Օծովի խոսվածքում ապառնի դերբայը կազմվում է անորոշ դերբայից՝ ու վերջավորության հավելումով (լըսիլու, աղալու, թըռնիլու, պընցանալու, թի-լանալու), ինչպես Արցախ-Սյունիքի բարբառի որոշ խոսվածքներում⁸: Ավե-լին, ապառնի դերբայով կազմված ձևերում ու հնչյունը ձուլվում վ ձայնա-կապին:

լըսիլու (վ)էմ > լըսիլ(վ)էմ > լըսիլ'վէմ
քընալու (վ)իմ > քընալ(վ)իմ > քընալ'վիմ
յէս լըսիլ'վէմ, բայց՝ յէս էմ լըսիլու, լըսիլու չէմ

⁸ Ս ա Ր Գ ս յ ա ն. 2013, 18:

յէս քընալ՝վիմ, բայց՝ յէս իմ քընալու, քընալու չիմ⁹:

Օծուիի խոսվածքում ի լծորդության որոշ պարզ բայերի սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը կազմվում է ա վերջավորությամբ, իսկ եզակի երրորդ դեմքը՝ կրավորաձև՝ պէրամ-պէրար-պէրալ, պէրանք-պէրաք-պէրան, տըրամ-տըրար-տըրալ, տըրանք-տըրաք-տըրան, տըվամ-տըվար-տըվալ, տըվանք-տըվաք-տըվան և այլն: Այս հատկանիշը բնորոշ է մերձակա Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառին, ինչպես նաև Աստապատի, Նախիջևան քաղաքի խոսվածքներին (Արարատյան բարբառ):

Խոսվածքում առկա են նաև միջբարբառի մյուս խոսվածքներից տարբերվող բառապաշարային առանձնահատկություններ, որոնք ակնհայտորեն խոսվածք են ներթափանցել առավելապես Խոյի բարբառից¹⁰: Դրանք հանդիպում են ինչպես բնիկ հայերեն բառերում անձ (<առաջ, միջբարբառում՝ առաջ), սիվտակ (<սպիտակ, սիպտակ), կ'ալալ (<գաղար, կաղար), ծաք'ալ (<ճաղար, ծաքար), կ'ալթա (<գալթա, կալթա), կ'ալի (<պարանին կապվող փայտե կեռ՝ գաթ», կալթ), Ջէլ (<քամած խաղողի մնացորդը՝ չանչ, չեչ», չենչ), քըռօսիկ (<վայրի տանձ, պանտա», սարատանձ), ք'օռթ (<խորդ, բռթ», քօռթ) և այլն, այնպես էլ փոխառություններում՝ ք'ալմա (<ալթար», միջբարբառում՝ տալթ), սաքալթ (<կողով», սալաք), դալալ (<կաշաղակ», կըչէղաք|| քըչէղաք), ջըզըլը [«խորխոզի(կ)», խըրխօզի], դալա (<1. դեղ, 2. թույն», տէղ) և այլն:

Եզրակացություն

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի շուրջ մեկ տասնյակ գյուղերի լեզվական սերտ առնչություն ներկայացնող խոսվածքներից որոշ չափով առանձնանում է Օծուիի (Օծուի-Հորսի) խոսվածքը:

Միջբարբառի ընդհանուր հատկանիշներից Օծուիի խոսվածքի հնչյունաբանական, ձևաբանական, բառապաշարային շեղումները կարելի է բացատրել ոչ միայն հարևան բարբառների հետ բարբառամիջյան շփումներով (Արցախ-Սյունիքի բարբառ, Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառ), այլև այն հանգամանքով, որ XIX դ. առաջին կեսին Օծուիում վերաբնակվել և տեղացիների հետ ապրել են Խոյից և Սալմաստից գաղթած հայեր, որոնց մայրենի բարբառն իր հետքն է թողել տեղաբնիկ բարբառի որոշ հատկանիշների վրա:

Արտակ Վարդանյան – բ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի բարբառագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Նախիջևանի և Վայոց ձորի տարածքների բարբառների ուսումնասիրություն: Հեղինակ է 5 մենագրության և ավելի քան 50 հոդվածի: ORCID:0009-0002-3239-2531. artva@list.ru

⁹ Մ ա Ր Գ ա Ր Ե Ն. 1975, 130–134, 181–182:

¹⁰ Ա ս ա տ Ր Ե Ն. 1962, 191–253:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Այվազյան Ա. 2010, Նախիջևանի վիմագրական ժառանգությունը. Ճահուկ-Շահապոնք գավառ, հ. 2, Երևան, «Գասպրինտ» հրատ., 120 էջ:
- Ասատրյան Մ. 1962, Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 256 էջ:
- Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ս., Բարսեղյան Հ. 2001, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 912 էջ:
- Հայերենի բարբառագիտական ասոլասի նյութեր, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արխիվ, տետր հ. 191 (գրանցվել է 1981 թ.):
- Մարգարյան Ա. 1975, Գորիսի բարբառը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 568 էջ:
- Սարգսյան Ա. 2013, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Ստեփանակերտ, Արցախի պետական համալսարանի հրատ., 846 էջ:
- Վարդանյան Ա. 2004, Վայոց ձորի միջբարբառը, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 208 էջ:
- Վարդանյան Ա. 2018, Նախիջևանի որոշ տեղանունների ստուգաբանության շուրջ. – «Ճահուկյանական ընթերցումներ» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հրատ., 258–270 էջ:
- Օրբելյան Ս. 1986, Սյունիքի պատմություն (թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Աբրահամյանի), Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 616 էջ:

ОТНОШЕНИЯ ОЦОП-ХОРССКОГО ГОВОРА
С ОКРЕСТНЫМИ ДИАЛЕКТАМИ

АРТАК ВАРДАНЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: джаук-вайкский междialeкт, оцоп-хорсский говор, фонетические особенности, морфологические отклонения, лексические различия, хойский диалект, арцах-сюникский диалект.

Среди близкородственных говоров джаук-вайкского междialeкта (около десятка сел Вайоцдзорского марза Республики Армения) в некоторой степени выделяется говор Оцопа (Оцоп-Хорса).

Фонетические, морфологические и лексические отклонения оцопского говора от общих признаков междialeкта можно объяснить не только контактами с соседними диалектами (арцах-сюникский диалект, междialeкт Северного Гохтна), но и тем, что в первой половине XIX века армяне, мигрировавшие из Хоя и Салмаста, переселились в село Оцоп и жили вместе с местными жителями, чей родной диалект наложил свой отпечаток на некоторые особенности автохтонного диалекта.

Артак Варданян – к. филол. н., старший научный сотрудник отдела диалектологии Института языка им. Р. Ачаряна НАН РА. Научные интересы: исследование диалектов территорий Нахиджевана и Вайоц дзора. Автор 5 монографий и более 50 статей. ORCID:0009-0002-3239-2531. artva@list.ru

RELATIONS OF THE OTSOP-HORS SUBDIALECT WITH THE SURROUNDING DIALECTS

ARTAK VARDANYAN

Summary

Keywords: Jahuk-Vayk interdialect, Otsop-Hors subdialect, phonetic features, morphological deviations, lexical differences, Khoy dialect, Artsakh-Syunik dialect.

The Otsop dialect (Otsop-Horsa), to some extent, stands out among the closely related dialects of the Jauk-Vayk interdialect (about a dozen villages of the Vayots Dzor marz of the Republic of Armenia).

Phonetic, morphological and lexical deviations of the Otsop dialect from the general features of the interdialect can be explained not only by contacts with the neighboring dialects (Artsakh-Syunik dialect, interdialect of Northern Goghtn), but also by the fact that in the first half of the 19th century Armenians who migrated from Khoy and Salmast moved to the village of Otsop and lived together with the local residents, whose native dialect left its mark on some features of the autochthonous dialect.

Artak Vardanyan – PhD in Philology, Senior Researcher at the Department of Dialectology of the Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA. Scientific interests: research of dialects of the territories of Nakhijevan and Vayots Dzor. Author of five monographs and more than five dozen scientific articles. ORCID:0009-0002-3239-2531. artva@list.ru

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒՄԸ*

ՄԱՆՈՒԿ ՖԵԼԵՔՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ դերանուններ, բացատրական բառարան, արևմտահայերենի բառարաններ, բառարանային գլխաբառի ընտրություն, բառային իմաստ, քերականական հատկանիշ, բառարանային բացատրություն:

Նախաբան

Դերանունների բառարանային ներկայացումը մեծապես կախված է դերանվան ըմբռնումից: Բառերի այս խմբի խոսքիմասային պատկանելության խնդիրն իր վերջնական լուծումը դեռ չի ստացել քերականագիտության մեջ: Դերանունները չունեն ո՛չ իմաստային և ո՛չ էլ քերականական հատկանիշների ընդհանրություն ու միասնություն: Սա դերանունների բառարանագրման նկատելի հակասականության գլխավոր պատճառներից մեկն է: Այսպես, ա-սենք, ինչ բառը «Հայոց լեզուի նոր բառարան»-ում ունի վեց նշանակություն, որոնցից երկուսը գոյական են, երկուսը՝ մակբայ, մեկը՝ ածական և մեկը՝ ածական ու ձայնարկություն միաժամանակ, բայց ոչ մեկը՝ դերանուն: Մյուս կարևոր պատճառը դերանունների բառային իմաստի հտարրորդված, խիստ հարաբերական լինելն է: Դրանց իմաստը իրավիճակային է և որոշվում է համատեքստից ելնելով, քանի որ դերանունների մի շատ կաևոր հատկանիշը փոխարինման հատկանիշն է: Այս ամենն իր հետքն է թողնում դերանունների բառարանային ներկայացման վրա:

Գլխաբառի ընտրության խնդիրը դերանունների բառարանագրման ժամանակ

Դերանունների բառարանագրման անմիջորինակությունը սկսվում է արդեն բառի ելակետային ձևի՝ գլխաբառի ընտրությունից: Կասկածից վեր է, որ տարարմատ և տարահիմք կազմությունը բառաձևերը պետք է բառարաններում ներկայացվեն իբրև գլխաբառեր, ինքնուրույն բառահոգվածներով, այլապես լեզվին լավ չտիրապետողը կզգարանա դրանք գտնել բառարանում: Սա առանձնապես կարևոր է մեր լեզվի արևմտյան տարբերակի բառարանների համար, քանի որ դրանք մեծապես ունեն նաև ուսուցողական դեր: Սակայն արևմտահայերենի՝ մեր քննած բառարաններն¹ այդ ձևերը սկզբունքորեն չեն

* Ներկայացվել է 16. II. 2024 թ., գրախոսվել է 28. II. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

¹ Հայոց լեզուի նոր բառարան (այսուհետ՝ ՀԼՆԲ). 1992, հ. առաջին, 1992, հ. երկրորդ, Հայոց լեզուի նոր բառարան (այսուհետ՝ ՀԼՆԲ). 1968, Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան (այսուհետ՝ ՀԱԼԼԲ). 1954, հ. Ա:

տալիս (բերված են միայն հոգնակի ուղղականները): Ընդ որում, թեք հոլովածները չկան նաև ուղղականաձև գլխաբառի հոգվածում: Արևելահայերենի առաջին ծավալուն բառարանի² հեղինակը՝ Ս. Մալխասյանցը, անձնական գոյականների տրական և մյուս թեք հոլովածները չի տվել իբրև գլխաբառ, սակայն դրանք գետեղել է հիմնական ձևի՝ ուղղականի բառահոգվածում: Նույն տեղում նա տվել է նաև այդ դերանունների գրաբարյան բոլոր հոլովածները, ինչն արդեն բառարանի հրատարակություն ժամանակ ավելորդություն էր և ոչինչ չավելացնելով բառի մեկնությունը՝ միայն ծանրաբեռնում էր բառահոգվածը: Ս. Մալխասյանցը անձնական դերանունների եզակի սեռականի ձևերը համարել է ինքնուրույն ստացական դերանուններ և ներկայացրել է որպես գլխաբառեր, սակայն դրանց հոգնակիների մոտ նշել է միայն սեռականի և հայցականի հոլոված և ու հղում կատարել ուղիղ ձևին:

Արդի հայերենի վերջին երկու բառարաններում³ նույնպես չկա միօրինակություն: Եթե էդ. Աղայանը հետևողականորեն տալիս է բոլոր դերանունների սեռականը և տրականը՝ հղելով հիմնաբառին, ապա Ակադեմիական բառարանը դրանք ներկայացնում է ընտրողաբար (ԺՀԼԲԲ, 4, 745), միայն եզակիի ձևերը: Սրանք տրված են հղումով, և միայն քո ձևն է նաև բացատրված իբրև ստացական դերանուն (առանց այդ տերմինը գործածելու): Հոգնակիներից որպես գլխաբառ կա միայն իրենց-ը (ԺՀԼԲԲ, 2, 365), որն ավելի կանոնավոր ձև է, քան մյուսները:

Էլ ավելի տարօրինակ է վիճակն անձնական դերանունների հոգնակի թվերի բառարանագրման խնդրում: Կասկած չի հարուցում այս դերանունների հոգնակիների բառարաններում ինքնուրույն գլխաբառով ներկայացնելը, քանի որ դրանք ունեն տարարմատ կամ տարահիմք կազմություն (բացառությամբ դուք-ի): Սակայն դուք և անոնք դերանունները իսպառ բացակայում են արևմտահայերենի մեր քննարկած բառարաններից. նույնիսկ իբրև բառաձև՝ չկան նաև դրանց եզակի թվերի բառահոգվածներում: Նույն բառարաններում կա մենք գլխաբառը: Արևելահայերենի բառարաններում նրանք ձևը կա միայն էդ. Աղայանի բառարանում (ԱՀԲԲ, 1088): ՀԲԲ-ում այն ընդհանրապես հիշատակված չէ, իսկ Ակադեմիականն այն տալիս է նա-ի բառահոգվածում (ԺՀԼԲԲ, 4, 6) հոլովական ձևերից հետո՝ որպես հոգնակիի բառաձև:

Անձնական դերանունների քերականական հատկանիշների բառարանագրումը

Բացատրական բառարաններում չկա որևիցե միանմանություն անձնական դերանունների նաև քերականական ձևերի ներկայացման խնդրում:

Ինչպես նշեցինք, արևմտահայերենի բառարաններն այդ ձևերը ընդհանրապես որևէ կերպով չեն ներկայացնում: Սա բխում է դրանց հեղինակների որդեգրած սկզբունքներից, քանի որ այդ բառարաններում չկան նաև գոյականների հոլովումները և հոգնակիների կազմության օրինաչափություններից չեղումները:

² Մ ա լ խ ա ս ե ա ն ց (այսուհետ՝ ՀԲԲ). 1944–1945, հ. 1–4:

³ Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան (այսուհետ՝ ԺՀԼԲԲ). 1969–1980, հ. 1–4, Աղայան (այսուհետ՝ ԱՀԲԲ). 1976:

Արևելահայ բառարանագիրներից Ս. Մալխասյանցը եզակի ուղղականով գլխաբառից հետո տալիս է դերանվան բոլոր հոլովածները՝ եզակի և հոգնակի, նաև՝ զրաբարյան, երբեմն էլ՝ բարբառային-խոսակցական: Ակադեմիական բառարանի հեղինակներն այս հարցում էլ միաձայն չեն: Առաջին դեմքի համար բերված են բոլոր հոլովածները, երկրորդ և երրորդ դեմքերի համար՝ միայն սեռականը և տրականը, իսկ ինքը դերանվան համար՝ նաև սեռականի հոգնակին (ԺՀԼԲԲ, 2, 318): Հոգնակիներից մենք-ի և իրենք-ի մոտ քերականական որևէ նշում չկա, իսկ դուք-ի համար նշված են սեռականը և տրականը: Նրանք բառահոգված այս բառարանում ընդհանրապես չկա, բայց կա իրենց (ԺՀԼԲԲ, 2, 368) բառաձևը իբրև ինքնուրույն գլխաբառ: Մի խոսքով, կատարյալ խառնաշփոթ է, և չկա որևէ օրինաչափություն:

Առավել նախընտրելի է էդ. Աղայանի մոտեցումը: Նա գլխաբառի մոտ բերում է բոլոր հոլովածները՝ իրենց գուգաձևերով՝ բացի նա-ից:

Անձնական դերանունների բացատրությունների եղանակները

ԵՍ: Այս դերանունը բառարաններում հիմնականում ճիշտ է ներկայացված. «Անձն. դեր. Ա դեմքի, այն բառը, որ խօսողը գործ է ածում իւր անուն փոխարէն» (ՀԲԲ, 1, 568): Մյուս բառարանները գրեթե նույնությամբ կրկնում են այս բնորոշումը: Երկրորդ նշանակությամբ այն գոյական է և ունի անվանական և հոլովում: Սակայն ոչ մի բառարանում չի ասվում, որ սա փոխանվանական կիրառություն է, միայն Ակադեմիականն է նշում, որ գոյականաբար միշտ գործածվում է հոգով: Եթե փխնն նշումը չկա, ուրեմն գոյական ես-ը ամենայն հավանականությամբ համանուն է և պետք է ներկայացվեր ինքնուրույն գլխաբառով, ինչը իհարկե սխալ կլիներ:

Ի տարբերություն արևելահայ բառարանների՝ արևմտահայերենի բառարաններում այս դերանունը խիստ թերի և անհետևողական է ներկայացված: Մեր դիտարկած բառարաններից ամենահինում Պ. Զիզմենյանի բառարանում, ես-ի համար նախ նշված է հյ. դեր. «1. եզակի առաջին դէմք խօսողը», ապա իբրև ինքնուրույն իմաստ գրված է. «2. անձնական դերանուն մասնաւոր հոլովում ունի» (ՀԱԼԼԲ, 230), և բերված են եզակի և հոգնակի բոլոր հոլովածները: ՀԼՆԲ, 1968-ում իբրև առաջին նշանակություն բերված է ինքս հոմանիշը, ապա երկրորդ նշանակությամբ արդեն բացատրված է քերականական իմաստը. «2. եզակի առաջին դէմք (խօսողը)» (ՀԼՆԲ, 1968, 131): Այս բառարանի՝ 1992 թ. վերամշակված հրատարակության մեջ այս իմաստների տեղերը փոխված են, սակայն երկուսում էլ ինքս դերանունը ո՛չ որպես ինքնուրույն գլխաբառ, ո՛չ որպես ինք դերանվան բառաձև որևէ ձևով չի հիշատակվում: Այս հրատարակության մեջ, իբրև մի նոր բառիմաստ, ավելացված է ես դերանվան համանունը՝ մեր օժանդակ բայի ներկայի եզակի երկրորդ դեմքը (ՀԼՆԲ, 1992, 1, 549): Միայն ավելացնենք, որ այս բառարանը ընդհանրապես համանունները գրեթե չի տարբերակում և ներկայացնում է որպես բառիմաստներ:

ԴՈՒ: Արևելահայերենի բառարաններում այս դերանունը մենիմաստ է և ունի գրեթե նույն բացատրությունը. «Անձն. դեր. բ. դեմքի, այն բառը, որով դիմում է խօսողը լսողին, փոխանակ անունը տալու» (ՀԲԲ, 1, 536), «Անձնական դերանվան երկրորդ դեմք, եզակի թիվ, գործածվում է խոսակցին դիմե-

լիս» (ԺՀԼԲԲ, 1, 535), «Անձնական դերանվան երկրորդ դեմքի եզակին, որ ցույց է տալիս այն անձը, որին դիմում է խոսողն իբրև իր խոսակցի» (ԱՀԲԲ, 314): Արևմտահայերենի բառարաններում դու // դուն դերանունը, ինչպես և մյուս բոլոր անձնական դերանունները, փաստորեն բացատրված չէ: Պարզապես նշված են այս դերանվան քերականական հատկանիշները. «1. դերանուն, եզ., երկրորդ դեմք: 2. երեք խոսողներուն երկրորդ անձ» (ՀԱԼԼԲ, 191), «անձնական դերանուն, եզ. բ. դեմք» (ՀԼՆԲ, 1968, 121), «անձնական դերանուն, եզ. բ. դեմք» (ՀԼՆԲ, 1992, 1, 508):

Այնինչ վաղուց է նկատված, որ անձնական դերանունը և հատկապես նրա երկրորդ դեմքը կարող է ցույց տալ նաև ոչ անձ, առարկա⁴, ինչպես՝

Դու հպարտ չես, իմ հայրենիք,
Տրտում ես դու և իմաստուն.
Կիզում է քեզ մի հուր կնիք,
Մի հրմայող ու հին խոստում⁵:

Դու, ինչպես նաև նա, ինքը երրորդ դեմքի դերանունները, գրականության մեջ հանդիպում են ևս մեկ իմաստով, որը մեր բառարաններից և ոչ մեկում արձանագրված չէ: Խոսքն այն մասին է, երբ հեղինակը մտովի դիմում է Աստծուն (այս դեպքում դերանունները գրվում են մեծատառով), ինչպես Հովհ. Թումանյանի քառյակում է.

Ամեն անգամ Քո տըվածից երբ մի բան ես Դու տանում,
Ամեն անգամ, երբ նայում եմ, թե ինչքան է դեռ մնում,—
Զարմանում եմ, թե՛ ո՛վ Շուայլ, ինչքան շատ ես տվել ինձ,
Ինչքան շատ եմ դեռ Քեզ տալու, որ միանանք մենք նորից⁶:

Եթե խորհրդային ժամանակներում տպագրված հայաստանյան բառարաններում այս իմաստի բացակայությունը ընկալելի է⁷, ապա տարօրինակ է, որ այն չկա նաև արևմտահայերենի՝ Սփյուռքում հրատարակված բառարաններում:

ՆԱ: Քերականագիտության մեջ դերանունների ոչ միանշանակ ըմբռնումը պարզորոշ երևում է նա դերանվան լուսաբանման ժամանակ: Ս. Մալխասյանցն այս դերանունը համարում է միայն ցուցական և քննում է սա, դա, նա շարքում՝ սա գլխաբառի տակ: Նա այս դերանուններին նաև վերագրում է առաջին, երկրորդ և երրորդ դեմքեր: Էդ. Ադայանի բառարանում ևս առանձնացված չեն նա անձնական և ցուցական դերանունները, և ցուցականներին

⁴ Տե՛ս, օրինակ, Աբրահամյան. 1956, 96, 275–276, Մարգարյան. 2004, 291:

⁵ Տերյան. 1985, 583:

⁶ Թումանյան. 1969, 271:

⁷ Օրինակ՝ «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի» հեղինակն աշխատության առաջաբանում ստիպված է եղել նշել, որ բառարանում չի ընդգրկել «կրոնական և եկեղեցական բառերի մեծագույն մասը, որոնց իմացումը, հեղինակի կարծիքով, այսօրվա մասսայական ընթերցողին անհրաժեշտ չէ» (ԱՀԲԲ, XIII):

նույնպես վերագրված են դեմքեր. «ՆԱ¹, դ. Անձնական և ցուցական դերանվան եզակի Վ դեմք: Յույց է տալիս խոսքի առարկան, որ նախորդ հատվածում կամ շարունակություն մեջ արտահայտված է եզ. թվով գոյականով կամ գոյականաբար գործածված որևէ այլ խոսքի մասի պատկանող բառով»: (ԱՀԲԲ, 1043): Նշենք, որ այժմ ակնհայտ է, որ գոյականական ցուցական դերանուններն ունեն միայն երրորդ դեմք: Ակադեմիական բառարանը թեև առանձնացնում է նա-ի երկու՝ անձնական և ցուցական իմաստները, սակայն տալիս է դրանց միայն քերականական նշանակությունները. «ՆԱ, անձն. դ. Նրա, նրան, հոգն. նրանք: 1. Անձնական դերանվան եզ. թ. երրորդ դեմքը: Նա ձախ ձեռքով հովանի արավ աչքերին (Մ): 2. Երրորդ դեմքին առնչվող ցուցական դերանուն: Սա իմ գիրքն է, իսկ նա՝ քոնը» (ԺՀԼԲԲ, 4, 6):

Արևմտահայերենում, ինչպես հայտնի է, այս դերանունը գործածական չէ: Սիյուռբում հրատարակված բառարաններում միայն նշվում է, որ սա գործածվում է արևելահայոց մեջ և հոմանիշն է ան-ի: Իսկ ան-ի համար միայն քերականական բնութագրումը և երբեմն հոլովաձևերն են տրված. «ԱՆ. 2. Անձնական դերանուն, Գ դեմք: Երկար ձևն է անիկա, բայց ան ձևն է որ կը հոլովուի ...» (ՀԼՆԲ, 1992, 1, 66), «ԱՆ դեր. ցուցական 1. այն հոլովելի. անոր անկէ անով զանի զայն զանիկա անոնք անոնց անոնցմէ անոնցմով զանոնք» (ՀԱԼԼԲ, 182):

Անձնական դերանունների հոգնակի թվի բառարանագրումն ունի նույն այն թերացումները, ինչ եզակին: Ս. Մալխասյանցը հոգնակիները սկզբունքորեն չի ներկայացնում առանձին գլխաբառով և քննում է եզակիների հետ միայն նշելով դրանց հոլովաձևերը: Ի միջի այլոց, բառարանում նա իբրև գլխաբառ տվել է միայն գրաբարյան մեք-ը: Մյուս բառարանների, այդ թվում՝ արևմտահայերենի, համար միայն նշենք մեկ-երկու թերացում և բացթողում: Միայն Ակադեմիական բառարանն է հիշատակում դուք դերանվան քաղաքավարական կիրառությունը, այն էլ՝ բավականին անորոշ ձևով և առանց նշելու դրա ուղղագրական յուրահատկությունը. «ԴՈՒՔ, (ձեր, ձեզ) Անձնական դերանվան հոգնակի թվի երկրորդ դեմքը: Կիրառվում է մի քանի կամ շատ մարդկանց դիմելիս, ինչպես նաև որպես մեկին դիմելու, քաղաքավարական ձև: Հիմա դուք գիտեք, հայ գյուղացիներ, որ ... կոմունիստների հետ միանալով դուք միանում եք բոլոր երկրների պրոլետարների հետ (ՎՏ): Ախր դուք չգիտեք, պարոն Շահյան, բանն ինչու՞ն է (Ն)» (ԺՀԼԲԲ, 1, 539): Մեր քննած բոլոր վեց բառարանները (բացառյալ ՀԲԲ-ն, որում այս բառը պարզապես չկա) մենք հոգնակիի համար բերվում է քերականական բնորոշումը. «ՄԵՆՔ, մեր, մեզ, մեզնից (մեզանից), մեզնով (մեզանով), դ. 1. Ա դեմքի անձնական դերանվան հոգն. թվի ուղղ. հոլ.»: Սա, ինչպես նշեցինք, թերի, ոչ բավարար բացատրություն է (մոտավորապես նույնն է, որ, ասենք, սեղան բառի համար գրեինք. «Իրանիչ գոյական, ուղղ. հոլ., եզ. թիվ, անորոշ առում»): Այս դերանվան համար բառարանները բերում են նաև երկրորդ՝ փոխանվանական նշանակությունը. «2. փխնն. Հանրություն, կոլեկտիվ (որին պատկանում է խոսողը): Զուգվում է եսը հզոր մենքի մեջ (Հ. Հակոբյան)» (ԱՀԲԲ, 997, ԺՀԼԲԲ, 3, 518), «2. (Փոխ.) Հաւաքականութիւն (որուն կը պատկանի խօսողը՝ գրողը). օր. խմբագրական կազմի անդամ մը կրնայ գրնել. «Մենք այս հարցին անդրադարձանք ասկէ առաջ»» (ՀԼՆԲ, 1992, 2, 154): Սակայն այս դերանունն ունի

ևս մեկ նշանակություն, որը որևէ բառարանում արձանագրված չէ: Գիտական աշխատություններում, երբեմն էլ հրապարակախոսություն մեջ ես եզակիի իմաստով կարող է գործածվել մենք-ը: Սա այսպես կոչված «հեղինակային մենք»-ն է: Մենք-ը եզակի առաջին դեմքի նշանակությամբ է կիրառվում նաև միապետների (այդ թվում՝ հոգևոր) պաշտոնական խոսքում՝ հրամանագրերում, ուղերձներում, կոնդակներում և այլն:

Լեզվաբանական գրականության մեջ նշվում է, որ «բառարանում անհամապատասխանություններից խուսափելու համար բառարանագիրը պետք է աշխատի ոչ թե բառերի այբբենական ցուցակով, այլ խոսքի առանձին մասերի ներսում դրանց որոշակի բառապաշարային խմբավորումների հետ: Միայն այս ճանապարհով կարելի է հասնել իմաստների տարբերակման միօրինակության, բացատրությունների միատեսակության, դարձվածաբանական միավորների և օրինակների ներկայացման անհակասականության, ոճական բնութագրումների հետևողականության և միատեսակության»⁸: Անձնական դերանունների բառարանագրման գործում այս սկզբունքը իրականացնելը բավականին հեշտ է, քանի որ այս բառախումբը թվով շատ սահմանափակ է, կայուն և դարերի ընթացքում սկզբունքային փոփոխությունների չի ենթարկվել: Սա է հաստատում նաև էշ. Աղայանի փորձը, որի բառարանում անձնական դերանունները, նաև այլ քերականական և թեմատիկ խմբեր ամենահաջողն են ներկայացված հայ բառարանագրության մեջ:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝

ա) դերանունները չունեն ո՛չ իմաստային և ո՛չ էլ քերականական հատկանիշների ընդհանրություն ու միասնություն: Դրանց խոսքիմասային պատկանելության խնդիրն իր վերջնական լուծումը քերականագիտության մեջ դեռ չի ստացել, ինչը մեծապես ազդում է դերանունների բառարանային մատուցման ոչ միօրինակության վրա:

բ) Անձնական դերանունների տարարմատ և տարահիմք կազմությամբ բառաձևերը (այդ թվում՝ հոգնակիի ձևերը) պետք է բառարաններում ներկայացվեն իբրև գլխաբառեր, ինքնուրույն բառահոգվածներով, այլապես լեզվին լավ չտիրապետողը կդժվարանա դրանք գտնել բառարանում: Սա առանձնապես կարևոր է արևմտահայերենի բառարանների համար, քանի որ դրանք մեծապես ունեն նաև ուսուցողական դեր:

գ) Անձնական դերանունների բառահոգվածում գլխաբառի մոտ, պարտադիր պետք է նշվեն հոլովման հարացույցի բոլոր ձևերը (ոչ միայն սեռականի և տրականի տարարմատ կազմությունները), քանի որ զուգաձևեր և անկանոնություններ կան բոլոր հոլովաձևերում:

դ) Բացատրության ժամանակ պետք է նշվեն դրանց ոչ միայն քերականական նշանակությունները, այլև պետք է ուշադրություն դարձվի դրանց խոսքային կիրառությանը և ուղղագրությանը (ասենք, քաղաքավարական

⁸ Шведова. 1981, 171.

«Դուք»-ը, հեղինակային «մենք»-ը, Աստծուն դիմելիա երկրորդ և երրորդ դեմքի դերանունների մեծատառով գրությունը):

ե) Անձնական դերանունների բառարանագրման գործում կարևոր է բառաբանագիրների՝ ոչ թե բառերի այբբենական ցուցակով, այլ խոսքի առանձին մասերի ներսում դրանց որոշակի բառապաշարային խմբավորումների հետ աշխատելը:

Մանուկ Ֆելեքյան – Բ. Գ. Թ., ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտի արևմտահայերենի բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայոց լեզվի բառադիտություն, բառակազմություն, բառարանագիտություն, արևմտահայերեն: Հեղինակ է 1 ուսումնական ձեռնարկի, 20 հոդվածի և համահեղինակ՝ 1 բուհական դասագրքի: ORCID:0009-0008-3510-6426. manukfeleqyan@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արքահամյան Ս. 1956, Արդի հայերենի դերանունները, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 354 էջ:

Աղայան Էդ. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1642 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1969, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 271 էջ:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան. 1969, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 614 էջ, 1972, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 719 էջ, 1974, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 576 էջ, 1980, հ. 4, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 830 էջ:

Հայերեն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան. 1954, հ. Ա., Յօրինեց Պետրոս Վարդ. Ճիզմեճեան, Հալեպ, տպարան Անի, 1460 էջ:

Հայոց լեզուի նոր բառարան. 1968, աշխատասիրեցին՝ Արտաշես Տեր Խաչատուրեան B.A., M.A., Հրանդ Գանգրունի, Փարամազ Կ. Տօնիկեան, Պէյրուք, Կ. Տօնիկեան եւ որդիք հրատ., 931 էջ:

Հայոց լեզուի նոր բառարան. 1992, հ. առաջին, աշխատասիրեցին՝ Գնէլ Արքեպս. Ճէրէճեան, Փարամազ Կ. Տօնիկեան, Պէյրուք, Կ. Տօնիկեան եւ որդիք հրատ., 1315 էջ:

Հայոց լեզուի նոր բառարան. 1992, հ. երկրորդ, աշխատասիրեց՝ Արտաշես Տեր Խաչատուրեան, Պէյրուք, Կ. Տօնիկեան եւ որդիք հրատ., 1203 էջ:

Մալխասեանց Ստ. 1944, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ պետ. հրատ., 608 էջ, 1944, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ պետ. հրատ., 512 էջ, 1944, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՌ պետ. հրատ., 614 էջ, 1945, հ. 4, Երևան, ՀՍՍՌ պետ. հրատ., 646 էջ:

Մարգարյան Ա. 2004, Հայոց լեզվի քերականություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 625 էջ:

Տերյան Վ. 1985, Բանաստեղծություններ. լիակատար ժողովածու, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 583 էջ:

Шведова Н. Ю. 1981, Однотомный толковый словарь (Специфика жанра и некоторые перспективы дальнейшей работы). – Русский язык. Проблемы художественной речи. Лексикология и лексикография. М., 874 с.

СЛОВАРНОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ЛИЧНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ

МАНУК ФЕЛЕКЯН

Резюме

Ключевые слова: местоимения, толковый словарь, словари западноармянского языка, выбор заглавного слова в словаре, лексическое значение, грамматический признак, словарное толкование.

Словарная интерпретация местоимений во многом зависит от грамматического понимания местоимения. Проблема частеречной принадлежности этой группы слов еще не получила своего окончательного решения в грамматике. Это одна из основных причин противоречий в лексикографировании личных местоимений.

Супплетивные словоформы личных местоимений (в том числе формы множественного числа) должны быть представлены в словарях в самостоятельных словарных статьях, как заглавные слова. В словарной статье личных местоимений, рядом с заглавным словом, обязательно должны быть указаны все формы парадигмы спряжения. При объяснении этих слов следует указывать не только их грамматические значения, но также следует обращать внимание на их речевое употребление и орфографию.

Манук Фелекян – к. филол. н., доцент кафедры армянского языка ЕГУ, научный сотрудник отдела западноармянского литературного языка Института языка им. Р. Ачаряна НАН РА. Научные интересы: лексикология, словообразование, лексикография армянского языка, западноармянский язык. Автор 1 учебного пособия, 20 статей и соавтор 1 вузовского учебника. ORCID:0009-0008-3510-6426. manukfeleqyan@gmail.com

LEXICOGRAPHICAL PRESENTATION OF PERSONAL PRONOUNS

MANUK FELEKYAN

Summary

Keywords: pronouns, explanatory dictionary, dictionaries of the Western Armenian language, choice of a headword in a dictionary, lexical meaning of a word, grammatical features, dictionary interpretation.

The dictionary interpretation of pronouns largely depends on the grammatical understanding of the pronoun. The problem, to which part of speech this group of

Supplemental word forms of personal pronouns (including plural forms) must be presented in dictionaries as headwords with independent entries. In the dictionary entry for personal pronouns, next to the headword, all forms of the conjugation paradigm must be indicated. When explaining these words, it is necessary to indicate not only their grammatical meanings, but also their verbal usage and spelling.

Manuk Felekyan – PhD in Philology, Associate Professor at the Department of the Armenian Language of YSU, Researcher at the Department of the Western Armenian Language of the Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA. Scientific interests: lexicology, word formation, lexicography of the Armenian language, Western Armenian literary language. Author of 1 textbook, 20 articles and co-author of 1 university textbook. ORCID:0009-0008-3510-6426. manukfeleqyan@gmail.com

«ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԶԱՐԴԱՐԱՆՔ» ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ (ԹԵՄԱՏԻԿ)
ԽՈՒՄԲԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ*

ԼՈՒՍԻՆԵ ՂԱՄՈՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ «անձնական զարդարանք», իմաստային խումբ, փոխառություն, ապարանջան, մատանի, ականջօղ, վզնոց, կրծքազարդ, գլխազարդ և մազերի զարդ, ոսկի, արծաթ:

Նախաբան

Առաջին զարդերն ի հայտ են եկել հագուստի հետ՝ լինելով ոչ թե պճնանքի ու գեղագիտության, այլ սնտրիապաշտության արտահայտություն: Հետագայում, երբ արդեն հատակվում է գեղեցիկի դրսևորումը, զարդերը, բացի գեղագիտական անհրաժեշտությունից, դառնում են նաև դասակարգային տարբերակման արտահայտչամիջոց, հասարակական դիրքորոշումն ամրագրելու յուրահատուկ ձև, իսկ քրիստոնեական ուսմունքի տեսանկյունից՝ ավելորդություն:

XVIII–XX դդ., ինչպեսև նախորդ ժամանակաշրջաններում, զարդերը հայկական ազգային տարազի պարտադիր և անբաժան մասն են եղել, որոնք օգտագործվել են ինչպես առանձին՝ որպես վզնոց, կրծքազարդ, մատանի, ապարանջան, քթի օղ, ականջի օղ և այլն, այնպես էլ հանդերձանքի մասեր՝ ամրացվելով գլխի հարդարանքին և զգեստի տարբեր հատվածներին:

Մեզ հասած հին զարդերի մասին տեղեկությունները թերի են, ուսումնասիրությունները՝ քիչ: Անվանումների մի զգալի մասն ավանդվել են հին հայերենից, որոնցից ոչ բոլորի ծագումն է հայտնի:

Այսօր էլ «անձնական զարդարանք» իմաստային խումբը շարունակում է համալրվել ոչ միայն նորակազմ զարդանվանումներով, այլև՝ օտարաբանություններով ու նորագույն փոխառություններով:

Զարդ

«Անձնական զարդարանք» իմաստային խմբի ընդհանրական բառը զարդն¹ է զ (նախդիր) + արդ «ձև, կարգաւորություն, սարք» (ՀԱԲ, Ա, 306–

* Ներկայացվել է 16. II. 2024 թ., գրախոսվել է 08. IV. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

¹ Բերված օրինակները հետևյալ բառարաններից են. Ա ճ ա ո յ ա ն (այսուհետ՝ ՀԱԲ). 1971–1979, հ. Ա–Դ, Զ ա հ ու կ յ ա ն (այսուհետ՝ ՀՍԲ). 2010, Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան (այսուհետ՝ ԺՀԼԲԲ). 1969–1980, հ. 1–4, Ա դ ա յ ա ն (այսուհետ՝ ԱՀԲԲ). 1976, Ս ա ք ա պ ե տ ո յ ե ա ն (այսուհետ՝ ԱԱՆԲ). 2011, Ղ ա գ ա ր ե ա ն (այսուհետ՝ ԳԲ). 2000, հ. 1–2, Մ ա լ ի ա -

307): Այն բազմիմաստ բառ է և ունի հետևյալ նշանակությունները՝ «1. մարմնի այս կամ այն մասը զարդարելու ավել կամ պակաս չափով թանկագին կամ գեղեցիկ իր (մատանի, ապարանջան, մանյակ և այլն), 2. տանը իբրև զարդարանքի առարկա ծառայող գեղեցիկ և թանկագին իր, 3. զարդաքանդակ, զարդանկար, 4. փխբ. իր շրջապատում դրական հատկություններով բարեմասնություններով աչքի ընկնող անձ, 5. փխբ. կանաչություն, բուսականություն, 6. կենդանական աշխարհը (բնության համար), 7. խոսքի մեջ կրկնություն, հավելադրություն և այլն, որոնք խոսքը գեղեցկացնում են, 8. գործվածքի կամ այլ առարկայի վրա հյուսած կամ նկարած պատկեր, 9. փխբ. անբան՝ արտաքին փայլով անձ, 10. իր տեսակի առարկաների մեջ գերազանց հանդիսացող իր՝ առարկա, 11. փխբ. իր պաշտոնին՝ կոչմանը անհամապատասխան միայն արտաքին փայլով ու ձևով աչքի ընկնող անձ» (ԺՀԼԲԲ, 2, 12):

Մեզ հետաքրքրող իմաստային խմբի միավորները ստորև գործածվում են առաջին իմաստով, ըստ այդմ էլ, որպես զարդ բառի հոմանիշներ, առանձնացրել ենք՝ զարդարանք, արդուզարդ, հարդարանք, պաճուճանք, պերճանք, պճնանք, պճնություն, սաղք (ժղ.), պճինք (հզվդ.), վայլածք (բրբ.) և այլն²:

Զարդ արմատը բառակազմական մեծ ակտիվություն ունի. այն, որպես սկզբնաբաղադրիչ, հանդես է գալիս հետևյալ բաղադրություններում՝ ածանցավոր՝ զարդային (ԺՀԼԲԲ, 2, 13), զարդավոր (ԺՀԼԲԲ, 2, 14), զարդիկ (ԺՀԼԲԲ, 2, 15), զարդարան (ԺՀԼԲԲ, 2, 14), զարդարանք (ԺՀԼԲԲ, 2, 14), զարդագործ (ԺՀԼԲԲ, 2, 12), բարդ՝ զարդախուց (ԺՀԼԲԲ, 2, 13), զարդասենյակ (ԺՀԼԲԲ, 2, 13), զարդասրահ (ԺՀԼԲԲ, 2, 14), զարդասեր (ԺՀԼԲԲ, 2, 13), զարդառարկա (ԺՀԼԲԲ, 2, 13), զարդոսկի (ԺՀԼԲԲ, 2, 15), զարդատուփ (ԺՀԼԲԲ, 2, 14), զարդարկղ (ԺՀԼԲԲ, 2, 14), արևմտահայերենում՝ զարդամատուկ (ԱԱՆԲ, 97), բարդածանցավոր՝ զարդապահարան (ԺՀԼԲԲ, 2, 13), զարդասիրություն (ԺՀԼԲԲ, 2, 14) և այլն: Որպես վերջնաբաղադրիչ՝ առկա է հետևյալ կազմություններում՝ անզարդ (ԺՀԼԲԲ, 1, 89), արդուզարդ (ԺՀԼԲԲ, 1, 214), կախազարդ (ԺՀԼԲԲ, 3, 16), պճնազարդ (ԺՀԼԲԲ, 4, 208), եզրազարդ (ԺՀԼԲԲ, 1, 542), թափազարդ (ԺՀԼԲԲ, 2, 118) և այլն:

Զարդ արմատից կազմվել են նաև մի քանի զարդերի անուններ, ինչպես՝ զարդափսաչ «զարդարանք ծառայող խաչ, խաչածե զարդ» (ԺՀԼԲԲ, 2, 13), զարդափեսուուր «փեսուուր, որ կանայք կրում են գլխարկի վրա իբրև զարդ» (ԺՀԼԲԲ, 2, 14), զարդաքար «1. թանկագին քար, որից զարդ են պատրաստում, 2. իբրև զարդ ծառայող քար, քարից պատրաստված զարդ, 3. վրան զարդեր փորագրված քար» (ԺՀԼԲԲ, 2, 14), զարդիկ «փոքրիկ զարդ» (ԺՀԼԲԲ, 2, 15), զարդոսկի «որպես զարդարանք գործածվող ոսկի, ոսկյա զարդ» (ԺՀԼԲԲ, 2, 15) և այլն:

ս ե ա ն ց (այսուհետ՝ ՀԲԲ). 1944–1945, հ. 1–4, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան (այսուհետ՝ ՀԼԲԲ). 2001–2012, հ. Ա–Է, Սարգսյան. 1991, Ճէր է ճ ե ա ն արք., Տօնիկեա ն եւ Տէր Խաչատուրեա ն. 1992, հ. 1–2, Ղազարյան, Ավետիսյան (այսուհետ՝ ՄՀԻ). 2009, Հայրապետյան (այսուհետ՝ ՕԲԲ). 2011, Սուքիասյան (այսուհետ՝ ՀԼՀԲԲ). 2009, Նոր բառեր (այսուհետ՝ ՆԲ). 2015:

² Սուքիասյան (այսուհետ՝ ՀԼՀԲԲ). 1967, 196:

Թանկարժեք քարերի ու զարդերի տարբեր տեսակների անվանումների վկայություններ կան *V* դարից (կամ ավելի վաղ), որոնք, ըստ ծագումնաբանության, ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

ա) բնիկ հայերեն բառեր՝ զարդ (ՀԱԲ, Ա, 306), պալար «զարդ» (ՀՄԲ, 615), ակն «գոհար, թանկարժեք քար» (ՀՄԲ, 30), քար (ՀՄԲ, 778), ուլն «ուլունք» (ՀՄԲ, 747), մատանի («մատ» բնիկ հնդեվրոպական արմատից) (ՀՄԲ, 512), գինդ (ՀԱԲ, Ա, 557), օղ (ՀԱԲ, Դ, 612), արծաթ (ՀԱԲ, Ա, 317) և այլն:

բ) Իրանական փոխառություններ՝ աշխարաւանդ «թագի կապ» (ՀՄԲ, 64), ապարաւշ «մի գլխազարդ» (ՀՄԲ, 68), դամուանկի «կանացի մի գլխազարդ» (ՀՄԲ, 182), ճիտակ «մարգարտյա զարդ, մանյակ» (ՀՄԲ, 493), ճամբար «մանյակ, գլխակապ» (ՀՄԲ, 487), գո(ր)շապա(ր)անդ «ականջօղ» (ՀՄԲ, 170), ապարանջան «ապարանջան, ձեռքի մանյակաձև զարդ» (ՀՄԲ, 68), պահանջանք «ապարանջան» (ՀՄԲ, 617), խալխալ(այ) «ապարանջան» (ՀՄԲ, 309), ապիզակ «չքանչան» (ՀՄԲ, 69), բահուանդ «կանացի մի զարդ» (ՀՄԲ, 114), կշտապանակ «մի զարդ» (ՀԱԲ, Բ, 612), գոհար «թանկագին քար, գոհար» (ՀՄԲ, 166), դահանակ (դահակն) «թանկագին քար՝ հասպիս, մալախիտ» (ՀՄԲ, 181), լալ «մեղեսիկ, շափյուղա, սուտակ» (ՀՄԲ, 289), լաջուարդ «մի կապտագույն թանկագին քար, գոճագմ, պարտիզաքար, լաջվարդ, լաճվարդ» (ՀՄԲ, 292), պիճատի «մի թանկագին քար» (ՀՄԲ, 637), պատժախ «մի տեսակ սուտակ» (ՀՄԲ, 625), փերուզակ «մի տեսակ կիսաթանկարժեք քար, փերուզ» (ՀՄԲ, 763), քարուպայ «դեղին սաթ» (ՀՄԲ, 779) և այլն³:

Ըստ Լավրենտի Հովհաննիսյանի՝ իրանական փոխառությունների մեծ մասը ժողովրդախոսակցական լեզվում չեն կիրառվել կամ ունեցել են տարածքային (բարբառային) սահմանափակություն: Դրանք հիմնականում գրքային բառեր են⁴:

գ) Հունական փոխառություններ՝ մանեակ «վզնոց» (ՀՄԲ, 507), որմիակ «վզնոց, մանյակ» (ՀՄԲ, 608), կոնքեո «հայրապետական մի զարդ» (ՀՄԲ, 419), ադամանդ (ՀՄԲ, 21), ակատ (ՀՄԲ, 29), մարգարիտ (լատ.<հուն.) (ՀՄԲ, 515), սարգիոն (ՀՄԲ, 671), տապալիոն (ՀՄԲ, 735), ամարաքթոս «գմրուխտ» (ՀՄԲ, 685), պորփիր «մի թանկարժեք քար» (ՀՄԲ, 642), ուփիտէս «մի թանկարժեք քար» (ՀՄԲ, 609), եմատիտէս «հեմատիտ, կարմրաքար, կարմիր երկաթաքար» (ՀՄԲ, 216) և այլն:

դ) Ասորական փոխառություններ՝ թարշիշ «հակինթ» (ՀՄԲ, 260), շափիւղայ «շափյուղա» (ՀՄԲ, 584), սափիրայ «շափյուղա» (ՀՄԲ, 673), սոփեր «շափյուղա» (ՀՄԲ, 691) և այլն:

ե) Արաբական փոխառություններ՝ սեպաճ «սև սաթ» (ՀՄԲ, 676), տլիսմ «հուռութք, թալիսման» (ՀՄԲ, 730), տլսմաթ «թալիսման, հուռութք» (ՀՄԲ, 730) և այլն:

զ) Թյուրքական փոխառություններ՝ ալթաղայ (օթաղայ) «գլխի կամ գլխարկի վրա ամրացված փետրազարդ» (ՀՄԲ, 101) և այլն:

Մի շարք զարդանունների ծագումը պարզ չէ, ինչպես՝ քողեք «թևկապ, ապարանջան» (ՀՄԲ, 790), փակտիք «մի տեսակ ապարանջան» (ՀՄԲ,

³ Տե՛ս նաև Ա ճ ա ո յ ա ն. 2013, 306–307:

⁴ Հ ո վ հ ա ն ի ս յ ա ն. 2012, 43:

756), աղթաման (աղցաման)⁵ «ապարանջան» (ոտքի) (ՀՄԲ, 37), քուչկեն (քոչկեն, քուչկեն) «սարկավագուհիների փոքրիկ ուրար» (ՀՄԲ, 787), քայո «մանյակ» (ՀՄԲ, 775), ովրա «օղ (ականջօղ, քթօղ)» (ՀՄԲ, 605), ճեղանակ (ճեղենակ) «թելավոր զարդ» (գլխի կամ զգեստի) (ՀՄԲ, 491), փողոշուկ «կանացի մի գլխազարդ» (ՀՄԲ, 766), խիր «կանացի մի զարդ» (ՀՄԲ, 332), երակալթ «մի զարդեղեն» (ՀՄԲ, 220), կածան(ք) «կանացի մի զարդ» (ՀՄԲ, 374), մեհենջանք «զարդարանք» (ՀՄԲ, 521), տապակ «մի տեսակ վահանաձև զարդ» (ՀՄԲ, 721), սուտակ «կարկեհան, սուտակ, մեղեսիկ» (ՀՄԲ, 690), գոճազմ «մի կապտագույն թանկագին քար» (ՀՄԲ, 166), դանկա (գանքա) «մի տեսակ թանկագին քար» (ՀՄԲ, 183), մուկուկա «թանկագին քար» (ՀՄԲ, 537), թիլա «մի թանկագին քար» (ՀՄԲ, 267), մեղեսիկ (մեկեսիկ) «մի տեսակ թանկարժեք քար, սուտակ» (ՀՄԲ, 522), մեշիա «մի թանկագին քար» (ՀՄԲ, 525), պարմուշա (պարմուշքա) «մի թանկարժեք քար» (ՀՄԲ, 632), պարմուշիտ/դ «մի թանկարժեք քար» (ՀՄԲ, 632), ռոմիա «մի տեսակ թանկագին քար» (ՀՄԲ, 658), սատիճ «մի տեսակ քար» (ՀՄԲ, 670) և այլն:

Բերված զարդանուենների մի մասը չի գործածվում արդի հայերենում, ինչպես՝ աշխարաւանդ, դամուանկի, կշտապանակ, պիճատի, պատժախ, քարուպայ, սմարաքթոս, որմիակ, ուփտես, եմատիտես, մեհենջանք, երակալթ, փողոշուկ, պարմուշա, սատիճ, մեշիա, ռոմիա և այլն: Մի մասը հնացած է արևելահայերենում, ինչպես՝ սարդիոն «դեղնակարմիր գույնի՝ մետաղակերպ օքսիդների կարգին պատկանող թանկագին քար» (ԺՀԼԲԲ, 4, 280), դրույսք «(հնգ.) ծամկալ, վարսակալ» (ԺՀԼԲԲ, 1, 535), խալխալ «(հնգ.) 1. լայնաշերտ մետաղյա ապարանջան, 2. բոժոժավոր մանյակ, որ կրում էին գյուղացի կանայք (այժմ քրդերը) ոտքերին կամ թևքերին, 3. արծաթե փոքրիկ օղ» (ԺՀԼԲԲ, 2, 464), գարգամանակ «(հնգ.) զինվորական սաղավարտի կամ խուլրի զարդ» (ԺՀԼԲԲ, 1, 374), մեհլեանդ «(հնգ.) կանացի շղթայաձև զարդ» (ԺՀԼԲԲ, 3, 511) և այլն. վերջինս արևմտահայերենում գործածվում է և՛ «կանացի գոհարազարդ ապարանջան», և՛ «ականջօղ» իմաստներով (ԱՆԵԲ, 216): Այս բառերը հիմնականում հանդիպում են գեղարվեստական գրականության մեջ, ինչպես՝ «Գլխին կրում էր փառավոր խուլրը, որի առջևի կողմից, ճակատի վրա, մարգարտաշար նարոտներով կապած էր արքայական ոսկյա գարգամանակը, որ փողփողում էր արեգնային ճաճանչներով (Բաֆֆի) (ընդգծումը մերն է– Լ. Ղ.)» (ԺՀԼԲԲ, 1, 374) կամ «Օհ, մեհլեանդ բերեք ինձ (Դանիել Վարուժան) (ընդգծումը մերն է– Լ. Ղ.)» (ԺՀԼԲԲ, 3, 511) և այլն:

Նկատելի է, որ բազմաթիվ զարդերի անվանումներ, հին գրական հայերենից անցնելով արդի արևելահայերենին, պահպանել են իրենց հիմնական իմաստները, ինչպես՝ մատանի, գինդ, օղ, ապարանջան, գոհար, ապիզակ, փլուզ, աղամանդ, մարգարիտ, մարջան, դահանակ, լալ, տապալիոն, կոնքեո, մանյակ, թարշիչ, շափյուղա, մեղեսիկ, քայո, սուտակ, քոլեք և այլն:

Ուլն արմատը՝ «1. մարգարտի հատ՝ հատիկ, 2. ապակեայ ծակ զարդագնդիկներ» իմաստով (ԳԲ, 2, 352), այժմ գործածվում է միայն ուլունք անեգական գոյականով (ԺՀԼԲԲ, 4, 581):

⁵ Աղցաման (աղթաման) բառի քննությանն անդրադարձել է Վազգեն Համբարձումյանը (տե՛ս Հ ա մ բ ա Ր Ճ ու մ յ ա ն. 2012, 130–131):

Երբեմն արդի բառարաններում հանդիպում ենք վերոնշյալ հինհայերենյան արմատների, որոնք թեև ձևով նույնն են, բայց իմաստով տարբեր են, ինչպես՝ պաճույճ (ԺՀԼԲԲ, 4, 154), պալար (ԺՀԼԲԲ, 4, 146), պահանջանք (ԺՀԼԲԲ, 4, 149), սուփեր (ԺՀԼԲԲ, 4, 323), խիբ (ԺՀԼԲԲ, 2, 520), կածան (ԺՀԼԲԲ, 3, 18), տապակ (ԺՀԼԲԲ, 4, 447) և այլն: Արևմտահայերենում, սակայն, պահպանվել է կածանք արմատի նախկին իմաստը՝ «կանացի զարդ»։ այստեղից էլ՝ կածնել «զարդարվել» (ԱԱՆԲ, 148):

Պարանոցի զարդ

Վզնոց՝ «1. վզին կապելու կանացի զարդ բաղկացած ոսկիների կամ մարգարիտների շարոցից, 2. վզից կախելու հուռուլթ, հմայիլ, 3. տե՛ս փողպատ, 4. շների վզին անցկացվող կապ, վզկապ» (ԺՀԼԲԲ, 4, 410): Ինչպես հին ժամանակաշրջանում, այնպես էլ այսօր վզնոցներ կրում են ոչ միայն կանայք, այլև տղամարդիկ:

Որպես վզնոց բառի հոմանիշներ՝ Աշոտ Սուքիասյանը վկայում է՝ մանյակ, (հզվդ.) քայո, քայոամանյակ, (արևմտհ.) ճիտակ, ճրամպիտ, (հզվդ.) վղիտող, որմիսկ, (արևմտհ., բրբ.) ճտնոց «կանացի զարդ՝ կազմված արծաթ-ոսկի դրամներից», հուռուլթք (ՀԼՀԲ, 608) և այլն: Արդի արևելահայերենում վերջին տարիներին այս իմաստով սկսել է գործածվել նաև շղթա բառը:

Բարբառներում վզնոց նշանակությունումբ հայտնի են հետևյալ բառերը՝ բերթանան (ՀԼԲԲ, Ա, 188), զուսկ (զուքս) (ՀԼԲԲ, Ա, 426), թիլզցիկ (ՀԼԲԲ, Բ, 111), թխտիկ (ՀԼԲԲ, Բ, 117), լոխ (ՀԼԲԲ, Բ, 240), լոֆ (ՀԼԲԲ, Բ, 246) և այլն:

Վզնոց նշանակությունումբ է միջին հայերենում գործածվել նաև փողպատ-ը՝ երկրորդ իմաստով (ՄՀԲ, 789), իսկ արդի գրական արևելահայերենում՝ հետևյալ բարդությունները՝ զարդաշղթա «1. զարդ հանդիսացող շղթա, 2. փխբ. զարդարանք հանդիսացող առարկաների շղթայաձև շարք» (ԺՀԼԲԲ, 2, 13), վզազարդ (ԺՀԼԲԲ, 4, 409), վզաշղթա (ԺՀԼԲԲ, 4, 410), մարգարտամանյակ (ԺՀԼԲԲ, 3, 489) և այլն:

Ոտակցական լեզվում գործածվում են հետևյալ փոխառություններն ու օտար բառերը՝ ցեպ (ԱՀԲԲ, 1475), ֆրանսերենից՝ կոլյե (ՕԲԲ, 290), կուլոն «շղթա»-յիկով մանյակից կախված թանկագին քար (ՕԲԲ, 317) և այլն:

Կրծքազարդ

Ամենահին մետաղական կրծքազարդերը հայտնաբերվել են դեռևս բրոնզի դարում և ունեցել են կենցաղային նշանակություն. օրինակ՝ կրծքազարդի միջոցով են կոճկել հագուստը: Անտիկ և վաղմիջնադարյան ճարմանդները, որոնք ամրացնում էին հագուստը, կոչվել են զարդասեղներ: Հայտնի են ինչպես հասարակ զարդասեղներ՝ առանց որևէ այլ զարդարանքի, այնպես էլ զարդաքանդակ ոսկե ճարմանդներ, որոնք նախատեսված են եղել ոչ միայն հագուստն ամրացնելու, այլև զարդարանքի համար: Երբեմն զարդասեղները պատրաստվել են ոսկուց կամ արծաթից և զարդարվել մարգարիտներով, թանկարժեք քարերով, փորագրված նախշերով և այլն⁶:

Կրծքի զարդ նշանակությունն ունեն հետևյալ բառերը՝ ապիլզակ (հզվդ.) «կրծքի զարդ» (ԺՀԼԲԲ, 1, 166), մեղալիոն «ոսկեղեն փոքր զարդ, բոլորաձև

⁶ Այս մասին տե՛ս Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն. 2021:

կամ ձվածե, որի մեջ դնում են ցանկալի մարդու նկարը կամ մագերից փունջ ու կախում են պարանոցից» (ԺՀԼԲԲ, 3, 502), չքանչան «աչքի ընկնող ծառայությունների համար կառավարության կողմից տրվող մետաղե պատվանշան» (ԺՀԼԲԲ, 4, 94), արևմտահայերենում կրծազարդ (ԱՀԲԲ, 774), մետալ «մեղալ» (ԱԱՆԲ, 218) և այլն:

Կրծքազարդի հայտնի տեսակ է եղել «սրտի կաքավ»-ը, քանի որ սրտի կրծքի մասն է զարդարել և խորհրդանշել է ուրախություն բերող կաքավ թռչունը, որի փայտե խորհրդանշը պարտադիր է եղել նաև հարսանյաց ծեսի ժամանակ⁷:

Որպես կրծքազարդեր՝ այսօր էլ գործածվում են զարդասեղներն ու գնդասեղները (քորոցները):

Բարբառներում «կրծքի զարդ» իմաստն ունեն հետևյալ բառերը՝ կոսթեղ (ՀԼԲԲ, Գ, 153), ձնեղ (ՀԼԲԲ, Գ, 339), դոշանոց (ՀԼԲԲ, Գ, 346) և այլն: Վանում և Մուշում տարածված են եղել ուսերից ամրացվող «շամշիկ» կոչվող կրծքազարդերը⁸:

Նոսակցական լեզվում տարածված են այս իմաստն ունեցող հետևյալ օտարաբանությունները՝ մեղալիտն (ՕԲԲ, 354), բրոշ/բրոշկա (ՕԲԲ, 108), բուտոներկա «ծաղկեփնջակալ (կրծքին ամրացնելու համար)» (ՕԲԲ, 111), ազրաֆ «չքեղ ճարմանդ՝ կոճակ՝ օղակ» (ՕԲԲ, 17) և այլն:

Գլխազարդ

Գլխազարդ բառի հիմնական իմաստն է՝ «գլխի զարդ, գլխի զարդարանք», իսկ երկրորդական իմաստներն են՝ «գրքի սկզբի կամ առանձին մասերի վերևում դրվող զարդանկար», «սյուների, դռների և այլնի վերևի մասերի զարդանկար, զարդաքանդակ, դրվագ» (ԺՀԼԲԲ, 1, 409): Որպես գլխազարդ հայերենում գործածվում են՝ արտախուլյր «1. թանկագին քարերով զարդարված կիսաթագ, 2. ապարոշ, արտախուլակ» (ԺՀԼԲԲ, 1, 243), սալարոշ (ԺՀԼԲԲ, 1, 165), խուլյր (ԺՀԼԲԲ, 2, 601), թագ (ԺՀԼԲԲ, 2, 117) և այլ բառեր:

Դրանք հատկապես շատ են բարբառներում, ինչպես՝ ճուլթխի/ճուլթի «կանանց գլխի զարդարանք, հարդարանք» (ՀԼԲԲ, Գ, 421), թանթանա «կանացի գլխազարդ, ճակատակալ» (ՀԼԲԲ, Բ, 78), ջալչակ «կանացի գլխազարդ, որ ձգվում է ճակատի վրա՝ մի քունքից մյուսը. մարգարիտներով ու ոսկի ձողիկներով կարած ժապավեն, որի ներքևից խիտ առ խիտ շարված են մանր տաճկական ոսկի դրամներ, կտուց» (ՀԼԲԲ, Ե, 165), թամաղա «(Վան) ժապավենի նման արծաթյա զարդ, որ կանայք կապում են գլխներին» (ՀԼԲԲ, Բ, 71) և այլն:

Նախկինում գործածվող զարդերից պահպանվել են ինչպես գլխի ոսկե և արծաթե թասակներ ու սկավառակներ, այնպես էլ ճակատազարդեր, քունքակախիկներ, գլխի հարդարանքն ամրացնող չքեղ կեռեր, միատեսակ կախիկներով շղթաներ, որոնք անցնում են կզակի տակով և ամրացվում քունքերի մոտ (չավա, երեսնոց), ծամերի հետ հյուսվող զարդեր՝ ծամթելեր և գլխարկին կարվող բազմապիսի զարդեր՝ պայմանավորված տվյալ տարածաշրջանին բնորոշ առանձնահատկություններով⁹:

⁷ Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն. 2021, 70:

⁸ Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն. 2021, 70:

⁹ Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն. 2021, 72–74:

Որպես ճակատի զարդ գործածվում են՝ ճակատազարդ (ԺՀԼԲԲ, 3, 432), ճակատակալ (ԺՀԼԲԲ, 3, 432), բարբառներում՝ ճակտեզարդ (ԺՀԼԲԲ, 3, 433), ճակտնոց/ճակատանոց (ՀԼԲԲ, 3, 363), ճղեր (ՀԼԲԲ, 3, 399), մահմուտիա (ՀԼԲԲ, 4, 16), ջաղավաթ (ՀԼԲԲ, 5, 149) և այլ բառեր:

XIX դարից մեզ են հասել արծաթե և ապակե քունքազարդեր (Վան, Մուշ), քունքակախիկներ: Այդպիսի մի զարդ է երեսնոց շղթա-ն, որը դարձյալ կախում են քունքերի վրա¹⁰: Բարբառներում, որպես քունքազարդ նշանակող բառ, գործածվում է նաև թոթոնիկ-ը (ՀԼԲԲ, 2, 134):

Մազերի զարդ կամ մազերը կապելու հարմարանք նշող բառերից են՝ հերակալ (ԺՀԼԲԲ, 3, 345), հերակալ/հերկալ (ԺՀԼԲԲ, 3, 345), մազակալ (ԺՀԼԲԲ, 3, 458), վարսակալ/վարսկալ (ԺՀԼԲԲ, 4, 382), ծամակալ/ծամկալ (ԺՀԼԲԲ, 4, 382), դրույսք (հնց.) (ԺՀԼԲԲ, 1, 535) և այլն:

Քթի զարդ

Հայերը մինչև XIX դ. վերջերը, իսկ որոշ շրջաններում մինչև XX դ. սկիզբը քթի օղ (գինդ) են կրել ինչպես Տոսպի և Հայոց ձորի, Գավաշի, Կարճկանի ու Վասպուրականի մյուս վայրերի գյուղերում ու ավաններում, այնպես էլ Պարսկահայքում, Սասունում, Մուշում, Բիթլիսում, Հարքում, Դիարբեքիրում, Բաջազետում և այլուր: Դրանք եղել են ակնազարդ, գնդաձև, սկավառակաձև, ամմիջապես ուռնգին կաշիով կամ կախվող: Քթին ամրացրել են նաև թեթև դրամներ կամ դրամի նմանությամբ պատրաստված զարդեր: Եղել են նաև շղթայով ականջին միացող քթի օղեր¹¹:

Քթի զարդ հասկացությունն նշող բառերը քիչ են. արդի արևելահայերենում հանդիպում ենք՝ օղ (ԺՀԼԲԲ, 4, 781), քթաօղ (ԺՀԼԲԲ, 4, 732), արևմտահայերենում ևս՝ քթադինդ (ՀԼԲԲ, 2, 1099), քթօղ (ԺՀԼԲԲ, 4, 733), բարբառներում՝ խաղեմ (ՀԼԲԲ, Բ, 261), խզմար (ՀԼԲԲ, Բ, 318) և այլն:

Այսօր ևս առօրյայում գործածում են քթի օղեր, որոնք հայտնի են քթի փիրսինգ անունով:

Ականջի զարդ

Ականջօղ «ականջի օղ, գինդ»։ Հայերի շրջանում ամենատարածված զարդերից է: Հնագույն ժամանակներից ի վեր ականջօղեր են կրել թե՛ կանայք, թե՛ տղամարդիկ: Այս մասին են վկայում ոչ միայն հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված բազմապիսի նմուշները, այլև աստվածությունների, կուռքերի քանդակներն ու դրամների վրա արված արքաների դիմապատկերները:

Որպես ականջի զարդ՝ արդի արևելահայերենում հանդիպում ենք՝ օղ (ԺՀԼԲԲ, 4, 781), ականջադինդ (ԺՀԼԲԲ, 1, 24), գինդ (ԺՀԼԲԲ, 1, 400), կախազարդ/կախազարդիկ «ականջից կախելու զարդ, ականջօղ» (ԺՀԼԲԲ, 3, 16), թանա (հզվդ.) (ԺՀԼԲԲ, 2, 135), գորչապահանգ (օղ, գինդ) (ՀԼԲԲ, 1, 465), զարդաօղ (ԱՀԲԲ, 365), բարբառներում՝ անգջաթան (ՀԼԲԲ, Ա, 56), անկջիկ (ՀԼԲԲ, Ա, 62) և այլն:

¹⁰ Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն. 2021, 72:

¹¹ Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն. 2021, 83–85:

Թևի զարդ

Ապարանջանը դաստակին անցկացնելու օղակաձև զարդերից է, որից ունենք՝ ապարանջանավոր ածանցավոր կազմություն (ԺՀԼԲԲ, 1, 165):

Արդի արևելահայերենում ապարանջան իմաստն ունեն հետևյալ բառերը՝ բաղկանոց (ԺՀԼԲԲ, 1, 257), բաղական (ԺՀԼԲԲ, 1, 267), բաղկամանյակ (ՀԼՀԲԲ, 129), քողեք (Հզվդ.) «ապարանջան, որ կրում էին թևի վրա արմունկից վեր» (ԺՀԼԲԲ, 4, 746) և այլն: Առավել գործածական է թևնոց բառը (ԺՀԼԲԲ, 2, 183):

Այս իմաստով արևմտահայերենում գործածվում են նաև բաղկուրար (եկեղ.) (ՀԼՆԲ, 1, 265), ձեռնուրար (եկեղ.) (ՀԼՆԲ, 2, 17), բահուանդ (ԱԱՆԲ, 54) և այլ բառեր:

Ժողովրդախոսակցական լեզվում հաճախակի գործածվում են նաև բիլագուկ/բլագուկ (բրբ.) փոխառությունն (ԺՀԼԲԲ, 321) ու բրապետ (ՕԲԲ, 106) օտարաբանությունը:

Ուսի հատվածում կրում են հետևյալ զարդերը՝ ուսազարդ «ուսի զարդ» (ԺՀԼԲԲ, 4, 608), անթանոց «կանացի զարդ, որ ուսից ձգվում է մինչև անութի տակը» (ՀԼՆԲ, 1, 96) և այլն:

Ձեռքի զարդ

Մատանի: Մետաղե փոքր օղ է (հաճախ վրան որևէ գոհար), որ իբրև զարդ դնում են մատներին. երբեմն վրան փորագրված է լինում տիրոջ անունը, որով կնիք են դնում փաստաթղթերի վրա (ԺՀԼԲԲ, 3, 485): Հայ եկեղեցին մատանի կրել արտոնում էր միայն եպիսկոպոսներին: Կնքամատանիները եղել են թագավորների, իշխանների և բարձրաստիճան այլ անձանց իշխանության խորհրդանշաններ: Դրանցով հաստատում, կնքում էին նամակներ, հրամանագրեր, պայմանագրեր ու այլ վավերագրեր (ՀԲԲ, 3, 266): Այդ նշանակությունն ունեին Հայաստանում հնում տարածված «վարազագիր մատանիները» (ՀԲԲ, 4, 307):

Մատանին ամենաբնորոշ ու կարևոր տարրն է եղել ամուսնության ծիսակարգում: Առաջին առարկան, որ տրվում էր աղջկան՝ ի նշան ամուսնության առաջարկության, մատանին էր: Մինչև այսօր հարատևում է հարսին նշանի մատանի հանձնելու սովորությունը՝ իբրև գույգի միությունը վավերացնելու խորհրդանշան, բարբառներում այն անվանվում է նշան/նիշոն՝ «1. նշան, 2. նշանադրության ժամանակ փեսացուի կողմից հարսին տրված ոսկյա մատանի կամ այլ զարդ՝ իբրև հավաստիք նշանադրության» (ՀԼԲԲ, Դ, 164), իսկ խոսակցական լեզվում տարածված է կապո օտարաբանությունը՝ որպես ամուսնության խորհրդանշան:

Արևմտահայերենում գործածվում են մատնի (ԱԱՆԲ, 265), բուլթման (ԱԱՆԲ, 63) բառերը, բարբառներում՝ ալիանս «խոսքկապի ոսկե մատանի» (ՀԼԲԲ, Ա, 16), մանիկ «մատանի» (ՀԼԲԲ, Դ, 23), մաննա/մաննիք (ՀԼԲԲ, Դ, 24) և այլն:

Այլ զարդեր

Ուտքին անցկացնելու, կրելու զարդերից է ոտնապարանջանը (ԺՀԼԲԲ, 4, 114)¹²:

¹² Այս մասին տե՛ս Ի ս ր ա յ ե լ յ ա ն. 2021, 61:

Կոնքի հատվածում կախվող զարդ է կոնքեռը «(եկեղ.) եկեղեցական զարդ՝ տարանկյուն զուգահեռագծի ձևով, որ հայրապետը կախում է ձախ ազդրի վրա» (ԺՀԼԲԲ, 3, 183):

Կան զարդերի անվանումներ, որոնք նախատեսված են զգեստի համար, ինչպես՝ փեշազարդ «զգեստի փեշերին կարվող զարդ» (ԺՀԼԲԲ, 4, 646), թռան «(հնց.) զարդ չրջագգեստի համար» (ԺՀԼԲԲ, 2, 230), զարդակոճակ «կոճակ, որ իբրև զարդ է գործածվում» և այլն:

Կան զարդեր էլ, որոնք այլ նպատակներով են գործածվում, օրինակ՝ թագ-բե/թագբեհ «զանազան ձևի ու մեծության հուլունքաձև հատիկների շար, որի հատիկները մատերով շարժում են իբրև զբաղվելու միջոց, տերողորմյա» (ԺՀԼԲԲ, 2, 195), թալիսման/թիլիսման/թլիսմ «ըստ սնտրիապաշտական պատկերացման մի այնպիսի առարկա, որ ունեցողին բախտ է շնորհում, փրկում է չարից, փորձանքից, դժբախտությունից» (ԺՀԼԲԲ, 2, 125), կախազարդ, որը խոսակցական լեզվում տարածված է նաև բրելոկ օտարաբանությամբ, հուռուկ/հուռուկք «1. հմայություն, կախարդություն, 2. հմայակ, հմայիլ, այն իբր որին հուռութեամբ պահպանիչ գորություն էին տալիս» (ԺՀԼԲԲ, 3, 401), որից հուռութությունք «հուռութի ուլունք, կղարթք, բժժանք» (ԺՀԼԲԲ, 3, 401), թլացք/թլեր «հուռութք» (ԺՀԼԲԲ, 2, 205) և այլն:

Զարդերի մեջ շատ են գործածվում հուլուն/հուլունքներ՝ «1. զանազան նյութերից պատրաստված և թելի վրա շարված հատիկներ որպես պարանոցի զարդարանք, 2. այդ հատիկները որպես կախարդության միջոց» (ԺՀԼԲԲ, 3, 398), որից ունենք՝ հուլունքաշար, հուլունքաշարան, հուլունքաշող բաղադրությունները (ԺՀԼԲԲ, 3, 398) կամ ուլունք «ծակ (ապակյա, կավե, սաթե և այլն) զարդազնդիկներ» (ԺՀԼԲԲ, 4, 581), որից՝ ուլունքահատիկ, ուլունքաշար, ուլունքե (ԺՀԼԲԲ, 4, 581) և այլն:

Այժմ ունենք մանրաուլունք «մանր ուլունք» նորաբանությունը (ՆԲ, 131):

Այսօր ևս կարևոր նշանակություն ունեն թանկարժեք մետաղներից, հատկապես ոսկուց և արծաթից, պատրաստված զարդերը:

Ոսկի. «1. դեղնագույն փայլուն, շատ տարածական ազնիվ մետաղ (19,5 տեսակարար կշռով), 2. ոսկուց շինած իրեր՝ զարդեր, ոսկեղեն, 3. զանազան արժողությամբ ոսկեղրամ, ոսկուց կտրած փող» (ԺՀԼԲԲ, 4, 110): Արմատից բառակազմական կաղապարների ու ձևերի բազմազանությամբ հայերենում ունենք զանազան բաղադրություններ, ինչպես՝ ոսկե, ոսկյա, ոսկերիչ, ոսկեբեր, ոսկեգոտի, ոսկեզօծ, ոսկեթագ, ոսկեխառն, ոսկեփոշի, ոսկելի/ոսկելից, ոսկեծայր, ոսկեկազմ, ոսկեկերտ, ոսկեկնիք, ոսկեկոթ, ոսկեկուռ, ոսկեհեռ, ոսկեհանույթ, ոսկեհանք և այլն (ԺՀԼԲԲ, 4, 105–107): Կան նաև այս բառով բաղադրված զարդերի և թանկարժեք քարերի անվանումներ՝ ոսկեղեն՝ «ոսկե իրեր, ոսկուց շինած զարդեր» խմաստով (ԺՀԼԲԲ, 4, 108), ոսկեօղ «ոսկե օղ ունեցող, վրան ոսկե օղ» (ԺՀԼԲԲ, 4, 110), ոսկեզմրուխտ «քաղքեղոնաքարի տարատեսակը, խնձորականաչ գույնով կիսաթանկագին քար» (ԺՀԼԲԲ, 4, 106), ոսկեքար «ոսկեգույն-կանաչավուն թանկագին քար, քրիզոլիտ» (ԺՀԼԲԲ, 4, 110), ոսկեբյուրեղ «թանկագին, կանաչագույն կամ դեղնականաչ բյուրեղաքար» (ԺՀԼԲԲ, 4, 105) և այլն:

Արծաթ. «1. ազնիվ սպիտակ-մոխրագույն մետաղ, 2. արծաթեղեն, արծաթյա զարդարանք, արծաթե ամանեղեն, 3. (հզվդ.) դրամ, առավելապես արծաթ-

յա դրամ» (ԺՀԼԲԲ, 1, 224) և այլն: Արմատը ևս բառակազմական մեծ հաճախականություն ունի, ինչպես՝ արծաթե, արծաթյա, արծաթային, արծաթեղեն, արծաթադրամ, արծաթազարդ, արծաթաօծ, արծաթաբեր, արծաթազին, արծաթազուլ, արծաթազործ, արծաթաթել, արծաթակերտ, արծաթապատ և այլն (ԺՀԼԲԲ, 1, 225–226):

Սովորաբար ոսկու և արծաթի, ինչպես նաև թանկագին այլ առարկաների հարստությունը հայերենում ընդունված է կոչել գանձ (ԺՀԼԲԲ, 1, 371): Իսկ կանացի այն զարդարանքները (ականջօղեր, մատանիներ, թևնոցներ և այլն), որոնք պատրաստված են ոչ թանկարժեք մետաղներից և քարերից, խոսակցական հայերենում ընդունված է կոչել բիժուտերիա («(Ֆր.) ոսկյա իրերի վաճառք») (ՕԲԲ, 93), այսօր նաև՝ բիժու: Վերջերս այս շարքը համալրվել է բազմաթիվ նորագույն փոխառություններով, ինչպես՝ փիրսինգ (օղ փորի, ականջի, քթի, շուրթերի, լեզվի և այլն) (ՕԲԲ, 589), չոկեր (անգլ.՝ choker, խեղդող) «կարճ վզնոց», քաֆֆ (ականջօղ), չարմ (կախազարդ), սեթ, մոնո-ականջօղ և այլն:

Եզրակացություն

Անդրադառնալով «անձնական զարդարանք» իմաստային խմբի քննությանը՝ վեր ենք հանել հայերենում առկա զարդերի անվանումներն ու դրանց իմաստային և բառային տարբերակները, բառակազմական հնարավորությունները: Պարզվում է, որ զարդ հասկացություն նշող բառերի և բազմաթիվ թանկարժեք քարերի անվանումներ մեզ են հասել V դարից (կամ ավելի վաղ շրջանից), որոնք, ըստ ծագումնաբանության, դասվում են հետևյալ խմբերի՝ ա) բնիկ հայերեն բառեր, բ) իրանական փոխառություններ, գ) հունական փոխառություններ, դ) ասորական փոխառություններ, ե) արաբական փոխառություններ, զ) թյուրքական փոխառություններ: Առանձին խումբ են կազմում անհայտ ծագման բառերը: Այդ զարդանվանումների մեծ մասն այսօր գործածական չէ: Քիչ բառեր են պահպանել իրենց նշանակություններն արդի գրական հայերենում: Վերջինս համալրվել է նորանոր կազմություններով, փոխառություններով և օտար բառերով: Դրանք առանձնանում են հետևյալ խմբերով՝ պարանոցի զարդ, կրծքազարդ, գլխազարդ, քթի զարդ, ականջի զարդ, թևի, ձեռքի զարդ և այլ զարդեր, որոնք նախատեսված են զգեստի կամ այլ նպատակներով գործածելու համար: Զարդերի մեջ թանկարժեք մետաղներից արժեքավոր են ոսկին և արծաթը, որոնցից բաղադրվել են նորանոր բառեր ու զարդերի անվանումներ:

Լուսինե Ղամոյան – բ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արդի հայերենի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ իմաստային դաշտերի քննություն, գրական և խոսակցական լեզուների փոխհարաբերություն, բառազործածության մեջ ճիշտ և սխալ ձևերի ուսումնասիրություն: Հեղինակ է 1 մենագրության, ավելի քան 40 հոդվածի և համահեղինակ՝ 1 գրքի: ORCID:0009-0003-6552-5254.

lgamoyan@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աղայան Էդ. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1642 էջ:

Աճառյան Հր. 1971, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 698 էջ, 1973, հ. Բ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 687 էջ, 1977, հ. Գ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 635 էջ, 1979, հ. Դ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 674 էջ:

Աճառյան Հր. 2013, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 364 էջ:

Աւետիքեան Գ., Սիրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ. 1979, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Վենետիկ, «Ի Սրբոյն Ղազարու», 1140 էջ:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան. 1969, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 601 էջ, 1972, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 714 էջ, 1974, հ. 3, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 574 էջ, 1980, հ. 4, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 828 էջ:

Իսրայելյան Ա. 2021, Հայուհիների զարդերը 18–20-րդ դդ., Երևան, «Անտարես» հրատ., 216 էջ:

Համբարձումյան Վ. 2012, Նոր դիտարկումներ Երեմիա Մեղրեցու «Բառգիրք հայոց»-ի մի քանի բառի վերաբերյալ. – Ջահուկյանական ընթերցումներ, Երևան, «Ջանգակ» հրատ., էջ 130–140:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2001, հ. Ա, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 427 էջ, 2002, հ. Բ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 431 էջ, 2004, հ. Գ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 425 էջ, 2007, հ. Դ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 451 էջ, 2008, հ. Ե, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 418 էջ:

Հայրապետյան Ա. 2011, Օտար բառերի բառարան, Երևան, Հեղ. հրատ., 642 էջ:

Հովհաննիսյան Լ. 2012, Գրաբարի բառապաշարի իմաստային խմբերի քննություն, 2-րդ մաս, Երևան, «Գիտություն», 180 էջ:

Ղազարեան Ռ. Գրաբարի բառարան, 2000, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 683 էջ, 2000, հ. 2, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 657 էջ:

Ղազարյան Ռ. Ավետիսյան Հ., 2009, Միջին հայերենի բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 834 էջ:

Ճերէճեան արքեպիսկոպոս Գ., Տօնիկեան Փ. Կ., Տէր Խաչատուրեան Ա. 1992, Հայոց լեզուի նոր բառարան, հ. 1, Պէյրուք, Վ. Տօնիկեան եւ որդիք հրատ., 1300 էջ, 1992, հ. 2, Պէյրուք, Վ. Տօնիկեան եւ որդիք հրատ., 1206 էջ:

Մալխասեանց Ստ. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ պետհրատ, 608 էջ, 1944, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ պետհրատ, 512 էջ, 1944, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՌ պետհրատ, 614 էջ, 1945, հ. 4, Երևան, ՀՍՍՌ պետհրատ, 646 էջ:

Նոր բառեր (կազմողներ՝ Գալստյան Ա., Հովսեփյան Գ., Սահակյան Ա., Սահինյան Լ.). 2015, Ա պրակ, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 195 էջ:

Ջահուկյան Գ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 747 էջ:

Ջահուկյան Գ. 2010, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 819 էջ:

Սարգսյան Ա. 1991, Արեւմտահայերենի բառարան, Երևան, «Արեւիկ» հրատ., 316 էջ:

Սաքապետոյեան Ռ. 2011, Արեւմտահայերէն-արեւելահայերէն նոր բառարան, Երեւան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 382 էջ:

Սուքիասյան Ա. 1967, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 683 էջ:

Սուքիասյան Ա. 2009, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1236 էջ:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

անգլ. – անգլերեն
արևմտ. – արևմտահայերեն
բրբ. – բարբառային
եկեղ. – եկեղեցական
ժղ. – ժողովրդախոսակցական
հղվղ. – հաղվաղեպ
հնց. – հնացած
փխբ. – փոխաբերական
ֆր. – ֆրանսերեն

СЕМАНТИЧЕСКАЯ (ТЕМАТИЧЕСКАЯ) ГРУППА «ПЕРСОНАЛЬНЫЕ УКРАШЕНИЯ» В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

ЛУСИНЕ ГАМОЯН

Резюме

Ключевые слова: «персональные украшения», смысловая группа, заимствование, браслет, кольцо, серьга, ожерелье, нагрудник (брошь), украшения для головы и волос, золото, серебро.

В армянском языке, в семантической (тематической) группе «персональные украшения» общим словом является слово «украшение», обладающее большой словообразовательной активностью. Первые украшения появились вместе с одеждой, являясь выражением не фантазии и эстетики, а мистических идей. Имеются свидетельства названий различных видов драгоценных камней и украшений V века (или ранее), которые по генеалогии представлены следующими группами: а) исконно армянские слова, б) иранские заимствования, в) греческие заимствования, г) ассирийские заимствования, д) арабские заимствования, е) тюркские заимствования.

Орнаменты классифицируются по следующим видам: шейный орнамент, нагрудный орнамент, головной орнамент, носовой орнамент, ушной орнамент, нарукавный орнамент, ножный орнамент и другие украшения, предназначенные для использования в нарядных или иных целях. Среди драгоценных металлов выделяют также золото и серебро, составленные из них слова и названия украшений.

Լусине Гамоян – к. филол. н., старший научный сотрудник отдела современного армянского языка Института языка им. Р. Ачаряна НАН РА. Научные интересы: исследование семантических полей, взаимоотношение литературного и разговорного языков, изучение правильных и неправильных форм в словоупотреблении. Автор 1 монографии, более 40 статей и соавтор 1 книги. ORCID:0009-0003-6552-5254. lgamoyan@mail.ru

SEMANTIC (THEMATIC) GROUP “PERSONAL JEWELRY” IN ARMENIAN

LUSINE GHAMOYAN

Summary

Keywords: personal jewelry, semantic field, borrowing, bracelet, ring, earring, necklace, bib (brooch), head and hair jewelry, gold, silver.

In the Armenian language, in the semantic (thematic) group “personal jewelry” the common word is the word “ornament”, which has a great word-forming activity. The first jewelry appeared together with clothes being an expression not of fantasy and aesthetics, but of mystical ideas. There is evidence of names of various kinds of gems and jewelry of the 5th century (or earlier), which, according to genealogy, are represented by the following groups: a) native Armenian words, b) Iranian borrowings, c) Greek borrowings, d) Assyrian borrowings, e) Arabic borrowings, f) Turkic borrowings. Words of unknown origin are also highlighted.

Ornaments are classified into the following types: neck ornament, chest ornament, head ornament, nose ornament, ear ornament, arm ornament, leg ornament and other ornaments intended to be used for dressy clothes or other purposes. Among the precious metals, gold and silver, words made up of them and names of ornaments are also distinguished.

Lusine Ghamoyan – Candidate of Philological Sciences, Senior Researcher at the Department of Modern Armenian Language of the Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA. Scientific interests: study of semantic fields, relationship between literary and spoken languages, study of correct and incorrect forms in text processing. Author of 1 monograph, over 40 articles, co-author of 1 book. ORCID:0009-0003-6552-5254. lgamoyan@mail.ru

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ԵՎ ՍԵՂԵՍՏՐՈՍ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՊԻ
«ՀԱՆԴԻՊՄԱՆ» ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՆ ԱՐՎԵՍՏՈՒՄ*

ՇՈՂԱԿԱԹ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Գրիգոր Լուսավորիչ, Սեղբեստրոս Առաջին պապ, Տրդատ Երրորդ թագավոր, Կոստանդիանոս Առաջին կայսր, «Դաշանց թուղթ», քրիստոնեություն ընդունում, Նեապոլի Գրիգոր Հայի եկեղեցի, Հռոմ, Սպահան:

Նախաբան

Հայոց Տրդատ Երրորդ արքայի և Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի՝ Հռոմի կայսր Կոստանդիանոս Առաջինի և Սեղբեստրոս Առաջին պապի հանդիպման մասին ավանդազրույցը հայ-հռոմեական դարավոր պատմության անբաժան մասն է և հիշվել է ոչ միայն հայերի կողմից՝ քաղաքական ծանր պայմաններում Հռոմից օգնություն ստանալու նպատակով, այլև պապական աթոռի կողմից՝ Արևելքում իր իշխանության տարածման համար:

Երկու երկրների հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդների հանդիպումը բազմիցս հիշատակվում է հայ մատենագրության մեջ և օտար աղբյուրներում¹: Դրա առաջին սկզբնաղբյուրն Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» բնագիրն է²: Դարեղար՝ պայմանավորված քաղաքական և եկեղեցական տարբեր իրադարձություններով, այս զրույցը հարստացվել է զանազան մանրամասներով, սրբազնացվել և կիրիկյան շրջանում ամբողջացվել է «Դաշանց թուղթ» փաստաթղթում³:

Ըստ «Դաշանց թղթի»՝ Տրդատ Երրորդը Լուսավորչի հետ մեծաթիվ զորքով ճանապարհվում է Հռոմ՝ Կոստանդիանոս Առաջինին և Սեղբեստրոս պապին հանդիպելու: Հռոմում երկու երկրների միապետները և հայրապետները սիրո ու եղբայրության դաշինք են կնքում, ինչպես նաև Հայոց արքան թագադրվում է կայսեր կողմից, կաթողիկոսը՝ ձեռնադրվում Հռոմի պապից⁴:

* Ներկայացվել է 30. VI. 2024 թ.: Հոգվածը տպագրության է երաշխավորել գիտական ղեկավար, արվ. թ. Ս. Մանուկյանը (29. V. 2024 թ.): Ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Շ ի Ր ի ն յ ա ն. 2006, 53–77, Garibian. 2013, 441–461; Bais. 2016, 57–211; Ղ ա Ր ի Բ յ ա ն, Թ ո Ր ո ս յ ա ն, Բ ա Բ ա - յ ա ն. 2022, 3–47:

² Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց. 1914, 437–444, § 867–883:

³ Ղ ա Ր ի Բ յ ա ն. 2015, 283:

⁴ «Դաշանց թղթի» քննական հրատարակությունը և ուսումնասիրությունը տե՛ս Poghossian. 2010.

Մշտապես քննարկումների և ուսումնասիրությունների⁵ առիթ դարձած այս իրադարձությունը պատկերային արտահայտում է գտել նաև արվեստում: Ստորև ներկայացնենք, թե ժամանակ առ ժամանակ պատմական և քաղաքական տարբեր իրավիճակներում ինչպես է այդ ավանդազրույցը ներկայացվել մանրանկարներում, որմնանկարներում, փորագրանկարներում, գեղանկարներում և սրբապատկերներում:

Երկու Հայրապետների և միապետների հանդիպման ամենից վաղ պատկերները հայկական ու եվրոպական արվեստում

Երկու երկրների հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդների հանդիպումն իր ողջ հանդիսավորությամբ և վեհությամբ պատկերող մեզ հայտնի ամենից վաղ և նշանավոր մանրանկարը 1569–1570 թթ. Բաղեշում ծաղկված մի ժողովածուի⁶ պատկերն է (նկ. 1): Այս ձեռագրում հավաքված են Հայոց դարձին վերաբերող բոլոր կարևոր աղբյուրներն ու փաստաթղթերը, որոնց թվում է նաև «Դաշանց թուղթը»: Ամբողջով վանքի նշանավոր վարդապետ և առաջնորդ, գրիչ ու ծաղկող Վարդան Բաղիշեցու տաղանդի վկայությունն են ձեռագրի հնչեղ գույներով և մանրամասն մշակված շքեղ նկարազարդումները:

Նկ. 1. Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Երրորդի հանդիպումը Սեղբեստրոս պապի և Կոստանդինոս Առաջինի հետ (ՄՄ, ձեռ. № 1920, 1569–1570 թթ., էջ 183 բ):

Մանրանկարի հորինվածքը բաժանված է երկու մասի: Վերևում կապույտ երկնակամարում, հայրապետական գահերին բազմած են Սբ. Գրիգորը և Սբ.

⁵ Sirinian. 2003, 79–99; Բ ա ղ թ ի կ յ ա ն. 2004, 65–116, Devrikyan. 2016.

⁶ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետ՝ ՄՄ), ձեռ. № 1920:

Սեդեքստրոսը: Վերջինս ձեռքով ցույց է տալիս Լուսավորչի պահած Սուրբ գիրքը՝ այդպիսով շեշտելով դաշինքի սրբազան բնույթը:

Ներքևում երկու միապետներն են՝ նժույգներ հեծնած: Խորհրդանշական է Կոստանդինոսի ձեռքի խաչը՝ կապված Տիրոջ խաչափայտի գլուտի հետ, որը տեղի ունեցավ նրա մոր՝ Հեղինեի ջանքերի շնորհիվ⁷: Կոստանդինոսի թիկունքում կանգնած կերպարը փողային գործիք է փչում: Հայտնի է, որ միջնադարում կարևոր իրադարձություններն ազդարարվում էին շեփորով⁸: Այդպիսով, հնարավոր փոքրիկ սիմվոլների պատկերմամբ մանրանկարիչը փորձել է շեշտել իրադարձության հանդիսավորությունը. անգամ ձիերի՝ միմյանց հպված դիրքը ցույց է տալիս, որ դրանք նույնպես մասնակից են ձևավորվող դաշինքին:

Պատկերի այլ մանրամասները՝ շրջանակից դուրս եկած նիզակները, ձիերի պոչերն ու շարժման մեջ գտնվող սմբակները, անկաշկանդություն և դինամիզմ են հաղորդում տեսարանին: Մանրանկարն ունի պայմանական գծային մոդելավորում, արված է դեկորատիվ սկզբունքով: Հորինվածքը հավասարակշռված է ու բաժանված հորիզոնական և ուղղահայաց գրեթե հավասար մասերի:

Շրջանակից վեր գրված է. «Յաղագս գնալոյն սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին և Տրդատայ ի Հռոմ առ պապն Սեդեքստրոս և առ Կոստանդինոս թագավորն»: Չորս կերպարների անունները ևս արձանագրված են՝ յուրաքանչյուրն իր պատկերի կողքին:

Մանրանկարի հորինվածքի հարատվությունը վկայում է նման պատկերատիպի արդեն ձևավորված ու տարածված լինելը, ինչը կապված է «Դաշանց թղթի» հայկական միջավայրում տարածված ժողովրդականության և պաշտամունքի հետ:

Եվրոպական արվեստից այս թեմայով մեզ հայտնի առաջին պատկերը մեկէջյա առանձին մի փորագրանկար է, որը տպվել է Նեապոլի Գրիգոր Հայկ մենաստանի միանձնուհիների պատվերով 1641 թ. Հռոմում⁹ ի պատիվ Նեապոլի նորընտիր կարդինալ Ասկանիո Ֆիլոմարինոյի (նկ. 2)⁹: Փորագրանկարի լատիներեն արձանագրությանում գրված է. “Eminetissimo Principi Ascanio Philamarino S.R.E Cardinali Ampliss, Et Archiepiso Neapolitano. D. Lucretia Pignatella, D. Syluia dlla Marra, D. Isabella Milana in S. Gregorii cenobio moniales obseruatie sue monument, et specimen” («Ամենից նշանավոր իշխան Ասկանիո Ֆիլամարինոյին, Սուրբ Հռոմեական եկեղեցու մեծանուն կարդինալին և Նեապոլի արքեպիսկոպոսին: Սուրբ Գրիգոր մենաստանի միանձնուհիներ Լուկրեցիա Պինյատելան, Սիլվիա դելլա Մարրան և Իզաբելլա Միլանան ներկայացնում են այս ստեղծագործությունը և իրենց նվիրվածությունը»): Արձանագրության մնացած մասում միանձնուհիներն իրենց խոնարհումն են հայտնում կարդինալին և փառաբանում Լուսավորչին՝ նրան անվանելով «Հայաս-

⁷ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 2008, 79:

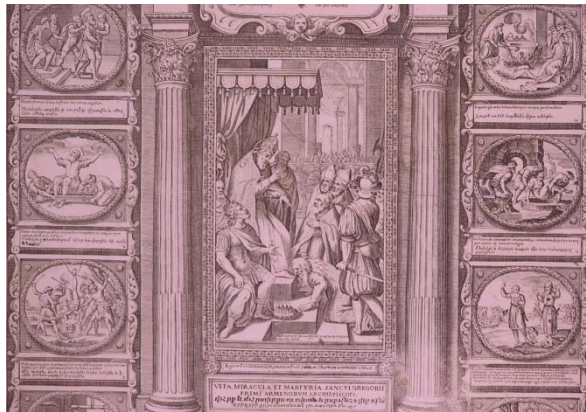
⁸ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1989, 85:

⁹ Դ ե ռ ի կ յ ա ն. 2023, 254–265:

տանի անպարտելի առաջնորդ, հանուն հավատի խիզախորեն չարչարանքներին դիմացած կենդանի նահատակ»¹⁰:

Հատկանշական է, որ «Դաշանց թուղթն» առաջին անգամ տպագրվել է Վենետիկում 1683 թ. (Հովհաննես Հոլովի խոսքերեն զուգահեռ թարգմանությամբ): Ստացվում է, որ մեկէջյա առանձին այս փորագրանկարը, տպված լինելով 42 տարի ավելի վաղ, այդ լեզենդի պատկերային լեզվով առաջին հրատարակությունն է:

Հանդիպման տեսարանը զբաղեցնում է պատկերի կենտրոնական հատվածը: Շրջանակից ներս արված գրությունը հայտնում է. «Աբ. Գրեգոր Լուսավորիճ դաքսոր Տրդատ Հրոմա ի բեր»: Ի տարբերություն նախորդ պատկերի, որտեղ երկու հայրապետների ու երկու միապետների ֆիգուրները ներկայացված են միմյանց նկատմամբ հավասարազոր դիրքով, այստեղ կերպարների տեղաբաշխումը փոփոխված է: Պատկերի կենտրոնական մասը զբաղեցնում է պապական գահին բազմած, չքեղ հագուստով Սեղբեստրոսը, որն ամենաբարձր դիրքն ունի: Նրանից աջ՝ հորինվածքի առաջին պլանում, Կոստանդիանոսն է նստած՝ հռոմեական կայսրերին բնորոշ հագուստով, թիկնոցով ու թագով: Աբ. Գրեգորը, հայրապետական հանդերձանքով, պատկերված է Սեղբեստրոսի դիմաց: Վերջինից օրհնություն է հայցում ծնկած և խոնարհված Տրդատը: Հայոց արքայի թագը և գավազանը դրված են գետնին:

Նկ. 2. Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Երրորդի հանդիպումը

Սեղբեստրոս պապի և Կոստանդիանոս Առաջինի հետ:

Լուկաս Չամբերլանոս, 1641 թ., Հռոմ (լուս.՝ հեղինակի, 2023 թ.):

Հայկական միջնադարյան արվեստում Հայոց դարձի տեսարանում, Տրդատի թագը հաճախ է պատկերվում գետնին դրված՝ ի նշան խոնարհության և նոր ուսմունքի անվերապահ ընդունման: Սակայն այս փորագրանկարում Հայոց թագը և գավազանը Կոստանդիանոսի ոտքերի մոտ այնպես են պատկերված, որ թվում է, թե նրա առջև են խոնարհված Հայոց պետականության խորհրդանիշները:

¹⁰ Դ և Բ Ի Կ Ե ա ն. 2023, 256:

Նմանաձև է նաև Տրդատի աղաչական դիրքը, ինչպես նաև Գրիգոր Լուսավորչի Ֆիզուլի տեղադրումը Սեդեքստրոսից ավելի ցածր մակարդակի վրա և փոքր չափերով, որով հավասար, նույնիսկ ավելի փոքր է դիտվում հետևում կանգնած կաթոլիկ եպիսկոպոսներից: Ակնհայտորեն, փորագրանկարի հեղինակ իտալացի արվեստագետ Լուկաս Չամբերլանոսը ցանկացել է չեղտել Հայաստանի և Հայոց եկեղեցու նկատմամբ Հռոմի գերակայությունը: Հատկանշական է նաև, որ պատկերի բուն թեման ևս փոփոխված է: Այստեղ Տրդատը օրհնություն և ռազմական օգնություն է հայցում Սեդեքստրոսից՝ չնայած որ, ըստ աղբյուրների տվյալների, հանդիպման բուն նպատակը երկու միապետների միջև ռազմական ու քաղաքական դաշինքի հաստատումն է եղել: Սակայն, քանի որ այս պատկերը ստեղծվել է XVII դ., երբ Հռոմեական կայսրությունն արդեն վաղուց գոյություն չուներ կամ փոխել էր իր աշխարհագրությունն ու բովանդակությունը, ապա ռազմական օգնության ակնկալիքները կապվում էին Պապական աթոռի և Վատիկանի առաջնորդ Հռոմի պապի հետ:

Սա այն եզակի դեպքն է, ուր գլխավոր գործող անձինք Սեդեքստրոս պապն ու Տրդատ Երրորդն են, իսկ Սբ. Գրիգորը և Կոստանդինոսը, կարծես, բարեխոսներ լինեն: Ըստ այդմ՝ կերպարները խմբավորված չեն, ինչպես նախորդում հայրապետները՝ մի կողմում, թագավորները՝ մյուս, այլ երեք գլխավոր կերպարները ձեռքով ցույց են տալիս ծնկած Տրդատին:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ ինչպես հաջորդիվ ևս կտեսնենք, բոլոր այն պատկերներում, որոնք հայերի կողմից չեն ստեղծվել, նկատում ենք այս կամ այն կերպ Հռոմեական կողմին գերակա ներկայացնելու միտումը:

Հանդիպման տեսարանը պատկերող որմնանկարները Նեապոլի Գրիգոր Հայի եկեղեցում

Նեապոլ քաղաքում գտնվող և VIII դարից Գրիգոր Հայի անվամբ կոչված մենաստանի¹¹ եկեղեցում են գտնվում Սբ. Գրիգորին և Սբ. Սեդեքստրոսին միասին պատկերող երկու որմնանկար (նկ. 3, 4): Եկեղեցին վերակառուցվել է XVI–XVII դդ., որի ժամանակ 1679–1681 թթ. Նեապոլցի նկարիչ Լուկա Ջորդանոյին վստահվում է եկեղեցու պատուհանների միջև պատերին որմնանկարների ստեղծումը¹²: Շարքը ներկայացնում է Լուսավորչի կյանքից 12 դրվագ:

Հռոմում տեղի ունեցած հանդիպման մասին ավանդազրույցը տարածված է եղել Նեապոլում XVII դ. և շրջանառվել է հատկապես Գրիգոր Հայի մենաստանի կույսերի կողմից: Ուստի պատահական չէ, որ հանդիպման թեման տեղ է գտել նրանց հովանավորությամբ ստեղծված արվեստի գործերում: Ինչպես վերը նշվեց, նախորդ փորագրանկարը ևս տպվել էր այս մենաստանի միաբանուհիների պատվերով:

Այս թեմայով որմնանկարներից առաջինը (ընդհանուր չափում յոթերորդը) ներկայացնում է Հռոմի պապի կողմից Լուսավորչի ձեռնադրումը: Սեդեքստրոս պապը Լուսավորչից ավելի երիտասարդ է պատկերված՝ մուգ մազերով և առանց մորուքի, ոսկեթեղ հանդերձները միանգամից գրավում են դիտողի ուշադրությունը: Սուրբ Գրիգորը որպես ավեհեր պատկառելի ծերունի է

¹¹ Touring Club Italiano. 2001, 184; Spinoza. 2013, 19–34.

¹² Spinoza. 2013, 206.

պատկերված: Նրա ծնկած դիրքը, կրծքին խաչած ձեռքերը և հոնքերի տակից դեպի վեր ուղղված հայացքը Սբ. Սեղբեստրոսի նկատմամբ ակնածանք են արտահայտում:

Հայտնի է, որ Լուսավորչը ձեռնադրվել է Կեսարիայում Ղևոնդիոս հայրապետի կողմից¹³: Սակայն «Դաշանց թղթում» Սեղբեստրոս պապից ձեռնադրություն ստանալու մասին գրված է. «Սուքաւք ամենքումբք և հզաւր աջով սուրբ առաքելոցս և նշանաւ խաչիս Քրիստոսի՝ ձեռնադրեցաք զկաթուղիկոսն հայոց զսուրբն Գրիգոր՝ պապ և պատրիարք և հայրապետ, հրամանաւ հան»¹⁴: Այս մասին Վ. Թորոսյանը գրում է, որ հայոց կաթողիկոսներից որևէ մեկն իր ձեռնադրությունը չի ստացել Հռոմի կաթողիկ եկեղեցու առաջնորդից, այն էլ՝ Հռոմում: Սակայն «Դաշանց թղթում» հեղինակներն այս կերպ նկատի են ունեցել առաջին հերթին Հայոց կաթողիկոսի կողմից Հռոմի պապի գերազահություն ընդունումը, և ապա, Հռոմի պապի կողմից Հայոց կաթողիկոսի իշխանություն ճանաչում¹⁵:

Նկ. 3. Սեղբեստրոս պապը ձեռնադրում է Գրիգոր Լուսավորչին: Լուկա Զորղանո, 1679–1681 թթ., Գրիգոր Հայի եկեղեցի, Նեապոլ (լուս.՝ հեղինակի, 2023 թ.):

Նկ. 4. Գրիգոր Լուսավորչի մահը: Լուկա Զորղանո, 1679–1681 թթ., Գրիգոր Հայի եկեղեցի, Նեապոլ (լուս.՝ հեղինակի, 2023 թ.):

Երկու հայրապետներին մեկ որմնանկարում ներկայացնող երկրորդ դրվագը (ընդհանուր շարքի տասներկուերորդը) նկարչի երևակայության արդյունքն է: Ագաթանգեղոսը գրում է, որ կյանքի վերջում Սբ. Գրիգորն առանձնացել էր Դարանաղյաց գավառի Մանյա այրքում¹⁶, և ըստ Խորենացու՝ այն-

¹³ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց. 1914, 409:

¹⁴ Pogossian. 2010, 392.

¹⁵ Թորոսյան. 2021, 76–78:

¹⁶ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց. 1914, 435:

տեղ էլ մահանում է ճգնություն մեջ¹⁷։ Սակայն այստեղ սրբի անշնչացած մարմնի մոտ տեսնում ենք Տրդատ թագավորին և Սեդեքստրոսին։ Նրանք եկել են հրաժեշտ տալու երանելի սրբին։ Սեդեքստրոսը նախորդ դրվագի նույն արտաքինով և հագուստով է պատկերված։ Լուսավորչի անկենդան մարմինը միատոն և անգույն է, սակայն հեռվում՝ երկնային արքայությունում, հավերժության լույսով է պարուրված նրա հոգին։ Տրդատը ձեռքերն իրար միացրած, կարծես, խնդրում է չհեռանալ և չթողնել նորադարձ երկիրն ու ժողովրդին, իսկ Սեդեքստրոսը օրհնում է աղոթելով Լուսավորչի հոգու համար։

Իհարկե, Սբ. Գրիգորի վերջին հրաժեշտի այս տեսարանը չունի որևէ պատմական և գրական հիմք, սակայն սրբերի հանդիսավոր մահվան նմանօրինակ պատկերները տարածված էին եվրոպական եկեղեցական որմնանկարչության և սրբանկարչության մեջ՝ հատկապես Վերածննդի դարաշրջանից ի վեր¹⁸։ Լավագույն օրինակներից նշենք նախավերածննդի վարպետ Զոտտոյի վրձնած, Սբ. Յրանցիակի վարքին նվիրված զգացմունքային և հուզական որմնանկարների շարքը Ֆլորենցիայի Սուրբ Յրանցիակ Ասիզցի (1300 թ.)¹⁹ և Սուրբ Խաչ (1325 թ.)²⁰ բազիլիկներում։ Այդ եկեղեցիների պատկերներից երկուսում, միաբանության անդամները սգում են սրբի մահը։ Ինչպես Լուսավորչի մահվան որմնանկարում, այստեղ ևս, արդեն երկնքում է Սուրբ Յրանցիակի համբառնված հոգին։ Համանման ձևով, կերպարների դեմքի և մարմնի շարժումներն արտահայտում են խորը վիշտ, նրանցից որոշները պահել են մոմեր, իսկ մյուսներն աղոթական դիրքով են։

Այս թեմայով նմանատիպ կոմպոզիցիայով նշանավոր պատկերներից նշելի են նաև Սբ. Նիկողայոսի մահը սրբանկարը (Յրա Անջելիկո, 1447–1448 թթ., Ումբրիայի ազգային պատկերասրահ, Պերուջա, Իտալիա), Սբ. Մոնիկայի մահը որմնանկարը (Բենոցո Գոցոլի, 1464–1465 թթ., Սուրբ Օգոստինոս եկեղեցի, Սան Զիմինյանո, Իտալիա), Սուրբ Հովսեփի մահը կտավը (Կառլո Մադեռնա, 1676 թ., Արվեստի պատմության թանգարան, Վիեննա, Ավստրիա), Սբ. Բոնավենտուրայի մահը կտավը (Յրանսիակո դե Սուրբարան, 1629 թ., Լուվր, Փարիզ, Ֆրանսիա)։ Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ Գրիգոր Հայի մենաստանի նկարիչ Լուկա Զորդանոն որմնանկարը պատկերելիս հիմնվել է ոչ թե Լուսավորչի վարքի, այլ եվրոպայում այդ շրջանում տարածված պատկերատիպի վրա։

Հանդիպման պատկերները պարսկահայ միջավայրում

XVI դ. վերջերին և XVII դ. սկզբներին պարսկական արվեստի կարևորագույն կենտրոնն է դառնում Սպահանը, ուր գեղանկարչությունը զարգանում էր թավրիզյան դպրոցին զուգահեռ։ Նկարչության մեջ ներմուծվում է դիմանկարը՝ բնանկարի թեթև ֆոնով։ Եվրոպական նկարչությունից ներմուծված ամբողջական թեմատիկ կոմպոզիցիաները, լուսաստվերի, հեռանկարի օգտագործումը նոր շունչ են հաղորդում ժամանակի պարսկական նկարչությանը²¹։ Եվրոպական արվեստին մերձենալու ձգտումը բերում էր նոր պահանջներ, նոր

¹⁷ Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի. 1991, 244։

¹⁸ Johnson. 2002, 117–120.

¹⁹ Dinkgreve. 2020, 417.

²⁰ Long. 1992, 85.

²¹ Ղ ա գ ա Ր Յ ա ն. 1974, 19։

ճաշակ, գեղագիտական նոր ըմբռնումներ: Մուսթ էին գործում տպագիր գրքեր, փորագրանկարներ, անձամբ Արևելք էին գալիս օտար նկարիչներ²²: Սեֆյան Պարսկաստանի տիրակալները, հատկապես Շահ Աբասը, հետաքրքրված էին եվրոպական նկարչությամբ և հաճախ էին հրավիրում մասնավորապես հոլանդացի նկարիչներին պալատում աշխատելու²³:

Նորարարական այս շնչով են լցված հայրապետների հանդիպման XVII–XVIII դդ. երկու պատկերները Նոր Զուղայից (նկ. 5, 6): Դրանցից առաջինը գտնվում է Ամենափրկիչ վանքի Սբ. Հովսեփ Արիմաթեցի եկեղեցում (1664 թ.), իսկ երկրորդը Սբ. Ստեփանոս եկեղեցում (1614 թ.)²⁴: Դրանցում երկու հայրապետներն ողջագուրվում են, իսկ արքաները պատկերված են նրանց առջև ծնկի եկած՝ աղոթական դիրքով:

Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Երրորդի հանդիպումը Սեդեստորոս պապի և Կոստանդիանոս Առաջինի հետ

Նկ. 5. Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի Սբ. Հովսեփ Արիմաթեցի եկեղեցի, XVII դ.:

Նկ. 6. Նոր Զուղայի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցի, XVII–XVIII դդ.:

Ավելի վաղ շրջանի նմանօրինակ կառուցվածք ունեցող ստեղծագործությունն մեզ հայտնի չէ, սակայն, կարծում ենք, որ պատկերագրական և կառուցվածքային այդ ձևը պարսկահայ միջավայրում չէ մտահղացվել:

XVII դ. առաջին կեսին Նոր Զուղայում կառուցված եկեղեցիների աննախագեղ հարուստ որմնանկարչական նկարազարդումներն արվում էին եվրոպական տպագիր գրքերի փորագրապատկերների հորինվածքների նմանությամբ: Մասնավորապես, Ամենափրկիչ վանքի Սբ. Հովսեփ Արիմաթեցի եկեղեցու

²² Adamova. 2007, 65.

²³ Ղ ա ր ի բ յ ա ն, Ս ա հ ա կ յ ա ն. 2018, 13:

²⁴ Carswell. 1968, 24–26, plate 31; Ղ ա ռ ի բ յ ա ն, Թ ո ռ ո ս յ ա ն, Բ ա - բ ա յ ա ն. 2022, 66:

տերունական թեմաներով որմնանկարների²⁵ կոմպոզիցիան և պատկերա-
գրությունն ընդօրինակվել են եվրոպական գրքարվեստից²⁶: Հիմնականում
որմնանկարների համար ներշնչանքի աղբյուր են ծառայել կամ Քրիստոֆել
վան Ջիխեմի փորագրությունները, կամ այն տպագիր նախատիպերը, որոնցից
փորագրիչը օգտվել է²⁷: Հայտնի է նաև, որ Բարենդ վան Ջիխեմը, ով եղել է Ու-
կանյան Աստվածաշնչի նկարագրողումների մեծ մասի փորագրանկարիչ Քրիս-
տոֆել վան Ջիխեմ Կրտսերի որդին, աշխատել է Սպահանում: Հետևաբար,
ենթադրելի է, որ իր միջոցով են հոր փորագրապատկերները հասել Նոր Զուղա և
օգտագործվել հայկական եկեղեցիների որմնանկարները ստեղծելիս²⁸:

Երկու երկրների առաջնորդների որմնանկարի դեպքում ևս, կարծում ենք,
եղել է եվրոպական որևէ փորագրանկար, միգուցե նաև՝ որմնանկար կամ գե-
ղանկար, որի նմանությունը կատարվել է Ամենափրկիչ վանքի հայրապետների
պատկերը, որն էլ հետագայում օրինակ է դարձել Սբ. Ստեփանոս եկեղեցու
սրբանկարի համար:

Ինչպես Վարդան Բաղիչեցու մանրանկարում, այստեղ ևս՝ ձախ կողմում,
ավելի երիտասարդ պատկերվել է Տրդատը և նրա գլխավերևում՝ Լուսավորիչը,
սակայն ի տարբերություն ձեռագրի, որմնանկարում Լուսավորիչը և Սեդ-
քեստրոսը սպիտակամորուս ծերունիներ են ներկայացվել: Ամենափրկիչ վան-
քի Լուսավորչի չարչարանքների որմնանկարներում թե՛ Տրդատը, թե՛ Սբ.
Գրիգորը սևահեր և միջին տարիքի տղամարդիկ են: Վերապից դուրս գալուն
հաջորդող զբոսաշրջի Լուսավորչին արդեն ավելի ծեր է, իսկ Տրդատն՝ իր նախ-
կին սևահեր կերպարով: Սբ. Գրիգորին տարեց պատկերելով նկարիչը փորձել է
չեշտել այն երկար ժամանակը, որ սուրբն անց է կացրել վիրապում, ինչպես
նաև այրվելու չուռի պապի նման ավելի պատկառելի տեսք է հաղորդել
Հայոց առաջին հայրապետին:

Արվեստի երկու գործերում Լուսավորչի և Սեդեքստրոսի դիմագծերը միա-
նման են, նրանց հայացքներն ուղղված են անորոշ ուղղությամբ և սրբանկա-
րում ողջունում են միմյանց ձախ ձեռքով: Սակայն երևում է, որ նկարիչները
փորձել են հետևել Արևմուտքից ներթափանցող գեղարվեստական սկզբունք-
ներին: Մուգ և բաց երանգների օգտագործմամբ կատարվել է ծավալային մո-
դելավորում, մանրամասն մշակվել են հագուստների բուսածաղկային զար-
դերը, խուլրերի և թաղերի թանկարժեք քարերը: Չնայած որմնանկարում բնա-
նկարը պայմանական է, սակայն նկարիչն աշխատել է չեշտել սարերի գագաթ-
ների և ամպերի ուրվագծերը, իսկ սրբանկարում խորանի ու վարագույրի
երանգավորված ծալքերի միջոցով լցվել է նկարի խորքը: Մուգ և պայծառ
գույների գուգակցումը, ոսկու տեղին օգտագործումը և կերպարների համա-
չափ դասավորությունը մոտեմենտալ հնչեղություն են հաղորդում պատկեր-
ներին:

Սրբանկարը դեկորատիվ առումով համեմատաբար մանրակրկիտ է հար-
դարված, զինվորները քանակապես ավելին են և կատարվել է էական մի հա-
վելում. բացված երկնակամարում պատկերվել է աղավնակերպ Սուրբ Հոգին:

²⁵ Նոր Զուղայի որմնանկարչության մասին մանրամասն տե՛ս Բ ա բ ա -
յ ա ն. 2019, 192–206:

²⁶ Eftekharian. 2005/2006.

²⁷ Ղ ա ր ի բ յ ա ն, Ս ա հ ա կ յ ա ն. 2018, 13–14:

²⁸ Ե ն ո ք յ ա ն. 2018, 49:

«Դաշանց թղթում» ասվում է, որ Երուսաղեմի, Անտիոքի և Ալեքսանդրիայի պատրիարքությունները պատրիարք պետք է ձեռնադրեն ըստ Հայոց Հայրապետի կամքի և ընտրության, քանի որ «գնա կարգեցաք մեզ գլխափոխան և հրամանահան ի վերայ ամենայն ասիական միջնաշխարհիդ, և յեւս արևու մինչև ի դրունա դրախտին, որում և վկայեաց հոգին սուրբ սրբութեան և արժանաւորութեան սրբոյն Գրիգորի»²⁹:

Իմանալի երկնքի պատկերավոր շեշտադրումն ու զգայելի երկնքից բաժանումը խորհրդանշելուց բացի՝ այստեղ Սուրբ Հոգու պատկերումն արտահայտությունն է Սեղբեստրոսի կողմից Լուսավորչին Արևելքում պատրիարք ձեռնադրելու արտոնություն շնորհման:

Երկու Հայրապետների հանդիպման պատկերները XIX–XX դդ.

1839 թ. Սբ. Ղազարի տպարանում հրատարակվել է Լուսավորչի վարքին նվիրված Հայատառ թուրքերեն մի գիրք, որում Հռոմ գնալու պատմության շարադրանքին կից զետեղված փորագրանկարում պատկերված է հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդների ձեռքսեղմման պահը (նկ. 7):

Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Երրորդի հանդիպումը Սեղբեստրոս պապի և Կոստանդինոս Առաջինի հետ

Նկ. 7. Գրիգոր Լուսավորչի վարքը
(Հայատառ թուրքերեն), 1839 թ.,
Սբ. Ղազար, էջ 58:

Նկ. 8. Զովաննի Գալյարդի,
1908 թ., Հռոմ
(Լուս.՝ հեղինակի, 2024 թ.):

Կարծում ենք, որ հենց այս փորագրանկարն է հետագայում հիմք դարձել Հռոմի Սբ. Նիկողայոս Դոլենդինացի Հայ կաթողիկ եկեղեցու Լուսավորչի խորանի մեծադիր զեղանկար պատկերի համար (նկ. 8): 1599 թ. կառուցված Սբ. Նիկողայոս Դոլենդինացի եկեղեցին ԼԼԽՍ VIII պապի որոշմամբ 1883-ին անց-

²⁹ Poghossian. 2010, 396.

նում է Հայ կաթողիկե պատրիարքությունը, և դրան կից կառուցվում է Հոգևոր վարժարան³⁰: 1908 թ. եկեղեցու խորաններից մեկը նվիրվում է Գրիգոր Լուսավորչին³¹, ի նշանավորումն որի Ջովաննի Գալյարդին վրձնում է այդ կտավը:

Փորագրանկարում հայկական ներկայացուցիչները ձախից են, իսկ գեղանկարում՝ աջից: Գրքի պատկերում հայրապետներից բացի նաև Տրդատի ու Կոստանդինոսի ձեռքսեղմումն է պատկերված. նրանք կանգնած են սալիկապատ հատակով պալատի ներսում: Ի տարբերություն քննարկված նախորդ պատկերների՝ այս փորագրանկարի կառուցվածքն այլ է: XIX դ. փորագրանկարչությունը բնորոշ անկաշկանդությունը է լուծված պատկերի կոմպոզիցիան և կերպարների դիրքը: Լուսավորիչը պատկերվել է գրեթե թիկունքով, Սեդեքստրոսի հագուստի մի հատվածը մնացել է շրջանակից այն կողմ, իսկ երկու միապետները պատկերվել են երկրորդ պլանում: Ուրախության, աջակցության և եղբայրության ջերմ զգացումներ են արտահայտում նրանց դեմքերը: Սեդեքստրոսի թիկունքում է խաչով պսակված գավազանը, որը խորհրդանշել է նրանց՝ առաջին քրիստոնյա հայրապետներ լինելու: Նշված ստեղծագործություններում Գրիգոր Լուսավորիչը ներկայացված է խուլյով՝ միթրայով, որը մտնում է հայկական եկեղեցու պատրիարքական և եպիսկոպոսական հանդերձանքի մեջ 1184 թ., երբ Հռոմի պապը նվիրաբերում է յատինական հայրապետական հանդերձանքը կաթողիկոս Գրիգոր Դ Տղային³²:

Նեոկլասիցիստական ոճով արված գեղանկարում Ջ. Գալյարդին Հռոմի միջավայրը փոխանցելու համար ետնախորքում պատկերել է Կոլիզեոմը, իսկ շատ ավելի հեռվում՝ ձյունածածկ գագաթով Արարատ լեռը: Ինչպես ջրհեղեղից հետո Արարատի և Նոյյան տապանի վրա կապված ծիածանը խորհրդանշել էր Աստծո հաշտության ուխտի մարդկություն հետ, այնպես էլ այստեղ Հռոմեական ամֆիթատրոնի և Արարատի վրա բացված ծիածանը խորհրդանշում է երկու երկրների և ժողովուրդների միասնության դաշինքը՝ «Դաշանց թուղթը», որը հաստատում և իր շնորհներն է առատորեն բաշխում լուսապայծառ Սուրբ Հոգին:

«Դաշանց թղթի» համաձայն՝ Տրդատ Երրորդն ու Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչը Հռոմ այցելել են Սուրբ Հոգու դրդմամբ. «... ի հրաւիրմանէ Հոգւոյն Սրբոյ հասին առ մեզ [հ]զաւրքն հայոց՝ մեծն Յովհաննէս, որ և Տրդատէս արքայ հայոց, և կենդանի վկայն Քրիստոսի և մեծ խոստովանողն, սրբազնականտար կաթողիկոսն, տէր սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչն ամենայն արեւելից և հիւսիսոյ...»³³: Եվ այստեղ Սուրբ Հոգին հանդես է գալիս նաև որպես ուղղորդող և մշտապես առաջնորդող աստվածային ուժ:

Եզրակացություն

Այսպիսով, պաշտամունքի առարկա դարձած «Դաշանց թղթի» պատումը Լուսավորչի վարքի անբաժան մասն է եղել և պատկերվել է արվեստի տարբեր ստեղծագործություններում:

³⁰ Mutafian. 1999, 337.

³¹ Zekian. 1990, 35.

³² Օրմանյան. 1992, 87, Манукян. 2024.

³³ Pogossian. 2010, 334.

XII դարավերջից այս ավանդադրույցը հասնում է ձևավորման բարձրակետին և իր պատկերային սկզբնական հայկական մանրանկարչությունից: Այնուհետև այն սկսում է լայնորեն շրջանառվել Եվրոպայում, ապա նորջուղայեցի վաճառականների շնորհիվ հասնելով Արևելք և իր արդիականությունը պահպանելով ընդհուպ մինչև XX դար՝ շարունակում է փոխանցել դարեր առաջ «կնքված դաշինքի» եղբայրություն խորհուրդը:

«Դաշանց թուղթում» նշվում է, որ Հռոմն ունի որոշակի քաղաքական և եկեղեցական գերակայություն Հայաստանի նկատմամբ, սակայն միևնույն ժամանակ ընդգծվում է Հայոց թագավորության և Հայոց կաթողիկոսության կարևորությունը, հեղինակությունը և ստացած լիազորությունները³⁴: Գրական տեքստում առկա այս միտումն արտահայտվել է միայն Եվրոպայում ստեղծված արվեստի գործերում: Օտարազգի վարպետները Սեդեքեստրոսին պատկերել են Լուսավորչից չափերով ավելի մեծ, ավելի երիտասարդ և հանդիսավոր կեցվածքով: Կոստանդինոսը ևս առանձնանում է իր խրոխտությամբ և հյուրընկալողի վստահությամբ: Հայկական օրինակներում, սակայն, երկու երկրների առաջնորդների միջև տարբերություն որևէ կերպ չի արտահայտվել. թե՛ միապետների, թե՛ հայրապետների դիրքը և տեսքը միանման է, սակայն XVII դ. ի վեր հոգևոր առաջնորդներն են դառնում տեսարանի կենտրոնական կերպարները:

Անդրադառնալով «Դաշանց թղթի» ընդարձակ վերնագրին՝ «Թուղթ սիրոյ և միաբանութեան մեծի կայսերն Կոստանդինոսի և սուրբ պապուն Սեդեքեստրոսի և Տրդատայ՝ հայոց արքայի, և սրբոյն Գրիգորի՝ հայոց Լուսավորչի», Կարապետ Շահնազարյանցը նշում է, որ այս դաշինքն ավելի հոգևոր ուխտերով կնքվեց, քան քաղաքական դաշնադրությամբ³⁵: Հայրապետներին պատկերելը «ձեռնտու» էր երկու կողմերին, քանի որ «Դաշանց թուղթը» դարձել էր պապական եկեղեցու ունիվերսալ հավակնությունները և հայ-հռոմեական եկեղեցական միությունը հիմնավորող ազդեցիկ միջոցներից մեկը³⁶ պարբերաբար վկայակոչվելով հռոմի պապական աթոռի հետ հայ կաթողիկոսների վարած բանակցություններում³⁷:

Շողակաթ Դևրիկյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի առվիրանտ, կրտսեր գիտաշխատող, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի միջնադարյան արվեստի ուսումնասիրման բաժնի կրտսեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ ուշմիջնադարյան արվեստ, հնատիպ գրքերի գեղարվեստական հարդարանք: Համահեղինակ է 1 գրքի և հեղինակ 10 հոդվածի: ORCID:0009-0007-8304-8227. devrikyan @gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց. 1914, Թիֆլիս, տպ. Ն. Աղանեանի, 480 էջ:

³⁴ Pogossian. 2010, 45.

³⁵ Շահնազարեանց. 1862, 40:

³⁶ Հովհաննիսյան. 1957, 74:

³⁷ Թորոսյան. 2023, 10–11:

Բաբայան Ա. 2019, Հայկական որմնանկարչությունը Նոր Զուղայում.– «Հայկական որմնանկարչություն» գիտական հոդվածների և նյութերի ժողովածու, կազմ.՝ և խմբ.՝ Կ. Մաթևոսյան, Երևան, էջ 192–206:

Բարթիկյան Հ. 2004, «Դաշանց թուղթ», կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը. – ՊԲՀ, № 2, էջ 65–116:

Դևրիկյան Շ. 2023, Գրիգոր Լուսավորչի կյանքը ներկայացնող իտալական մի նորահայտ փորագրանկար. – «Արվեստագիտական հանդես» (Երևան), № 1, էջ 254–265:

Ենոքյան Ա. 2018, Ոսկան Երեւանցու Աստվածաշնչի պատկերագրողման համակարգը. – Ոսկանեան Աստուածաշնչի հրատարակութեան 350 ամեակը (1666–2016). գիտաժողովի նիւթեր (հոկտեմբեր 6–8, 2016), Ս. Էջմիածին, էջ 46–54:

Թորոսյան Վ. 2021, Ո՞ր կաթողիկոսին է «Դաշանց թղթում» կերպավորել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը. – «Էջմիածին», թիվ ՀԸ, էջ 74–92:

Թորոսյան Վ. 2023, Հայ-լատին և հայ-բյուզանդական եկեղեցական հարաբերությունները 1230-ական թթ. վերջին և 1240-ական թթ. – «Հայոց պատմության հարցեր», № 1, էջ 3–22:

Հակոբյան Ա. 2008, Հայ Առաքելական Եկեղեցու Տերունի տոները և դրանց դրսևորումը ժողովրդական կյանքում. – «Էջմիածին», թիվ, ԺԱ, էջ 74–80:

Հակոբյան Հ. 1989, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը, Երևան, «Սովետական գրող», 1989, 155 էջ:

Հովհաննիսյան Ա. 1957, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. Ա, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 524 էջ:

Ղազարյան Մ. 1974, Հայ կերպարվեստը XVII–XVIII դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 283 էջ:

Ղարիբյան Ն. 2015, Կոնստանդին Մեծի կանոնը և պատկերը հայոց ծիսական ավանդույթում. – «Բանբեր Մատենադարանի», № 22, էջ 281–302:

Ղարիբյան Ն., Սահակյան Ա. 2018, Ոսկանյան Աստվածաշնչի պատկերագրությունը եվրոպական արվեստի զուգահեռներով, Երևան, «Ամտարես» հրատ., 512 էջ:

Ղարիբյան Ն., Թորոսյան Վ., Բաբայան Գ. 2022, Կոստանդին Մեծ և Տրդատ Մեծ (ցուցահանդեսի պատկերագիրը), Երևան, «Մատենադարան», 88 էջ:

Մովսես Խորենացի. 1991, Պատմութիւն հայոց, քնն. բնագիրը և ներածութիւն՝ Աբեղեան Մ., Յարութիւնեան Ս., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 485 էջ:

Շահնազարեան Կ. 1862, Դաշանց թղթը քննութիւնն ու հերքումը, Պարիս, 144 էջ:

Շիրինյան Է. 2006, «Սեդեքստրոսի Վարքը» եւ «Դաշանց թուղթը». – «Բանբեր Մատենադարանի», № 17, էջ 53–77:

Օրմանյան Մ. 1992, Ծիսական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 182 էջ:

Манукян С. 2024, Художественный образ армянских митр. – «Вестник сектора древнерусского искусства» (М.), № 1, с. 184–193.

Adamova A. 2007, Persia: Thirty Centuries of Art & Culture, Lund Humphries, 127 p.

Bais M. 2016, Costantino nelle fonti storiografiche armene. – Costantino e l’oriente: l’impero, i suoi confini e le sue estensioni, Roma, Pontificio Istituto Orientale, pp. 57–211.

Carswell J. 1968, New Julfa: The Armenian Churches and Other Buildings, Oxford, Clarendon Press, 103 p.

Devrikyan V. 2016, Armenian Pilgrims in Rome, Yerevan, “Antares”, 128 p.

Dinkgreve S. 2020, The Great World History Book, Stephan Dinkgreve, 632 p.

Eftekharian S. 2005/2006, Le rayonnement international des gravures flamandes aux XVIe et XVIIe siècles: Les peintures murales des églises Sainte-Bethléem et Saint-Sauveur à la Nouvelle-Djoulf (Ispahan), Université libre de Bruxelles, 355 p. (Թեկնածուական աշխատանք).

Garibian N. 2013, Costantino nella tradizione ecclesiastica armena. – Enciclopedia Costantiniana sulla figura e l'immagine del'imperatore del cosiddetto Editto di Milano, Roma, Enciclopedia Italiana Treccani, vol. II, pp. 441–461.

Johnson P. 2002, The Renaissance, A Short History, New York, Modern Library, 208 p.

Long J. 1992, The Program of Giotto's Saint Francis Cycle at Santa Croce in Florence. – "Franciscan Studies", vol. 52, pp. 85–133.

Mutafian C. 1999, Roma–Armenia, Roma, De Luca, 362 p.

Poghossian Z. 2010, The Letter of Love and Concord. A Revised Diplomatic Edition with Historical and Textual Comments and English Translation, Leiden–Boston, 476 p.

Sirinian E. 2003, "The Letter of Love and Concord" between Rome and Armenia. A Case of Forgery from the Crusaders Period. – Orientalia Lovaniensia Analecta, 125. East and West in the Crusader States, Context-Contacts-Confrontations, III, edited by K. Ciggaar and H. Teule, Leuven, pp. 79–99.

Spinosa N., Pinto A., Valerio A. 2013, San Gregorio Armeno: storia, architettura, arte e tradizioni, Napoli, Fridericiana Editrice Universitaria, 306 p.

Spinosa N., Pinto A., Valerio A. 2013, San Gregorio Armeno Appendice Documentaria – Parte A, Napoli, Fridericiana Editrice Universitaria, 942 p.

Touring Club Italiano, Guida d'Italia – Napoli e dintorni, Milano, Touring Club Editore, 2001, 797 p.

Zekian B. L. 1990, Gli Armeni in Italia, Roma, De Luca edizioni d'arte, 188 p.

ИЗОБРАЖЕНИЯ «ВСТРЕЧИ» ГРИГОРИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЯ И ПАПЫ СИЛЬВЕСТРА ПЕРВОГО В ИСКУССТВЕ

ШОГАКАТ ДЕВРИКЯН

Резюме

Ключевые слова: Григорий Просветитель, папа Сильвестр Первый, царь Тиридат Третий, император Константин Первый, «Грамота о дружбе и согласии», принятие христианства, церковь Сан Грегорио Армено в Неаполе, Рим, Исфахан.

Легенда о встрече армянского царя Тиридата Третьего и святого Григория Просветителя с римским императором Константином Первым и папой Сильвестром Первым является неотъемлемой частью армяно-римской истории. На протяжении веков она обогащалась различными деталями, освятилась и была окончательно сформирована в киликийский период в «Грамоте о дружбе и согласии». Эта встреча, часто являлась предметом сомнений и многочисленных исследований, также была изображена в

различных произведениях искусства, включая миниатюры, настенные росписи, гравюры и иконы.

Художественный анализ и сравнение восьми изображений святого Григория и папы Сильвестра Первого выявляют их иконографическую общность и художественные особенности.

Шогакат Деврикан – аспирант, младший научный сотрудник отдела изобразительного искусства Института искусств НАН РА, младший научный сотрудник отдела средневекового искусства Матенадарана им. М. Машицоца. Научные интересы: армянское искусство позднего средневековья, художественное оформление первопечатных книг. Соавтор 1 книги и автор 10 статей. ORCID:0009-0007-8304-8227. devrikan@gmail.com

WORKS OF ART DEPICTING THE “MEETING” OF GREGORY THE ILLUMINATOR WITH POPE SYLVESTER I

SHOGHAKAT DEVRIKYAN

Summary

Keywords: Gregory the Illuminator, Pope Sylvester I, King Tiridates III, Emperor Constantine I, «Letter of Love and Concord», adoption of Christianity, Church San Gregorio Armeno in Naples, Rome, Isfahan.

The legend of the meeting of the King Tiridates III of Armenia, St. Gregory the Illuminator, Roman Emperor Constantine I, and Pope Sylvester I is an integral part of Armenian–Roman history. Over the centuries, it has been enriched with various details, sanctified, and completed during the Cilician period in the «Letter of Love and Concord». This event, often the subject of doubt and extensive studies, has also been depicted in various works of art, including miniatures, wall paintings, engravings, and icon paintings.

Artistic analysis and comparison of eight images of St. Gregory and Pope Sylvester the I reveal their iconographic commonality and artistic features.

Shoghakat Devrikan – Ph.D. Student, Junior Researcher at the Department of Fine Arts of the Institute of Arts, NAS RA. Junior Researcher at the Department of Medieval Art Studies at the Matenadaran after M.Mashtots. Scientific interests: Armenian late medieval art, artistic decoration of early printed books. Author of 10 articles and co-author of 1 book. ORCID:0009-0007-8304-8227. devrikan@gmail.com

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՄԻ ԽՈՒՄԲ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՎ ԹՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ*

ԳԱՐԵԳԻՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ դամբարան, կիմերական, վաղ երկաթի դարաշրջան, մշակույթ, զուգահեռներ, համաժամանակյա, թվագրություն, հեծյալ ռազմիկ, ուղեկցող գույք, կամ:

Նախաբան

Հայկական լեռնաշխարհում կիմերական մշակույթի առկայության փաստն այժմ կարելի է ապացուցված համարել: Մշակութային այդ համալիրներն առանձնացնելիս առաջնորդվել ենք տեսական այն դրույթով, որ մշակույթն առաջնություն ունի տիպի նկատմամբ¹: Հնագիտական հիշյալ համալիրներն առանձնացնելու համար ներմուծել ենք դրանք բնութագրող որոշակի հատկանիշներ, որոնց կիրառության շնորհիվ մեծացել է ուսումնասիրությամբ ստացված արդյունքների պատմական իրականությանը մոտ լինելու հավանականությունը²: Հայաստանի կիմերական դամբարաններն առանձնացնելու գործընթացը, սակայն, զերծ չէ դժվարություններից, քանի որ այդ խնդրում առաջացել է հակասական մի իրավիճակ: Պարզվում է, որ ակնհայտ կիմերական հատկանիշներով օժտված և ուսումնասիրողների կողմից մ. թ. ա. VIII դ. վերջ – VIII/VI դդ. թվագրվող հնագիտական մի շարք փակ համալիրների զուգահեռները հնարավոր է դիտել մ. թ. ա. II հազարամյակի վերջ – I հազարամյակի առաջին երկու-երեք դարերին կամ, ընդհանուր առմամբ, վաղ երկաթի դարաշրջանին վերագրվող դամբարանային համալիրներում: Հիշյալ համաժամանակյա հնագիտական փակ համալիրների միջև ժամանակազրական անհամապատասխանությունները վերացնելու նպատակով կներկայացնենք մինչ օրս ենթադրաբար վաղ համարվող այն դամբարանների թվագրության խնդիրները, որոնք կառուցվածքով, թաղման ծիսակարգով և գույքակազմով տիպաբանորեն համասեռ են կիմերական մշակույթը ներկայացնող դամբարանային համալիրներին:

* Ներկայացվել է 15. V. 2024 թ., գրախոսվել է 28. VI. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

¹ К л е й н. 1991, 121, 243, 244.

² Թ ու մ ա ն յ ա ն. 2022, 215:

Վաղ ժամանակաշրջանի վերագրված որոշ դամբարանների մշակութային պատկանելությունը պարզաբանումը

Շիրակավանի I դամբարանադաշտի մի խումբ դամբարաններ՝ № 11, 12, 13, 27, 29, 31, 32, 50, 53ա, 86, 100, 105, թվագրվել են մ. թ. ա. IX–VIII դդ.³: Հետաքրքիր է, որ դրանք՝ իրենց կառուցվածքով, թաղման ծիսակարգով և ուղեկցող գույքի կազմով, ընդհանուր առմամբ, էականորեն չեն տարբերվում նույն հուշարձանի № 67, 75, 120, 122, 123 դամբարաններից, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. VIII–VI դդ.⁴ և ունեն կիմերական թաղման համալիրներին բնորոշ մի շարք հատկանիշներ: Թաղման ծեսի առանձին բաղադրիչների վերլուծությամբ պարզվում է, որ վաղ ժամանակաշրջանին վերագրված այդ 12 դամբարանները նույնպես օժտված են որոշակի կիմերական հատկանիշներով: Այսպես, № 29 քարարկղի (առաջին խումբ կամ վաղ փուլ) հատակի երկու հատվածները գտնվել են տարբեր խորությունների վրա, իսկ նույն խմբի № 86 քարարկղը միջնապատով բաժանված է եղել երկու մասի: Բարձր հարթակի առկայությունն է փաստագրված նաև Շիրակավանի հեծյալ ռազմիկի (երկրորդ խումբ կամ ուշ փուլ) դամբարանում: Մարդկանց զոհաբերություններով են ուղեկցվել № 11, 12, 13, 86, 105 դամբարանների հիմնական թաղումները: Նույնը փաստագրվել է № 67 դամբարանում: Ձիեր են թաղվել № 11, 12, 27, 50, 86, 100 դամբարաններում: Նման իրավիճակ է առկա նաև № 67 ու 122, ինչպես նաև հեծյալ ռազմիկի դամբարանում: Վաղ ժամանակաշրջանին վերագրված 9 դամբարաններում, ինչպես և կիմերական հատկանիշներով № 67, 122 և հեծյալ ռազմիկի դամբարանին համալիրներում, գտնվել են ձիասարքի տարբեր բաղադրիչներ՝ լկամներ, այտաճաններ, ճակատանոցներ (մասնավորապես՝ եռաշրջան կախիկներ, որոնց Լ. Աբրահամյանն անվանում է «տապաբացուլ»⁵), զարդակոճակներ, պրկաձողեր և այլն: Բրոնզե պոչուկավոր նետապալներ են հայտնաբերվել ինչպես վաղ փուլի 9 դամբարաններում, այնպես էլ ուշ փուլին պատկանող հեծյալ ռազմիկի դամբարանում: Սրոցաքարեր են ի հայտ եկել վաղ փուլին վերագրված № 12 և ուշ փուլի № 123 դամբարաններում: Մատնեքներով զարդաբանված միականթ գավաթներ են հայտնաբերվել առաջին խմբի № 32, 53ա, 100 և երկրորդ խմբի № 123 ու հեծյալ ռազմիկի դամբարաններում: Փքուն իրանով երկկանթ սափորներ են առկա վաղ փուլի № 11, 29, 105 և ուշ փուլի № 122 ու № 123 թաղումներում: Ներծկված ապարանջաններ են գտնվել վաղ փուլի № 27, 31, 86 և ուշ փուլի № 75 դամբարաններում, զարդախողովակներ՝ № 53ա և № 122 դամբարաններում: Առաջին խմբի № 105 դամբարանի խեցանոթներն ու պերճանքի առարկաները (նկ. 1) նմանություն են դրսևորում երկրորդ խմբում ներառված № 122 դամբարանի

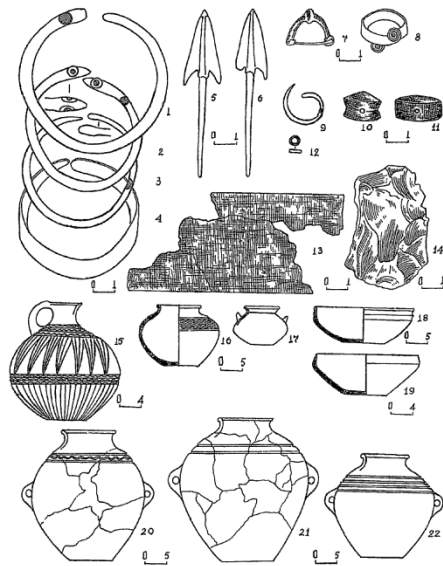
³ Թորոսյան, Խնկիկյան, Պետրոսյան. 2002, 97–115:

⁴ Թորոսյան, Խնկիկյան, Պետրոսյան. 2002, 128–135: Համեմատաբար ուշ թվագրություն ունեցող այս խմբի հետ կքննարկենք նաև Շիրակավանի հեծյալ ռազմիկի դամբարանը, որը հայտնաբերվել է 2015 թ. և թվագրվել մ. թ. ա. VII–VI դդ. (տե՛ս Khudaverdyan, Khachatryan, Eganyan. 2016, 49–52, fig. 2, 3; Khudaverdyan, Khachatryan, Eganyan. 2017, 52, 53; Худавердян, Хачатрян, Еганян. 2018, 218):

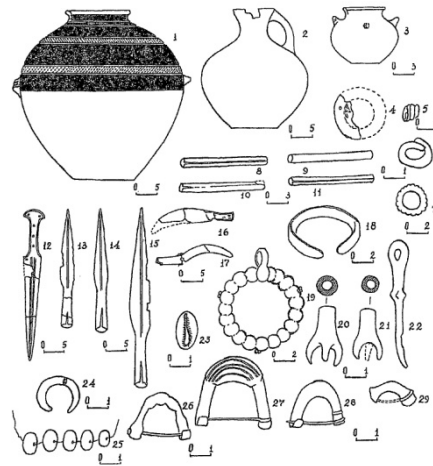
⁵ Աբրահամյան. 2004: Հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված հիշյալ առարկաներին նվիրված ուսումնասիրությունները քննարկվել և ընդհանրացվել են հոդվածում (տե՛ս Avetisyan, Dan, Petrosyan. 2018, 27–63):

Համապատասխան իրերին (նկ. 2): Բերված օրինակները, որոնք կարելի է դեռ երկար շարունակել, վերաբերում են նույն դամբանադաշտի երկու տարբեր ժամանակագրական փուլերի վերագրվող դամբարաններին, սակայն առաջընթացները տեղին են նաև Շիրակի այլ դամբանախմբերի համար (Քելթի, Սարապատ, Գուսանագյուղ և այլն)⁶:

Այսպիսով, վաղ երկաթի դարաշրջանին վերագրվող Շիրակավանի հիշյալ դամբարաններն իրենց զուգահեռներն ունեն երկաթի լայն յուրացման դարաշրջանին պատկանող բազմաթիվ այլ դամբանախմբերում: Քանի որ անխաթար փակ համալիրի համար թվագրող կովան կարող են հանդիսանալ միայն ուշ ժամանակագրություն ունեցող իրողությունները կամ առարկաները, ուստի մ. թ. ա. IX–VIII դդ. վերագրվող Շիրակավանի դամբարանները ճիշտ կլինի թվագրել մ. թ. ա. VIII դ. վերջ – VII դ. առաջին կեսով:

Նկ. 1. Շիրակավանի № 105
դամբարանի ուղեկցող գույքը
(ըստ Թ ո Ր Ո Ս Յ Ա Ն Լ Ա Յ Լ Ք.
2002, աղ. LXXVI):

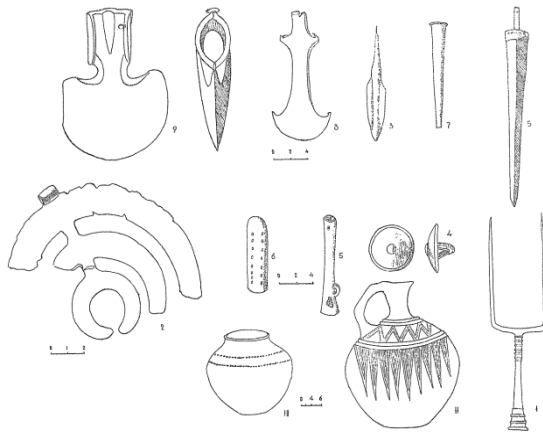
Նկ. 2. Շիրակավանի № 122 դամ-
բարանի ուղեկցող գույքը (ըստ
Թ ո Ր Ո Ս Յ Ա Ն Լ Ա Յ Լ Ք.
2002, աղ. LXXXIII):

Խնդրո առարկա դամբանային համալիրներից մեկը պատահականորեն հայտնաբերվել է Շիրակի մարզի Արթիկի ենթաշրջանի Վարդաքար գյուղում (նկ. 3): Հետազոտելով խաթարված դամբարանը՝ Տ. Խաչատրյանն առկա գտածոների հիման վրա այն թվագրել է մ. թ. ա. II–I հազարամյակների սահմանագծով: Հ. Մարտիրոսյանը փաստացի համաձայնվել է նրա հետ՝ դամբարանը

⁶ Tumanyan. 2017, 198.

⁷ Х а ч а т р я н. 1961, 69.

թվագրելով մ. թ. ա. XI դ. վերջ – X դ.⁸: Հետագայում Տ. Խաչատրյանն ավելի վաղ է դարձրել նախկինում առաջարկված ժամանակագրությունն ու Վարդաքարի խաթարված դամբարանը թվագրել է մ. թ. ա. XII–XI դդ.⁹: Մինչդեռ հաշվի առնելով այսօրվա պատկերացումները՝ բերվող զուգահեռներից այլ եզրակացություն կարելի է հանգել: Որպես Վարդաքարի դամբարանում հայտնաբերված զարդակոճակի և եռաշրջան կախիկների զուգահեռներ բերվում են

Նկ. 3. Վարդաքարի դամբարանի ուղեկցող գույքը (ըստ Мартиросян. 1964, таб. XVI):

Տոլորսի համապատասխան արտեֆակտները, իսկ սևանյան տիպի դաշույնի ու միականթ սափորի նմանակները փնտրվում են Աստղաձորի հավաքածուներում¹⁰: Հ. Մարտիրոսյանը Վարդաքար–Տոլորս առաջադրումների շրջանակում քննարկում է նաև բրոնզե պոչուկավոր նետասլաքները, իսկ որպես երկժանու զուգահեռ՝ Սևանի ավազանի և Լոռու հուշարձաններում ի հայտ եկած նմանօրինակ իրերի հետ, նշում է նաև Գյումրիի օրինակը¹¹:

Այժմ հնարավորություն է ստեղծվել Վարդաքարի համալիրի զուգահեռներն ամբողջությամբ նախևառաջ փնտրել Շիրակում: Բավական է ասել, որ ձիու ճակատանոց հանդիսացող եռաշրջան կախիկները բազմիցս հանդիպում են Շիրակի կիմերական հատկանիշներով դամբարաններում (Սպանդարյանի № 2, Շիրակավանի № 11, 12, 27, 29, 31, 32, 50, 100): Ինչ վերաբերում է հարթ տապարին, ապա դրա «կրկնօրինակները» հայտնի են Գյումրիից¹² ու Շիրակավանի առաջին դամբարանադաշտից¹³: Տ. Խաչատրյանը, որպես հարթ տապարի զուգահեռի հայտնաբերման վայր, նշում է փոքրասիական Օրդոն¹⁴: Վարդաքարի սակրին նմանվող օրինակների ձուլման կաղապար հայտնաբերվել է Գյումրիում¹⁵: Հիշյալ սակրի զուգահեռները Հ. Մարտիրոսյանը խորաթափանցորեն դիտում է Փոքր Ասիայի հնագիտական «գանձերում»¹⁶: Հետաքրքիր է նաև, որ Վարդաքարի բրոնզե դուրը Տ. Խաչատրյանը համադրում է Կիսլո-

⁸ Мартиросян. 1964, 157.

⁹ Хачатрян. 1975, 16.

¹⁰ Хачатрян. 1961, 62, 66–68.

¹¹ Мартиросян. 1964, 157.

¹² Мартиросян. 1954, 113, рис. 46, 3, 4.

¹³ Թ ո Ր ո ս յ ա ն, Խ ն կ ի կ յ ա ն, Պ ե տ Ր ո ս յ ա ն. 2002, 154, աղ. LX, 14:

¹⁴ Хачатрян. 1961, 59.

¹⁵ Хачатрян. 1961, 55.

¹⁶ Мартиросян. 1964, 159.

վողսկի ու Պյատիգորսկի դամբանաբլուրներում գտնված նմուշներին¹⁷: «Սևանյան» տիպի բրոնզե դաշույնն իր զուգահեռն ունի Շիրակավանի առաջին դամբանադաշտի գույքակազմում: Զիասարքի մաս կազմող սեզմենտաձև կոճակի նմանները հանդիպում են Ոսկեհասկի¹⁸ № 2, 7, Շիրակավանի¹⁹ № 11, 12, 27, 31, 50, 53ա և մ. թ. ա. VIII դարավերջ – VII դ. առաջին կեսով թվագրվող այլ դամբարաններում: Շիրակի մի խումբ դամբարաններում դրանք համատեղվում են եռաշրջան կախիկների ու «սևանյան» տիպի դաշույնների հետ:

Բրոնզե պոչուկավոր նետասլաքները նույնպես խիստ տարածված են Շիրակի կիմերական հատկանիշներով դամբանադաշտերում: Տ. Խաչատրյանը նշում է, որ Վարդաքարի նեղվիզ միակամիթ սափորի տիպի խեցանոթները լայն տարածում են գտնում ուրարտական ժամանակաշրջանում, իսկ խոհանոցային կճուճը կարող էր կիրառություն գտնել երկաթի լայն յուրացման դարաշրջանում²⁰: Այդ դեպքում անհասկանալի է, թե քննարկվող դամբարանը թվագրելիս ինչո՞ւ չի կիրառվել հնագիտությունը հայտնի այն սկզբունքը, որ փակ համալիրների համար կարող են թվագրող հանդիսանալ ուշ ժամանակաշրջանում ունեցող առարկաները կամ իրողությունները: Փորձել ենք նաև ապացուցել, որ Տոլորսի, Աստղածորի ու դրանց համաժամանակյա մյուս համալիրները, որոնց հետ առադրվել է քննարկվող դամբարանը, այսօր կարելի է թվագրել մ. թ. ա. VII–VI դդ. երրորդ քառորդով²¹: Կարծում ենք՝ Վարդաքարի դամբարանը, որտեղ նշանավոր հեծյալ է թաղվել, կարելի է թվագրել մ. թ. ա. VIII դ. վերջ – VII դ. առաջին կեսով:

Սպանդարյանի (նախկին՝ Կուլիճյանի) դամբարաններից մեկը՝ հայտնաբերված ուղեկցող գույքի հիման վրա, վերագրվել է մ. թ. ա. 1100–900 թթ., այսինքն՝ մ. թ. ա. XI–X դդ.: Ուղեկցող գույքի կազմում փքուն իրանով երկկամիթ սափորների առկայությունը հանգամանքը հիմք է տվել Գ. Արեշյանին խեցանոթների այդ տիպը մատնանշել նաև Արթիկի № 48 և № 89 կատակոմբներում, որոնք, նրա կարծիքով, պետք է թվագրել մ. թ. ա. XII դ., չբացատրելով այդ ժամանակաշրջանի «աննշան հնացման հնարավորությունը»: Քննարկվող դամբարանում հայտնաբերվել է նաև լկամ, որի երկու մասերն իրար են կապվել կաշվի օգնությամբ²²: Արթիկի № 218 դամբարանում նույնպես հայտնաբերվել է կաշվով իրար կապվող ոլորուն ձողերով երկմաս մի իր: Եթե այդ առարկան, իրոք, լկամ է, ինչպես կարծում են հայ հետազոտողները²³, ապա հիշյալ դամբարանում հեծյալ է թաղվել: Տ. Խաչատրյանը տվյալ արտեֆակտի

¹⁷ Հ. Մարտիրոսյանի և Տ. Խաչատրյանի ուսումնասիրությունները հուշում են, որ Վարդաքարի դամբարանը մշակութային առնչություններ է դրսևորում Հյուսիսային Կովկասի ու Փոքր Ասիայի քոչվորական համալիրների հետ, որոնք, հավանաբար, պատկանել են կիմերական մշակույթին:

¹⁸ Петросян. 1989, таб. 65, 9, 69, 15.

¹⁹ Թ ո ռ ո ս յ ա ն, Խ ն կ ի կ յ ա ն, Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. 2002, աղ. LXVI, LXVII, LXXI, LXXI, LXXIII:

²⁰ Хачатрян. 1961, 68, 69.

²¹ Туманян. 2019, 29, 32.

²² Арешян. 1974, 195–198, рис. 2.

²³ Арешян. 1974, 198; Хачатрян. 1975, 236–237; Хачатрян. 1979, 51, 199.

զուգահեռները տեսնում է հարավարևելյան Եվրոպայի տափաստաններում Կոստրոմսկայա ավանի մոտ գտնվող «I Ռազմեննի» դամբարանաբլրի լկամների խմբում²⁴։ Կուբանյան հիշյալ դամբարանաբլուրը թվագրվել է մ. թ. ա. VIII–VII դդ.²⁵։ Ա. Իվանչիկը համաձայն է Տ. Խաչատրյանի հետ։ Նա կասկածի տակ է դնում քննարկվող առարկայի լկամ լինելու իրողությունը և համարում է, որ հայ հնագետի կողմից որպես զուգահեռ բերված կուբանյան լկամները կապ չունեն Արթիկի № 218 դամբարանի հիշյալ իրի հետ²⁶։ Մյուս կողմից, Ա. Իվանչիկն ընդունում է Տ. Խաչատրյանի իրավացիությունը, երբ վերջինս քննարկվող իրի անալոգիան փնտրում է Գյումրիի № 8 սալարկղում, որը Հ. Մարտիրոսյանը վերագրել է երկաթի լայն յուրացման դարաշրջանին²⁷։ Այստեղ էական է նշված վերջին հանգամանքը, որը հիմք է տալիս Արթիկի № 218 կատակոմբը թվագրել մ. թ. ա. VIII դարավերջ – VII դ. սկզբով²⁸։ Ի դեպ, Տ. Խաչատրյանը կարծում էր, որ Սպանդարյանի հիշյալ դամբարանը կապակցվում է Արթիկի III խմբի և Գյումրիի այն համալիրներին, որոնք վերագրվում են մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբնական դարերին²⁹։

Անդրադառնալով ուռուցիկ իրանով երկկանթ սափորներին՝ հավելենք, որ նման տիպի խեցանոթներ հայտնաբերվել են նաև Արթիկի № 218, 221, 223, 420 կատակոմբներում³⁰։ Սպանդարյանի քննարկվող դամբարանում փքուն իրանով երկկանթ սափորները համատեղվում են օղակաձև կանթով նեղվող սափորի հետ, ճիշտ նույն կերպ՝ ինչպես Գյումրիի № 8 սալարկղում³¹ ու Արթիկի № 223 կատակոմբում³², որտեղ առկա են նաև երկաթի լայն յուրացման դարաշրջանի համալիրներին բնորոշ բրոնզե երկծալ և երկաթե մեկական ապարանջան։ Կարծում ենք, ասվածը բավարար է հիմնավորելու, որ Սպանդարյանի կիմերական հատկանիշներով դամբարանը կարելի է թվագրել մ. թ. ա. VIII դ. վերջ – VII դ. սկզբով։

Մի խումբ դամբարանների թվագրության վերանայման անհրաժեշտությունը՝ կապված դրանց մշակութային նոր մեկնաբանման հետ

Արթիկի ենթաշրջանի Մանթաշի № 3 դամբարանը թվագրվել է մ. թ. ա. XII դարավերջ – XI դարով³³։ Ննջեցյալի կմախքի բացակայությունը, զոհաբեր-

²⁴ Хачатрян. 1975, 237.

²⁵ Иессен. 1953, 81–82.

²⁶ Ivantchik. 2001, 160.

²⁷ Мартиросян. 1954, 110–112; Мартиросян. 1964, 283–284.

²⁸ Երկմաս լկամ է առկա նաև Գետաբեկի № 56 դամբարանում։ Ա. Իվանովսկու կարծիքով՝ վերջինիս երկու մասերի եզրային փոքրիկ օղակներն իրար են կապվել կաշվի օգնությամբ. տե՛ս Ивановский. 1911, 128, таб. VII, 3, 6.

²⁹ Хачатрян. 1975, 23–24.

³⁰ Хачатрян. 1975, 236, рис. 150; Хачатрян. 1979, 199. Բերված մի քանի օրինակները միտումնավոր ընտրվել են միայն Արթիկի III խմբի դամբարաններից։ Հիշյալ տիպի երկաթեդարյան խեցանոթների հավաքածուն, իրականում, խիստ բազմաքանակ է։

³¹ Мартиросян. 1954, 109, рис. 44, 2, 5.

³² Хачатрян. 1975, 240, 241, рис. 153, 154; Хачатрян. 1979, 202–203.

³³ Badalyan, Avetisyan. 2007, 209.

ված ձիու ոսկորի առկայությունը և ուղեկցող գույքի քննարկումը ցույց են տալիս, որ գործ ունենք հեծյալ ռազմիկի հուշադամբանի հետ, որտեղ ենթադրվում է դիակի անհասանելիությունը: Դատելով ուղեկցող գույքից՝ ռազմիկը գինված է եղել դաշույնով, գուրզով ու նետերով: Ըստ որում՝ նետապալքներից մեկը համարվում է սկյութական տիպի, որը հուշում է ենթադրյալ հեծյալ ռազմիկը կարող էր գինված լինել բաղադրյալ փոքր աղեղով: Ավելի ճշգրիտ կլիներ հավաստել, որ քննարկվող երկաթե այդ գինատեսակը պատկանում է նետապալքների կիմերական կամ «վաղսկյութական» տիպին, որի գուգահեռներն առկա են պատմական Գամիրքի (Մաշատհյուս) և Ծովքի (Նորչունթեփե) հնագիտական հուշարձաններում³⁴: Թեև երկաթե կիմերական նետապալքը հայտնաբերվել է դամբանաթմբի լիցքի պեղումներով, այնուամենայնիվ, այն օրգանապես կապված է ողջ համալիրի հետ, որը կիմերական ակնհայտ հատկանիշներ ունի: Հայտնի է, որ կիմերական թաղման ծեսում հանդիպում են դամբանային երկխուց համալիրներ: Եթե դամբարանի կառուցվածքում նույնիսկ կոր պատի առկայությունը հաշվի չառնենք, ապա այստեղ համատեղվում են բուն կիմերական հատկանիշներից / մարկերներից առնվազն երկուսը՝ ձիու գոհաբերությունը և կիմերական / «վաղսկյութական» տիպի երկաթե նետապալքի առկայությունը: Սրանց անհրաժեշտ է հավելել կիմերական թաղումների համար սովորական որոշ իրերի՝ դաշույնի ու գուրզի, ինչպես նաև միականթ գավաթի և մատնեքավոր խեցանոթի առկայությունը: Թվարկված վերջին երկու խեցանոթների միացյալ հատկանիշներն ասես համատեղվում են Շիրակավանում 2015 թ. հայտնաբերված հեծյալ ռազմիկի դամբարանի մատնեքավոր միականթ գավաթի նկարագրում: Հիմքում ուղղանկյուն փորվածքով վանակատե նետապալքները և ուլունքների նմանատիպ հավաքածոները նույնպես խորթ չեն կիմերական թաղման համալիրներին:

Կան մի շարք այլ դամբարաններ, որոնց մշակութային պատկանելության ճշգրտման և, ըստ այդմ՝ թվագրության վերանայման հարցերը վաղուց են հասունացել՝ կապված վերջին տասնամյակների հնագիտական հայտնագործությունների ու պատմահնագիտական հիմնախնդիրների վերաիմաստավորման հետ: Օրինակ՝ Գյումրիի «Կազաչի պոստ» տեղանքում Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի կողմից 1931 թ. հայտնաբերված № 4 դամբարանը Հ. Մարտիրոսյանը թվագրել է մ. թ. ա. VIII դարով՝ այն վերագրելով «վաղուրարտական ժամանակաշրջանի տեղական մշակույթին»³⁵: Մինչդեռ դրանից դեռևս մեկ տասնամյակ առաջ նա նշել էր քննարկվող համալիրում հայտնաբերված արտեֆակտների նմանությունը Գյումրիի № 10 դամբարանի թաղման գույքին, որը, իր իսկ կարծիքով, վերագրվում է քիչ ավելի ուշ ժամանակաշրջանի՝ մ. թ. ա. VII–VI դդ.³⁶: Քանի որ Հ. Մարտիրոսյանի առավել վաղ դիտարկումները հիշյալ երկու դամբարանների ուղեկցող գույքի նմանության վերաբերյալ այսօր էլ ընդունելի են, ուստի պետք է հրաժարվել «Կազաչի պոստ» տեղանքի № 4 դամբարանը վաղուրարտական ժամանակաշրջան

³⁴ Ivantchik. 2001, 65–68, Abb. 28, 45, 50, 30, 5; Dönmez. 2007, 61; Tsetskhladze. 2011, 116.

³⁵ Мартиросян. 1964, 211.

³⁶ Мартиросян. 1954, 114.

նով թվագրելու միտումից: Այսօրվա պատկերացումներով Գյումրիի քննարկվող դամբարաններում նկատելի են ոչ տեղական (կիմերական) հատկանիշներ: Հավանաբար, այդ թաղման համալիրները կարելի վերագրել մ. թ. ա. VII դ.:

Ոսկեհասկի կատակոմբները՝ համախմբությամբ, թվագրվել են մ. թ. ա. IX–VIII դդ.³⁷: Ընդունելի պետք է համարել Հ. Մարտիրոսյանի այն տեսակետը, որ թաղման նմանատեսակ կառույցները Հայաստանի համար բնորոշ չեն³⁸: Մասնավորապես, Ոսկեհասկի № 7 կատակոմբում փաստագրվել է թրծակավե շարժական կրակարանի առկայությունը, որը հազվադեպ երևույթ է Հայաստանի խեցեղեն հավաքածուների համար: Միևնույն ժամանակ, Ոսկեհասկի № 2, 4–7 կատակոմբներում հայտնաբերվել են մակույկաձև մշակված սալաքար/դիակալներ, որոնց գուգահեռները հանդիպում են Շիրակավանի № 67 կիմերական ու Կարճաղբյուրի № 23 սկյութական հատկանիշներով դամբարաններում: Այս վերջինները համապատասխանաբար թվագրվել են մ. թ. ա. VII–VI դդ. և մ. թ. ա. VI դ. երկրորդ կեսով³⁹: Կարծում ենք, Շիրակավանի № 67 դամբարանը կարելի է թվագրել մ. թ. ա. VIII դ. վերջ – VII դդ. առաջին կեսով: Այսպիսով, նպատակահարմար ենք գտնում նաև վերաթվագրել Ոսկեհասկի կատակոմբները մ. թ. ա. VII դ.:

Վերջին մեկուկես տասնամյակում Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան համարված հնագիտական որոշ համալիրները փոքր-ինչ «երիտասարդացնելու» միտում է նկատվում, որը իրավացի ենք համարում: Այսպես, Թալինի № 61 դամբարանը նախապես համարվել է ուշբրոնզեդարյան այն դամբարանների հետ, որոնք թվագրվում են մ. թ. ա. XIII–XII դդ.⁴⁰: Կարճ ժամանակ անց այն վերագրվել է վաղ երկաթի դարաշրջանին ու թվագրվել մ. թ. ա. XII դ. առաջին կեսով⁴¹: Քանի որ № 61 դամբարանը համարվում է ամենահինը վաղ երկաթեդարյան դամբարանների շարքում, ուստի այդ խմբի մյուս դամբարանների համար ևս ժամանակագրական փոփոխությունների կարիք է առաջանում: Դրանք համապատասխանորեն պետք է վերաթվագրվեն ավելի ուշ ժամանակաշրջանով:

Վաղ երկաթի դարաշրջանին վերագրվող Հայկական լեռնաշխարհի որոշ դամբարանների «երիտասարդացման» անհրաժեշտությունը նշել են այլ հեղինակներ ևս: Սակայն նրանցից ոմանք հանգել են հակառակ ծայրահեղության՝ ենթադրելով, որ Հարավային Կովկասում բրոնզի ու երկաթի դարերի սահմանաբաժանը մ. թ. ա. VII դարն է (Ա. Տերենովսկին⁴², Յու. Վորոնով⁴³, Մ. Պոգրեբով⁴⁴, Ե. Չերնենկո և Ս. Մախորտիխ⁴⁵): Այդ սխալ հայեցակետի պատճառներից մեկն այն է, որ հիշյալ ուսումնասիրողները հաշվի չեն առել մեր տարա-

³⁷ Петросян. 1989, 77.

³⁸ Մարտիրոսյան. 1969, 23, Թոմասյան. 2003, 182:

³⁹ Խնկիկյան. 1999, 20–22, Թորոսյան, Խնկիկյան, Պետրոսյան. 2002, 128, Ենգիբարյան. 2014, 18:

⁴⁰ Ավետիսյան, Ավետիսյան. 2006, 53:

⁴¹ Badalyan, Avetisyan. 2007, 252, 254.

⁴² Тереножкин. 1971, 80–83.

⁴³ Воронов. 1980, 218.

⁴⁴ Погребова. 2011, 208.

⁴⁵ Черненко, Махортых. 1986, 226.

ծաշրջանում բերովի մշակույթների, մասնավորապես՝ կիմերական մշակույթի առկայությունը: Շփոթություն պատճառ են հանդիսանում Հարավային Կովկասի հնագիտական այն խառը համալիրները, որոնցում բրոնզե զինատեսակներ են հայտնաբերվում: Այսրկովկասում կիմերական բերովի հնագիտական համալիրների կամ մշակութային առանձին իրողությունների անտեսումը հետազոտողներին կհանգեցնի հակասություն: Նրանք ստիպված պիտի լինեն ընդունել, որ պետական կազմավորումների կամ երկաթի լայն տարածման դարաշրջանում մ. թ. ա. VIII դ. վերջ – VII դ., Հայկական լեռնաշխարհում միաժամանակ շարունակում էր գոյատևել նաև ուշ բրոնզի դարաշրջանը: Նման մի հակասական իրավիճակ էլ դիտվում է հարևան տարածաշրջանում: Բ. Կուֆտինը նկատել է, որ Վրաստանում հայտնաբերված կոլխիդա–կոբանյան տիպի բրոնզե մի շարք զինատեսակներ պետք է վերագրել մ. թ. ա. VII դ.: Երկաթե զենքերի առկայության պայմաններում բրոնզե զինատեսակների արտադրությունը շարունակելու հանգամանքը գիտնականը փորձում է հիմնավորել տվյալ տարածքում պղնձի հումքի առատությունը⁴⁶: Կարծում ենք՝ բերված փաստարկով հնարավոր է հիմնավորել անմրցունակ զենքի արտադրությունը:

Եզրակացություն

Հայաստանի վաղ երկաթի դարաշրջանին վերագրված մի շարք դամբարանների մշակութային պատկանելության և թվագրության խնդիրների քննարկումից կարելի է եզրակացնել, որ դրանք հրատապ լուծում են պահանջում: Հնագիտական համալիրը թվագրելիս առանձին առարկաների զուգահեռները փնտրելու տարածված սովորությունը հեռանկար չունի: Այդ սկզբունքին հետևելով լավագույն դեպքում հնարավոր կլինի պարզել տվյալ դամբանային համալիրի կազմավորման ժամանակագրական միջակայքը, բայց ոչ մշակութային պատկանելությունը: Բերված օրինակները ցույց են տալիս, որ տիպաբանության վրա հիմնված ցանկացած հարաբերական թվագրություն ճշգրտման կարիք կունենա, քանի դեռ քննարկվող տարածաշրջանում չեն սահմանազատվել տվյալ դարաշրջանի հնագիտական մշակույթները: Բացի այդ՝ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ անխաթար փակ համալիրների համար պետք է թվագրող հանդիսանան ուշ ժամանակագրություն ունեցող իրողությունները կամ առարկաները:

Առաջնորդվելով այն հիմնադրույթով, որ մշակութային տիպեր ստանալու համար հարկավոր է ելնել կոնկրետ հնագիտական մշակույթից՝ փորձել ենք առանձնացնել կիմերական հատկանիշներով որոշ փակ համալիրներ: Մեր ընտրանքի մեջ են ներառվել Շիրակավանի, Վարդաքարի, Սպանդարյանի, Մանթաշի, Գյումրիի, Ոսկեհասկի և այլ դամբանադաշտերի մի խումբ դամբարաններ, որոնց մշակութային պատկանելությունը հուշում է դրանք քիչ ավելի ուշ ժամանակաշրջանով թվագրելու անհրաժեշտությունը: Այսպիսով, Շիրակի քննարկվող դամբարանները՝ համախմբությամբ, կարելի է թվագրել մ. թ. ա. VIII դարավերջ – VII դարով:

⁴⁶ К у ф т и н. 1944, 68.

Գարեգին Թումանյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վաղ Հնագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական լեռնաշխարհի բրոնզ-երկաթեդարյան հնագիտական մշակույթներ, թաղման ծես, կիմերական հնագիտական մշակույթ, մշակութային փոխառնչություններ: Հեղինակ է 5 գրքի և 68 հոդվածի: ORCID:0000-0002-6696-0093. gstumanyan@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Լ. Հ. 2004, «Տապարացուլը» լաբիրինթոսում. բրոնզիդարյան մի հորինվածքի պարզաբանման շուրջ. – Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը. Հանրապետական վեցերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, էջ 12–14:

Ավետիսյան Հ. Գ., Ավետիսյան Պ. Ս. 2006, Արարատյան դաշտի մշակույթը մ. թ. ա. XI–VI դարերում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 396 էջ:

Ենգիբարյան Ն. Գ. 2014, Սևանի ավազանի մշակույթը մ. թ. ա. VIII–VI դդ. (ըստ դամբարանային համալիրների): «Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 27 էջ:

Թորոսյան Ռ. Ս., Խնկիկյան Օ. Ս., Պետրոսյան Լ. Ա. 2002, Հին Շիրակական, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 259 էջ:

Թումանյան Գ. 2003, Հայաստանի ուշբրոնզեդարյան դամբարանների կառուցվածքը. – ՊԲՀ, № 1, էջ 166–185:

Թումանյան Գ. 2022, Հայկական լեռնաշխարհում կիմերական մշակույթի ուսումնասիրության արդի վիճակը և հեռանկարները. – ՊԲՀ, № 1, էջ 210–223:

Խնկիկյան Օ. 1999, Շիրակականի մ. թ. ա. VII–VI դարերի դամբարանները. – Գիտական աշխատություններ, II, Գյումրի, «Գիտություն» հրատ., էջ 20–31:

Մարտիրոսյան Հ. Ա. 1969, Ուշբրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 72 էջ:

Арешян Г. Е. 1974, О раннем этапе освоения железа в Армении и на Южном Кавказе. – ИФЖ, № 3, с. 192–212.

Воронов Ю. Н. 1980, О хронологических связях киммерийско-скифской и колхидской культур. – Скифия и Кавказ. Ред. А. Н. Тереножкин. Киев, «Наукова думка», с. 200–218.

Ивановский А. А. 1911, По Закавказью. – Материалы по археологии Кавказа, вып. VI. М., Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 194 с.

Иессен А. А. 1953, К вопросу о памятниках VIII–VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР (Новочеркасский клад 1939 г.). – «Советская археология» (М.), XVIII, с. 49–110.

Клейн Л. С. 1991, Археологическая типология. Л., Изд. АН СССР, 448 с.

Куфтин Б. А. 1944, Урартский колумбарий у подошвы Арарата и куро-аракский энеолит. – «Вестник Государственного музея Грузии» (Тбилиси), т. XIII–B, с. 1–171.

Мартirosyan A. A. 1954, О древнем поселении и могильнике близ Ленинакана. – «Краткие сообщения Института истории материальной культуры» (М.), вып. 55, с. 106–116.

Мартirosyan A. A. 1964, Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, Изд. АН АрмССР, 312 с.

Петросян Л. А. 1989, Раскопки памятников Кети и Воскеаска. Ереван, Изд. АН АрмССР, 125 с.

Погребова М. 2011, Особенности конских захоронений и конского убора в памятниках VIII – первой половины VII вв. до н.э. правобережья Куры. – Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Ред. Г. Гамбашидзе. Тбилиси, «Меридиани», с. 208–210.

Тереножкин А. И. 1971, Дата мингечаурских удил. – «Советская археология» (М.), № 4, с. 71–84.

Туманян Г. С. 2019, К вопросу о датировке погребений железного века Армении. – «Российская археология» (М.), № 3, с. 26–39.

Хачатрян Т. С. 1961, Комплекс бронзовых предметов из селения Вардакар. – «Известия общественных наук» АН АрмССР, № 3, с. 55–70.

Хачатрян Т. С. 1975, Древняя культура Ширака. Ереван, Изд. Ереванского университета, 278 с.

Хачатрян Т. С. 1979, Артикский некрополь: Каталог. Ереван, Изд. Ереванского университета, 403 с.

Худавердян А., Хачатрян А., Егнян Л. 2018, История жизни и смерти всадника из памятника Ширакаван (По данным физической антропологии). – По ту сторону Арагаца. Археологические исследования посвященные памяти Т. Хачатряна. Ред. А. Аветисян. Ереван, «Наука», с. 218–224.

Черненко Е. В., Махортых С. В. 1986, Рецензия на кн.: «С.А. Есаян, М.Н. Погребова. Скифские памятники Закавказья. М., 1985». – ИФЖ, № 4, с. 225–229.

Avetisyan P., Dan R., Petrosyan A. 2018, Axes, labyrinths and astral symbols: bronze pendants and pins from the Armenian Highlands. – “Ancient West & East”, vol. 17, pp. 27–63.

Badalyan R., Avetisyan P. 2007, Bronze and Early Iron Age archaeological sites in Armenia, I. Oxford, Archaeopress, 319 p.

Dönmez Ş. 2007, Sinop Province during the Iron Age in the light of new research. – “Anatolia Antiqua” (Istanbul), XV, pp. 59–65.

Ivantchik A. I. 2001, Kimmerier und Skythen. M., Paleograph–Press, 324 S.

Khudaverdyan A., Khachatryan H., Eganyan L. 2016, Multiple trauma in a horse rider from the Late Iron Age cemetery at Shirakavan, Armenia. – “Bioarchaeology of the Near East” (Warsaw), № 10, pp. 47–68.

Khudaverdyan A. Yu., Khachatryan H. H., Eganyan L. G. 2017, The human skeleton from the Late Iron Age burial of Shirakavan (Armenia): a case study. – “Bulletin of the International Association for Paleodontology” (Zagreb), vol. 11, № 2, pp. 51–61.

Tsetsckhladze G. R. 2011, The Scythians: Three essays, in G. Tsetsckhladze (ed.). The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the first millennium BC. Leuven–Paris–Walpole, Peeters, pp. 95–139.

Tumanyan G. S. 2017, Cimmerian and Scythian funerary rituals in the South Caucasus. – “Near Eastern Archaeology” (Chicago), Vol. 80, № 3, pp. 196–201.

НОВАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ КУЛЬТУРНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ И
ДАТИРОВКА ГРУППЫ ДРЕВНЕЙШИХ ПОГРЕБЕНИЙ АРМЕНИИ

ГАРЕГИН ТУМАНЯН

Резюме

Ключевые слова: погребение, киммерийский, ранний железный век, культура, параллели, синхронный, датировка, воин-всадник, сопутствующий материал, удила.

Из обсуждения проблем культурной принадлежности и датировки ряда погребений, прежде отнесенных к раннему железному веку Армении, можно сделать вывод, что они требуют актуального решения. При датировке археологического комплекса распространенная практика отыскания параллелей отдельных предметов не имеет перспективы. Следуя этому принципу, в лучшем случае можно выяснить временной интервал образования данного археологического комплекса, а не его культурную принадлежность. Приведенные примеры показывают, что основанная на типологии любая относительная хронология будет нуждаться в уточнении, пока в обсуждаемом регионе не разделены археологические культуры данной эпохи. Кроме того, нужно иметь в виду, что для неповрежденных закрытых комплексов датирующими должны быть факты или предметы, имеющие позднюю хронологию.

При выделении некоторых закрытых комплексов: с киммерийскими признаками принят за основу тезис, который гласит: чтобы опознать культурные типы, нужно исходить из конкретной археологической культуры. Культурная принадлежность включенных в выборку групп погребений из Ширикавана, Вардакара, Спандаряна, Манташа, Гюмри, Воскеаска и других могильников наводит на мысль о необходимости датировать их немного более поздним периодом. Таким образом, рассматриваемые погребения Ширика, в совокупности, могут быть датированы концом VIII – VII в. до н. э.

Гарегин Туманян – д. и. н., старший научный сотрудник отдела ранней археологии Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: археологическая культура эпох бронзы и железа Армянского нагорья, погребальный обряд, киммерийская археологическая культура, культурные взаимосвязи. Автор 5 книг и 68 статей. ORCID:0000-0002-6696-0093. gstumanyan@gmail.com

NEW INTERPRETATION OF CULTURAL BELONGING AND DATING
OF A GROUP OF ANCIENT SEPULCHRES IN ARMENIA

GAREGIN TUMANYAN

S u m m a r y

Keywords: sepulchre, Cimmerian, Early Iron Age, culture, parallels, simultaneous, dating, warrior rider, related material, bit.

From the discussion of the issues related to cultural belonging and dating of a number of sepulchres attributed to Early Iron Age of Armenia, one could conclude that these issues need urgent solution. The widespread practice of looking for parallels of separate items when dating sepulchral complex is unpromising. In the best scenario, this approach can enable to identify the time interval of the formation of the given sepulchral complex, but cannot reveal its cultural belonging. Provided examples demonstrate that any typology – based relative dating needs adjustments until the archaeological cultures in the given region are not differentiated. Besides, for intact closed complexes, the dating should be based on the facts and items having later chronology.

The closed complexes with Cimmerian features were identified based on the thesis that cultural types can be differentiated when considering a concrete archaeological culture. The cultural belonging of the group of sepulchres from Shirakavan, Vardakar, Spandaryan, Mantash, Gyumri, Voskehask and other burial grounds included in our sample suggests the need of dating those to a somewhat later period. Hereby, the discussed sepulchres of Shirak, in aggregate, could be dated to the end of VIII – VII centuries B.C.

Garegin Tumanyan – Doctor of Sciences in History, Senior Researcher at the Department of Early Archaeology of the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. Scientific interests: Bronze and Iron Age cultures of the Armenian Highland, funerary rites, Cimmerian archaeological culture, cultural relationships. Author of 5 books and 68 scientific articles. ORCID: 0000-0002-6696-0093. gstumanyan@gmail.com

ON AN ARMENIAN-SCANDINAVIAN
MYTHOLOGICAL PARALLEL*

ARTSVI BAKHCHINYAN

Keywords: legend about Noah, Armenian mythology, vine, calf sacrifice, Scandinavian mythology, Thor, goats.

Introduction

In a letter dated 1951, Swedish mythologist Stig Wikander observed that the Armenian legend regarding the growth of a grapevine from the bone of a sacrificed calf has connections with both Greek apocrypha literature and Scandinavian/Nordic mythology. He also mentioned that he had published a preliminary article on this subject in a Swedish ethnographic journal¹. Wikander cited two original sources of these narratives, both associated with the name of the patriarch Noah.

The origin of these cultural narratives in Armenia, often regarded as the birthplace of viticulture and winemaking², has traditionally been linked with the patriarch Noah. According to tradition, Noah, who is said to have descended from Mount Ararat after the global flood, settled in present-day Armenia and planted grapevines. This belief finds its roots in the Old Testament, where it is written: “Noah, a man of the soil, proceeded to plant a vineyard. When he drank some of its wine, he became drunk” (Genesis, 9:20). This biblical passage has resonated widely throughout later centuries, influencing literature and fine arts.

In a later myth, likely developed at a subsequent time, the grapevine was not planted by Noah’s hand, but sprang forth from the bone of a slaughtered calf. In essence, the calf was reborn in another form.

* Submitted as of 19. IV. 2024, reviewed on 26. IV. 2024, approved for publication on 10. VII. 2024.

¹ National Archive of Armenia, f. 426, l. 1, act 1150, doc. 2, see our publication of this document Bakhchinyan. 2000, 171–173.

² On the history of viticulture and winemaking in Armenia, see Арутюнян. 2005.

Armenian legends

The first version of this myth, referred to by Wikander as “Noah’s Vineyard”, was probably initially published in Artashes Abeghyan’s “Worldly Grammar”, presented below in its entirety in my translation:

“The flood subsided, and the patriarch Noah disembarked from his ark atop Mount Masis. Descending with his sons and grandsons, they settled at the foot of the sacred mountain, cultivating the land and embracing a contented existence.

One day, God visited Noah, who, in reverence, sacrificed a calf and prepared a splendid feast. After discarding the animal’s bones and retaining its skin for shoes, Noah’s herd returned from pasture, their young calves eagerly seeking nourishment from their mothers. However, to everyone’s dismay, one calf was missing, causing distress as it wandered in search of its mother.

Moved by the plight of the cow, God intervened, gathering the calf’s bones, wrapping them in fur, and blessing them with life once more. Reunited with its mother, joy was restored, yet the calf was found to be limping, its thigh bone injured. Noah, upon discovering this, presented the bone to the Almighty.

“Patriarch”, said the Lord, “take this bone and plant it in your garden”. So Noah did. When the year passed, he was surprised to see that where he had planted the calf bone, a grapevine had grown, a fresh and beautiful grapevine. Another two years passed. The vine produced grapes, sweet and wonderful grapes.

From that day on, the patriarch Noah delved into winemaking. He made wine, drinking it himself and let others drink it, fine and unique wines.

To this day, Armenians point to the site near Mount Ararat where Noah purportedly planted the first vineyard, savored the divine nectar, and peacefully slumbered”³.

The second source cited by Wikander presents an alternate version of this myth, prevalent among the Hamshen Armenians. In this rendition, the roles of God and Noah are replaced by the angel and the revered Jewish patriarch, Abraham. This variant was documented in 1950, appearing in Istanbul’s “Jaragait” (Ray) Armenian newspaper, under the heading “An Old Armenian Tradition”. The narrative unfolds as follows:

“The Armenians of Hamshen used to recount the legend of Noah in the following manner:

One day, an angel visited Abraham, the patriarch of the Jews. Finding himself without food, Abraham slaughtered his calf. In the evening, when the mother of the calf returned, she expressed sorrow through mournful grunting. Touched by this scene, the angel instructed Abraham to retrieve

³ Abeghian. 1936, 176–177.

the skin of the slaughtered calf and its bones, noting the absence of the thigh bone. Upon the angel's blessing, the animal miraculously recovered.

Following the burial of the missing bone in the garden at the angel's behest, a year later, a plant, a grapevine sprouting from a calf's bone – emerged⁴.

Although the initial sentence suggests the story pertains to Noah, the protagonist is Abraham. It is plausible that the myth originally referred to Noah, but Hamshen Armenians attributed it to Abraham.

This traditional narrative, featuring the angel and Abraham, was later included in Aram Ghanalanyan's "Avandapatum"⁵ and Sargis Harutyunyan's "Armenian Old World of Fiction"⁶ collections.

More recently, folklorist Verzhine Svazlyan documented and published this legend, once again featuring the angel and Abraham⁷.

This legend also allows us to make a linguistic etymology as well. Just as the myth suggests the grapevine originated from the calf, Armenian words *vort* (grapevine) and *hort* (calf) may be linked to the aforementioned legend concerning Noah/Abraham. Linguistically, the Armenian *vort* is etymologically derived from *hort* and is one of its synonyms. According to Hrachia Acharian, it is a native Armenian word, derived from *porthu*, from which the Armenian word *vorti* (son) also originates⁸. Similar semantic and phonetic parallels exist in Romance languages – such as Latin (*vitis* – grapevine, *vitulus* – calf), Italian (*vitello* – calf; *vite* – grapevine)⁹ and Portuguese (*vitelo* – calf; *videira* – grapevine). Thus, it is not unreasonable to assume that the resemblance between these words in Armenian and Romance languages¹⁰ may be attributed to the myth of the grapevine's origin.

The Scandinavian parallel

Although in aforementioned letter Stig Wikander did not specify which episode of Norse mythology the Armenian myth relates to, it corresponds to a narrative found in the 13th century Icelandic skald Snorri Sturluson's "Gylfaginning" section of the "Prose Edda", one of the primary sources of Scandinavian mythology. The story revolves around the supreme deity of Norse mythology, Thor, who was widely revered by Northern Europeans,

⁴ «Հառազայթ» (Իսթանպուլ), 22. IX. 1950:

⁵ Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. 1969, 116–117:

⁶ Հ ա Ր Ն Լ թ յ ու Ն յ ա ն. 1987, 26:

⁷ Ս Վ յ ա զ լ ե ա ն. 2000, 96: By the way, in a later tradition, a grape vine grew from the grave of David the Armenian (Davino Armeno), a Christian saint who worked in Italy, the fruit of which cured diseases (see B a c i. 2004, 550).

⁸ Ա ճ ա Ն յ ա ն. 1977, 578–579:

⁹ See Ս ա Ր զ ա յ ա ն. 2004, 26:

¹⁰ It is a pure coincidence that the Russian words коза (goat) and лоза (vine) are similar.

particularly towards the end of the Viking Age. Due to his immense stature, Thor traveled not on horseback but in a chariot pulled by two goats, Tandgnjost (also spelled Tanngnjost/Tanngnjótstr, meaning “teeth-barer”) and Tanggrísir (also spelled Tanngrisner/Tanngrösnir, meaning “teeth-grinder”). As Thor drove his chariot across the sky, the goats’ hooves caused thunder, lightning, and rain. Remarkably, these goats could be slaughtered and consumed repeatedly, only for Thor to resurrect them from their bones and hides using his mighty hammer, Mjølner (Mjöllnir)¹¹. Thus, Thor embodies not only a martial deity but also a creative one, and his goats serve as a constant source of nourishment.

According to legend, it was imperative not to break the bones of the goats during the sacrificial process, as this might harm the resurrected animal. One such incident is recounted in the “Prose Edda”, where Thor and Loki journey to the castle of Utgarda-Loki in Jotunhei. They lodge for the night at the home of a peasant named Egil, his wife, and their two children. Thor offers to share his goats with the impoverished family on the condition that they do not break the bones. However, Egil’s son disregards this instruction and breaks a goat’s shinbone to get to the marrow. Consequently, when Thor resurrects the goats the next morning, one of them is left lame. Thor, identifying the farmer’s son as the culprit, compels Egil’s children to become his servants, otherwise Thos could kill them and destruct their household¹².

Notably, the Norse myth does not mention grapes, and there is no linguistic root connection between the words “goat” and “vine” in Norse languages (*geit* and *vínvið* in Icelandic). Nevertheless, the symbolism of Thor’s goats – sacrifice and regeneration – finds historical resonance in northern European legends with ritual significance. Groups such as the Samis and other hunter societies in Scandinavia ritually collected and preserved the bones of animals they hunted and consumed, viewing it as a reciprocal relationship between humans and animals. In this worldview, animals willingly allowed themselves to be sacrificed to gain access to the human world, with hunters believing in their eventual resurrection to perpetuate the cycle. Danish researcher Jens Peters Schjødt suggests that this pre-agricultural worldview was likely totemistic and shamanistic, wherein animals formed part of a religious sphere that could be communicated with through various rituals¹³.

It’s worth noting that Thor shares some similarities with Vahagn, the Armenian deity associated with thunder, lightning, and fire. Both are considered sons of the Earth. Vahagn, described as fair-haired and with flame-like beard, bears resemblance to Thor, who is depicted in old Icelandic sagas as blond with a red beard. Additionally, both Vahagn and Thor engage in battles against

¹¹ See Sturlason. 1950, 64; Sturluson. 1987, 37–38; also Warmin d. 1996, 202; Աղադ Էդդա. 2018, 228–229: Among the most recent studies of this myth, see the work of the Swedish ethnographer Ebbe Schön (Schön. 2004, 102).

¹² See Larsen. 1943, 46. See also Bæksted. 1978, 84–85.

¹³ See Schjødt. 1999, 38–39.

serpentine monsters – the Armenian *vishaps* (dragons) and the Norse “Jormungandr” or “Midgardsormr”.

Possible ways of transmission

The transmission of Armenian myth motifs may stem from shared Indo-European mythological concepts, yet direct borrowing is also a plausible explanation.

Evidence suggests the presence of Armenians in the Scandinavian Peninsula since ancient times. In the 1920s, European anthropologists noted the existence of an anthropological type in the British Isles, certain regions of the Scandinavian Peninsula, and Denmark that seemed alien to the indigenous populations in appearance, temperament, and even blood composition. Swedish researcher Bertil Lundman, in a study published in 1957 on this phenomenon, showed that the above-mentioned anthropological type and blood composition were characteristic of the population of a number of coastal regions from Asia Minor to the North Sea, including the Armenians, which is an evidence of ethnic movements from the Middle East to Western Europe in ancient times. These “Armenoid” people first settled in Cyprus before dispersing to various parts of Europe, including the Jutland Peninsula in southern Denmark. These movements likely occurred around the end of the second millennium BCE, and this was considered by scholars not to be a mass emigration of the population, but an appropriation of regions rich in metal resources by a people with deposits of metallurgy and advanced crafts and trade. This theory remains as a hypothesis, which, however, would not be correct to ignore¹⁴. This fact is also supported by the archaeological evidence that a strong Thracian and Anatolian influence is noticeable on the Danish Iron Age.

Thus, these potential migrations may account for some of the distant similarities observed between Armenian and Scandinavian cultures, including their mythologies.

Conclusion

The similarities between Armenian and Scandinavian myths regarding the rebirth of goats from buried bones could have originated from either universal mythological themes or direct interactions.

These similarities in mythology, as well as in language and anthropology, between geographically distant peoples likely result from common Indo-European origins and historical contacts, even if occasional and superficial.

According to current hypotheses, it is plausible that Scandinavians may have borrowed the myth of creating new life from animal bones from Armenians. Similarly, the resemblance between the words “calf” and “vine”

¹⁴ Lundman. 1957, 105–117. See also Քոչարյան. 1993, 13:

in Armenian language might be attributed to the myth of the grapevine's origin.

Artsvi Bakhchinyan – Ph.D, Senior Researcher at the Department of Armenian Communities and Diaspora of the Institute of History of NAS RA. Scientific interests: Armenian communities and Diaspora, historical and cultural connections of the Armenians with the world, history of Armenian culture, world eminent figures of Armenian origin. Author of 15 monographs and around 100 articles. ORCID:0000-0001-8637-6946. artsvi@yahoo.com

REFERENCES

Abeghian A. 1936, Neuarmenische Grammatik: ost- und westarmenisch, mit Lesestücken und einem Wörterverzeichnis. Im Anhang, Deklinations- und Konjugationstabellen des Altarmenischen nebst Erläuterungen. Berlin-Leipzig, de Gruyter, 292 S.

Bacci M. 2004, An Armenian Pilgrim in Medieval Italy: Cult and Iconography of St. Davinus of Luce.– Սուրադյան Պ. (խմբ.), Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները, գեկուցումների ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 548–558:

Bakhchinyan A. 2000, Stig Wikander's letter to Charles Vertanes.– “Journal of Society of Armenian Studies”, vol. 11, pp. 171–173.

Bæksted A. 1978, Guder og Helte i Norden, Politikens Forlag, 356 s.

Larsen M. 1943–1946, ed./trans., Den ældre Edda og Eddica minora, b. I, 263 s., b. II, 1946, 350 s., Copenhagen: E. Munksgaard.

Lundman B. 1957, The problem of ancient Oriental shipping on the North Sea.– “Journal of Near astern Studies”, vol. 16, pp. 105–117.

National Archive of Armenia, f. 426, l. 1, act 1150, doc. 2.

Schjødt J. P. 1999, ed., Det Førkristne Norden. Religion og Mytologi. Copenhagen: Samlerens Bogklub, 224 s.

Schön E. 2004, Asa-Tors hammare, gudar och jättar i tro och tradition. Stockholm, 264 s.

Sturlason S. 1950, Edda, norsk oversettning av Anne Holtsmark. Oslo, Cammermeyer, 154 s.

Sturluson S. 1987, Edda, translated by Anthony Faulkes. London, Everyman, 252 p.

Warmind M. 1996, ed., Politikens bog om myter, Politikens Forlag, 240 p.

Арутюнян А. Ф. 2005, Очерки истории виноградарства и виноделия древней и средневековой Армении. Ереван, «Принтинфо», 120 с.

Աճառյան Հ. 1977, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 622 էջ:

Ավագ Էդդա, գերմանա-սկանդինավական էպոս. 2018, թարգմ.՝ Հ. Սարգսյան, Երևան, «Անտարես», 320 էջ:

Հարությունյան Ս. 1987, Հայ հին վիպաշխարհը, Երևան, «Արևիկ», 180 էջ:

Դանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 530 էջ:

Չորս հովերեն. – «Ճառագայթ» (Իսթանպուլ), 22. IX. 1950:

Սարգսյան Վ. 2004, Լատիներեն-հայերեն մի զուգահեռի շուրջ (լատ. vitis, vitulus – հայ. որթ, հորթ)։– «Ռոմանական բանասիրության հանդես» (Երևան), № 2, էջ 21–27:

Սվազլեան Վ. 2000, Պոլսահայոց բանահիստությունը, Երևան, «Գիտություն», 592 էջ:

Քոսյան Ա. 1993, Արմենոփոնները Արևմտյան Եվրոպայում։– «Իրան-նամէ» (Երևան), № 3, էջ 13:

ՀԱՅ-ՍԿԱՆԴԻՆԱՎՅԱՆ ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԻ ԶՈՒԳԱՀԵՌԻ ՇՈՒՐԶ

ԱՐԾՎԻ ԲԱՆԶԻՆՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բանալի բառեր՝ ավանդազրույց Նոյի մասին, Հայկական առասպելաբանություն, որթատունկ, հորթի զոհաբերում, սկանդինավյան առասպելաբանություն, Թոր, այծեր:

Ըստ չվեղ առասպելաբան Սթիգ Վիքանդերի՝ զոհաբերված հորթի ոսկորից խաղողի վազի առաջանալու մասին Հայկական ավանդազրույցը զուգահեռ ունի սկանդինավյան բանահյուսության հետ: Ավանդազրույցը կապվում է Նոյ նահապետի (տարբերակ՝ Աբրահամի) հետ: Եվ քանի որ հայերեն «որթ» և «հորթ» բառերը համարվում են առաջինը երկրորդից ծագած և հոմանիշ, առաջին անգամ փորձ է կատարվում դրանց նմանությունը կապել տվյալ ավանդազրույցի հետ: Որպես լրացուցիչ ապացույց բերվում է այն փաստը, որ ոչ պատահականորեն հնչյունային և իմաստային նույն զուգահեռներն առկա են նաև ռոմանական որոշ լեզուներում:

Վիքանդերը չի մատնանշել, թե որն է Հայկական ավանդազրույցի հետ սկանդինավյան առասպելաբանության զուգահեռը: Նա նկատի է ունեցել այծերի ոսկորներից կենդանիների վերածննդի առասպելը, որն առկա է XIII դ. իսլանդացի գրող Մորրի Սթուրլուսոնի «Փոքր Էդդա» վիպաաքում, մասամբ նաև՝ «Ավագ Էդդա» էպոսում:

Հաշվի առնելով հայերի և սկանդինավյանների միջև հնագույն առնչությունները՝ բացառված չէ, որ կենդանու ոսկորներից նոր կյանքի առաջացման դրվագը սկանդինավյանները փոխառած լինեն հայերից:

Արծվի Բախչինյան – Բ. Գ. Թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայ գաղթավայրերի և Սփյուռքի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայկական համայնքներ և Սփյուռք, Հայության պատմամշակութային կապերն աշխարհի հետ, Հայ մշակույթի պատմություն, Հայագիտական համալսարանի նշանավոր գործիչներ: Հեղինակ է 15 մենագրության և ավելի քան 100 հոդվածի: ORCID:0000-0001-8637-6946. artsvi@ yahoo.com

ОБ ОДНОЙ АРМЯНО-СКАНДИНАВСКОЙ МИФОЛОГИЧЕСКОЙ ПАРАЛЛЕЛИ

АРЦВИ БАХЧИНЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: легенда о Ное, армянская мифология, виноградная лоза, жертвоприношение теленка, скандинавская мифология, Тор, козы.

Согласно шведскому мифологу Стигу Викандеру армянская легенда о рождении виноградной лозы из телячьей кости имеет параллель в скандинавском фольклоре. Легенда связана с патриархом Ноем (Абраамом). И поскольку армянское слово *որ* (лоза) считается происходящим от слова *hort* (теленка), и они являются синонимами, впервые предпринята попытка связать это сходство с данной легендой. Дополнительным доказательством является тот факт, что не случайно такое же сходство в звучании и значении обнаруживается и в некоторых романских языках.

Викандер не упоминает, какая из скандинавских легенд имеет сходство с армянской. Он имел в виду легенду о возрождении коз из костей. Источник этой легенды – «Младшая Эдда» исландского скальда Снорри Стурлусона, написанная в XIII веке, частично – «Большая Эдда».

Принимая во внимание древние отношения между армянами и скандинавами, не исключено, что скандинавы заимствовали у армян эпизод рождения новой жизни из костей животного.

Арцви Бахчинян – к. филол. н., старший научный сотрудник отдела армянских общин и Диаспоры Института истории НАН РА. Научные интересы: армянские общины и Диаспора, историко-культурные связи армянского народа с миром, история армянской культуры, выдающиеся мировые деятели армянского происхождения. Автор 15 монографий и более 100 статей. ORCID:0000-0001-8637-6946. artsvi@yahoo.com

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ «ՆԱԽԱՇԱԽԻՂ» ԳՐՔԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ*

ՄԱՅԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Խ. Արուվյան, XIX դար, Թիֆլիս, «Նախաշախիղ», Ար-
զանյանց եղբայրներ, մատենագիտություն, գրաքննություն, հայ տպա-
գրություն, պատմություն, տպարան:

Նախաբան

Մեծ լուսավորիչ Խ. Արուվյանի (1809–1848) գրական ժառանգությունը խո-
րուրդյամբ ուսումնասիրված է: Առկա աղբյուրագիտական, գրականագիտա-
կան, պատմագիտական մեծաթիվ գրքերը և հոդվածները լավագույնս ներկա-
յացնում են գրողի կյանքը, գործունեությունը և ստեղծագործական ուղին:
Այս ամենով հանդերձ նոր փաստերի ի հայտ գալով, Խ. Արուվյանը և իր ժա-
ռանգությունը շարունակում են մնալ հետազոտողների ուշադրության կենտ-
րոնում:

Խ. Արուվյանի առաջին գործի՝ «Նախաշախիղ»-ի¹ հրատարակության
տարեթիվը և տպարանների մասին կարծիքներն առ այսօր իրարամերձ են:
Մատենագետ Հայկ Դավթյանը գիրքը նկարագրել է՝ ձեռքի տակ ունենալով
առ այսօր մեզ հայտնի երկու թերի օրինակները (առանց անվանաթերթերի),
որոնցից առաջինը (2–76 էջ, կազմի չափսը՝ 17 x 12 սմ, շարվ. չափսը՝ 16 x
9,7 սմ) պահպանվում է Երիշե Զարենցի անվան գրականության և արվեստի
թանգարանի (ԳԱԹ) Ղ. Աղայանի ֆոնդում, իսկ երկրորդը (3–96 էջ, կազմի
չափսը՝ 21,5 x 12,5 սմ, շարվ. չափսը՝ 16 x 9,7 սմ)՝ Մ. Մաշտոցի անվան Մա-
տենագրարանում (ՄՄ): Մատենագիտական նկարագրության մեջ Հ. Դավթ-
յանը նշել է նաև, որ գիրքը տպագրվել է Թիֆլիսի Արզանյանց եղբայրների
և Ներսիսյան դպրոցի տպարաններում 1838, 1844–1845 թթ.²:

* Ներկայացվել է 17. IV. 2024 թ., գրախոսվել է 29. IV. 2024 թ., ընդունվել է
տպագրության 10. VII. 2024 թ.: Հոդվածը որպես զեկուցում ընթերցվել է
2023 թ. հոկտեմբերի 31-ին ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արևելյանի անվան գրականության ինս-
տիտուտում Խ. Արուվյանի անհետացած 175-րդ տարեկիցին նվիրված հայագի-
տական հանրապետական գիտաժողովում:

¹ Մատենագետ Գարեգին Զարհանյանը սխալմամբ սույն երկը վերագրել է
Գևորգ Արուվյանին, իսկ Արսեն Ղազիկյանի մոտ գիրքը ընդհանրապես հիշատակ-
ված չէ (տե՛ս Զ ա ռ Է հ ա ն ա լ ե ա ն. 1883, 1, Ղ ա զ ի կ ե ա ն. 1909, 9):

² Դ ա վ Թ յ ա ն. 1967, 236:

«Նախաշաւիղ»-ի 2 օրինակների թերի լինելն ու անվանաթերթերի բացակայությունը³ էլ ավելի են դարձել տպագրության տարեթվի և տպարանների շուրջ տարակարծությունների պատճառ: 1952 թ. խնդրի շուրջ հանդես են եկել բանասերներ Արամ Բաբայանը, Գուրգեն Սևակն ու Պրոն Հակոբյանը: Առաջին երկուսի կարծիքով գրքի սկզբի 18 մամուլը տպագրվել է Թիֆլիսի Արզանյանց եղբայրների տպարանում 1838 թ., իսկ վերջին երկու մամուլը՝ Ներսիսյան դպրոցի տպարանում 1844–1845 թթ⁴: Նրանց հակադարձել է արքայանազետ Պ. Հակոբյանը՝ հավաստելով, որ գիրքը տպագրվել է միայն Արզանյանց տպարանում 1838 թ.⁵: Կան նաև այլ տեսակետներ, որոնց կանգնողառանք հաջորդելով:

«Նախաշաւիղ»-ի ձեռագիր տարբերակը և Խ. Աբովյանի մասնավոր ուսումնարանը

Խ. Աբովյանի մանկավարժական առաջին ձեռնարկը՝ «առաջնապտուղ»-ը, պատրաստ է եղել 1838 թ.: 1839 թ. ակադեմիկոս Քրիստիան Մարտին ֆոն Ֆրենկին գրած նամակում հեղինակն իր գործն անվանել է «Տարերք արդի հայերէնի»⁶: Ըստ Երվանդ Շահազիզի՝ վերնագրվել է «Ձեռնարկ սկզբնական դասականութեան նորագոյն մանկավարժական մեթոդիկայի»⁷, իսկ Թիֆլիսի գիմնազիայի մանկավարժական ժողովի 1843 թ. դեկտեմբերի 22-ի արձանագրության մեջ, ինչպես նաև Խ. Աբովյանի ժամանակակից և բարեկամ Մարտիրոս Տեր Ազարյանցի հոդվածում, հիշատակվել է «Նախաշաւիղ» խորագրով⁸: «Ուղեւորութիւն դէպի Անիի աւերակները» ուղեգրության մեջ (1847 թ.) Խ. Աբովյանը գիրքը հիշատակել է «Ընթերցարան ժողովրդական ուսումնարանների համար» վերնագրով⁹:

Ըստ Պ. Հակոբյանի՝ գիրքը կազմվել է Խ. Աբովյանի ջանքերով 1837 թ. հիմնադրված մասնավոր ուսումնարանի համար¹⁰, սակայն գրքի վրա հեղինակը սկսել է աշխատել 1836 թվականից¹¹:

Խ. Աբովյանը Թիֆլիսի գավառական դպրոցի ուսուցիչ է նշանակվել 1837 թ. փետրվարի 12-ին՝ նպատակ ունենալով մանուկների դաստիարակությունը կազմակերպել եվրոպական նոր մոտեցումներով, որոնք մեծամասամբ հակասել են այդ ժամանակահատվածում գործող կրթական համակարգի պահանջներին: Իր երազանքն իրականություն դարձնելու նպատակով, օգտվելով Թիֆլիսի ուսումնարանների վերատեսուչ Հեսսենմյուլլերի բարյացակամությունից, առանց պաշտոնական թույլտվության՝ նա հիմնել է իր մասնավոր ուսումնա-

³ Ըստ Ա. Բաբայանի՝ գիրքը տպագրվել է առանց անվանաթերթի (Բ ա բ ա - յ ա ն. 1952, 3):

⁴ Բ ա բ ա յ ա ն. 1952, 3–4, Սևակ. 1952, 3:

⁵ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1952, 164–171:

⁶ Շ ա հ ա զ ի զ. 1940, 117:

⁷ Շ ա հ ա զ ի զ. 1940, 117:

⁸ Շ ա հ ա զ ի զ. 1940, 129, Տ է ր Ա զ ա ր ե ա ն ց. 1861, 541:

⁹ Ա բ ո վ յ ա ն. 1956, 195:

¹⁰ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1955ա, 50–51: Պահպանվել է Խ. Աբովյանի՝ ծնողների հետ կնքած պայմանագրի մի օրինակ, որը փաստում է, որ 1838 թ. ուսումնարանն արդեն ամբողջությամբ գործում էր (տե՛ս Շ ա հ ա զ ի զ. 1940, 101–102):

¹¹ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1987, 86:

րանը¹²։ Բնականաբար, ուսումնարանում կրթական գործընթացն ապահովելու համար նրան անհրաժեշտ էին նաև հայերեն դասագրքեր։ Խ. Աբովյանին չէր բավարարում այդ շրջանում դպրոցներում գործածվող դասագրքերի բովանդակությունը։ Դրանք չէին համապատասխանում կրթական այն մոդելին, որը ներդրվել էր մեծ լուսավորչի մասնավոր ուսումնարանում։ Այս մասին նա վկայում է 1838 թ. մայիսի 19-ին ակադեմիկոս Քրիստիան Ֆրենկին գրած նամակում. «... մանուկներին կրթելն աշխարհիս յերեսին ամեն բան ե ինձ համար», և որին խանգարում են գրավոր կարգադրությունները, որոնց բացակայության դեպքում ինքն իր «գավառական դպրոցով կկարողանա մրցել յեվրոպայի լավագույն դպրոցների հետ»¹³։

Խ. Աբովյանի Ֆրիդրիխ Բոդենշտեդին ուղղված նամակում կարդում ենք. «Ձեռնարկեցի իմ փոքրիկ, բայց դժբախտ հաստատության հիմնադրմանը, որպեսզի սկզբից իմ մտքերին ու գագաթնունքներին համապատասխան աշխատակիցներ պատրաստեմ»¹⁴։ Այս գործընթացը սկսվելու էր մայրենի լեզվի և գրականության որևէ ձեռնարկից, որը պետք է արտացոլեր լեզվական այն ըմբռնումն ու գաղափարները, որոնց կրողն էր ինքը՝ Աբովյանը։

Մասնավոր ուսումնարանում կրթական գործը կազմակերպելու համար անհրաժեշտ էր կամ ձեռագիր տետրակը բազմացնել (ինչն ընդունված էր այդ շրջանում), կամ տպագրել։ Ձեռագիր դասագրքի բազմացումը շատ ժամանակ ու ջանք էր պահանջում, ահա՛ ինչու գրքի տպագրությունն ավելի նպատակային էր։ Տպագրության դեպքում, սակայն, նախ պետք է լուծվեր գրաքննության խնդիրը, գտներ գրամական միջոցներ, տպարան և այլն։

«Նախաշաւիղ»-ը և գրաքննության պահանջները

Ռուսական կայսրությունում ցանկացած ուսումնական ձեռնարկ տպագրելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ ժողովրդական լուսավորության նախարարության արտոնությունը։ Բացի դրանից, տնտեսական բաժնի հետ նախապես պետք է հստակեցվեին ֆինանսական բոլոր հարցերը¹⁵։ Օրենքի կատարումը վերահսկելու էր Երրորդ բաժանմունքը¹⁶, որն իրավասու էր սահմանել համապատասխան պատժամիջոցը, եթե առանց համապատասխան թույլտվության տպագրվեր թեկուզ մեկ էջ։

Ըստ գրաքննության օրենքների մայրենի լեզվի ձեռնարկ կարող էին կազմել միայն առարկան դասավանդող ուսուցիչները¹⁷, մինչդեռ Խ. Աբովյանը եղել է պատմության, մաթեմատիկայի և ռուս գրականության ուսուցիչ¹⁸։

¹² Ռուսական կայսրությունում 1834 թ. հուլիսի 1-ի կանոնադրությամբ սահմանվում էր մասնավոր ուսումնարաններ հիմնելու կարգը։ Դա կարող էր թույլատրել միայն ժողովրդական լուսավորության նախարարությունը (տե՛ս Ղ ա - գ ա ր յ ա ն. 1979, 67–68)։

¹³ Շ ա հ ա գ ի գ. 1940, 110–111։

¹⁴ Ա բ ո վ յ ա ն. 1956, 391։

¹⁵ Ղ ա գ ա ր յ ա ն. 1974, 69։

¹⁶ Երրորդ բաժանմունքը ստեղծվել էր 1826 թ. հուլիսի 3 (15)-ին Նիկոլայ I կայսեր հրամանով Ալեքսանդր Բենկենդորֆի ղեկավարությամբ Սանկտ Պետերբուրգում։

¹⁷ Ղ ա գ ա ր յ ա ն. 1974, 69։ Տե՛ս նաև Сборник. 1864, 685–686.

¹⁸ Ղ ա գ ա ր յ ա ն. 1974, 69։

Հետևաբար, նա չէր կարող հավակնել ստանալու իր գիրքը տպագրելու թույլտվություն և դրամական աջակցություն:

Նշենք, որ Այսրկովկասում պաշտոնական գրաքննությունն ուժի մեջ էր մտել 1837 թ. դեկտեմբերի 23-ից Նիկոլայ I կայսեր № 10828 հրամանագրով, ըստ որի՝ թիֆլիսում տեղական լեզուներով հրատարակված գրքերի գրաքննությունը ենթարկվելու էր Վրաստանի, Կովկասի և Անդրկովկասի երկրամասերի գլխավոր կառավարչի գրասենյակին¹⁹: Սակայն հայկական տպագրության գրաքննության դեպքում այս որոշումն Այսրկովկասում փաստացի չի գործադրվել մինչև 1840-ական թվականների կեսերը²⁰, որի փոխարեն գործել է հայ հոգևոր գրաքննությունը²¹: Բոլոր կենսագիրները փաստել են, որ Խ. Աբովյանը խնդիրներ է ունեցել Ս. Էջմիածնի և մի շարք բարձրաստիճան հոգևորականների հետ, հոգևոր դասի աջակցությունը ևս դժվար հասանելի էր նրա համար²²:

Խոչընդոտներից խուսափելու համար Խ. Աբովյանը կրկին դիմել է Հեսենմյուլլերին, ով, չրջանցելով օրենքները, արտոնել է գրքի տպագրությունը²³: «Նախաշաւիղ»-ը մուտք է գործել տպարան 1838 թ. սկզբին: Տպագրությունը ստանձնել են Արզանյանց եղբայրները, քանի որ եղբայրներից Դավիթին վերապահված էր նաև հայերեն գրքեր գրաքննելու իրավունք: Մեկ այլ գործի չրջանակում, սակայն, 1838 թ. սկզբին տեղի գործակալներն ահազանգել են ժողովրդական լուսավորության նախարարությունը Հեսենմյուլլերի չարաշահումների մասին²⁴, որից հետո սկսել են ստուգել նրան վերաբերվող բոլոր գործերը: Ստուգումներին զուգահեռ՝ կասեցվել են նրա արտոնությամբ սկսված բոլոր գործերը:

Որոշումը փտանգել է նաև Արզանյանց նորաստեղծ տպարանի գործունեությունը, ինչի պատճառով «Նախաշաւիղ»-ի տպագրությունն ընդհատվել է: Այս մասին մի քանի անգամ Խ. Աբովյանն ակնարկել է 1839 թ. ակադեմիկոս Բ. Ֆրենկին գրած նամակներում՝ նշելով, որ Հեսենմյուլլերի ձեռքակալությամբ կորցրել է իր միակ նեցուկը, որ նա կարգադրել էր սկսել գրքի տպագրությունը, սակայն ձեռքակալության պատճառով «... ամեն բան անսկիզբ և անվերջ մնաց»²⁵:

«Նախաշաւիղ»-ի տպագրության թվականի ճշգրտում

Համադրելով փաստերն ու համեմատելով գրքի «Նախաշաւիղ»-ի մեջ հասանելի երկու օրինակները՝ կարծում ենք, որ տպագրության արտոնությունից

¹⁹ Պ ե տ ո յ ա ն. 2020ա, 307:

²⁰ Պ ե տ ո յ ա ն. 2020բ, 49:

²¹ Պ ե տ ո յ ա ն. 2021, 98:

²² Ե Ր Ի Գ Ե Ա Ն. 1894, 412: Նույն չրջանում Թիֆլիսի Արզանյանց տպարանում տպագրված մի շարք գրքերի անվանաթերթերի դարձերեսին արձանագրվել է հոգևոր գրաքննությունը. «Տպագրեցաւ բարձրաստիճան Կաթողիկոսի Հայոց Տեառն Յովհաննու Կարբեցւոյ», «Հաւանութեամբ թէմակալ առաջնորդի Հայոց Վրաստանի և Հայոց Տեառն Կարապետի», «Հրամանաւ մեծաւորաց» [տե՛ս Ա Ր Գ Ա Ն Ե Ա Ն Գ. 1840, Այբբենարան. Հայոց ի պէտս նորուստում մանկանց (այսուհետ՝ Այբբենարան). 1838, Կրթութիւն աւետարանական. ի պէտս Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ. 1839]:

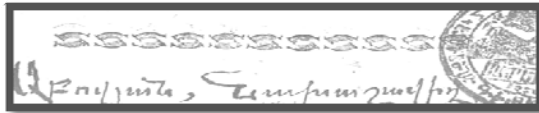
²³ Ղ ա գ ա Ր յ ա ն. 1979, 71:

²⁴ Ղ ա գ ա Ր յ ա ն. 1979, 71:

²⁵ Շ ա հ ա գ ի գ. 1940, 112, 117:

մինչև Հասանմյուլների գործերի ստուգումների ժամանակահատվածը, երբ կասեցվել են բոլոր գործերը, տպարանում հասցրել են տպագրել առաջին 18 մամուլը: Ասվածը հիմնավորենք հետևյալ փաստերով:

1. Խ. Աբովյանի «Նախաշաւիղ»-ի (նկ. 1) սկզբում առկա է մի զարդանախշ, որը կա նաև Արզանյանց տպարանում 1838 թ. տպագրված երկու այլ գրքերում՝ «Դարաստան»-ում²⁶ (նկ. 2) և «Այբբենարան»-ում²⁷ (նկ. 3):

Նկ. 1:

Նկ. 2:

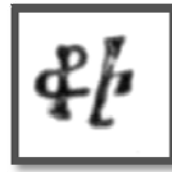

Նկ. 3:

2. «Նախաշաւիղ»-ի մեջ (նկ. 4) օգտագործված Փ տառը հակառակ է տպված, ինչը տպագրական վրիպակ է: Համեմատելով նույն թվականին Արզանյանց տպարանում հրատարակված «Այբբենարան»-ի հետ (նկ. 5)՝ պարզ է դառնում, որ երկու գրքում էլ Փ տառն այդպես է տպված: Տպագրության ոլորտում առաջին քայլերն անող Արզանյանց եղբայրների տպարանի համար տեխնիկական վրիպակները բնական էին: 1840-ական թվականների սկզբին այդտեղ տպագրված գրքերում այլևս նման վրիպակներ չեն նկատվում:

Նկ. 4:

Նկ. 5:

3. Գրքի առաջին 18 մամուլն աչքի չի ընկնում գեղարվեստական բարձր հարդարանքով. օգտագործված է միայն մեկ զարդանախշ: Ավելի ուշ տպագրված վերջին մամուլներում օգտագործված է երեք զարդանախշ: Հաշվի առնելով Արզանյանց տպարանի նորաստեղծ լինելը՝ հասկանալի է, որ առաջին գրքերն աչքի չեն ընկնի գեղարվեստական բարձր հարդարանքով: Բացի այդ՝ զննելով առաջին 18 մամուլը՝ կարող ենք փաստել՝ ոչ թե տառատեսակն է փոխվել, այլ տողերի միջակայքն է լայնացել կամ նեղացել:

²⁶ Դարաստան հատուկտիր գրութոց հայ մատենագրաց ի պէտս մատենագրութեան ի հայոց լեզուէ ի ռուս. 1838:

²⁷ Այբբենարան. 1838:

4. Յուրաքանչյուր գրքի տպագրություն կատարվում է մամուլներով: «Նախաշաւիդ»-ի առաջին 18 մամուլը (72 էջը) քառածալ է (մեկ մամուլը բաղկացած է 4 թերթից): Վերջից ավելացվել է երկու վեցածալ մամուլ (մեկ մամուլը բաղկացած է 6 թերթից): Ըստ Պ. Հակոբյանի՝ վերջից ավելացված էջերը կազմել են 3 մամուլ՝ յուրաքանչյուրը բաղկացած 4 թերթից²⁸: Մեզ հասած երկու օրինակների համեմատությունից պարզ է դառնում, որ վերջից ավելացվել է երկու մամուլ:

5. Մ. Տեր Ազարյանցը հիշատակում է. «Մենք տեսել ենք այս գրքոյկի տպած թերթերը, որոնց տիպը շատ անպիտան է»²⁹: Նա չի նշում՝ տեսել է տպագիր գիրքը, այլ փաստում է, որ դրանք տպված մամուլներ էին: Սա ևս հիմք է տալիս կարծել, որ տպագրությունն ուղղակի ընդհատել են՝ առանց գիրքը կազմելու:

1839 թ. հունվարի 25-ին Հեսսենմյուլլերին ձերբակալել են³⁰, որով էլ փակվել է գրքի տպագրության այս փուլը: Այն չի ամբողջացվել և որպես գիրք չի կազմվել մինչև 1843 թ. դեկտեմբերի 22-ը, քանի որ բացահայտվել է՝ «Նախաշաւիդ»-ի հրատարակությունը հակասում է դասագրքերի տպագրության վերաբերյալ պաշտոնական գրաքննությանը սահմանված 10-րդ և 11-րդ կետերին. մի բան, որ պետք է հաշվի առնեին նաև Արզանյանց եղբայրները: Ուրեմն՝ գրքի տարածումը վնաս կպատճառեր ինչպես հեղինակին, այնպես էլ տպարանատերերին:

Հեսսենմյուլլերի ձերբակալությունից հետո տնօրեն է նշանակվել Նիկոլայ Դեմենտևը, որը 1839 թ. փետրվարի 22-ին ղեկուցել է Ներորդ բաժանմունքի պետ կոմս Ալ. Բենկենդորֆին, որ Աբովյանը կազմել է մի քրեստոմատիա և հանձնել Թիֆլիսի գալստական դպրոցի տնօրինությանը³¹: Իր հովանավորի ձերբակալությունից հետո իս. Աբովյանը գրքի տպագրությունն ամբողջացնելու համար փորձել է ձեռք բերել պաշտոնական թույլտվություն³², հակառակ դեպքում, եթե անգամ այն ամբողջացներ ու կազմեր, չէր կարող որպես դասագիրք գործածել իր ուսումնարանում կամ ուսումնական այլ հաստատություններում:

Ալ. Բենկենդորֆը 1839 թ. հունիսի 13-ին գրություն է ուղարկել Ժողովրդական լուսավորության նախարար Սերգեյ Ուվարովին, ուր, ի թիվս այլևայլ տեղեկությունների, նշել է՝ իս. Աբովյանը թարգմանել և մշակել է պատանիների համար մի քանի օգտակար գրքեր, որոնք, սակայն, չի կարողացել հրատարա-

²⁸ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1987, 92:

²⁹ Տ է Ր Ա զ ա ր ե ա ն ց. 1861, 541:

³⁰ Ղ ա զ ա ր յ ա ն. 1979, 71:

³¹ Ղ ա զ ա ր յ ա ն. 1979, 73: Տե՛ս նաև Ռուսաստանի պատմության պետական արխիվ (այսուհետ՝ ՌԳՊԱ), ֆ. 733, ց. 82, գ. 42, թ. 17ա:

³² Բացառված չէ՝ Հեսսենմյուլլերի ձերբակալությունից և դրա շուրջ առաջացած աղմուկից հետո Արզանյանց եղբայրները նորահաստատ տպարանի գործունեությունը չփոխեցին համար, պաշտոնապես գրավել են չեզոք գիրք: Նրանք չեն ցանկացել իրենց վրա վերցնել «Նախաշաւիդ»-ը գրաքննելու և տպագրությունն ամբողջացնելու պատասխանատվությունը: Մյուս կողմից, Դավիթ Արզանյանցը եղել է իս. Աբովյանի գործընկերը, մտերիմը և հետագա տարիներին ներքին կարգով փորձել է օգնել նրան գիրքը տպագրելու հարցում:

կել միջոցների պակասության պատճառով³³: Նա խնդրել է՝ հնարավորության դեպքում միջոցներ հատկացնել հեղինակին՝ այդ աշխատանքները տպագրելու համար: Գրությունն ի պատասխան՝ Ս. Ուվարովը 1839 հունիսի 22-ին հանձնարարել է Ալ. Բենկենդորֆին՝ Խ. Աբովյանի այդ գրքերի ձեռագրերն ուղարկել գրաքննական մարմնին՝ նախնական ուսումնասիրության և նշել գումարի այն չափը, որն ականկալում է ստանալ հեղինակը դրանց տպագրության համար³⁴: Միաժամանակ, ժողովրդական լուսավորության բաժանմունքի կառավարիչ կոմս Պատոն Շիրինսկի-Շախմատովը հանձնարարել էր Անդրկովկասի ուսումնարանների վերատեսուչ Վասիլևիչին, որ նախարարությունն ուղարկեն տպագրության ենթակա գրքերը և նշեն տպագրության համար անհրաժեշտ գումարի չափը³⁵:

Վերոնշյալ գրադրությունը համընկել է այն ժամանակահատվածին, երբ Կազանի համալսարանի նորաբաց հայագիտական ամբիոնում աշխատելու համար հայտարարվել է մրցույթ, որին մասնակցելու համար յուրաքանչյուր թեկնածու պետք է ներկայացներ գիտական նոր, դեռ չհրապարակված աշխատանք: Խ. Աբովյանից, սակայն, պահանջել են նրա բոլոր պատրաստի աշխատանքները:

1839 թ. հոկտեմբերի 9-ին ակադեմիկոս Բ. Ֆրենին գրած նամակում Խ. Աբովյանը նշել է, որ Սանկտ Պետերբուրգ է ուղարկում իր գրքերից երկուսի ձեռագրերը՝ «Տարերք արդի հայերէնի» (նկատի ունենալով «Նախաշաւիղ»-ը) և «Քերականութիւն ի պէտս հայ ժողովրդեան ըստ Տապալի» երկը³⁶: Վերջինիս գործածական լինելու վերաբերյալ հեղինակը կասկած չուներ, սակայն «Նախաշաւիղ»-ին կցել է գերմաներեն մի գրություն, քանի որ, ինչպես ինքն է ասում, «...յես ամբողջ գիշերներ եմ գոհել նրան» և անհանգստացած է, որ չեն հասկանա այն գրելու նպատակը³⁷: Այդ գրության մեջ նա բացատրել է «Նախաշաւիղ»-ի տպագրության կարևորությունը:

Հակառակ այս նամակի՝ Պ. Հակոբյանը պնդում է, որ Աբովյանն ուղարկել է «Նախաշաւիղ»-ի տպագիր տարբերակը, քանի որ գրքի տպագրությունը սկսվել էր 1838 թ. և այդ շրջանում հաստատ ավարտված պետք է լիներ: Գրականագետի այս մոտեցումը տեղին չէ, քանի որ այդ ժամանակ գիրքն ամբողջացված և կազմված չէր: Ընդհակառակը, գրքի ձեռագիրը Սանկտ Պետերբուրգ ուղարկելով Խ. Աբովյանը փորձում էր ստանալ նաև այն պաշտոնապես տպագրելու թույլտվություն³⁸:

Ձեռագրերը Պետերբուրգ են հասել 1840 թ. հունվարին, և անմիջապես արձանագրվել են մի շարք խախտումներ, որոնք հակասում են դասագրքերի տպագրության ընդհանուր օրենքներին ու պահանջներին³⁹: Այնուհետև

³³ Ղ ա գ ա ղ ա ն. 1974, 46–47, տե՛ս նաև ՌՊՊԱ, ֆ. 733, ց. 82, գ. 42, թ. 54:

³⁴ Ղ ա գ ա ղ ա ն. 1974, 47, տե՛ս նաև ՌՊՊԱ, ֆ. 733, ց. 82, գ. 42, թ. 52:

³⁵ Ղ ա գ ա ղ ա ն. 1974, 48, տե՛ս նաև ՌՊՊԱ, ֆ. 733, ց. 82, գ. 42, թ. 53, Շ ա հ ա գ ի գ. 1940, 208, 210:

³⁶ Շ ա հ ա գ ի գ. 1940, 117–118, տե՛ս նաև Ղ ա գ ա ղ ա ն. 1974, 48–49:

³⁷ Շ ա հ ա գ ի գ. 1940, 117:

³⁸ Ա բ ո վ յ ա ն. 1956, 493:

³⁹ Ղ ա գ ա ղ ա ն. 1974, 48–50, տե՛ս նաև ՌՊՊԱ, ֆ. 733, ց. 82, գ. 42, թ. 48–50:

դրանք գրաքննության են ուղարկվել Մարի Բրոսսերին, որի բացասական կարծիքը ստացվել է 1840 թ. մայիսին⁴⁰։ Երկարատև քննարկումներից հետո՝ 1841 թ. փետրվարին, ձեռագրերը, համապատասխան կից փաստաթղթերով, վերադարձվել են հեղինակին։ Ըստ որոշման՝ Խ. Աբովյանը պետք է վերանայեր Տապպեի օրինակով կազմած քերականությունը, իսկ «Նախաշաւիղ»-ի մասին ընդհանրապես խոսք չկար⁴¹։ Նույն որոշման մեջ շեշտվել է նաև, որ պետությունը չի կարող գումար տրամադրել Խ. Աբովյանին՝ որևէ գիրք հրատարակելու համար։

Խ. Աբովյանը 1840 թ. նոյեմբերի 1-ին էջմիածնի Սինոդի դատախազ Թովմա Ղորղանյանին գրած նամակում մի շարք հարցեր քննարկելուց հետո նշել է. «Յեթե Ձեր կողմից արված ե մի վորևե տնորինություն իմ գրքի մասին, խնդրում եմ տեղեկացնեք ինձ այն պատճառով, վոր գիրքը վաղուց արդեն պատրաստ ե»⁴²։ Այսինքն՝ Խ. Աբովյանը փորձել է աջակցություն գտնել Ս. էջմիածնում, սակայն պարզ չէ՝ ստացել է այդ աջակցությունը, թե՞ ոչ։

Առկա է Թիֆլիսի գիմնազիայի մանկավարժական խորհրդի 1843 թ. դեկտեմբերի 22-ի ժողովի արձանագրության պատճեն, երբ կրկին Թիֆլիսի գիմնազիայի մանկավարժական խորհրդում քննարկման է դրվել գիրքը տպագրելու հարցը⁴³։ Առաջին անգամ դրա քննարկումը տեղի էր ունեցել 1841 թ. հուլիսի 5-ին⁴⁴։ Գրախոսը գիմնազիայի ավագ ուսուցիչ, տպարանատեր Դ. Արզանյանցն էր, ով բացասական կարծիք է տվել՝ հետևյալ թերությունների ընդգծումով. ա) տառերի ընթերցանության տարօրինակ եղանակ, բ) հայոց ասացվածքների և Թիֆլիսի հայոց գերեզմանոցի մասին հոդվածի անհարկի առկայություն, որը կարող էր աշակերտների մոտ ծաղր առաջացնել։ Գրքի տպագրությունը հնարավոր կլիներ, եթե ուղղվեին այդ թերությունները։

Երկրորդ քննարկումը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ պաշտոնական ու հոգևոր գրաքննությունը վերջնականապես մերժել է գրքի տպագրությունը։ Կարծիքներ տվել են հայոց լեզվի ուսուցիչ Առաքել Արարատյանը և Դավիթ Արզանյանը։ Փաստաթղթի մեջ նշվել է, որ ուսուցիչ Աբովյանը կազմել է «Նախաշաւիղ» վերնագրով գիրք՝ հետևյալ կառուցվածով. ա) ընթերցողներին ուղղված առաջաբան, բ) խրատ՝ երեխաներին կարդալ-գրել սովորեցնելու համար, գ) տառերն ու վանկերը, դ) միավանկ, երկվանկ և բազմավանկ բառերը, պատմողական հոդվածներ, առակներ, առածներ, աղոթքներ, չափածո և արձակ երգեր, նկարագրություններ՝ մեծ մասամբ եվրոպական լեզուներից թարգմանված։

Ա. Արարատյանը մատնանշել է հետևյալ թերությունները. ա) հոդվածների խառը դասավորություն, բ) կարդալու և վանկեր կապելու օրինակների սակավություն, գ) ա տառի գործածություն օժանդակ բայի հետ, դ) մի քանի գրա-

⁴⁰ Շ ա հ ա գ ի գ. 1940, 321:

⁴¹ Ղ ա գ ա ը յ ա ն. 1974, 63–64, տե՛ս նաև ՌՊՊԱ, ֆ. 733, ց. 82, գ. 42, թ. 72–73:

⁴² Շ ա հ ա գ ի գ. 1940, 77: Ե. Շահազիզը սխալմամբ այս տողերը վերագրել է «Վերք Հայաստանի» վեպին, մինչդեռ «Երկերի ժողովածու»-ի մեջ Պ. Հակոբյանն ապացուցում է, որ խոսքը «Նախաշաւիղ»-ի մասին է (տե՛ս Ա թ ո վ ա ն. 1956, 78):

⁴³ Շ ա հ ա գ ի գ. 1940, 129–131:

⁴⁴ Շ ա հ ա գ ի գ. 1940, 130:

կան բառերի ու ոճերի անտեղի փոխարինում աշխարհիկ խոսակցական լեզվի բառերով, ե) 49-րդ էջում այնպիսի արտահայտությունների գործածություն, որոնք պարունակում են ժողովրդական ծաղրանք, գ) 9-րդ էջում մի քանի բառերի անկանոն տրոհում:

Դասագրքի երկրորդ քննարկման արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ Դ. Արզանյանցն իր նախորդ դիտողություններին չի անդրադարձել և չի նշել՝ արդյոք դրանք ուղղվե՞լ են, թե՞ ոչ: Նա միայն ընդգծել է, որ իմ Աբովյանի ձեռագիր գիրքը⁴⁵ գրված Երևանի աշխարհիկ բարբառով, կարող է շահեկան ձեռնարկ համարվել հենց Երևանի գավառական դպրոցների համար:

Ելնելով այս ամենից՝ մանկավարժական խորհուրդն որոշել է, որ գրքի տպագրությունն ու տարածումը հնարավոր կլինի, եթե՝ ա) հեղինակն ուղղի նկատված թերությունները, բ) չհակասի գրաքննության կանոններին:

Այսինքն՝ իմ Աբովյանը ստացել է պաշտոնական մերժում, ըստ որի՝

1. քննարկման ներկայացրած գրքի ձեռագիր օրինակի կառուցվածքը համընկնում է առկա երկու տպագիր օրինակների կառուցվածքի հետ:

2. 1841 թ. հուլիսի 5-ի քննարկման ժամանակ նշված թերություններն ուղղված են մասնակի: Տպագիր օրինակներում պահպանվել են ասացվածքները, սակայն բացակայում է Թիֆլիսի հայոց գերեզմանոցի մասին հոդվածը: Նշանակում է՝ իմ Աբովյանը երկրորդ քննարկմանը ձեռագիրը ներկայացրել է մասնակի փոփոխությամբ:

3. 1843 թ. դեկտեմբերի 22-ի քննարկման ժամանակ նշված թերություններին իմ Աբովյանն այլևս չի անդրադարձել և որևէ փոփոխություն չի արել դասագրքում, հավանաբար, այն պատճառով, որ հուսախաբ է եղել, թե գրքի տպագրությունը կթույլատրեն:

Թիֆլիսի գիմնադրայի մանկավարժական խորհրդի արձանագրությունն ուղարկվել է Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսուչ Իվան Կուլժինսկուն, ով արձանագրության պատճեն ձեռագրի հետ վերադարձրել է իմ Աբովյանին 1844 թ. փետրվարի 19-ին՝ նշելով, որ եթե թերությունները վերացնի, ապա պետք է նորից ներկայացնի իրեն՝ դրա հետագա ճակատագիրը տնօրինելու համար⁴⁶: Փաստաթուղթը իմ Աբովյանը ստացել է մարտի 1-ին⁴⁷:

Վերոնշյալից կարելի է ենթադրել, որ «Նախաշաւիղ»-ի պաշտոնական տպագրությունը չի թույլատրվել մինչև 1843 թ. դեկտեմբեր:

Ըստ Պ. Հակոբյանի «Նախաշաւիղ»-ը տպագրվել է 1838 թ., իսկ մինչև 1843 թ. քննարկման թեմա է դարձել նրա ձեռագիրը: Այսինքն՝ տպագիր գիրքը նախորդել է ձեռագրին: Ավելին, Սանկտ Պետերբուրգ գրաքննության ուղարկվել է հենց տպագիր տարբերակը⁴⁸: Այս վարկածը, սակայն, վիճարկելի է, քանի որ վերոնշյալ պատճառներով գրքի տարածումը վնաս կպատճառեր և՛ իմ Աբովյանին, և՛ Արզանյանց եղբայրներին: Գրքի առաջին 18 մամուլը իսկապես

⁴⁵ Գիրքն այդ ժամանակ արդեն տպագրված էր, սակայն այդ մասին բարձրաձայնել Դ. Արզանյանցը չէր կարող:

⁴⁶ Շ ա հ ա զ ի գ. 1940, 131:

⁴⁷ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1987, 92:

⁴⁸ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1952, 171:

տպագրվել է 1838 թ., սակայն այն որպես գիրք չի կազմվել ու չի տարածվել:

Գրքի տպագրությունը փորձել են ավարտել 1844 թ. սկզբին: Ներկայացնենք հետևյալ փաստերը.

1. «Նախաշաւիղ»-ի 93-րդ էջում (նկ. 6) օգտագործվել է մի զարդանախշ, որն առկա է նաև 1842 թ. «Կանոնք գործածական» գրքում (նկ. 7)⁴⁹: Մինչ այդ Արզանյանց տպարանում տպագրված գրքերում այս զարդանախշը չի գործածվել: Հավանական է, որ տպարանն այն կարող էր գործածել նաև 1844 թ. սկզբին:

Նկ. 6:

Նկ. 7:

2. Խ. Աբովյանը Թիֆլիսի գեմնագիտայի մանկավարժական խորհրդի 1843 թ. դեկտեմբերի մերժման գրավոր հաստատումը ստացել է 1844 թ. մարտի 1-ին⁵⁰, որից հետո միայն նոր կարող էր ձեռնամուխ լինել գրքի տպագրությունն ավարտելու գործին:

Խ. Աբովյանը 1843 թ. հունիսի 19-ին նշանակվել է Երևանի գավառական դպրոցի տեսուչ⁵¹, իսկ տեղափոխվել է օգոստոսին⁵²: Մինչև 1844 թ. ապրիլի 27-ը նա պաշտոնի բերումով այցելել է Թիֆլիս՝ ինչպես փաստում են Ներսես Տեր-Կարապետյանը⁵³ և Պիոն Հակոբյանը⁵⁴: Վերջինիս կարծիքով՝ նա հանդիպումներ է ունեցել Արզանյանց եղբայրների հետ և սկսել է գրքի տպագրությունը, սակայն երկու մամուլ տպագրելուց հետո այն նորից ընդհատվել է⁵⁵:

3. Գրքի վերջին հատվածում ներառվել է «Այբ, բարեկամութիւն» չափածո ստեղծագործությունը, որի գլխավոր հերոսն Աղասին է: Ֆ. Բողենշտեդին ուղարկած տետրակում Խ. Աբովյանը խոստովանել է, որ Աղասու կերպարը և թեման իրեն հետաքրքրել են դեռևս մասնավոր ուսումնարանում դասավանդելու տարիներին⁵⁶: Նա նշել է, որ իր պատմությունը սկսել է 1841 թ. «Բարեկենդանին», իսկ առաջին տետրակներն էլ կարդացել է աշակերտների համար: Ըստ Աբովյանի աշակերտների հուշերի՝ վարժապետն իրենց համար կարդացել

⁴⁹ Տէր Ղ ու կ ա ս ե ա ն. 1842, 8, 12, 18:

⁵⁰ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1987, 92:

⁵¹ Մ. Տեր Աղաբյանցը նշում է, որ Խ. Աբովյանը Երևան է տեղափոխվել 1843 թ. հունիսի 9-ին (տե՛ս Տ է Ր Ա գ ա ր ե ա ն ց. 1861, 541):

⁵² Շ ա հ ա գ ի գ. 1940, 122:

⁵³ Տ է Ր Կ ա ր ա պ ե տ ե ա ն. 1897, 96:

⁵⁴ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1987, 92:

⁵⁵ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1987, 92:

⁵⁶ Ա բ ո վ յ ա ն. 1956, 390–391:

է Աղասու պատմությունը հատված-հատված⁵⁷: Հայտնի է, որ «Վերք Հայաստանի» վեպը մեծ լուսավորիչը սկսել է գրել 1841 թ., սակայն թեմայի վրա աշխատել է բավական երկար⁵⁸: Այսինքն կարելի է ենթադրել, որ «Նախաշաւիղ»-ի մեջ Աղասու հատվածը ներառվել է 1841 թ. կամ ավելի ուշ:

«Նախաշաւիղ»-ը և Արզանյանց եղբայրների տպարանը

XIX դ. սկզբին Թիֆլիսում հայկական տպագրությունը դեռ նոր էր ձևավորվել և չունէր տպագրական այն որակը, ինչը կար Վենետիկում, Վիեննայում, Վաղարշապատում ու այլ վայրերում: Գործում էր երկու տպարան՝ Ներսիսյան դպրոցինը և Արզանյանց եղբայրներինը, և իս. Աբովյանի գիրքը պետք է տպագրվեր այս երկու տպարաններից որեւէ մեկում: Համադրելով փաստերը՝ եկել ենք այն համոզման, որ «Նախաշաւիղ»-ը տպագրվել է Դավիթ և Հակոբ Արզանյանց եղբայրների տպարանում: Եվ այսպես.

1. 1830–1841 թթ. Ներսիսյան դպրոցի տպարանում որեւէ գիրք չի տպագրվել, իսկ 1841–1850 թթ. հրատարակված գրքերի քանակը շատ քիչ է: Տպարանի գործունեությունն ակտիվացել է 1850-ական թվականներից հետո⁵⁹: Արզանյանց եղբայրների տպարանը գործել է 1838-ից մինչև 1844 թվականի սկիզբը:

Արզանյանց եղբայրներին Թիֆլիսում տպարան բացելու թույլտվություն տալու գրությունը Ժողովրդական լուսավորության նախարարին ուղարկվել է 1837 թ. մայիսի 20-ին: Ըստ այս փաստաթղթի՝ Թիֆլիսում տպարան հիմնադրելու ցանկությունն առաջացել է այն բանից հետո, երբ Սանկտ Պետերբուրգում Կովկասի դպրոցների համար նախատեսված դասագիրքը տպագրելու փորձերը ձախողվել են: Արզանյանց նորաստեղծ տպարանում պետք է տպագրվեին հիմնականում դասագրքեր, որոնք համապատասխան կլինեին Անդրկովկասի ուսումնարանների կանոնադրության 10-րդ և 11-րդ կետերին⁶⁰: Տեղում դասագրքերի տպագրության կազմակերպումը կհնչեցանքներ դրանց առաջ տարածմանը: Գրության մեջ նշվել է, որ տպարանը հիմնադրելու էին Արզանյանց եղբայրները, ովքեր հոգալու էին Ֆինանսական բոլոր ծախսերը⁶¹:

1837 թ. հուլիսի 20-ին Արզանյանց եղբայրները ստացել են Ներքին գործերի նախարարի արտոնությունը⁶², իսկ 1837 թ. դեկտեմբերի 22-ին՝ Ժողովրդական լուսավորության նախարարության թույլտվությունը՝ հավելումով, որ թույլատրվում է նաև տեղում իրականացնել արևելյան լեզուներով տպագրվող գրքերի գրաքննությունը⁶³: Փաստաթղթում սա պատճառաբանվում էր հետևյալ կերպ. Թիֆլիսում չկար արևելյան լեզուներով տպագրվող գրքերի

⁵⁷ Մ ու Ր ա դ յ ա ն . 1941, 113:

⁵⁸ Հ ա կ ո բ յ ա ն . 1955թ:

⁵⁹ Մ ա դ ա լ յ ա ն . 2013, 66–71:

⁶⁰ Сборник. 1864, 685–686.

⁶¹ ՌՊՊԱ, ֆ. 733, ց. 82, գ. 48, թ. 1–2: Արզանյանց եղբայրների տպարանին վերաբերող վավերագրերի պատճենները, որոնք գտնվում են Ռուսաստանի պատմության պետական արխիվում, մեզ տրամադրել է պ. գ. թ. Ստյոպա Պետոյանը, ում հայտնում ենք մեր շնորհակալությունը:

⁶² ՌՊՊԱ, ֆ. 733, ց. 82, գ. 48, թ. 4:

⁶³ ՌՊՊԱ, ֆ. 733, ց. 82, գ. 48, թ. 7–9:

գրաքննական կոմիտե կամ լիազորված անձ, ինչը լրացուցիչ խնդիրներ էր ստեղծում այդ լեզուներով գրքերի, հատկապես՝ դասագրքերի տպագրության համար: Ահա՛ ինչու Արզանյանց եղբայրները խնդրել են, որ այդ լեզուներով գրքերի տպագրությունն իրականացվի իրենց անմիջական հսկողությամբ՝ համապատասխան Անդրկովկասի ուսումնարանների կանոնադրության 10-րդ և 11-րդ կետերի: Առաջարկը հաստատվել է Ժողովրդական լուսավորության նախարար Ս. Ուլարովի կողմից:

Վերոնշյալ փաստաթղթերը հաստատում են, որ արդեն 1837 թ. դեկտեմբերի 22-ից տպարանը պատրաստ էր սկսել տպագրական գործունեությունը, և իս. Աբովյանի «Նախաշաւիդ»-ը տպարանի առաջին հրատարակություններից մեկն էր լինելու:

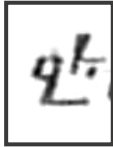
2. Տպարանատերերից Դ. Արզանյանցը, ինչպես նշվեց, Թիֆլիսի գիմնազիայի ավագ ուսուցիչներից էր, անձամբ ծանոթ էր իս. Աբովյանին և նրա ձեռնարկին: Նորահաստատ տպարանը, բնականաբար, կստանձնեք գործընկերոջ գրքի՝ «Նախաշաւիդ»-ի տպագրությունը, մանավանդ առկա էր Թիֆլիսի ուսումնարանների վերատեսուչ Հասանմյուլլերի արտոնությունը, իսկ գրաքննության հարցը ինքնին լուծված էր (Դ. Արզանյանցին տրված էր գրաքննելու արտոնություն): Արզանյանց եղբայրները, սակայն, խախտել են Անդրկովկասի ուսումնարանների կանոնադրության 10-րդ կետը, ըստ որի՝ հայոց լեզվի ձեռնարկ կարող էր կազմել միայն այդ առարկան դասավանդող ուսուցիչը, մինչդեռ իս. Աբովյանը Թիֆլիսի գիմնազիայում հայոց լեզվի ուսուցիչ չի եղել:

3. Պ. Հակոբյանը «Նախաշաւիդ»-ի տպագիր օրինակների սկզբի ու վերջի համեմատության արդյունքում եզրակացրել է, որ նոտրգրերն ու մեծատառերը նույն տպարանին են պատկանում, մինչդեռ սովորական տառատեսակներն ակնհայտ տարբերություններ ունեն⁶⁴: Դրանք նման չեն անգամ Ներսիսյան դպրոցի և մի շարք այլ տպարաններում գործածված տառերին: Ըստ նրա՝ Աբովյանի կենդանության օրոք նման տառերով մեկ այլ գիրք չի շարվել Թիֆլիսում և Անդրկովկասի այլ վայրերում գործող հայկական տպարաններում: Ուրեմն՝ այդ էջերը կամ Աբովյանն է հատուկ պատվիրել այլ քաղաքներում՝ Մոսկվա, Նախիջևան, Սանկտ Պետերբուրգ, կամ Աբովյանի ցանկությանմբ այդ տառերն Արզանյանց եղբայրները ձեռք են բերել հաջորդ տարիներին և ամբողջացրել գիրքը: Հակոբյանը չի բացառում, որ այդ էջերը լրացվել են իս. Աբովյանի մահից հետո:

Վարկածը, որ իս. Աբովյանն այդ էջերի մի մասը տպել է Թիֆլիսում (նոտրգրերն ու մեծատառերը), իսկ մյուս մասը՝ այլ տպարանում կամ այլ վայրում (սովորական տառատեսակները), հավանական չէ, քանի որ նախ իս. Աբովյանն այդ շրջանում չունեւ այդպիսի մեծ հնարավորություններ, երկրորդ՝ հնարավոր չէր նույն էջի մի մասը տպագրել մի տպարանում, մյուս մասը՝ այլ տպարանում: Տպարանը չէր կարող դրանք 1844 թվականից հետո պատվիրել, քանի որ դադարել էր գործել: իս. Աբովյանի մահից հետո տպագրելու վարկածը ևս հերքվում է, քանի որ իր կենդանության օրոք գրքի որոշ օրինակներ հեղինակը բաժանել է:

⁶⁴ Հ ա կ ո բ յ ա ն . 1987, 91:

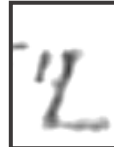
Համեմատելով տարբեր էջերի սովորական տառատեսակները՝ կարելի է եզրակացնել, որ դրանք բոլորը պատկանում են Արզանյանց տպարանին: Ոչ թե տառատեսակն է տարբեր, այլ թանաքն է մուգ կամ բաց, տառաչափը՝ տարբեր: Որպես օրինակ՝ ներկայացնենք 2-րդ (նկ. 8), 16-րդ (նկ. 9), 54-րդ (նկ. 10), 74-րդ (նկ. 11) էջերում տպագրված զ տառը:

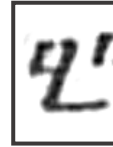
Նկ. 8:

Նկ. 9:

Նկ. 10:

Նկ. 11:

4. Մ. Տեր Ազարյանցը վկայում է, որ տպագրությունն «անպիտան» է եղել⁶⁵: Սա բացատրվում է նրանով, որ «Նախաշաւիղ»-ը տպարանի առաջին արտադրանքներից է: Գրքի վերջին մամուլների տպագրության որակը Համեմատաբար բարձր է:

5. Պաշտպանվել են Պերճ Պոռչյանի հուշերը Խ. Աբովյանի մասին, որին հանդիպել է իր ծննդավայրի ծխական դպրոցում սովորելու տարիներին⁶⁶: Խ. Աբովյանն Աշտարակի Շապուհ Շահնազարյանի դպրոց այցելել է 1846 թ.⁶⁷ և 3 օր մնացել է այնտեղ՝ չփվելով երեխաների հետ: Չորրորդ օրը՝ հրաժեշտի պահին, նա Շահնազարյանին խոստացել է ուղարկել մի գիրք, որով խորհուրդ է տվել կազմակերպել ուսուցումը: Խոստումն իրականացրել է մի քանի օր անց, նա ուղարկել է գրքի մի քանի օրինակներ՝ մեկը ուսուցչի համար, մյուսները՝ աշակերտների: Պ. Պոռչյանը հիշում է, որ դա Արզանյանց տպարանում տպված «Նախաշաւիղ»-ն էր: Նա ընդգծում է, որ տարբերություններ կան այս և երկրորդ՝ 1862 թ. տպագրության միջև: Պոռչյանը կարևորում է հատկապես առաջին տպագրության առաջաբանը՝ նշելով. «Յառաջաբանից երևում է, որ Աբովյանցն է առաջին անգամ սկսել մեր մէջ հնչական մետոդան՝ դեռ 40 թուականներումը»: Ինչպես ինքն է գրում, հետագայում գիրքը կորցրել է և չի կարողացել առանձին հրատարակել առաջաբանը:

«Նախաշաւիղ»-ը տպագրվել է սահմանափակ տպաքանակով և ներքին կարգով օգտագործելու նպատակով: Չստանալով պետական մարմինների աջակցությունը և տպագրելով ներքին համաձայնությամբ՝ դասագիրքը չէր կարող մեծ տպաքանակ ունենալ, հակառակ դեպքում վերահսկիչ մարմիններն անմիջապես կձեռնարկեին համապատասխան միջոցներ:

1928 թ. Երվանդ Շահազիզն առաջ է քաշել գրքի տպաքանակն այրելու վարկածը⁶⁸՝ հավելելով, որ Խ. Աբովյանը չի ընդունել գրքին վերագրված դիտողությունները, ինչի պատճառով այն մնացել է անավարտ: Հետո փորձել է ինքնուրույն տպագրել, բայց դրա օրինակները չեն տարածվել կամ վատ որակի տպագրության, կամ Վիրահայոց թեմակալ առաջնորդ Կարապետ արք. Բագրատունու հրամանով, ով հրահանգել է օրինակները հավաքել և այրել՝ իբրև աշխարհաբար գրված ձեռնարկ: Ե. Շահազիզն այրելու վարկածը հիմնա-

⁶⁵ Տ է Ր Ա զ ա Ր ե ա ն ց. 1861, 541:

⁶⁶ Պ ո շ ե ա ն ց. 1889, 3, Պ ո շ ե ա ն ց. 1894, 13–21:

⁶⁷ Պ ո շ ե ա ն ց. 1889, 20:

⁶⁸ Շ ա հ ա զ ի զ. 1928, 139:

վորել է՝ վկայակոչելով Ղազարոս Աղայանի մոտ պահպանված դասագրքի օրինակ՝ կից ձեռագիր բացատրական թղթով⁶⁹։ Ռուբեն Զարյանը, սակայն, անդրադառնալով նույն թղթին ընդգծել է, որ այդտեղ այրելու մասին խոսք չկա⁷⁰։

Այս վարկածը հերքվում է, քանի որ Խ. Աբովյանը հետագա տարիներին գրքի օրինակները բաժանել է մասնավոր անձանց, որոնցից երկուսը հասել է մեզ։ Ուրեմն, հավանական է, որ տպաքանակը կամ դրա մի մասը եղել է իր մոտ։ Բացի այդ, «Ուղեւորութիւն դէպի Անիի աւերակները» գործում (1847 թ.) նա նշում է, որ իր երկը՝ «Ընթերցարան ժողովրդական ուսումնարանների համար» («Նախաշաւիղ» – Մ. Գ.)», «... նույնիսկ տպագրված է, բայց տասը տարի է, ինչ առանց գործածելու անօգուտ ընկած է ... Հենց միայն նրա համար, որ Թիֆլիսի գիմնազիայի խորհուրդը ... գիրքը բաց չի թողնում, նրա համար, որ գրված է հասարակ ժողովրդին ընդհանուրին հասկանալի լեզվով։ Այդ գրքերը փտում են փոշու մեջ»⁷¹։ Եթե տպաքանակն այրված լիներ, այդ մասին հեղինակն անպայման կասեր։ Ավելին, գրքի չտարածվելու մեջ նա մեղադրում է միայն իշխանություններին. ոչ մի խոսք չկա Կարապետ արք. Բագրատունու մասին։

Գրքի մեզ հայտնի առաջին օրինակը հայտնաբերվել է Արտաշես Աբեղյանի ջանքերով 1925 թ. ԳԱԹ-ում՝ Ղ. Աղայանի արխիվում։ Ըստ Ե. Շահազիզի՝ սա այն օրինակն է, որի մասին խոսել է Մ. Տեր-Ազարյանը⁷²։ Հիշյալ օրինակի մեջ առկա է երկու գրություն։ Մի գրության ներքևում Ա. Աբեղյանի նշումն է, որ սա Ղ. Աղայանի ձեռագիրն է, իսկ երկրորդ գրության մեջ գրքի վերնագիրը և մի բացատրություն, որ օրինակը պակասավոր է։ Բացի երկու գրություններից, պահպանվել է բացատրական ևս մի թուղթ⁷³, որը փաստում է գրքի հրատարակված լինելը⁷⁴։ Ղ. Աղայանի օրինակի առաջին 15 էջերը տպագրվել են 1912 թ. Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթում Ա. Աբեղյանի առաջաբանով⁷⁵, իսկ գիրքը ի պահ են տվել Հովհաննես Թումանյանին։ 1922 թ. Մուշեղ Աղայանն այն փոխանցել է ԳԱԹ-ին⁷⁶։

ՄՄ-ի օրինակը, ինչպես նշված է գրքի վրա, 1863 թ. պատկանել է վաղարշապատցի Սահակ Խաչատուրյան Սահակյանցին, ով, հնարավոր է, եղել է Աբովյանի աշակերտներից։ Գիրքը ՄՄ մուտք է գործել 1930 թ.⁷⁷։ Առաջին էջին կա սև թանաքով նշում. «Ընթերցարան մայրենի լեզվուի, գրաբարախառն և երևանի բարբառով (հաւանորէն Խաչ. Աբովեանի կազմած)», որը, ըստ Պ. Հակոբյանի, պատկանել է բանասեր Սարգիս Քամալյանցին⁷⁸։ Դրանից ներքև նշված է «Խ. Աբովյան, Նախաշաւիղ, 1862, Թիֆլիս», իսկ կողքը գրված

⁶⁹ Ղ. Աղայանի բացատրական թուղթը վերարտադրվել է «Նախաշաւիղ»-ի 1940 թ. տպագրության առաջաբանում (Աբովյան. 1940, LXVIII–LXIX)։

⁷⁰ Աբովյան. 1940, LXX։

⁷¹ Աբովյան. 1956, 195–196։

⁷² Շահազիզ. 1928, 138, Աբովյան. 1940, LXVIII։

⁷³ Աբովյան. 1940, LXVIII–LXIX։

⁷⁴ Պ. Հակոբյանը նշում է, որ Ղ. Աղայանի ձեռագիր թուղթը կորել է։ Մեզ է հասել գրողի որդու՝ Մուշեղ Աղայանի արտագրած բնագիրը և նույնի մեքենագիր տարբերակը (տե՛ս Հակոբյան. 1987, 87)։

⁷⁵ Աբեղյան. 1912, 2–3։

⁷⁶ Հակոբյան. 1987, 87, Աղայան. 1922, 3։

⁷⁷ Հակոբյան. 1987, 89։

⁷⁸ Հակոբյան. 1987, 89։

է էջմիածնի գիտական ինստիտուտի մատենադարանապետ Սենեքերիմ Տեր-Հակոբյանի ստորագրութիւնը: Հիշյալ օրինակի «1862, Թիֆլիս» բառերի վրա գիծ է քաշվել, իսկ գուգահեռ էջին ավելացվել են գրքի մատենագիտական տվյալները: Շապիկին հաջորդող էջին էլ թանաքով նշված է «1838»: Հնարավոր է՝ գիրքը գտնվել է Մայր Աթոռի Մատենադարանում, որտեղից էլ փոխանցվել է Սարգիս Քամայանին:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ Խ. Աբովյանի «Նախաշաւիղ»-ը գրվել է 1836 թ. մինչև 1838 թ. սկզբին ընկած ժամանակահատվածում՝ առաջին հերթին հեղինակի հիմնադրած մասնավոր ուսումնարանում գործածելու նպատակով: Գիրքը տպարան մուտք է գործել 1838-ի սկզբին, երբ Արզանյանց եղբայրները պաշտոնապես սկսել են իրենց տպագրական գործունեությունը Թիֆլիսում: Առաջին 18 մամուլը տպագրվել է հենց այս շրջանում, մինչև հեղինակի հովանավոր Հեսսենմյուլլերի մասին առաջին ահազանգի ստացումը: Վերջինիս ձեռքակալությունից հետո Խ. Աբովյանը փորձել է ստանալ գրքի տպագրության պաշտոնական թույլտվություն և աջակցություն, սակայն մերժումներ է ստացել տարբեր հանձնաժողովների և գրախոսների կողմից: Տպագրությունն ավարտել և գիրքը հեղինակին են փոխանցել 1844 թ. սկզբին՝ մինչև ապրիլ ամիսը: «Նախաշաւիղ»-ը տպագրվել է Թիֆլիսի Արզանյանց եղբայրների տպարանում: Ներքինյան դպրոցում կամ այլ տպարանում տպագրելու վարկածը հերքվում է: Այն որպես դասագիրք չի գործածվել, օրինակները պահպանվել են հեղինակի մոտ, որոնք նա բաժանել է մասնավոր անձանց: Պահպանվել է գրքի երկու օրինակ՝ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում և Եղիշե Չաբենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում:

Մայա Գրիգորյան — Բ. Գ. Թ., ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանի տնօրեն, Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ թանգարանագիտություն, գրադարանագիտություն և մատենագիտություն ամբիոնի դասախոս: Գիտական հետաքրքրություններ՝ XIX–XX դդ. հայ գրականություն, հայ տպագրություն, մատենագիտություն ակադմություն: Հեղինակ է 52 հոդվածի: ORCID:0000-0002-7989-0514. m.grigoryan@sci.am

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղեան Ա. 1912, Խաչատուր Աբովեանից մի էջ.— «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 16. VI. 1912:

Աբովյան Խ. 1940, Նախաշաւիղ կրթութեան ի պետս նորավարժից, լուսատիպ նմանահանություն, առաջ. և ծանոթ.՝ Ռ. Ջարյանի, Երևան, ՀԽՍՀ պետական հրատ., ժՁ, 72, XCIX էջ:

Աբովյան Խ. 1956, Երկերի լիակատար ժողովածու ութ հատորով, հ. 7, աշխատասիրությամբ՝ Պ. Հակոբյանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 524 էջ:

Աղայան Մ. 1922, Նոր ուղղագրության պատմության ակտը.— «Խորհրդային Հայաստան», 02. IV. 1922:

Այբբենարան Հայոց ի պետս նորուսումն մանկանց. 1838, Տիֆլիս, տպ. 3. և Դ. Արզանեանց, 30 էջ:

Արզանեանց 3 եւ Դ. 1840, Քերականութիւն հայ. համառօտ, Տիֆլիս, տպ. Արզանեանց, 276 էջ:

Բաբայան Ա. 1952, «Նախաշավիղի» պատմության շուրջը.– «Գրական թերթ», 01. I. 1952:

Դավթյան Հ. 1967, Հայ գիրքը 1801–1850 թվականներին. Մատենագիտություն, Երևան, Ա. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարան, 536 էջ:

Դարաստան հատուկտիր գրուածոց հայ մատենագրաց ի պէտս մատենագրութեան ի հայոց լեզուէ ի ռուս. 1838, Տիփսիս, տպ. Յ. և Դ. Արզանեանց, 251 էջ:

Երիցեան Ա. 1894, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք XIX դարում, հ. Բ. Կաթողիկոսութիւն Տ. Յովհաննէս VII Կարբեցւոյ եւ «Պօլօժնիէ» (1831–1842), Թիֆլիզ, տպ. Մ. Մարիտրոսեանի եւ ընկ., 592 էջ:

Ջարբիանալեան Գ. 1883, Հայկական մատենագիտութիւն, Վենետիկ, տպ. Մխիթարեան, 734 էջ:

Կրթութիւն աւետարանական ի պէտս Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցւոյ. 1839, Տիփսիս, տպ. Յ. և Դ. Արզանեանց, 40 էջ:

Հակոբյան Պ. 1952, Խ. Աբովյանի «Նախաշավիղի»-ի տպագրման թվականը.– «Սովետական գրականություն և արվեստ», № 7, էջ 164–171:

Հակոբյան Պ. 1955ա, Անծանոթ էջեր Խաչատուր Աբովյանի կյանքից և մանկավարժական գործունեությունից.– «Սովետական մանկավարժ», № 1, էջ 44–52:

Հակոբյան Պ. 1955բ, Խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպի ստեղծագործական պատմությունը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 253 էջ:

Հակոբյան Պ. 1987, «Նախաշավիղի» կորած էջերից.– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, էջ 86–107:

Ղազարյան Վ. 1974, Խաչատուր Աբովյանի գործը (արխիվային փաստաթղթեր), առաջ. ծանոթ. և հրապ.՝ Վ. Ղազարյանի.– «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 3, էջ 39–74:

Ղազարյան Վ. 1979, Խաչատուր Աբովյան: Հասարակական գործունեությունը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 288 էջ:

Ղազիկեան Ա. 1909, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, հ. Ա, Վենետիկ, տպ. Սրբոյն Ղազարու, 2080 էջ:

Մաղալյան Վ. 2013, Հայկական գրատպությունը Թիֆլիսում (XIX դար–XX դարասկիզբ).– ՊԲՀ, № 3, էջ 62–83:

Մուրադյան Հ. 1941, Ժամանակակիցները Խաչատուր Աբովյանի մասին, Երևան, Արմֆան, 127 էջ:

Շահազիզ Ե. 1928, Խաչատուր Աբովյանը (Յերեվանի գավառական դպրոցի տեսչության 1843–1848 թթ. թղթերի յեվ ակադեմիկոս Ֆրենի նամակների հիմունքով: Կարդացված ե պատմական-հասարակական բաժնում 1928 թվի հունվ. 28 յեվ փետր. 25 նիստերում).– «Տեղեկագիր գիտության և արվեստի ինստիտուտի», № 3, էջ 119–167:

Շահազիզ Ե. 1940, Դիվան Խաչատուր Աբովյանի, հ. 1, Երևան, Արմֆան, 369 էջ:

Շահազիզ Ե. 1948, Դիվան Խաչատուր Աբովյանի, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ, 1948, 279 էջ:

Պետոյան Ս. 2020ա, Նոր փաստեր Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին.– «Բանբեր Մատենադարանի», № 30, էջ 302–316:

Պետոյան Ս. 2020բ, Բազելյան բողոքական քարոզիչների՝ Շուշիում հիմնադրած տպարանի պատմությունը (1837–1835 թթ.).– «Հայագիտության հարցեր», № 1, էջ 45–65:

Պետոյան Ս. 2021, Բաղդասար արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանցը և Շուշիի հայկական տպագրությունը, մասն Ա.– «Էջմիածին», թիվ Է, էջ 88–102:

Պռօշեանց Պ. 1889, Գիւղական վարժապետներ.– «Արծազանք» (Թիֆլիս), 22. II. 1889:

Պռոշեանց. 1894, Պռոշեանց Պ., Յուշիկներ, Ա. շրջան, Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 271 էջ:

Սևակ Գ. 1952, Խ. Աբովյանի «Նախաշավիղի» մի նորահայտ օրինակ.– «Գրական թերթ», 01. I. 1952:

Տէր Ազարեանց Մ. 1861, Մէկ քանի խօսք Ապովեանի վերայ (քանի մը նիւթ նրա կենսագրութեան համար).– «Կռունկ հայոց աշխարհին» (Թիֆլիս), թիվ 7, էջ 531–553:

Տէր Կարապետեան Ն. 1897, Խաչատուր Աբովեան, Տիֆլիս, տպ. Շարածէ եւ ընկ., 141 էջ:

Տէր Ղուկասեան Ե. 1842, Կանոնք գործածականք, Տիֆլիս, տպ. Յ. և Դ. Արզանեանց, 1842, 25 էջ:

Ռուսաստանի պատմության պետական արխիվ, ֆ. 733, ց. 82, գ. 42, 48:

Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. 2. Царствование Николая I. 1825–1855, Отделение 1. СПб., Тип. Императорской Академии наук, 1864, 1224, 62, 42 (=1328) с.

О ПЕЧАТАНИИ КНИГИ ХАЧАТУРА АБОВЯНА «ПРЕДТРОПЬЕ» («НАХАШАВИХ»)

МАЙЯ ГРИГОРЯН

Резюме

Ключевые слова: Х. Абовян, XIX век, Тифлис, «Предтропье» («Нахашавих»), братья Арзаянцы, библиография, цензура, история армянского книгопечатания, типография.

Учебник выдающегося армянского писателя, просветителя, педагога, общественного деятеля Х. Абовяна (1809–1848) «Предтропье» («Нахашавих») был написан с 1836-го до начала 1838 г. с целью применения в частной школе, основанной автором. Книга поступила в типографию братьев Арзаянцев в начале 1838 г., когда они официально начали свою типографскую деятельность. В этот период были напечатаны 18 печатных листов, прежде чем было получено первое предупреждение о покровителе Абовяна – инспекторе училищ Тифлиса Гессенмюллере. Книга в тот период не была составлена и распространена. После ареста Гессенмюллера Х. Абовян пытался получить официальное разрешение и поддержку для печатания книги, но она была несколько раз отклонена различными комиссиями и рецензентами. Тираж был напечатан и передан автору в начале 1844 г., до месяца апреля.

«Предтропье» было напечатано в типографии братьев Арзаянцев в Тифлисе. Гипотеза о печатании книги в школе Нерсисян или другой типографии опровергается. В качестве учебника она не использовалась, экземпляры остались у автора и раздавались частным лицам. Сохранилось два экземпляра книги: один – в Матенадаране им. Маштоца, другой – в Музее литературы и искусства им. Егише Чаренца РА.

Майя Григорян – к. филол. н., директор Фундаментальной научной библиотеки НАН РА, преподаватель кафедры музейного дела, библиографии АГПУ им. Х. Абовяна. Научные интересы: история армянской литературы, армянской печати и библиографии XIX–XX вв. Автор 52 статей. ORCID:0000-0002-7989-0514. m.grigoryan@sci.am

ON THE ISSUE OF PRINTING THE BOOK “NAKHASHAVIGH”
BY KHACHATUR ABOVYAN

MAYA GRIGORYAN

Summary

Keywords: Kh. Abovyan, Tiflis, “Nakhashavigh”, Arzanyants brothers, XIX century, bibliography, censorship, history of Armenian printing, printing house.

The textbook of the outstanding Armenian writer, educator, teacher, public figure Kh. Abovyan (1809–1848) “Nakhashavigh” was written from 1836 to the beginning of 1838 primarily for applying it in the private school founded by the author. The book entered the printing house at the beginning of 1838 when the Arzanyants brothers officially started their printing activity. During this period, the first 18 press sheets were printed before the first warning was received about the author’s sponsor-Hessenmuller. The book was not compiled and distributed at that period. After Hessenmuller’s arrest, Kh. Abovyan tried to get official permission and support to print the book, but the book was rejected several times by various committees and reviewers. The printing was completed and handed over to the author at the beginning of 1844, before the month of April.

The book was printed at the Arzanyants brothers printing house in Tiflis. The hypothesis of printing the book at Nersisyan school or other printing house is refuted. It was not used as a textbook; the author kept the copies and distributed them to private individuals. Two copies of the book have been preserved: one in the Matenadaran after M. Mashtots, the other in the Museum of Literature and Art after Yeghishe Charents, RA.

Maya Grigoryan – Candidate of Philological Sciences, Director of the Fundamental Scientific Library of NAS RA, Lecturer at the Department of Museum Studies and Bibliography of ASPU after Kh. Abovyan. Scientific interests: history of Armenian literature, Armenian printing and bibliography in XIX–XX centuries. Author of 52 articles. ORCID:0000-0002-7989-0514. m.grigoryan@sci.am

ԿԱՍԱԿՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԱՍՆԱԿԻՑ ՄԻՔԱՅԵԼ ԻՇԼԵՄԵՋՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԸ*

Հուշագիրը՝ Միքայել Իշլեմեջյանը, ծնվել է 1892 թ. մարտի 24-ին Կ. Պոլսի Գուժ-Գափու թաղամասում: Ավարտել է Պարտիզակի (Բուժանիա) Ամերիկյան բարձրագույն ուսումնական հաստատությունը: 1910–1911 թթ. ուսանել է Կ. Պոլսի զինագործական ուսումնարանում, որն ավարտելուց հետո նրան շնորհվել է արագահարված զենքերի հարյուրապետի, իսկ բանակում ստացել է հազարապետի կապիտանի կոչում¹: Մասնակցել է ալբանական ապստամբություն ճնշմանը (1911–1912 թթ.), իտալա-թուրքական (1911–1912 թթ.) և Բալկանյան առաջին պատերազմներին (1912–1913 թթ.), որի ժամանակ գերվել է հույների կողմից: Պատերազմի ավարտից հետո Մ. Իշլեմեջյանն ազատվել է գերությունից, չի վերադարձել Կ. Պոլիս, այլ հաստատվել է Բուլղարիայում՝ Վառնայում, որտեղ հարևանություն էր բնակվում էր նշանավոր հայրուկապետ Անդրանիկ Օզանյանը:

1914 թ. հուլիսի 19-ին սկսվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և Մ. Իշլեմեջյանը հարյուրավոր հայրենակիցների հետ որոշում է մեկնել Կովկաս և անդամագրվել կամավորական շարժմանը: Հոկտեմբերի 5-ին նավով գալիս է Օդեսա, որտեղ ոստիկանության կողմից ձերբակալվում և աքսորվում է Ուֆա, քանի որ հույներ անձը հաստատող փաստաթղթեր: 1916 թ. օգոստոսին ոստիկանությունից գաղտնի գալիս է Ռոստով՝ Նոր Նախիջևան, որտեղ տեղեկանում է կամավորական շարժման լուծարման մասին: Կեցությունն ապահովելու համար սկսում է զբաղվել առևտրով: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո տեղեկանալով նոր կազմակերպվող հայ ազգային զինուժի մասին՝ Մ. Իշլեմեջյանը դեկտեմբերին գալիս է Խնուս և ծառայության անցնում գնդապետ Սերոբ Սամարյանի գնդում՝ որպես գումարտակի, ապա՝ Անդրանիկի զորամասում որպես վաշտի հրամանատար:

1918 թ. մայիսի 15-ին՝ թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո, զորամասը, մարտեր մղելով, հասնում է Դսեղ, որտեղ մնում է շուրջ 15 օր: Այստեղից զորամասն անցնում է Դիլիջան, ապա՝ Սևանի ավազան: Մ. Իշլեմեջյանը մասնակցում է Նախիջևանում, ապա՝ Հյուսիսային Պարսկաստանում թուրք-քրդական ուժերի դեմ մղված մարտերին: Պարտությունից հետո Անդրանիկը, չկարողանալով ապահովել զորամասին պարենով, ցրում է զորքը, որից հետո Մ. Իշլեմեջյանն իր վաշտով հասնում է Շուշի:

Համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Մ. Իշլեմեջյանը վերադառնում է Կ. Պոլիս, ապա՝ մեկնում Կիլիկիա: 1920 թ. աշնանը 200 կամավոր-

* Ներկայացվել է 10. V. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

¹ ՀՀ բանակում գլխապետ [տե՛ս «Ռազմիկ» (Երևան), 15. V. 1920]:

ների հետ մասնակցել է 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմին, որի մասին, սակայն, 1949 թ. գրած իր հուշերում մանրամասներ չի հաղորդում²:

1921 թ. փետրվարին մասնակցել է հակաբոլշևիկյան համաժողովրդական ապստամբությանը, որի պարտությունից հետո անցել է Պարսկաստան, ապա՝ Պաղեստին: 1923 թ. տեղափոխվել է Եգիպտոս, այդտեղից էլ՝ Հունաստան, 1925 թ.՝ Փարիզ: Կեցությունն ապահովելու համար կարել է պայուսակներ, միաժամանակ խաղացել է սիրողական թատրոնում: 1945 թ. նոյեմբերի 4-ին մասնակցել ու ճառ է արտասանել Պեր-Լաշեզ գերեզմանոցում Անդրանիկի արձանի բացման առթիվ³:

1947 թ. Մ. Իշլեմեջյանը ներգաղթել է Խորհրդային Հայաստան՝ Երևան⁴: Ընտանիքը բնակություն է հաստատել Կիրիկիա թաղամասում՝ կիսակառույց երկհարկանի տան երկրորդ հարկում: Այդ տան առաջին հարկում բնակվում էր Հունաստանից ներգաղթած Միքայել Բարթեկյանի ընտանիքը, որի որդիներից Հրաչը (1927–2011 թթ.) հետագայում դարձել է նշանավոր պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս: Մ. Իշլեմեջյանը մահացել է 1960 թ. մայիսի 28-ին, Երևանում⁵:

Առաջին անգամ հրապարակվող Մ. Իշլեմեջյանի հուշերը նոր տեղեկություններ են հաղորդում հայ ժողովրդի համար ճակատագրական 1914–1920 թթ. մասին, որոնցում կարևոր տեղեկություններ կան ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր գործիչներ Անդրանիկի, Սարգիս Զեքեջյանի և այլոց վերաբերյալ: Դրանցում մանրամասն նկարագրված են Անդրանիկի զորամասի մղած կռիվները Նախիջևանում և Հյուսիսային Պարսկաստանում, իրավիճակն Արցախում, մասնավորապես՝ Շուշիում:

Մ. Իշլեմեջյանի հուշերը բաղկացած են 49 թերթից: Կրճատվել են անձնական բնույթի փաստերը, ուստի հրապարակվող փաստաթուղթը սկսվում է 27-րդ թերթից: Հուշերը հրապարակվում են բնագրին հարազատ՝ առանց ոճական ու լեզվական էական փոփոխությունների: Հուշագրի լեզուն խառն է՝ արևմտահայերեն ու արևելահայերեն: Բոլոր ընդգծումները փաստաթղթին են: Ուղղահայաց փակագծերով կատարել ենք անհրաժեշտ հավելումները:

Փաստաթուղթը պահվում է Հայաստանի ազգային արխիվի «Փաստաթղթերի հավաքածու հայ ազատագրական շարժումների վերաբերյալ ֆոնդում» (Ֆ. 402):

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), Ֆ. 402, ց. 1, գ. 10, թ. 1 և շրջ.:

³ «Ժողովուրդ» (Փարիզ), 08. XI. 1945:

⁴ ՀԱԱ, Ֆ. 402, ց. 1, գ. 10, թ. 22:

⁵ Այս պարբերության մեջ շարադրված նյութը վերցրել ենք Մ. Իշլեմեջյանի որդու՝ Պեպո Իշլեմեջյանի հուշագրությունից [տե՛ս https://issuu.com/factum-doc/docs/pepo_ishlemejian (մուտք՝ 09. V. 2024)]:

ԻՄ ՀՈՒՇԵՐԸ

12 օգոստոսի 1949 թ.
Երևան

«[1918 թ. հունիսի 4-ից] 2–3 օրից փաշան (Անդրանիկը – Ռ. Ս.) հրամայեց ամբողջ զորամասը հավաքել այնտեղ [Ծաղկունքի մոտ, գյուղ Գեղարքունիքի մարզում]՝ գտնվող փոքրիկ դաշտում: Քառակուսի կազմեցինք և կազմ ու պատրաստ սպասեցինք Անդրանիկի գալստյանը: Քիչ անց իր անձնագրո՞հ ճիւղավորներով, Սմբատի⁶, Բոնապարտի⁷ և այլ անձանց հետ եկավ ու քառակուսի մեջ տեղ կանգնած «Բարև քաջաց», – պայմանական բարև տվավ, իսկ մենք էլ մեր կարգին «Բարև քաջին», – գոռալով ողջունեցինք:

«Հանգիստ» հրամանից հետո սկսավ կարդալ Երևանից ստացված հրամանը և հաշտության պայմանագրի պատճեն⁸: Ի վերջո՝ «Ես այս դաշնագիրը չեմ ճանաչեր: Սա դաշնագիր⁹ է, այլ խայտառակություն: Ես իմ սուրը մերկացրել եմ համաձայնականների⁹, նրանց հետ էլ պատյանը պիտի դնեմ: Ես վաղվանից անցնելու եմ Պարսկաստան՝ միանալու անգլիացիներին, ով ուզում է թող հետևի ինձ, իսկ ով չի ուզում՝ թող հեռանա», – ասաց ու վերջացուց: Բոլորս միաձայնությունով «Հուռա՛» [հնչեցրինք], «Փաշան ուր, մենք էլ այնտեղ»¹⁰, – ասեցինք ու ցրվեցինք:

Հաջորդ օրը կապիտան Բորտի¹¹ հետ եկած սպաները հրաման ստացան, ըստ իրենց փափագին, հեռանալ զորամասից: Մի երկու օր հետո¹² ճամփա ելանք դեպի Նոր Բայազետ¹³, Դարալագյազ¹⁴, Զուլֆա գծով Պարսկաստան:

⁶ Սմբատ Բորոյան (Մախլուտո, 1875–1956) – ազատագրական շարժման գործիչ, Փիղոայի, կամավորական շարժման մասնակից, ՀՅԴ անդամ:

⁷ Հայկ Բոնապարտյան (1880–1955) – ազատագրական շարժման գործիչ, բժիշկ, Ա. Օդանյանի թարգմանիչը և համհարզը, կապիտան:

⁸ Նկատի ունի 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի հաշտության պայմանագիրը:

⁹ Նկատի ունի Անտանտի տերություններին:

¹⁰ Ա.–Դոն Անդրանիկի և զինակիցների նման որոշման պատճառը համարում է հետևյալը. «Տաճկահայր երբեք չէր կարող հավատալ տաճիկին, նրա ներկայությամբ տաճկահային ապահովություն չկար: Եվ ահա, այս ի նկատի ունենալով, Անդրանիկը, ծանոթանալով հաշտության պայմանների հետ, հունիսի 4-ին հրավիրեց իր զորախմբի զինվորական խորհուրդը և այդ խորհուրդում էլ որոշվեց թողնել Կովկասը և բռնել Բաղդադի ճանապարհը» (տե՛ս Ա.–Դ. Ն. Հայտնիքի երկունքը, հրատ. պատ.՝ Վ. Ղազարխեյյանը, Ռ. Գասպարյանը, Ռ. Սահակյանը, Հ. Սուքիասյանը, Երևան, 2019, էջ 488):

¹¹ Ռուս կապիտան Յակով Բորտը 210 նախկին հայ ռազմագերիների հետ 1918 թ. մարտի կեսերին եկել էր Իրկուտսկից Թիֆլիս և Անդրանիկի գնդի կազմում մեկնել ռազմաճակատ. այդ մասին մանրամասն տե՛ս Поручик Алексей Колмаков. Историческая армянская рота / Сост. и подг. к изданию А. Закарян. Ереван, 2009, с. 5–6, 61–64. Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 10, թ. 19 շրջ.:

¹² 1918 թ. հունիսի 5-ին Անդրանիկի զորախումբը դուրս եկավ Դիլիջանից:

¹³ Գավառ:

¹⁴ Վայք:

Ճանապարհին ոչ մի միջադեպ չպատահեց: 2 օրից հետո հասանք Նոր Բայազետ¹⁵: Մեր վաշտին վիճակվեց տեղավորվել Նորադուս գյուղում: Գիշերելե հետո մյուս առավոտ Սևանի ափը գնացի զբոսնելու, տեսա ձկնորսները ուռկան են գցել լիճը ձուկ որսալու համար: Մին էլ մի վառարան են դրել ծովեզերքը և վառում: Ուռկանը քաշեցին լիքը ձկներով և եզերքում դրված ամանների մեջ լցրին: Մի քանի հատ էլ թիթեղյա վառարանի վրա դնելով խոբովեցին և այդ ձևով ինձ հյուրասիրեցին:

Նոր Բայազետից անցանք Դարալագյազ, այնտեղից էլ Նախիջևանի ճանապարհը բացեցինք: Դժբախտաբար, հիշողությունս ինձ դավաճանում է, այնպես որ ինչ գյուղերից անցկացանք, բոլորի անուններն էլ չեմ հիշում: Երբ Դարալագյազից ճամփա ելանք, հայ գյուղերից անցնում էինք, պատահեց, որ մի գյուղի մոտով էինք անցնում, տեսանք 2 աղբբեջանցի զինյալ երկու պահակ են կանգնել, քիչ այն կողմ էլ մի ծառի վրա մի հայտարարություն՝ Անդրանիկի ստորագրությամբ, որն արգելում էր այդ գյուղը մտնել կամ որևէ ձևով վնաս հասցնել: Այդ գյուղը գտնվում էր մի զառիվարի ձախ կողմը, և լայն ջուր էլ կողքից էր անցնում: Ահա այստեղ է Անդրանիկի մեծությունը: Իրեն դեմ զենք չվերցնող թշնամուն անգամ չի վնասել: Մինչդեռ թուրքերն իրենց հավատարիմ հպատակներն իսկ ջարդում էին: Այն ժամանակ առհասարակ աղբբեջանցիների մեծագույն մասը մուսավաթական¹⁶ էին և թուրքերու (օսմանցի) բարեկամ ու գործակալ և ամեն կերպ ուզում էին վնասել հայերին: Եղած են դեպքեր, որ շրջակայքի աղբբեջանական գյուղերի մոտիկ հայ գյուղերը երկար ժամանակ պաշարվելով, սոված են թողուց, օրինակ, Յդնա¹⁷ գյուղն իր հարևան գյուղերով: Եվ երբ լուր կհասներ Անդրանիկին և օգնություն կուզվեր, նա կխոյանար տվյալ վայրը և կփրկեր իր հայրենակիցները: Տարակույս չկա, ներկայիս սով[ետական] կարգերի օրոք նրանք մոռացվեցին և պատմության անցան: Շնորհիվ սով[ետական] կարգերի և կոմ[ունիստական] պարտիայի խելացի քաղաքականության, այժմ բոլորս էլ եղբայրներ ենք¹⁸: Իցիվ¹⁹, թե այն ժամանակվա ղեկավարներն էլ այս օրվա մեր ղեկավարների նման մտածեին, երբեք հարևաններ իրարու հետ չթշնամանային: Հազար անեծք նրանց, որ պատճառ դարձան այնքան դառն եղած ողբերգությունից:

¹⁵ 1918 թ. հունիսի 10-ին:

¹⁶ «Մուսավաթ» կովկասյան թաթարների կուսակցությունը ստեղծվել է 1911 թ. Բաքվում: Եղել է Աղբբեջանի ժողովրդական Հանրապետության հիմնադիր և ղեկավար կուսակցությունը:

¹⁷ Գյուղ Նախիջևանի Գողթան գավառում. ՀՅԴ հիմնադիրներից՝ Ռոստոմի (Ստեփան Զորյանի) ծննդավայրը:

¹⁸ Ինքնին հասկանալի է, որ հեղինակի նման մեկնաբանությունը չի համապատասխանում իրականությանը. 1980-ական, 1990-ական թվականներին և 2016 ու 2020 թթ. դեպքերը և իրադարձությունները հակառակն են ապացուցում:

¹⁹ Ուր էր, թե, թերևս:

Վերջապես հասանք Նախիջևան: Այստեղ անթեղ հեռագրի կայանը գործում էր: Այստեղից Անդրանիկը կապվեցավ²⁰ Բաքու՝ Ստեփան Շահումյանի²¹, Մոսկվա՝ Լենինի հետ: Ճանաչելով սով[ետական] կարգերը՝ իր հպատակութունը հայտնեց: Շահումյանից էլ օգնություն խնդրեց, որը խոստացվեց²²: Այնտեղից անցանք ռուսական Զուլֆա²³: Այստեղ, բացօդյա անապատանման դաշտում բանակեցինք: Գնացինք, մաքսատունը գրավեցինք, ուր մեծ քանակությամբ նուշի մեջ²⁴ և չամիչ կար: Եվ որովհետև այս կողմերն անապատ էր, ուտեստեղենից նեղվեցինք: Մեր գրաված նուշն ու չամիչը որպես ուտեստ բաժանեցինք զինվորներին²⁵: Ռուսական և պարսկական Զուլաներն իրարից բաժանվում են Արաքս գետով և իրար են միանում Երևան–Թավրիզ երկաթգծի կամուրջով:

Երբ այստեղ հասանք, հետախույզներ հանեցինք ձիավորներից մեր շուրջը խուզարկելու համար: Հետախույզները լուր բերին, որ կամուրջին մյուս կողմը կասկածելի շարժումներ էին նկատել: Անդրանիկը Զեբեջյանը Սարգսին²⁶, որը ձիավորների սկադրոնի²⁷ [հրամանատարն էր], հրամայում է և բանակին մեջ քաջ ու խիզախ անուն ուներ, բնիկ կեսարացի լինելով, շատ լավ գավառացի թրքի նման թրքերեն էր խոսում, կարգադրեց ամեն կերպ աշխատել կամրջի մյուս կողմը գրավել և մեր անցքը ապահովել: Սարգսինը վերցնելով իր հարյուրյակը կայծակի արագությամբ սլացավ դեպի կամուրջը: Մեր զինվորները փափախ էին դնում, երբ կամրջի վերջավորության կհասնին՝ «մերհաբա արքադաշլար» («ողջուն ընկերներ») ասելով հարյուրյակն անցկացնելով իսկույն շրջապատում է եղած պահակախումբն ու զինավթափում է: Թուրքական պահակախումբը մերոնց փափախներից և «մերհաբա արքադաշլարից» խաբվում և կարծում են, որ թուրք զինվորներ են ու գնեքի չեն դիմում: Երբ արդեն գերվում են, այն ժամանակ հասկանում են իրենց խաբվելը, սակայն ուշ էր այլևս:

²⁰ Անդրանիկը Ս. Շահումյանին հեռագրել է 1918 թ. հուլիսի 14-ին (տե՛ս Հ. Ռ. Սիմոնյան. Անդրանիկի ժամանակը. երկու գրքով, գիրք Բ, 1996, Երևան, էջ 292):

²¹ Ստեփան Շահումյան (1878–1918) – քաղաքական, պետական գործիչ, լրագրող, գրաքննադատ, Կովկասյան գործերի արտակարգ կոմիսար, Բաքվի կոմունայի նախագահ, բոլշևիկյան կուսակցության անդամ:

²² Հեռագրի տեքստը և պատասխանը տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918–1920 թթ. (քաղաքական պատմություն). փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, կազմողներ՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազարյան, Վ. Մելիքյան, Ս. Միրզոյան, Ա. Վիրաբյան, Երևան, 2000, էջ 51:

²³ Բաղաք Նախիջևանի նահանգում Արաքսի ձախ ափին:

²⁴ Միջուկ:

²⁵ Զորքի ընդհանուր թիվը՝ 3 հազար հետևակ, 700 հեծյակ, 150 հրետանավոր և 80 զնդացորորդ: Գաղթականների թիվը շուրջ 10 հազար էր (տե՛ս Ա–Դ ո, Հայության երկունքը, էջ 490):

²⁶ Սարգիս Զեբեջյան (Սարգիս Ճեպեճի, 1864/79–1920) – ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, կամավորական շարժման մասնակից, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության անդամ: 1918 թ. մասնակցել է Կարինի պաշտպանությանը: Անդրանիկի գործամասի հեծելավաշտի հրամանատար: Մասնակցել է Անդրանիկի Հյուսիսային Պարսկաստանում թուրքերի դեմ մղած մարտերին: Հաճրնի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից և պաշտպանության ղեկավար (1920 թ.):

²⁷ Ռուս.՝ эскадрон, հայ.՝ հեծելավաշտ:

Այդ կետը գրավելով պահակություն է սահմանում և իսկույն սուրհանդակ է ուղարկում փաշային եղելությունը գեկուցելու համար: Առաջին բաժնայունը²⁸ հրաման ստացավ կամուրջի մյուս կողմը՝ Ջերեջյանի կողմն անցնել²⁹:

Պարսկական Ջուղան կամրջից հեռու լինելով բանակեցինք բաց դաշտում: Նույն ու համիչը կերանք ու ծարավեցինք: Անապատին մեջ ջուր չկար, բացի Արաքսի պղտոր ջրից, որը ստիպվեցինք խմել: Հաջորդ օրը զորամասը ճամփա ելավ դեպի Խոյ: Անդրանիկը ձիավորներով առաջից էր գնում, իսկ իմ վաշտը հերթապահ էր նշանակված:

Ամբողջ ճանապարհն անցնում է անապատի միջով: Գրեթե բնավ բնակչություն չկա: Առաջանում ենք շուր³⁰ վրայով, որը ուռններն են չինել իրենց ազդեցություն գոտին եղած ժամանակ³¹: Շոսեի երկայնքով հազիվ 5–10 հատ նեղ հորեր կային, որոնց ջրերն էլ աղի էին: Ջուղայից Պարսկաստան անցնելուց առաջ մշեցի մեծ թվով գաղթականներ մեզ հետևում էին: Անդրանիկն ինչքան որ հորերեց ետ դառնալ և մեզ հետևել, սակայն օգուտ չարեց, իրենց որոշումից հետ չկարողացանք կանգնեցնել: Միաբերան ասում էին. «Փաշա՛, դուս ուր, մենք այնտեղ: Ապրենք միասին, մեռնենք միասին»: Տեսնելով, որ կարելի չալիսի լինի սրանց խոսք հասկացնել, [Անդրանիկը] թողեց, անցավ, գնաց:

Ջուլֆայից մինչև Խոյ մոտավորապես 90 կիլոմետր էր: Առաջին իրիկունը գիշերեցինք անապատում՝ բացօդյա: Առավոտ կանուխ էլի ճամփա ընկանք: Հունիս ամիսն էր, կիցիչ արևը վերևից, ծարավը ներքևից իրար նեղում էին մեզ, իսկ ջրերը զգվանքով խմում էինք: Երեկոյան մութը կոխելուց հետո էր բավական տեղ առաջանալուց հետո, երբ տեսա, որ տողոց ոտները էլ չեն ուզում հնազանդվել նրանց տերերի կամքին, ճամփի եզրին գտնվող մի ծառաստան մտցրի ու հանգստացրի: Մենք արդեն գտնվում էինք պատմական Ավարայրի դաշտում:

Առավոտյան վաղ գարթնեցի թնդանոթների ձայներից և տղերքը շտապ պատրաստեցի ու քայլեցինք առաջ միանալու համար զորամասին³²: Խոյ քաղաքի մոտերքում շուր ճանապարհի վրա հանդիպեցի Անդրանիկի, Բոնապարտյանի հետ, որ կարգադրեց ինձ ձախ թևի բարձունքներում երևացող Մամիկոնյան Վարդանի մատուռ-դամբարանի ստորոտը առաջանալ և թույլ չտալ թշնամուն ամեն գնով առաջանալ ու մնալ դիրքերում մինչև վերջին փամփուշտը, մեռնել, բայց չթողնել դիրքերը ու քչեց ձին և հեռացավ:

²⁸ Ռուս.՝ батальон, հայ.՝ գումարտակ:

²⁹ 1918 թ. հունիսի 22-ին:

³⁰ Խճուղով:

³¹ Անգլա-ռուսական համաձայնագրով (1907 թ.) Պարսկաստանը բաժանվում էր ազդեցության երեք գոտիների: Հյուսիսն անցնում էր ուռններին (հարավային սահմանը համարվում էր՝ Կասրե-Շիրին-Սպահան-Եզդ-Ջուլֆեզար գիծը), հարավը՝ անգլիացիներին (Բենդեր-Աբաս-Քերման-Բիրջենդ-Գեզիկ գիծը), իսկ երկրի կենտրոնական մասը համարվում էր չեզոք:

³² 1918 թ. հունիսի 23-ին տեղի է ունենում թշնամու հետ առաջին բախումը: Թուրքերը փախչում են՝ ուղղադաշտում թողնելով 2 թնդանոթ, 3 գնդացի, 300-ից ավելի սպանված (տե՛ս Ա-Դ ո. Հայություն երկունքը, էջ 493):

Առջևում բրնձի արտեր էին ջրով ողողված, մեծ դժվարությամբ բավականին առաջացանք մինչև հարմար, թմբերով մի լավ դիրք հանդիպեցինք, որ[տեղ] իսկույն դիրքավորվեցինք: Աջ ու ձախ կողմերն մի քանի կիլոմետրի վրա հետախույզներ հանեցի իմանալու, թե ինչ մասերու հարևան եմ: Դժբախտաբար, մարդ չկար, միակ վաշտն իմն էր: Թշնամին ամրացել էր բլրի լանջին և անընդհատ գնդակոծում էր գնդացրով: Իսկ մենք երբեմն պատասխանում էինք հատ-հատ: Մի 2–3 թեթև վիրավորներ ունեցա, որոնց, փոխադրական միջոց չունենալով, ստիպվեցա իմ հեծնելու ձիով թիկունք ուղարկել և փամփուշտ պահանջել, որովհետև չորս կողմից պահանջում էին: Մի քանի այդպիսի սուրհանդակներ ուղարկեցի, սակայն ոչ մինը հետ չեկավ: Գնացողը չվերադարձավ: Շարքերում տրտունջ սկսավ բարձրանալ, թե փամփուշտները հատնելու մոտ են: Կարգադրում էի խնայողաբար գործածել, անհարկի գնդակ չարձակել: Մեկ-մեկ տեսնում էի նահանջի փորձեր, իսկույն տասնոցով («Մառ-գեր» ատրճանակ) քաշած թուչում էի նրանց մոտ ու հետ պահում այդպիսի վտանգավոր գործողությունից:

Երեկոյան ժամը 5-ի միջոցներին տեսա, որ աջ կողմից ձիավորներ են գալիս աջ թևը, դեպի աջ դարձրի [ուղղեցի աջ], որ նրանց առաջխաղացումը արգելեմ: Իմ այդ զբաղված պահուն ձախ թևիցս սկսել են նահանջել: Մեկ էլ տեսնեմ մարդ չի մնացել: Մի քանի հոգով եկող ձիավորների առաջխաղացումը կանգնեցնելուց հետո, մենք էլ կանոնավոր կերպով սկսանք նահանջել մինչև շուր, ուր բացի մեզանից ոչ մի մարդ չէր մնացել:

Մինչև այստեղ հասնելը, բոլոր ճանապարհը անցել էինք բրնձի ջրով ողողված արտերի միջով և որովհետև եղանակը շոգ էր, մուկերս (երկարավիզ կոչիկ) չէի հագել, այլ բադինկաներս, որով ոտքերս ամբողջությամբ ջրերի մեջ մխրձվելով, ջրատույզ եղող նավի նման մինչև բերանները ջրով էին լցված և դժվարացնում էին քայլելը:

Ճանապարհի երկայնքով բավականին առաջանալուց հետո եկանք, հասանք Սեյիդավար գյուղը: Գյուղն անմարդաբնակ էր, բոլոր բնակիչները փախել էին³³: Գյուղի կողքին հանդիպեցի Զեքեյան Սարգիսին, որը մի քանի ձիավորներով նստել էր հանգստանալու: Ինձ տեսնելով կանչեց քովը, որ մենք էլ հանգստանանք: Մոտեցա ու նստա կողքին:

«Սարգի՛ս, որ կողմն են մերոնք»,– հարցրի: Ըսավ, որ «Բոլորն էլ Զուլֆա են նահանջել: Քեզանից ու ինձանից բացի մարդ չէ մնացած: Ոչինչ, արի ծխախոտ մը փաթաթե», և ծխախոտատուփը երկարեց, որ չմերժեցի և մի սիկարեթ փաթաթելով սկսանք ծխել³⁴:

³³ Գյուղի, ինչպես նաև Խոյի և գավառի հայությունը գրեթե ամբողջությամբ կոտորվել էր տեղի մահմեդականների կողմից: Սեյիդավարում ողջ էին մնացել ընդամենը 14 հոգի (տե՛ս Ա–Դ ո. Հայության երկունքը, էջ 493, Հ. Ռ. Սիմոնյան. Նշվ. աշխ., գիրք Բ, էջ 225):

³⁴ Հունիսի 24-ին Անդրանիկը՝ վերսկսելով առաջխաղացումը, փրկեց Վասպուրականից նահանջող և թշնամու դեմ օրհասական կռիվ մղող հայ-ասորական ուժերին ու գաղթականներին: Թուրքական 11-րդ դիվիզիայի հրամանատար Ալի Իսսան փաշան ստիպված էր դադարեցնել հետապնդումը և ողջ ուժերն ուղղել Անդրանիկի դեմ (տե՛ս Ա–Դ ո., Հայության երկունքը, էջ 504–505, Հ. Ռ. Սիմոնյան. Նշվ. աշխ., էջ 221):

Մերոնք խոյ մտել են, բայց ձիավորները բլուրների բարձրունքները գրավելն ուշացրել են: Թուրքական Ալի Իհսանի³⁵ բանակը, որ Թավրիզից գնալու ճանապարհին է եղել, երեկվանվից պարտված թուրք փախստական զինվորներից լսելով, որ հայերը խոյի կողմերն են, բանակը դառցուցեր է մեր կողմը և մեզանից շուտ գրավել բարձրունքները: Կռիվը եղել է սոսկալի, սակայն մերոնց մի երկու հարյուրյակ ստիպված լինելով նահանջել՝ պատճառ են դարձել մյուսներուն ընկրկել: Այս կռվուն մեջ Սմբատի ձին զոհվում է, մնում է առանց ձիու, մի մշեցի ձիավոր Պողոս անունով իր ձին կտա Սմբատին, ինքն ալ գավակում՝ երկուսով կփրկվեն: Այս մասին իմ կինս էլ վկայում է: Կինս, որ Անդրանիկի անձնապահ հարյուրյակի հրամանատար Թուլթյան Արամի քույրն է, եղել է Ալի Իհսան փաշայի բանակում հիվանդապահուհի [գլխավոր քույր], այդ անցքերում միջոցին ներկա և ականատես: Պատմում է, թե իրենք միշտ թիկունքում են եղել, այդ կռվի ընթացքին մի քանի անգամ նահանջի հրաման են ստացել, պատրաստվել են նահանջել, մի նոր հրաման՝ մնալ և այլն: Սա նշանակում է, որ եղել է ժամանակ, որ հայերու հարձակմանը չեն կարողացել դիմանալ և նահանջի պատրաստվելու հրաման են տվել, իսկ որ հաջողություն անիվը դեպի իրենց է դարձել՝ մնալու հրաման են տվել:

Ինչպես հետո իմացանք³⁶, մերոնք թրքական գիծը կարող են եղել կտրել, անցնել, հակառակ թշնամու գերազանց թվին համեմատած մեր փոքր թվին: Սակայն գաղթականության կյանքն ապահովելու գնով ստիպվել է զորամասը նորից Զուլֆա դարձնել³⁷:

Այսպես հանգիստ խոսում էինք ու ծխում, մեկ էլ մի ձիավոր եկավ շուրի կողմը, ձիուց իջնելուց վրա էր, երբ մեկ էլ նկատեցի, որ նեգր է (սև ցեղ), իսկույն «Մաուզերս» քաշեցի ու վազեցի վրան «Դավրանմա» («Չարժվեն»), «Դեպիմ» («Հանձնվիր») ըսելով: Մարդն անակնկալի եկած «Դեպիմ», այսինքն՝ հանձնվում եմ, միայն թե մի սպանեք ինձ ասելով խնդրեց: Ես էլ ասացի, որ մենք թուրքեր չենք, մենք անգեն կամ հանձնվող մարդուն չենք սպաներ: Վրայից գնեքերն առինք, գլուխը խուզարկեցինք, մի գուցե որևէ դոկումենտ գտնելու հույսով, բայց բան չկար:

Ջերեջյան Սարգսի մի զինվորի ձին դադրել էր, խնդրեց, որ ձին իրեն տամ, հակառակ, որ ես էլ անձի էի, տվի և գերին էլ իմ տղոցս հսկողությանը հանձնելով սկսանք համրաքայլ³⁸, երբ մոտեցանք ջրին, որ շուտ կտրում էր, նրա մյուս երկու կողմը երկու բլուրներ կային և նրանց մեջտեղում մի կիրճի նման մի անցք, որ շոտն էր անցնում: Բլրի բարձրության վրա սև կետեր նկատեցի և Սարգիսի թևից բռնելով, որովհետև ոտքով էր, ձին էլ սանձից բռնած հետևիցս

³⁵ Ալի Իհսան Սաբիս (1882–1957) – օսմանյան և թուրքական ռազմական գործիչ, Հայոց ցեղասպանության մասնակից, պատերազմական հանցագործ:

³⁶ Գերիներից Անդրանիկը տեղեկանում է, որ, բացի թուրքական 36-րդ դիվիզիայից, խոյի և Սալմաստի շրջաններ են հասել 11-րդ դիվիզիայի զորամասերը (տես Հ. Ռ. Սիմոնյան. նշվ. աշխ., էջ 226):

³⁷ 1918 թ. հունիսի 24-ին խոյ քաղաքի և Վարդանի բլուրի շուրջը տեղի է ունենում ճակատամարտ, որտեղ հայկական կողմը պարտություն է կրում: Անդրանիկը և բազմազգար գաղթականությունը ստիպված են լինում նահանջել ռուսական Զուլֆա, ուր հասնում են հունիսի 25-ի առավոտյան:

³⁸ Լուռ՝ անխոս քայլելով:

էր քարշ գալիս: «Սպասի՛ր, սա կետեր եմ տեսնում բարձունքի վրա», – ասացի, «Թո՛ղ մի երկու ձեռք կրակենք, եթե պատասխանեն՝ նշանակում է ճանապարհը փակված է, իզուր տեղը ծուղակը չընկնենք»: Համաձայնեց և երկու ձեռք կրակեցին [տրվում է երկու համազարկ], որ խսկույն պատասխանեցին: «Ես անցնելու եմ ինչ գնով էլ լինի», – ասաց [Ս. ԶեքեՂյանը], հեծավ իր ձին, իր տղոց հետ հետ թռչունի նման թռավ: Իսկ ես ձախ ջրի ուղղությամբ բլուրը շրջանցեցի ու քարերի արանքով պահվելով կամաց-կամաց առաջացա: Բայց տեսնելով, որ կոչիկներս ինձ նեղում են, հանեցի և այնտեղ թողեցի: Ձախ կողմից սկսեցին կրակել [մեզ] վրա, թեև ոչ մի վնաս չկրեցինք: Մի քիչ մնալե հետո [որոշ ժամանակ անց]. «Տղերք պատրաստ եղեք վազելով այս միջոցը պիտի անցնենք», – ըսի ու հրաման տվի վազքով առաջ շարժվել: Մի ականթարթում մենք արդեն միջոցը կտրած էինք և ազատություններս գտած ենք:

Մի քիչ այն կողմ մի փոքր բացատ էր, երբ հասանք հատուկենտ զինվորներ կային՝ նրանց միացանք: Մեկ էլ ոնց եղավ, չեմ իմանում, ասվեցավ [հայտնեցին], որ փաշան Դաշտում³⁹ պաշարված կռվում է: Իսկույն տղերքը հավաքեցի, թվով մի 50 հոգի դասավորեցի, որ օգնության գնանք փաշային, մեկ էլ տեսնեմ Զուլֆայի կողմից մի ձիավոր եկավ ու ազդարարեց բոլորին՝ Զուլֆա գնալ: Երբ ասեցինք, թե փաշան պաշարված կռվում է դեռևս, «Զուլֆա հասած կլինի հիմա: Ես նրա հրամանն եմ հաղորդում», – ասաց ու քառամբակ հեռացավ: Մենք էլ հետևեցինք իրան: Գիշերվա 10-ն անց էր, երբ հասանք մի շինություն, ուր մեր զինվորներից մի մասն էր իջևանել: Տեսնելով, որ մեր ոտքերը դավաճանում են մեզ, որոշեցինք մի փոքր հանգստանալ: Հոգնածություններս մեզ ուղարկել էր Մարբետի⁴⁰ գիրկը, թեև պահակներ ունեինք: Կեսգիշերն անց էր, մեկ էլ հեռվից հրացանաձգության ձայներ առինք, մութ գիշեր էր, լույս էլ չուներինք: Զինվորներն էլ զանազան մասերից, խուճապի մատնված փախուստի ճամփան բռնեցին: Ես էլ ստիպված հետևեցի, կարծելով, որ թշնամին մեզ հետապնդել և անակնկալ հարձակվում է: 5–10 րոպե հետո հրացանաձգությունը դադարեց և մենք հասկացանք մեր խաբված լինելը: Տեղացի պարսիկներն ուղենալով մեզ վախեցնել, փախցնել և մեր թողած ավարին⁴¹ տիրանալ և մասամբ հաջողած էին: Մեզ փախցրին, սակայն ավարին չկարողացան տիրանալ, քանի որ բան չուներինք:

Նույն իրիկունը հասանք Զուլֆա: Իմ հասած պահուն տազնապի ազդանշան տրվեց (տրիվոգ): Անմիջապես փաշային տեղն իմացա, որ փոքր մի բարձրություն էր և գնացի, որ անելիքիս մասին հրահանգներ ստանամ: Ինձ տեսնելուն պես՝ «Շու՛տ վաշտիդ գլուխը, դիրք բռնե՛», – ասաց: Ես էլ եկա վաշտս որոնելու, մինչ այդ հայտնի եղավ, որ Արմեն Սասունին, տխրահոգակ Կարո Սասունի⁴² եղբայրը, սասունցի գաղթականության գլուխն, մի փոքր զինված ուժերով, Նախիջևանի կողմից գալիս է մեզ միանալու:

³⁹ Գյուղ Նախիջևանում:

⁴⁰ Հին հունական ավանդազրույցում Մորփեոսը (հին հունարեն՝ ստեղծող, նա, ով ստեղծում է երազներ) քնի տիրակալ Հիպնոսի որդին էր՝ երազների աստվածը:

⁴¹ Գուլքին:

⁴² Կարո Սասունի (1889–1977) – հասարակական, քաղաքական և պետական գործիչ, իրավաբան, պատմաբան, ՀԽՍՀ անդամ:

Ես իմ վաշտը գտա ու հավաքեցի, ինչպես և սպասավորս՝ Յանկոն, որն իմ փոխադրականս տվել է վիրավոր փոխադրելու, իսկ խուրճինս անհայտ կորել է, որուն վրա էր բոլոր հույսս: Նրա մեջ ունեի մի գույգ նոր կոշիկ, որը հուսով էի թողած տեղումս պիտի հագնեի: Ձիս էլ գտա: Այդ գիշեր բոցօթյա հանգստացանք: Մյուս օրը փաշան վերցրեց գորամասը և ուղղություն վերցրեց դեպի Գողթան գավառ, թողնելով ինձ իմ վաշտի հետ երկաթգծի կամուրջն օդ հանելու⁴³ համար⁴⁴:

Մեր մեջ գտնվում էին քարտաշներ և մոտակայքում դինամիտի⁴⁵ մի պահեստ [կար]: Նրանց մեկնելուց հետո սկսանք հիմքերու ներքև խոռոչներ բանալ: Երբ այդ գործը լրացուցինք, բերինք դինամիտը, դրինք ու պատրույգելով հեռացանք ու կրակ տվինք: Պայթյունը ահռելի էր, սակայն կամուրջը տեղից չշարժվեց: Որովհետև կամուրջը առկախյալ լինելով պետք է եղել կորուլթյան գազաթից քանդել: Մինչ այդ փաշայի կողմից մի սուրհանդակ եկավ: Փաշան կարգադրում էր վաշտով թողնել կամուրջը և միանալ գորամասին: Անմիջապես ուղևորվեցինք գորամաս: Ճանապարհին տեսանք մեր տղոցից, որոնք պառկած, կարծես քնել էին: Այդպես կարծելով մոտեցանք, որ ձայն տանք և մեզ հետ տանենք: Բայց տեսնելով, որ մահացել են, թողեցինք, անցանք: Եվ այսպես քանի քանիսը:

Մովթը կոխելու վրա էր՝ մեր դեմ մի կիրճ ելավ: Անցնելով այն կողմը, տափարակի վրա, մեր աջ կողմը ու Արաքսի ափին մի գյուղ տեսնվեց: Ձիավորը փաշայի անունով մեզ արգելեց այն կողմ գնալ: Դեպի ձախ առաջացանք և հասանք մի գյուղի պարտեզների: Օրը շատուց մթնել էր և տղերքն էլ սոված ու հոգնած: Մտանք մի այգի և այդտեղ գիշերեցինք: Այդ այգու ծառերը ծիրանենիներ էին, պտուղները դեռ խակ: Մեր տղերքը վրա եկան և ուժեղութամբ սկսցին քաղել ու ուտել: Շատ աշխատեցի մինչև կարողացա ետ կեցնել:

Մեր վերջին անգամ Ջուլֆա գալներուս, որովհետև կոշիկ չունեի, պարսկական Ջուլֆայից մի գույգ տրեխ էի գնել, հանեցի և ջուրը դրի, որ կակղի ու պառկեցինք, քնեցինք: Առավոտ զարթնելով մտանք գյուղ, տեսանք պատերի տակ ընկած դիակներ, ճիշտ այնպես, ինչպես նախորդ օրը տեսել էինք ճանապարհին: Անցնելով այդ գյուղը՝ գնացինք մյուս գյուղը, ուր իջևանած էր Անդրանիկը: Երբ որ ինձ տեսավ «Շուտ վաշտդ գյուղից դուրս հանե», — կարգադրեց: Ես տարա գյուղից դուրս՝ մեծ այգու մեջ տեղավորեցի: Այգիի միջով մի առու էր անցնում, ես գնացի այնտեղ առուի մոտ մի տեղ բռնեցի: Հաց չկար, քաղցած էինք, ինչո՞ւ, երբ գյուղի մեջ ես, եթե ոչ ձրի, գեթ փողով մի կտոր հաց կարող եմ ձարել, բայց չկար, որովհետև գյուղացիք էլ էին սոված: Պատճառը՝ երեկվա այն գյուղը, որ տեսանք, աղբբեջանական շատ մեծ գյուղ էր: Իր շրջակայքի հայ գյուղերը պաշարած, թույլ չէր տալիս, որ գյուղացիք դուրս գան վար ու ցան անեն: Հայ գյուղերը փոքր լինելուն հագիվ կարողացել են ինքնապաշտպանությունը իրենց կյանքը պահպանել և ինչ-որ ունեցել են անմիջապես կերել, պրծել են: Այդ Յայջի գյուղը, ինչպես ասեցի, մեծ գյուղ էր, ուժեղորեն զինված, շրջակայքի ահ ու սարսափը:

⁴³ Պայթեցնելու:

⁴⁴ Հունիսի 25-ին. տե՛ս Հ. Ռ. Սի մ ո ս յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 238:

⁴⁵ Ուժանակ:

Անդրանիկը, որ խաղաղ նպատակով գալիս [էր] Գողթան մի ապահով անկյուն գտնելու⁴⁶, երբ տեսնում է, որ Յայջի գյուղը ճանապարհը փակել և թույլ չի տալիս անցնել, պատգամավոր է ուղարկում՝ պահանջելով ճանապարհը բաց անել, խոստանալով ոչ մի վնաս չհասցնել իրանց: Յայջի գյուղը նույնիսկ պատգամավորներին չի ընդունում և հակառակ սպիտակ դրոշ էլ ունենալուն՝ կրակում է նրանց վրա: Հիմի ձեզ եմ հարց տալիս, ով ապագա ընթերցողք, եթե դուք լինեիք Անդրանիկի տեղը, ի՞նչ կանեիք: Եվ ինչ որ արավ դուք ի՞նչ կանեիք: Եվ ինչ որ արավ դուք չէի՞ք աներ կամ կարող եք ասել, թե վա՞տ արեց: Ես ոչ մի բան չեմ ասեր, այլ թողնում եմ ձեր դատաստանին:

Երբ պատգամավորների վրա կրակում են, այս վերջինները հետ են դառնում և մի անմիջական⁴⁷ հարձակումով այդքան ամուր կիրճը գրավում ու առաջանում գյուղի վրա: Այնտեղ կային և՛ թնդանոթ, և՛ գնդացի, և՛ օսմանյան թուրք սպաներ⁴⁸, որոնք պաշտպանում էին: Այստեղ կռիվը տեղի է ունեցել բաց դաշտի վրա: Եվ շուտով, քիչ ժամանակ, բայց համառ պաշտպանությունեն մը հետո յայջեցիք դիրքերը թողնելով կփախչեն: Մերոնք հալածում են և բոլոր գինված մարդկանց ջարդում, իսկ մյուսները գնացեր են դեպի Արաքս ու ջուրը նետվել, ոմանք ազատվել են, ոմանք էլ հոսանքից քշվել: Ահա այսպես է վերջացել Յայջի գյուղի պատմությունը⁴⁹:

Հայտնի դարձավ, որ մեր մեջ վարակիչ հիվանդություն է ընկել: Օրական քանի քանիները մահանում էին, բայց թե ի՞նչ հիվանդություն էր, չկարողացան իմանալ: Թեպետ և խոլերա ըսին, բայց չէ, դա խոլերա չէր: Խոլերան լուծ կունենա, հետո [մարմինը] կսևանա, սա այդ տեսակ նշաններ չունեն: Ընկնողը եղած տեղը մնում ու մահանում էր և տեսնողին կարծել էր տալիս [թե] հանգիստ քնում է: Ես էլ վարակվեցի այդ հիվանդությամբ, սակայն իմ ընկերոջս՝ ռոդոստոցի Կելրեկյան Կարապետի շնորհիվ մահվանից փրկվեցի: Երբ տեսավ, որ պառկածս տեղից չեմ կարող բարձրանալ, իմ տղոցից մի քանի հոգու կանչեց և ինձ տկորանալ տալով կարգադրեց կողքի անցնող ջուրը գցել: Այսպես օրական մի երեք անգամ 2–3 օր շարունակելով առողջացա:

Ինչպես ըսի, այստեղ հաց ճարել անկարելի եղավ: Ստիպված էինք մի երկու օր առանց հացի մնալ, գարին դաշտերում հասած էր: Փաշան կարգադրեց հնձել: Ով որ վարժ էր այդ գործին և առողջ գյուղացուց հետ գերանդիներով սկսան հնձել, ձիավորներն էլ իրենց ձիերով կալեցին և 2 օր հետո մենք ունեցանք գարու հաց:

Մի քանի օր հետո Անդրանիկը հրամանատարական ժողով գումարելով, ըսավ. «Այլևս անկարելի է այս բանակով գնալ ունե տեղ ու չոքել հայ գյուղացուն գլխուն մեզ ապրեցնելու համար: Ես ո՛չ հաց ունեմ, ո՛չ էլ հագուստ: Ուստի խորհուրդ եմ տալիս՝ յուրաքանչյուր վաշտապետ մեկ-մեկ կողմ գնա իր տղոցմով, առանց գյուղացուն մեծ բեռ լինելու պաշտպանել այդ շրջանի հայ յուլթյանը»:

⁴⁶ Հունիսի 25-ին. տե՛ս Հ. Ռ. Սիմոնյան. նշվ. աշխ., էջ 237:

⁴⁷ Միասնական, միահամուռ:

⁴⁸ Նաև 40 զինվորներ. տե՛ս Հ. Ռ. Սիմոնյան. նշվ. աշխ., էջ 237:

⁴⁹ Հայերը գրավում են երկու լեռնային թնդանոթ, մի քանի հարյուր արկ, հրացաններ և զինամթերք. տե՛ս նույն տեղում, էջ 238:

Ժողովից հետո 2-րդ բաժնային 2-րդ վաչտի վաշտապետ զորուցի Պողոսի հետ խորհուրդ ըրինք անցնել Ջանգեզուր: Այս Պողոսին ականջները մի քիչ ծանր էին լսում, տղերքն էլ «Սաղըր» («Նուլ») էին կոչում:

Մի առավոտ վերցնելով մեր վաշտերը՝ ճամփա ելանք, սարի ստորոտում մի գյուղ հասանք: Այդտեղից մի առաջնորդ վերցնելով բարձրացանք 2–3000 մետր բարձրություն մի լեռ, որուն գագաթը ձյունապատ էր: Մինչև ձյունը հազիվ կեսօրին հասանք: Ձյան և ցամաքի միացյալ տեղում մի ջրի ակ էր բխում: Նստանք հանգստանալու և մի քիչ բան ուտելու: Կերանք ու այդ ջրեն լիմեցինք: Երբ ոտքի ելանք ճանապարհը շարունակելու, մեր մեջ ոչ մի հիվանդ կամ տկար մարդ էլ չէր մնացել: Մտանք ձյունապատ մասին մեջ, ուր ոչ ճամփա կար, ոչ էլ անցք: Մեր վարպետ առաջնորդը մեզ անցկացրեց լեռան մյուս կողմը, որտեղից մենք ստիպված եղանք նստած սահելով իջնել Քաջարան: Այդ կետից սակարկված գումարը վճարեցինք մեր առաջնորդին, որը հետ մեկնեց դեպի իր գյուղը:

Քաջարանում և իր կողքի գյուղը մնացինք այդ գիշեր, իսկ հաջորդ օրը ուղվեցինք դեպի Ղափան՝ անցնելով մի քանի հայ և ադրբեջանական գյուղերից: Այս վերջին[ներիս] գյուղացիք մեզ ոչ արգելք եղան, ոչ էլ վնաս տվին և մենք էլ նրանց գյուղի կողքով անցանք ու գնացինք:

Ղափանը հանքերու վայր է: Կան մի քանի հանքեր, որոնք պատկանած են եղել օտարերկրացիներին⁵⁰: Պատերազմի պատճառով աշխատանքը դադարել էր: Ղափանում կար Հայ[ոց] Ազգ[ային] խորհուրդ, որը տեղական կառավարությունն էր: Կար նաև մի ինքնապաշտպանություն կոմիտե, որը չրջակա ադրբեջանական գյուղերու մոլեռանդ մարդկանցից վախենալով կազմեր էին: Այդ չրջանը, որ կենտրոնից մեկուսացված էր, կառավարվում էին Ազգ[ային] խորհրդով:

Մեր գալուստը իրանց մոտ մեծ ուրախություն պատճառեց: Ուզեցին, որ մնանք իրենց մոտ և միասին պաշտպանենք չրջանը՝ խոստանալով մեզ լավ պահել: Ընդունեցինք: Ես մնացի կենտրոնում, իսկ Պողոսը իր վաշտով գնաց մի ուրիշ չրջան: Այստեղ իմ տղայոց համար հատկացուցին Ֆրանսիական հանքի շենքերը, և ամեն օր պարենը բերում էին: Այստեղ մնացինք չուրջ մի ամիս: Ոչ մի միջադեպ չպատահեց:

Մի օր էլ Պողոսը լուր ուղարկեց ինձ, որ միանամ իրան՝ անցնելու համար Գորիս: Ես չհամաձայնեցի, սակայն մեր վաշտի տղոց կամքին դեմ չգնալու համար, որովհետև բոլորն էլ ցանկանում էին գնալ, համաձայնեցի ու գնացինք Գորիս, ուր հազիվ 2–3 օր մնացինք: Պողոսն ինձնից շուտ էր եկել և ինչ որ մի հանձնախմբի, թե պատվիրակության հետ Զաքուղի ձորով անցկացել էր Շուշի: Երբ լսեցին իմ տղերքը, որ Պողոսն իր վաշտով Շուշի է գնացել, ստիպեցին ինձ էլ հետևել նրան: Սակայն Պողոսի բախտը բերել էր և հանդիպել [էր] այդ հանձնախմբին, նրանց միջոցով ապահով անցել: Մեր պարագան տարբեր էր: Զաքուղի ձորը, որը կոչում էին ցամաքային Դարդանել⁵¹՝ անանցանելի մի

⁵⁰ Հիմնականում ֆրանսիացիներին:

⁵¹ Նկատի ունի Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ բրիտանա-ֆրանսիական ռազմածովային և ցամաքային ուժերի կողմից իրականացված Դարդանելի կամ Գալիպոլիի ձախողված լայնածավալ օպերացիան (19. II. 1915–09. I.

կիրճ էր 3–4 կիլոմետր երկարությամբ, որը տեղական աղբբեջանցիները բռնել էին, և անցուղարձը խափանած: Մեզանից բավական ժամանակ առաջ ուռսական հայ դարաբաղցի զինվորները թողնելով իրենց զորամասերը ուղեցել են անցնել իրենց շրջաններն ու տուն գնալ առանց վտանգի մեծությունը հափելու և ընկել են ճանապարհին, բոլորն էլ առանց մի հոգի ազատվելու:

Այս տեղեկությունները ստանալուց հետո՝ ես չէի կարող խաղի մեջ նետել և իզուր տեղը ոչնչացնել [իմ զինվորներին]: Պետք էր մի պլան պատրաստել, որ առնվազն 90 % ապահովեր մեր նպատակը: Գնացինք Տեղ գյուղը, որը Զաբուղի ձորի ամենամոտիկ հայ գյուղն էր: Ցերեկները անգործ նստում էի, որովհետև հունձքի ամենաեռուն ժամանակն էր, և գյուղացին այդ աշխատանքով էր զբաղված: Երեկոները [գնում էի] հասակավոր և խելահաս մարդկանց մոտ և խորհրդակցում, այդպիսով ուսումնասիրում էի [ձորով անցնելու հնարավորությունները]: Այստեղ մնացինք հազիվ 15 օր: Մի օր վերցնելով 2 զինվոր և երկու հայտնի գյուղացի, ելանք դեպի Զաբուղի ձորի կողմը գնացինք: Ծանապարհին աղբբեջանցի հնձվորների տեսանք, որ իրենց արտերն էին քաղում: Մեզ որ տեսան՝ թողցին գործերը և սկսեցին փախչել, կարծելով, որ վնաս պիտի հասցնենք իրենց: Ինչքան պոռացինք, որ չփախչեն, մոտ գան, բան ունենք ասելու, մտիկ չտվեցին:

Բավական առաջանալուց հետո՝ նորից ուրիշներու հանդիպեցինք: Այս անգամ ես տեղիցս չչարժվեցի, միայն 2 գյուղացիների ուղարկեցի, որ չվախենան և մոտ գան: Նրանք տեսնելով, որ իրենց հարևան գյուղացիներն են, սիրտ առան ու մոտեցան: Նրանց հարց տվի, թե ուր են գտնվում ձեր ակսակալները (ծերերը, գյուղի մեծավորները), ուզում եմ մի տեսություն անել նրանց հետ: Նրանք անգն գյուղացի հարևանների վրա վստահելով, որ վատ բան չկա, հոժարեցան գնալ և կանչել: Մինչ այդ մի քիչ առաջ գացինք և մի փոսի մեջ գտնվող բացատում իջանք ձիերից ու նստած սպասեցինք:

Հազիվ կես ժամ էր անցել, իմ խնդրած մարդիկ եկան: Ըստ սովորության՝ իրար ողջունեցինք, իրարու որպիսությունը հարցրինք: Զուր խնդրեցի, անմիջապես սառը ջուր բերել տվին, խմեցինք: Նրանցից մինը՝ «էյ աղա, բարի լինի ձեր գայուստը, ինչի՞ ենք պարտական ձեր այցելության», ասեց: Ես էլ իմ կարգին ասացի, որ ես եկել եմ ոչ թե թշնամության կամ վատ արարքի համար, այլ ճամփա ուղեղու ձեզանից, որպեսզի Զաբուղի ձորով իմ 200 հոգով ապահով անցնեմ: «Ես Անդրանիկ փաշայի առաջապահն եմ, բանակը ետեկիցս գալիս է»:
«Խնդրե՛մ, խնդրե՛մ, ճանապարհը բաց է, ազատորեն կարող եք անցկանալ», – ասեցին: Ես էլ ասացի, որ խոսքը բավական չէ, ինձ ինչո՞վ եք ապահովում, որ ես ազատ պիտի կարողանամ անցնել և ոչ մի վնաս չպիտի կրեմ: «Ինչո՞վ եք ուզում ապահովել», – հարցրին: Ասացի, որ «Իմ Զաբուղը անցնելուս ժամանակ պետք է, որ առնվազն 10–15 ձեր ակսակալներից որպես պատանդներ ինձ հետ գան մինչև Թթու ջուր⁵²: Եթե մեր վրա նույնիսկ մի գնդակ արձակվի՝ իսկույն բոլորը պիտի ջարդեմ, իսկ եթե որևէ վնաս չկրած անցկացնեք, ձեր այդ մարդիկ ողջութեամբ հետ կուղարկենք»:

1916), որը նպատակ ունեւ գրավել Կ. Պոլիսը և Օսմանյան կայսրութեանը դուրս բերել պատերազմից:

⁵² Գտնվում է Շուշիի մոտ՝ Գարգարի վտակ Թթուջուր գետակի ակունքների շրջանում:

«Այն ժամանակ թույլ տուր մեզ գնալ մեր փաշային (աղբբեջանցիք առհասարակ ամեն շրջանի մեջ գաղտնորեն եկած մի թուրք սպա ունեին իրենց գինյալ ուժերը ղեկավարելու համար, առանց նայելու իրենց աստիճանին բոլորին էլ փաշա էին ասում) տեղեկացնել, առանց նրա կարգադրության ոչ մի բան չենք կարող անել», – ասացին:

«Լավ, – ասացի, – ձեզ 3 օր պայմանաժամ, եթե 3 օրից ինձ պատասխան չտվիք՝ հավատացնում եմ ձեզ, որ ձեր գյուղերը քարուքանդ կանեմ եւ քարը քարի չեմ թողներ: Տեսե՛ք, ես դարձյալ ասում եմ՝ չեմ ուզում ձեզ վնաս հասցնել: Հետո ձեր հարևան հայերի հետ ի՞նչ վեճ ունեք, որ այսպես իրարու թշնամու աչքով եք նայում: Քանի որ հարևաններ եք՝ իրարու լավ աչքով նայեցեք եւ հաշտ ու խաղաղ ապրեցեք: Ոչ՝ դաշնակցական եւ ոչ՝ էլ մուսավաթական շեֆերի խոսքերին մի լսեք»:

Ու այսպես վերադարձանք Տեղ եւ սպասեցինք 3 օրը լրանալուն: Իսկապես, 3-րդ օրը նրանց կողմից եկավ մի պատգամավորություն՝ հաղորդելով մեզ մեր առաջարկի ընդունվելն իրենց կողմից: Պայմանավորվեցինք հետևյալ առավոտ միանալու թե՛ տեղի եւ թե՛ ժամանակի մասին:

Մյուս օրը, առավոտյան մեր Տեղ գյուղի հասակավոր մարդիկը հետս առած վաշտով առաջացանք դեպի Զաբուղի ձորի բերանը: Ակսակալներն էլ եկան: Պայմանական ողջույններից հետո, մերոնց հարցրի, թե իսկապե՞ս սրանք իրենց ակսակալներն են: Հաստատական պատասխան ստանալով՝ վաշտին կարգադրեցի շարժվել: Տեղի գյուղացոց իշխաններից⁵³ էլ հրաժեշտ առնելով եւ իրենց հյուրասիրության համար շնորհակալություն հայտնելով՝ հետևեցի վաշտին: Շատ կանոնավոր կերպով եւ առանց միջադեպի հասանք թիթու ջուր: Այնտեղ տղերքը իրանց մեջ փող հավաքելով, ի նշան շնորհակալության, տվին մեր պատանդներուն եւ հետ վերադարձրեցինք:

Այս գիշեր ճանապարհին մի գյուղում գիշերեցինք, իսկ մյուս օրը, ճաշին մտանք Շուշի: Մեր քաղաք մտնելի առաջ մեր համբավը հասել էր: Մեզ դիմավորեցին Հայոց Ազգային խորհրդի անդամները⁵⁴: Վաշտս քաղաքի մուտքին գտնվող գորանոցում տեղավորելով՝ ինձ առաջնորդեցին իրենց պաշտոնատեղին եւ սիրալիք ընդունելություն սարքեցին:

Շուշին, ինչպես ասում են, Ղալա (Բերդ) իսկական բերդ է⁵⁵: 3 կողմից անմագլցելի ձորեր են, միայն մի կողմից՝ Զաբուղի կողմից հավանական է մտնել քաղաք, այն էլ մի ահռելի ժայռի կտորով ճանապարհը փակվում է: Հաղոր-

⁵³ Ղեկավարներից:

⁵⁴ Կազմվել է 1918 թ. հուլիսի 22–26-ին Շուշիում կայացած երկրամասի հայության առաջին համագումարում: Ազգային խորհուրդն Արցախի կառավարությունն էր: Նախագահ է ընտրվել Եղիշե Իշխանյանը (1886–1975):

⁵⁵ Ա–Դոյի վկայությամբ. «Իսկապե՛ս ղալա, ամրոց, բերդ, ուր բազմած Շուշին, որպէս սրաթև արծիւր, մի առանձին հպարտութեամբ, իշխում է իր առաջ ձգւած տարածութիւնների վրա: ... Շուշին առաջին անգամ տեսնողը բացականչում է՝ «պատեւրազմների եւ սիրագործութիւնների մէջ փառք որոնող որպի՛սի մի մարդ դրել է այդ քաղաքի հիմքը ...» [տե՛ս Ա–Դ օ. Հայ–թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905–1906 թ.)]. (Փաստական, վիճակագրական, տեղագրական լուսաբանություններով), Երևան, 1907, էջ 147):

դակցություն ճանապարհը՝ Եվլախ–Գորիս, Եվլախից դալիս է խանքենդի⁵⁶ և անցնելով քաղաքից, ներքևից վերև ու մեր եկած ճանապարհով Գորիս է հասնում: Քաղաքը թեքության վրա է կառուցված, ներքևի մասում աղբբեջանցիք, իսկ վերևի մասում հայերն էին ապրում: Քաղաքի մեջտեղից դիրքերով բաժանված են երկու մասի և երկու կողմերն էլ իրենց պահակներն ունեին:

Շուշի քաղաքի շրջանում, բացի մի աղբբեջանական գյուղից, բոլորովին հայաբնակ են: Քաղաքը կենտրոն ունենալով՝ ամբողջ շրջանը բաժանված է 4-ի: 2-ը դեպի Արաքս գետի կողմը, որոնք կոչվում են Վարանդա և Դիզակ, իսկ դեպի Գանձակ (Կիրովաբադ), էլի 2-ը՝ խաչեն և Ջիվանշիր (Ջրաբերդ):

Հայ Ազգային խորհուրդը մեկուսացած կենտրոնից, ինչպես շատ վայրերում, իրենք իրենց կառավարության ձև էին տված ու ինքնապաշտպանության գործը կազմակերպած և ընթացիկ գործերն էին կառավարում: Ունեին թեմական առաջնորդ և դպրոց, հիվանդանոց (մասնավոր էր և պատկանում էր մի կոմունիստ բժշկի, որի անունը հիշողությունիցս վրիպել է) և ուրիշ վարչական ու կուլտուրական հաստատություններ:

Առաջարկ բերին մնալ Շուշի և միասին պաշտպանել շրջակայքի ու քաղաքի հայությունը, եթե հարևաններից մի հարձակում լինի: Ունեին մի սպարապետ՝ կապիտան Լևոն Վարդապետյան⁵⁷, և ինձ առաջարկեցին նրա օգնականի պաշտոնը: Պողոսը մի 10–20 հոգով գնացել էր լեռնային մի գյուղ, մնացյալ զինվորները միացան իմ վաշտին: Ես ընդունեցի մնալ ու միասին պաշտպանել շրջանը և ինձ առաջարկած պաշտոնը: Այստեղ հանդիպեցի պրապորշչիկ⁵⁸ Մովսեսյանին, որը նախապես եղել էր ինուսում իմ բաթալյոնում: Ինչպես և ծանոթացա պրոֆեսոր Աճառյանի⁵⁹ քրոջ [հետ], որ ժամանակին Շուշի հարս է գնացել և ամուսնու մահանալուց հետո էլ մնացել է այստեղ:

Օրերն անցնում էին խաղաղ: Չմոռանամ ասել, որ այստեղ փաշա ունեին աղբբեջանցիք, որը նրանց զինված ուժերը ղեկավարում էր, բայց մենք իրար երբեք չհանդիպեցինք:

Մի քանի շաբաթներ հետո Ազգային խորհուրդին առաջարկ բերի՝ տրամադրել մի 1000 հոգի և ես նրանցով խանքենդիից [Ստեփանակերտ] իջնեմ գիշերով դաշտ և մի հարվածով գրավեմ Եվլախի կամուրջը, որը դեպի Բաքու տանող երկաթգծի վրա է գտնվում ու այդ ձևով Բաքուի ճակատը գտնվող թուրք բանակի քամակից խուճապ ստեղծեմ: Այդ ձևով օգնենք Բաքուին: Դաշնակցական Ազգային խորհուրդը շատ հանդուգն և վտանգավոր գտավ իմ առաջարկը և մերժեց: Ես նրանց դիտել տվի, որ եթե թուրքը Բաքուն գրավի, նրանից հետո հերթը մեզ պիտի հասնի և մենք անկարող պիտի լինենք դիմադրել:

⁵⁶ Ստեփանակերտ:

⁵⁷ Լևոն Վարդապետյան (1882–1937) – իրավաբան, ՀԽՍՀ արդարադատության ժողով (1923–1927), ՀԽՍՀ Գերագույն դատարանի նախագահ: Ստալինյան բռնությունների զոհ:

⁵⁸ Ենթասպա:

⁵⁹ Հրաչյա Աճառյան (1876–1953) – ականավոր հայ լեզվաբան, բառարանագիր, ՀԽՍՀ ակադեմիկոս:

Իմ ասածին համաձայն՝ Բաքուն ընկավ⁶⁰, և ահագին թվով հայութուն ջարդվեցավ⁶¹ թուրք վանդալների և Բահրութ խան Ջիվանշիր⁶² անունով մի ճիվաղի կարգադրությամբ։ Թեպետև ինքն էլ Պոլսում մի հայրենասեր հայու՝ Թորլաքյանի⁶³ գնդակով շանաստակ եղավ։

Մի փոքր անց թուրք բանակի հրամանատար Նուրի փաշան⁶⁴ մի վերջնագիր (ուլտիմատում) ուղարկեց⁶⁵, որ Շուշի քաղաքն իր շրջակայքով հանձնվի իրեն։ Դրությունը կրիտիկական էր։ Անմիջապես շրջանները մարդ ուղարկվեց նրանց դրությունը պարզելու և ներկայացուցչական ժողովի համար պատգամավորներ ուղարկելու [համար]։ Մի քանի օրում պատգամավորները հավաքվեցին և ժողովը բացվելով՝ վիճաբանություններ սկսեց։

Ժողովը տևեց 3 օր և որոշվեցավ ենթարկվել Նուրի փաշային, սակայն առանց թուրք ոչ մի զինվորի մուտքով, կառավարվել ներքին աղբբեջանական և հայ կոպիսիոն⁶⁶ մի վարչությամբ։ Ես դեմ էի այդ որոշմանը, ինչպես և ուրիշները, բայց մեծամասնությունը այդպես կամեցավ։ Եվ քաղաքի երևելիները 2–3 հոգիանոց պատգամավորություն ընտրելով՝ գրավոր պատասխան ուղարկեցին։ Պատգամավորները, երբ կհասնեն, Նուրի փաշան իր ներկայությամբ չի ընդունում, այլ իր մարդոցմե մինն առնելով իր պետին է տանում։ Սրա վրա պատգամավորները կբանտարկվեն։ Մի քանի օր այդպես բանտարկված մնալե հետո, որը մեզ մտառանջություն էր ենթարկած, մին էլ տեսնենք եկան և իրենց հետ էլ Գանձակի առաջնորդը⁶⁷։ Նուրի փաշան էր ընկերացրել այս վերջինիս մեր պատգամավորությանը։ Այս մարդը համաժողովում ելավ ու սկսեց թուրքերու գովքն անել և այնքան երկար խոսեց ու վառ գույներով նկարագրեց նրանց ամեն ինչը, որ մեծամասնությունը մագնիսացած համոզվեց և որոշում տվավ հանձնվելու, թեև շատ ընդդիմախոսեցի, սակայն օգուտ չանցավ։

Տեսնելով, որ այլևս այդտեղ անելիք չունեի, հավաքեցի զինվորներում Խաչենի վրայով անցա Ջիվանշիր՝ Հայաստան գալու նպատակով։ Ջիվանշիրցիք

⁶⁰ 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին Բաքուն գրավվում է օսմանյան բանակի կողմից։

⁶¹ Թուրք-թաթարական եղուզակների կողմից սպանվում է շուրջ 30 հազար հայ։

⁶² Սպանվել է 1921 թ. հուլիսի 18-ին Կ. Պոլսում վրիժառու Միսաք Թորլաքյանի կողմից։

⁶³ Միսաք Թորլաքյան (1889–1968) – ժողովրդական վրիժառու, ՀԶԴ անդամ։ Համաշխարհային պատերազմի տարիներին պայքարել է թուրքերի դեմ (1915–1918 թթ.)։

⁶⁴ Նուրի փաշա Քիլիզգիլ (1881–1949) – թուրք ռազմական գործիչ, Օսմանյան կայսրության նախկին ռազմական նախարար Էնվերի խորթ եղբայրը, Կովկասյան իսլամական բանակի հրամանատար, պատերազմական հանցագործ։

⁶⁵ Վերջնագիրը Շուշի են բերել Խորեն Համասփյուռը (ՀԶԴ) և Գեորգ Մելիք-Շահնազարյանը (էսէն) 1918 թ. հուլիսի 19-ին։ Ինչպես երևում է, հուշագիրը չփոխել է Բաքվի անկման և վերջնագրի օրերն ու ամիսները։

⁶⁶ Համատեղ, երկու ժողովուրդների ներկայացուցիչներից կազմված։

⁶⁷ 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին ժամանում են Գանձակի Հայոց հոգևոր առաջնորդ Լևոն վարդապետ Փսերյանը (1972–1927) և Սարգիս Տեր-Խաթայեկյանը (էսէն) [տե՛ս Ե. Ի չ խ ա ն ե ա ն. Դէպքերը Ղարաբաղում. – «Հայրենիք» (Բոստոն), 1932, № 11, էջ 86]։

խնդրեցին, որ մնամ իրենց մոտ և խոստացան Շուշիի որոշմանը չենթարկվել և թուրք զինվոր թույլ չտալ մտնել իրենց շրջանը ու կռվով մեռնել: Ընդունեցի այդ առաջարկը և իրենց նախկին ծերուկ կապիտան առաջնորդի հետ սկսեցի դիրքերը ամրացնել: Ոչ մի հարձակում կամ զինյալ հարձակում չեղավ: Մինչև զինադադար⁶⁸ հանգիստ մնացինք: Երբ զինադադար եղավ, իմ գործը վերջացած համարելով խնդրեցի ջիվանչիրցիներից, որ թույլ տան ինձ հեռանալ և վերադառնալ իմ հայրենի տունը, որուն քաղցր կարոտը քաշում էի երկար տարիներ: Սիրով ընդունեցին, և ես էլ զինվորներս ազատեցի ու փոքր խմբերով թողեցի, որ անցնեն Հայաստան: Ամենավերջինը ես մեկնեցի 2–3 զինվորներով, ծալված գլուղացու հագուստով, ներքուստ ունենալով միմիայն ատրճառակ: Զիվանչիրցիք մի օրվա տեղ ուղեկցեցին ինձ:

Մենք անցանք Գանձակի և գերմանական գաղութի⁶⁹ մեջտեղով դեպի Չարդախլու տանող ճանապարհը: Գիշերը մնացինք առաջին փոքրիկ հայկական գյուղում: Հաջորդ օրը շատ դանդաղ քայլելով 2 օրում հասանք Չարդախլու և ավանի մոտքին մեր ունեցած հասցեին գնացինք Չոլախ Ասլանի տունը: Սա մի փոքրիկ հյուղակ էր: Ինքը տանը չէր: Կինը մեզ ընդունեց և հյուրասիրեց: Այդ գիշերը մնացինք այդտեղ: Հաջորդ օրը Ասլանը եկավ: Սա վեկեղութուն⁷⁰ (առաջնորդ) էր անում, ոտին մեկն էլ կաղ էր, որուն համար «Չոլախ» էին ասում:

Մենք իրեն հայտնեցինք, որ ուզում ենք Հայաստան անցնել իր առաջնորդութամբ: «Ինչու ոչ, սիրով, հենց հիմի մի խումբ անցկացրի, այդ տեղից եմ գալիս»,— ասեց, և մենք իր ստանալու վարձատրություն մասին սակարկեցինք և որոշեցինք 200 ռուբլի տալ իրեն:

Բոլոր թղթերը, որ ունեինք մեր վրա՝ պետք էր փչացնեինք, իմ ատրճառակը ինքը պետք է կրեր մինչև Հայաստանի սահմանը, դրանից հետո պետք է վերադաձներ: Այդ օրը երեկոյան ճանապարհ պիտի ելնեինք և մինչ այդ տնից դուրս ելնելով ավանի մեջ չպետք է երևայինք: Բոլոր պայմաններն էլ ընդունեցինք: Իմ օրագրությունը, որ ունեի, ըստ մեր պայմանադրություն՝ ստիպված եղա հակառակ իմ կամքին այրել:

Երեկոյան մութը կոխելու մոտ կնիկը մի փոքր կապոց ուտելիք պատրաստելով մեզ տվավ, և մենք էլ ճամփա ելանք: Ավանից դուրս գալու պահին հեռվից տեսանք թուրք զինվորներ և սպաներ, որոնք երթևեկում էին: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մադրասում կնքված զինադադարի համաձայն Օսմանյան կայսրությունը պարտավորվում է զորքերը դուրս բերել գրավված տարածքներից: Բավական տեղ գնալուց հետո Մատեն ասված վայրին, երբ մոտեցանք, մի պահակ հեռվից ձայն տվավ մեր ուղքեր լինելը իմանալու համար: Ասլանը մեզ հրահանգեց բնավ չխոսել, և ինքը պատասխան տալով, գնաց, մոտեցավ պահակին ու հետը ինչ-որ բաներ խոսեցավ և վերադառնալով «Դե՛ քայլե-

⁶⁸ Նկատի ունի 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ի հունական Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում Անտանտի և Օսմանյան կայսրության միջև կնքված զինադադարը:

⁶⁹ Հավանաբար, Ելենդորֆի:

⁷⁰ Այդպես է փաստաթղթում:

ցինք, գնանք, ամեն ինչ կարգին է, դժել եմ», ասավ: Մի՞նե էր արդեն, երբ մենք սկսեցինք շարունակել երթը: Կեսգիշեր էր, թե մոտ կեսգիշերվան, չեմ կարող ասել, որովհետև ժամացույց չունեի, մի գյուղի մոտեցանք, որուն աջ կողմից մի ջուր էր անցնում: Շները սկսեցին հաչալ: «Մի՛ վախե՛ք, հետևեցեք ինձ», – ասելով՝ թեքվեց դեպի գյուղը ջրից անցնելով: Մենք էլ հետևեցինք իրեն ու մտանք գյուղ: Աղբբեջանական մի գյուղ էր: Գնաց, մի դուռ խփեց: Ներսից մի կնոջական ձայն՝ «Ո՛վ է», հարցրեց: «Ես եմ, Ասլանը: Յուսուֆը տանը չի», – հարցրեց: «Ձե՛, տանը չէ, բայց ոչինչ, մտեք», – ասաց կինը և մեզ առնելով՝ դուռը ծածկեց ու մեզ առաջնորդեց մի սենյակ, իսկույն ցախ բերելով՝ օջախը վառեց, և մենք ալ շուրջը նստանք ու մեր թաց ոտքերը չորացրեցինք:

Կինը մեզ համար կարտոֆիլ բերեց՝ մոխրախորով անելով և հաց բերելով մեզ կշտացրեց: Մի երկու ժամու չափ հանգստանալուց, հետո շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Առավոտյան՝ արշալույսին, հասանք մի մալականի գյուղ: Կտրել անցնելով այդ գյուղի միակ ճանապարհը՝ վերջավորությամբ հանդիպեցինք մի ջրաղացի և նրա շարունակությամբ մի ջրի: «Անցեք այս ջրից, հանդիպակած եզրը Հայաստանն է: Դե՛, բարի ճանապարհ», – ըսավ ու մեր ջուրն անցնելիս հետո ինքն էլ վերադարձավ:

Մենք մեր ճանապարհը շարունակում էինք դաշտերու միջով, երբ հանդիպեցինք երկու կտրիճների, որոնք մի ոչխար էին տանում: Բարեկերպ միմյանց, մեզ հարցրին, թե ո՞ւր ենք գնում: Երբ խմացան, որ Ղարաբաղից ենք գալիս ու Դիլիջան ենք գնում, մեզ ասացին, այդ ճանապարհը մենք շարունակենք և Բաշքենդ⁷¹ գյուղը, որը հեռու չէ, այնտեղ հարցրեք դարբին Պետրոսի տունը և ասեք իրեն, որ իր երկու որդիներն են մեզ ուղարկել իրեն (մոտ) և մինչև իրենց վերադարձը մնալու ենք այդտեղ: Իրենք էլ խոստացան շուտով վերադառնալ:

ձիշտ այդպես էլ արեցինք: Տեսանք դարբին Պետրոսն իր աշխատանոցով սալին վրա չիկացած երկաթը կռանով⁷² ծեծում էր: Մեզ տեսնելով՝ երկաթը կրակին մեջ խոթելով աշխատանքը թողեց և մեր բարի հաջողումին՝ «Բարով, հազար բարով», պատասխանեց: Հայտնեցինք իր որդիների հանձնարարությունը: Իսկույն մեզ տարավ իր տունը, կարգադրեց հարսներին մեզ համար նստելու տեղ պատրաստեն թոնրի վրա, և ինքը ներողություն խնդրելով ու մեզ հանգիստ մաղթելով՝ իր գործին գնաց: Հարսները պետք եղածներն անմիջապես բերին և բազմոց սարքեցին ու գնացին: Մենք էլ փառավոր կերպով երկնցանք բազմոցների վրա և, կարծում եմ, որ մի փոքր էլ մրափեցինք: Մինչ այդ հարսները ջուր բերին և մեր ոտները լվացին: Թեև ես անհարմար գտա, բայց մեր մի ընկերը ծածուկ ասաց, որ մերթելը տանտիրոջ համար անարգանք է: Ստիպված համակերպվեցի:

Ուն լվանալուց հետո էլ անակնկալ կերպով ոտս համբուրեց հարսը: Սա արդեն չափն ու սահմանը անցավ: Սա ի՞նչ ստրկական օրենք է, որ կինը այսքան ցածրանում է: Հարգանք է եղել: Ձէ, ընթերցող սիրելի, այս տեսակ հարգանք գուցե Քսենոֆոնի ժամանակները եղել են: Նրանից այս կողմ 2000

⁷¹ Վերին Շորժա:

⁷² Միջակ մեծությամբ մուրճ՝ ձեռքով մետաղները կռելու և հարթեցնելու համար:

տարի է անցել և 20-րդ դարում Հայաստանում դեռ շարունակվել այսպիսի կարգեր երևակայել անգամ չէի կարող:

Ես վստահ եմ, որ սով[ետական] կարգերու Հայաստան մուտքով այդ տգեղ և անհարմար օրենքները վերացած կլինեն: Եվ ի վերա ամենայնի՝ մանչ էլ էին:

Մինչ մեր զարթոնելը տղերքը եկել ու ճաշ էին պատրաստել տվել: Սեղան բաց արեցին, նստանք մի լավ կերանք ու խմեցինք: Այդ գիշեր այդտեղ մնացինք, իսկ հաջորդ օրն առավոտ շուտ ճամփա ելանք դեպի Դիլիջան: 3 օրից հասանք Դիլիջան: Ուղիղ գնացի քաղաքի պարետին ներկայացա՝ խնդրելով, որ մի անցագիր տա Վրաստանի վրայով Պոլիս՝ ծննդավայր գնալու համար: Պարետն ի գորու չլինելով ինձ անցագիր տալ, մերժեց: Խորհուրդ տվավ երթալ Երևան և այն տեղից ստանալ:

Տեսնելով, որ ճար չկա՝ ստիպված երևանի ճամփան բռնեցինք: Փոխադրական էլ չկարողանալով ճարել, դարձյալ ոտով 3 օրից հասանք Երևան: Ուղիղ գնացի գեներալ Սիլիկյանի⁷³ մոտ ու խնդրեցի մի անցագիր Հայաստանից դուրս գալու համար: Սակայն նա, առանց իմ ասածը հասկանալու՝ «Դժբախտաբար կադրերը լրիվ են և այլևս սպայի կարիք չունենք», ասաց: Ես էլ ի պատասխան նրան ասացի, որ «Ես չեմ եկել պաշտոն խնդրելու, այլ անցագիր»: «Էհ, դա ուրիշ հարց է, այդ կարելի է», – ասելով մի թուղթ տվեց ներքին գործերի նախարարության վրա և այնտեղ ուղարկեց: Հազիվ էի հասել, մի խուճապ տիրեց: Բոլորն իրենց գործերը թողած՝ դուրս էին վազում: Պատճառը հարցնելով իմացանք, որ ֆինանսների նախարար Կարճիկյանին⁷⁴ են սպանել իր պաշտոնատեղում: Եվ սպանողն էլ Իգոր⁷⁵ անունով ծանոթ մի դաշնակցականն է եղել:

Պաշտոնեությունը, որը գործը թողնելով ոճիրին վայրն էր գնացել, 1–2 ժամ հետո հազիվ իր գործին գլուխը [անցավ]: Մի քանի օր երթալ-գնալուց հետո հազիվ կարողացա անցագիրս ձեռք բերել: Մոտ 15 օր սպասեցի, որ մի գնացք Երևանից ճամփա ելներ դեպի Թիֆլիս, բայց իզուր՝ ոչ ածուխ կար, ոչ էլ փայտ, որ [շոգեքարի] կաթսան տաքացնելով շոգի պատրաստեին:

Այդ միջոցին Ջաղեթյանի⁷⁶ թաղումը կատարեցին և դադարը Աբովյանի⁷⁷ կողմից բերելով, մեր հիմիկվա երաժշտական կոմեդիայի թատրոնի առաջ պատվանդանի վրա դրին: Նույն պահուն Ավետիս Ահարոնյանը⁷⁸, որը Պոլիս իր կատարած պատգամավորությունից հազիվ էր վերադարձել, թատրոնի առաջ մի բարձր տեղ ելնելով դամբանական խոսեց, որուն ինքս ներկա էի և աչքերովս տեսա:

⁷³ Մովսես Սիլիկյան (Սիլիկով Մոխեյ, 1862–1937) – ռուսական և հայկական զինված ուժերի գործիչ, ռուսական բանակի գեներալ-մայոր, հայկական բանակի գեներալ-լեյտենանտ: Ստալինյան բռնությունների զոհ:

⁷⁴ Խաչատուր Կարճիկյան (1882–1918) – պետական, քաղաքական գործիչ, ՀՀ ֆինանսների նախարար, ՀՅԴ անդամ: 1918 թ. նոյեմբերի 14-ին սպանվել է ենթասպա Եգոր Տեր-Մինասյանի կողմից [տե՛ս «Ձանգ» (Երևան), 17. XI. 1918]:

⁷⁵ Եգոր Տեր-Մինասյան (1895–1956) – հայկական բանակի սպա:

⁷⁶ Ազգանունն ընդգծված և մատիտով ավելացված է՝ Կարճիկյանի:

⁷⁷ Աստաֆյան փողոցի:

⁷⁸ Ավետիս Ահարոնյան (1866–1948) – ազատագրական, քաղաքական, պետական և գրական գործիչ, ՀՅԴ անդամ:

Ի վերջո տեսնելով, որ սպասելը վերջ չունի՝ «Մատուցեր» ատրճանակս ծախելով որոշեցի ոտքով գնալ: Աշտարակի, Օշականի և Բաշ Ապարանի ճամփով Արաբածի ձյունապատ լեռներով անցա մյուս կողմը և իջա Համամլու⁷⁹: Այդ տեղից էլ երկաթգծի երկայնքով Կարակիլիսա (Կիրովական⁸⁰) և մինչև Սանահին կայարանը, որն արդեն վրացական հող էր: Դեռ չհասած Սանահին ...⁸¹ կերան կայարանից մի քիչ այն կողմ սահմանն էր, և սահմանապահ զինվորները մի փոքր կամրջի երկու կողմերը պահում էին: Թղթերս քննելով թույլ տվին անցնել:

Սանահին կայարանից մինչև Թիֆլիս գնացքով գնացինք: Այստեղ հանդիպեցի մեր տղոց մի մասին, որոնք զանազան ճամփաներով եկել-հասել էին Թիֆլիս:

Խնդրեցին ինձնից, որ գնամ Վրաստանի հայ դեսպան պ[ա]ր[ոն]Ջամալյանի⁸² մոտ, որպեսզի վրաց կառավարությունը բարեխոսե՝ մի վազոն տրամադրել ձրիաբար մինչև Բաքու իրենց փոխադրելու համար: Գնացի, խնդրեցի, բայց պ[ա]ր[ոն] Ջամալյանը հանձն չառավ այդ փոքրիկ ծառայությունը և ոչ էլ ինքը վճարեց:

Խաչատուրյան Արամ անունով ընկերս և թաղեցիս, որն այն ժամանակ Հավլաբարի թատրոնի տոմսավաճառ Նինայի հետ ամուսնացրինք, ինձ տեսնելով առավ տուն տարավ և թույլ չտվավ, որ ուրիշ տեղ օթևանեմ: Իմանալով, որ Պոլիս եմ գնալու, կնոջ հետ նկարվելով հատ մը ինձ տվավ, որ մորը տանեմ: Նկարվեին ու ստանալը 8–10 օր տևեց: Մինչ այդ Թիֆլիսում ման էի գալիս՝ հանդիպելով մի շարք հին ընկերների, որոնց հայտնեցի Պոլիս երթալու նպատակս: Ինձ խորհուրդ տվին Բաթումով չգնամ, քանի դեռ թուրքերը այնտեղ են, այլ Փոթիով, ուր կարելի է Պոլիս գնացող նավեր գտնել:

Համոզվելով այդ խորհրդին, որ ինձ տվին Թիֆլիսից գնացի Փոթի: Սակայն հայտնի եղավ, որ ոչ մի նավ Պոլիս չի գնում այդտեղից: Մի քանի օր մնալուց հետո որոշեցի Բաթում գնալ և այնտեղից նավ առնել: Վրացական գնացքներն աշխատում էին մինչև Նաթանեբի կայարանը, այնտեղ աջարականը փոխադրվելով կարելի էր Բաթում գնալ: Բաթումից 2 օրը մի անգամ էր գնացքը: Երբ ես Նաթանեբի կայարանը հասա, արդեն պատրաստ էր գնացքը, տոմս վերցրի ու մտա վազոն՝ սպասելով, որ գնացքը ճամփա ելլե: Քիչ անց երկու վրացական ոստիկաններ մոտ եկան և հրավիրեցին վազոնից իջնել ու հետևել իրենց: Պատճառը հարցրեցի բան չասեցին: Ստիպված հետևեցի իրենց, որ մի պանդոկ առաջնորդեցին ու գնացին: Գնացքը գնաց և ես այստեղ մնացի⁸³:

⁷⁹ Սպիտակ:

⁸⁰ Այժմ՝ Վանաձոր:

⁸¹ Ընթեռնելի է է:

⁸² Արշակ Ջամալյան (Իսահակյան, 1882–1940) – հասարակական, քաղաքական, պետական գործիչ, ՀԹԴ անդամ: Կամավորական շարժման մասնակից: ՀՀ դեսպանը Վրաստանում (1919), ՀՀ խորհրդարանի անդամ:

⁸³ Կատարել է հետևյալ լրացումը՝ «Ծանոթություն: Այս տեղը բաց թողնելուս պատճառը թանաքիս պատճառով է: Մ. Իշխմեջյան [ստորագրություն]»:

Հաջորդ օրը, որովհետև գնացք չկար, մնացի: 3-րդ օրը, երբ գնացքը եկավ, նորից վազոն բարձրացա: Նորից այն 2 ոստիկանները եկան ու առին ինձ և այս անգամ տարան մի դատարկ խանութի մեջ բանտարկեցին՝ առանց պատճառը հասկանալու:

Առավոտ, երբ զարթեցին ինքզինքս վատ զգացի: Ժամը 10-ի ժամանակ 2 հեծյալ ոստիկանների ուղեկցությամբ 25 վերատ (վերատը 1200 մետր է) հեռու Օզուրկյոզ⁸⁴ անունը քաղաքը տարան հետիոտն և մի ոստիկանատուն հանձնեցին: Այնտեղ այ ավելի վատ զգացի ինձ և տախտակամածին վրա պառկեցա մինչև Հաջորդ իրիկուն, երբ բժիշկ կանչել հարկադրվեցին: Բժիշկը քննելով ինձ տեսավ, որ տիֆոզ եմ, կարգադրեց անմիջապես հիվանդանոց փոխադրել: Հիվանդանոցը քաղաքից դուրս էր, մոտ մի կիլոմետր հեռու, այստեղ էլ ոտքով տարան: Մի մահճակալի մոտ կանգնած շորերս էի հանում, էլ չեմ իմանում, թե ի՞նչ եղավ:

Հետո իմացա, որ ինձ ձերբակալելուս պատճառն այն է եղել, որ հայ-վրացական պատերազմն⁸⁵ է սկսել, և ես էլ որպես հայ սպա գերի եմ ընկել անգիտակցորեն: Մոտս կար 10–20 հազար ռուբլի փող: Երբ աչքերս բաց արեցի, տեսա, որ մի սիրուն օրիորդ նստել է մահճակալիս մոտ բալալայկա (մի նվագարան) է նվագում: «Ու՛ր եմ», – ասացի ինքնիրեն⁸⁶: «Վտանգն անցել է», – ասաց: Այդ օրիորդն այդ հիվանդանոցի գլխավոր քույրն է եղել, անունն էլ Նինո: Հետո, որ լավացա մի օր բացատրվեց: Ինձ առաջին իսկ տեսնելուն պես սիրահարվել է վրաս և ամեն ջանք թափել, որ ստույգ մահից ազատի ինձ:

Մի երեկո մի վրացի, կարճ հասակով, լեցուն մարմնով մի սպա եկավ մոտս հարբած վիճակի մեջ, ինձ ու հայերն անպատվեց: Բավական (ներեցեք արտահայտություն) հաջեց և, ի վերջո, գնաց: Հաջորդ առավոտ, երբ զարթեցի գլխուս վրա ավինավոր մի գինավոր տեսա՝ պահակ կանգնած: Խորհեցի, քանի որ լավանալու ճամփուն մեջ եմ, չփախչելու համար վրաս պահակ են կանգնեցրել: Ամեն 2 ժամը մի անգամ փոխվում էին: Տեսա, որ այդ պահակները բոլորն էլ թուրքեր են: Սրանք աջար Ասլան բեկի հետ, որը նախապես թուրք բանակի սպա էր, որուն շատ լավ ծանոթ եմ եղել Պոլսո Գում-Գափուլից, թողնելով թուրք բանակը կանցնեն վրաց կողմը և Ասլան բեկը նրանցով կազմում է մի գունդ ու նշանակվում է Օզուրկյոզի զարնիզոնի⁸⁷ պետ:

Երբ այլևս ցուպի օգնությամբ սենյակում մեկ-մեկ քայլում էի, տեսնում էի, որ ուժերս այնքան էլ չեմ վերստացել, իսկույն մահճակալի վրա փռվում ու հանգստանում էի:

Մի քանի օրեր հետո, երբ արդեն կարող էի հիվանդանոցի դուռը գնալ, բալկոնում մի աթոռ վերցնելով նստեցի: Քիչ անց տեսա, որ Ասլան բեկը մի քանի հետևորդներով եկավ: Ներս մտած ժամանակ ոտքի ելա ու ողջունեցի զինքը:

⁸⁴ Օզուրկյոզի:

⁸⁵ Հայ-վրացական պատերազմը (07. XII – 31. XII. 1918) մղվել է Լոռու չեզոք գոտու համար: Մարտական գործողությունները դադարեցվել են դաշնակից տերությունների միջամտությունից հետո:

⁸⁶ Ինքս ինձ:

⁸⁷ Կայազորի:

Տեսնելով ինձ մոտեցավ և ճանաչեց: «Դու այստեղ ի՞նչ գործ ունես», – ասաց: Ես էլ պատմեցի իմ գլխուն եկածները: «Լա՛վ, լա՛վ, դու միայն աշխատիր լավանալ, մնացյալը հեշտ է: Երբ հիվանդանոցից դուրս գրվես, մոտս արի», – ասաց ու հիվանդանոցը այցելելուց հետո մեկնեց:

Երբ այս դրուժյան մեջ էի, մեկ-մեկ գնում էի Նինոյի սենյակը իր հրավերով և խոսում էինք: Մի անգամ հարց տվեցի, թե այս պահակները ինչու են հսկում իմ վրա: Ասաց, որ այն գիշեր, այն սպան, որը հարբած վիճակում եկավ քեզ անպատվեց, ուզում էր քեզ ատրճանակով սպանել: Հենց նրա համար էլ գարնիզոնին զանգահարեցի, որն անմիջապես պահակ ուղարկեց քեզ պաշտպանելու համար:

Մի վրացերեն այբբենարան նվիրեց, որ վրացական տառերը ու կարդալ սովորեմ և ինքն էլ օգնում էր: Ելի անցան մի քանի օրեր, և բժիշկը ինձ լավ գտնելով՝ հիվանդանոցից դուրս գրեց: Մի պահակի ուղեկցությամբ ուզում էին կառավարչատուն ուղարկել: Խնդրեցի պահակից, որ մի քանի ընթացքով Ասլան բեկի հետ հանդիպենք ու հետո գնանք: Չմերժեց պահակը, և մենք մտանք Ասլան բեկի գրասենյակը, որը մեր ճանապարհի վրա էր:

Ասլան բեկը լավ ընդունելություն ըրավ և թեյով հյուրասիրեց ու ասաց, որ բնավ չվախենամ, մի քանի օրից ազատ կարձակեն ինձ: Հրաժեշտ առնելով մեկնեցինք ու գնացինք կառավարչություն, ուր մի քանի թղթեր ու ինձ հանձնեցին պահակին, որ տանի: Խոսակցությունը վրացերեն լինելով՝ բան չհասկացա: Պահակն ինձ տարավ բանտ, ուր գտա մի հայ: Եթե չեմ սխալվում Միքայելյան անունով, բնիկ Սեբաստիայի ծանոթ մի գյուղից, որն ինձ պես գերի էր: Այս Միքայելյանը իր հուշերի Փարիզի «Հառաջ» թերթում տեսա որպես թերթոն հրատարակված՝ 1933 կամ 1934 տարիներին և ինձ էլ ակնարկած էր՝ Գում-Գափուցի Միքայել անունով: Այդ թերթոնն ունեի, սակայն ինչպես է եղել՝ կորավ է:

Հաջորդ առավոտ Միքայելյանն ու ինձ 2 ձիավոր ոստիկանների հսկողությամբ տարան հետիոտն Նաթանեբի կայարանը և գնացքն առնելով հասանք Քուժախի: Այստեղ մեզ առաջնորդեցին քաղաքի բանտը: Եվ որովհետև ոչ բոլորովին առողջացած էի, ճամփու հոգնածությունից վատ զգացի ինձ և առաջին ընթացքից հիվանդանոց գրվեցի: Երեկոյան դեմ, երբ գերիներին ազատ թողնելու հրաման եղավ, կարծես բոլորովին առողջացա և դիմելով բժշկին՝ խնդրեցի դուրս գրվել:

Ես էլ բոլորի նման բանտից դուրս եկա և շիտակ գնացի կառավարչություն՝ ունեցածս թղթերն ու փողերս ուղեղու, որ Օգուրկյոդում էին վերցրել: «Այստեղ չկա, դեռ չի եկել, գնացեք այնտեղից վերցրեք», – ասացին ու ճամփեցին ինձ: Ստիպված հետ դառա մինչև Օգուրկյոդ: Այնտեղ էլ չկա՝ «Մենք ուղարկել ենք», ասեցին և ինձ անելանելի դրուժյան մեջ դրին: Այն ժամանակ դիմեցի Ասլան բեկին: Սա էլ ասաց, որ «Լա՛վ է լուր», քանի որ մենակ եմ: Նույնիսկ կարելի է հուսալ տեղացիներից, որ կանհայտացնեն էլ⁸⁸: «Այս երեկո ընտանիքս Բաթում է գնալու, նրանց հետ անցիր, գնա: Ճանապարհածախսը ես կվճարեմ»: Խորհելով, որ ամեն ինչ կարելի է սպասել նրանցից, ստիպված հա-

⁸⁸ Այսինքն՝ կարող են ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնել:

մակերպվեցի և իր ընտանիքի հետ կառքով եկանք Նոթաների կայարանը և այդտեղից էլ գնացքով Բաթում: Երբ այդտեղ հասանք, գնացի հայ եկեղեցվո հոգաբարձության դիմացի՝ խնդրելով, որ ինձ մի ...⁸⁹ տա, մինչև Պոլիս մեկնելը: Պատմությունս լսելով՝ կարգադրեցին եկեղեցի գնալ և այնտեղ մնալ: Թեպետ Բաթումիին անձանով չէի, բայց և այնպես հարցնելով գտա: Այդ գիշեր մնացի, բայց հաջորդ օրը տեղվույն քահանան, որ կին չուներ, մի ուրիշ կին էր պահում գաղտնորեն, չուզելով, որ ես գաղտնիքը իմանամ, դժկամեց իմ այնտեղ մնալուս: Ես խնդիրը հայտնեցի հոգաբարձության, որը կարգադրեց իմ այնտեղ մնալը և ինձ էլ մի քանի օրվա համար ապրուստի փող տվավ:

Անգլիացիք արդեն Բաթումը գրավել էին⁹⁰: Լսեցի, որ հորաքրոջս որդին՝ Հակոբ Կյումյուշյանը, անգլ[իական] բանակում կապիտանի աստիճանով ծառայում է և Բաթումում է գտնվում: Գնացի Բագ-Նավալ⁹¹ և անգլ[իական] իշխանություններին հարցրի ուր լինելը: «Հենց երեկ Պոլիս մեկնեց», – ասացին: «Եթե ցանկանում ես տեսնել, կարող եմք քեզ Պոլիս դրկել», – ասացին: Իմ ուզածն էլ այդ էր: Համաձայնվեցի: Մի շաբաթվա պարեն տվին և «Շոգենավին սպասիր, մի երկու օրից կլինի», ասացին:

Այդ երկու օրը Բաթումում ման եկա մինչև նավուն գալը: Նավը եկավ և զինավթափ եղած թուրք սպաներ լցնելով, ինձ էլ նրանց հետ, ճամփա հանեցին: Չորս օրվա փոթորկալի մի ճամփորդությունից հետո հասանք Պոլսո նավահանգիստ: Իմ անցագիրը, որ անգլիացիները տվել էին, ստուգումից հետո քաղաք դուրս գալու իրավունք տվեցին⁹²:

Օրը տարածամած⁹³ [էր]: Ղալաթիո⁹⁴ քարափից անցնելով կամուրջը հետիոտն գնացի, հասա մեր տունը: Անունը չկար, ինչպես և կողքի տները բավականին մեծ տարածության վրա ավերակներ կային միայն: Ապշած դիտում էի և մտածում գիշերվա այս պահին ո՞ւր գնամ, ո՞ւր փնտրեմ մերոնց: Հայտնի եղավ, որ հրդեհը, ինչպես ուրիշ շատ տներ, մերն էլ էր լավել: Անգլալարար, երբ հետ դարձա, տեսա, որ Շիշմանյան դպրոցի կողքի քարուկիր տանը լույս կա: Սա մեր հարևան տիկին Աղավնիի տունն էր: Մտածեցի, որ եթե տիկին Աղավնին էլ տեղափոխվելիս [եղած լինի] այս նոր բնակիչները կարելի է մերոնց հասցեն իմանան: Եվ որոշեցի դուռը բախել: Դուռն զանգը քաշելուս մի կանացի ձայն, որ լավ հիշեցի՝ տիկին Աղավնունն էր՝ «Ո՞վ է», ասաց: «Ես եմ», – պատասխանեցի: Չճանաչելով իմ ձայնը՝ «Դու ո՞վ ես», ասաց: «Ես եմ, Խաչատուր աղային տղան, Միքայելն եմ», – որ ասացի՝ իսկույն բացեց դուռը և գորովալի սիրով փաթաթվեց ինձ և «Լավ ժամանակին եկար», ըսավ:

Իմ առաջին հարցումը եղավ, թե ո՞ւր են մերոնք: «Այստեղ են, հեռու չեն, արի մի քիչ նստիր, միասին կգնանք», – ասելով՝ ձեռքս բռնեց և սենյակ տարավ նստացուց: Մինչև ամուսնու գալը բավականին խոսեցինք:

⁸⁹ Հավանաբար՝ ապաստարան:

⁹⁰ 1918 թ. գեկտեմբերին:

⁹¹ Նավահանգիստ:

⁹² Կ. Պոլիս է եկել 1919 թ. սկզբին. տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 9, թ. 22:

⁹³ Անպատեհ, անհարմար:

⁹⁴ Գալաթիա:

Ճաշից հետո ելանք մեր տունը գնացինք, որ հազիվ 2–300 մետր հեռու էր: Ես մի քիչ հեռու կանգնեցի: Տիկին Աղավնին մեր տան դուռը բախեց: Մի պատուհան բացվեց և «Ո՛վ է», ասվեց: Կիսախավարի միջից մորս դիմագիծը ճանաչեցի: «Ես եմ, տիկին էֆթիկ, բացա արա դուռը, Միքայելին կողմն մի մարդ եմ բերել լավ, լավ լուրերով», – ըսավ տիկին Աղավնին:

Մայրս եկավ, դուռը բաց արեց ու մենք ներս մտանք: Մայրս տեսնելով ինձ անմիջապես «Վա՛յ Միքայելն է», ասելով փաթաթվեց վզիս ու իր քաղցրիկ համբույրներով ողողեց երեսներս:

Մեր աղմուկից եղբայրս էլ սենյակից դուրս եկավ և ինձ տեսնելով վզիս փարվելով ողջագուրեց: Ելանք վեր՝ հյուրանոց սենյակը: Տեսնելով, որ հայրս չի երևում, հարցրի, թե նա ո՞ւր է: Պատասխանեցին, որ այստեղ է, վերի հարկը հիվանդ պառկած է: Իսկույն գնացի մոտը և որդիական անկեղծ սիրով ու կարոտով ձեռքերը համբուրեցի: «Փա՛ռք քեզ աստված, փա՛ռք քեզ տեր, զավակս դարձյալ տեսա: Երկար տարիներու կարոտն առի, եթե որ մեռնեմ էլ հոգ չի», – ասաց:

Խեղճ հայրս երկար ժամանակ անկողնո ծառայել է⁹⁵ և միշտ իմ ճամփին է նայել անհույս: Մորաքույրս միշտ մխիթարում է եղել, ասելով, որ «Քենեկա՛լ, հույսդ մի կտրիր, նա մի գեղեցիկ օր մեջտեղ կելնե: Համբերիր թող սա պատե՛րազմը մի վերջանա: Նա անպայման Կովկաս է անցած և այդ իսկ պատճառով նամակ չի կարող գրել»:

Սակայն, ավաղ, խեղճ հայրս հազիվ 13 օր վայելեց իր մի հատիկ որդւոյն ներկայութւոյնը և փակեց աչքերն ընդմիշտ հրաժեշտ տալով այս անցողական աշխարհից 84 տարեկան հասակում: Թաղումը կատարեցինք շքեղորեն, 1919 թ. փետրվարի 13-ին և մարմինը ամփոփեցինք մեր պապենական դամբարանում, որը գտնվում է Պոլսո Բաշկլլի գերեզմանոցում:

Հակառակ նրան, որ դեռ բոլորովին ուժեղս չէի գտած, բայց կարող էի աշխատել: Դիմեցի Ազգ[ային] պատրիարքարան՝ պատրիարքական տեղապահ Նարոյան սրբազանին⁹⁶, մի գործ խնդրեցի: Նա էլ մի հանձնարագրով դրկեց Հայ տարագրելուց օգնության կոմիտեին, որտեղ ինձ գրագրության մի գործ տվին 25 օսկի թղթադրամով ամսական: Մի քանի ամիս հետո տարագրելուցը և որբախնամը միանալով «Ազգային խնամատարություն» անունը առան: Այդ ժամանակ ինձ նշանակեցին գործ հայթայթող գրասենյակի պես: Մի ժամանակ աշխատելուց հետո՝ մտադրվեցի անցնել Կիլիկիա: Նախ Իզմիր գացի՝ հորեղբորս մոտ տեսության, ուր 2 ամսվա չափ մնալուց հետո անցա Կիլիկիա, որտեղ գործող 4 կուսակցությանց (Հնչակյան, Դաշնակցական, Ռամկավար և Վերակազմյալ Հնչակյան) և երեք հարանվանության (Լուսավորչական, կաթոլիկ և բողոքական) ներկայացուցիչների հետ համատեղ մի ժողովում հիմնեցի Կիլիկյան Հայ արիներու միությունը: Նշանակվեցա ընդհանուր պես, օգնականներ ունենալով 4 աշխույժ երիտասարդներ՝ Թեյլալյան Արմենակ, Կա-

⁹⁵ Այսինքն՝ գամված է եղել անկողնուն:

⁹⁶ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Նարոյան (1875–1944) – Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք (1927–1944):

րապետյան Կարպիս, Ուղուրյան Հայկ (Գրդի անունը հիշողությունիցս վրիպել է):

Կաթոլիկների եկեղեցու բակը, որը գտնվում էր Աղանայի կենտրոնում, սիրահոժար տրամադրվեցավ մեր երեխաներին՝ արիներին մարզանքի համար: Ամեն երեկո, դպրոցից հետո արիները գալիս էին այս հավաքավայրը, թե՛ մարզվում և թե՛ սկառուտական գիտելիքներ սովորում: Շատ քիչ ժամանակվա մեջ ունեցանք 1500-ի չափ երեխաներ: Մի երգման հանդես սարքեցի, ուր մոտավորապես 2000 ոսկի թրք[ական] թղթադրամ հավաքվեց, որը լիովի փակեց այն պարտքը, որ արել էինք արիների հանգստի և հարակից առարկաների գնման [համար]: Այդ հանդեսից հետո մեր վարկը բարձրացավ, ուր և ում դիմում էինք մեր կարիքների համար չէինք մերժվել:

Այդ միջոցներին թուրքերը սկսել էին չեթեական⁹⁷ գործունեություն: Որոշվեցավ միջկուսակցական մարմնո հովանավորություն հայ ազգ[ային] ուժեր կազմակերպել: Մի զինվորական մարմին պետք էր ղեկավարեր այդ ուժերը: Յուրաքանչյուր կուսակցություն մի-մի ներկայացուցիչ պետք է ունենար զինվորական մարմնի մեջ: Հնչակյանների կողմից Սարգիս Արմաղանյանը, դաշնականների՝ Հովնան Միքայելյանը, իսկ ռամկավարների և Վեր[ակազմյալ] հնչակյանների կողմից սուլյա տողերը գրողը: Սկսեցինք քաղաքը և շրջանները կազմակերպել ու դիրքեր նշանակել հերթապահություն: Մին էլ լուր եկավ, որ Ամանոսի հայերը, որոնք թուրքերու կողմից ամեն կողմից պաշարված էին, անկախություն են հռչակել: Ինձ պաշտոն տրվեց գնալ Դյորթ Յոլ (Ձոք Մարզվան) և աշխատել պաշարման շղթան կտրել ու Ամանոսի ճանապարհը բաց անել ու կապ հաստատել: Իսկույն ևեթ գնացի այնտեղ, ուր Մլեհ⁹⁸, որը տեղվոյն ինքնապաշտպանության գործն էր ղեկավարում: Սկսեցի բանակցել հետը կենտրոնի առաջադրանքը գլուխ հանելու համար, սակայն արդյունք չտվավ: Իր ուժերուն քիչ լինելը պատրվակ բռնելով այդ տեսակ հանդուգն և վտանգավոր գործի ձեռնարկել: Այնպես որ հուսահատ և ձեռնունայն ստիպվեցի վերադառնալ: Երբ Մերսին հասա՝ թուրքերը Աղանա—Մերսին երկաթգիծը կտրել էին, և գնացք չէր աշխատում, որով մնացի այնտեղ և Ազգ[ային] միություն հրավերով կազմակերպեցի Մերսինի հայ զին[վորական] ուժերը: Մերսին մնացի մինչև 1920 թ. հոկտեմբերը, երբ Փրանսիական կառավարության հրամանով ցրվելու հարկին տակ գտնվեցի:

Այստեղ՝ Մերսինի Հայ ազգ[ային] որբանոցի արիների մարզանքը ու դաստիարակությունը իմ վրա դրին, ուր ամեն օր պարապում էի: Մի կողմից էլ Աղանայում արիներու համար «Գիտելիք հայ արիներու» անունով աշխատասիրությունս մաքուրի վրա արտագրել էի տալիս, որուն մի մասը գլուխ բերի,

⁹⁷ Ծագում է սերբերեն «чета» եզրույթից, որը նշանակում է վաշտ: Թուրք.՝ “çete” նշանակել է ավազակախումբ, ջոկատ: Ձեթե կամ չեթնիկ կոչվել են օտար տիրապետության դեմ պայքարող բալկանյան ժողովուրդներից կազմված ազատագրական խմբի մասնակիցները:

⁹⁸ Ասատուր Տամդաճյան (Մլեհ) — ազատագրական շարժման գործիչ, ՄԴՀ անդամ: Մասնակցել է 1895–1896 թթ. Ձեյթունի հերոսամարտին:

խակ մյուս մասը կորավ: Ինչպես կորավ, ես ինքս էլ չգիտեցա ու էլ դրանից հետո տրամադրությունս փախավ և այնպես մնաց⁹⁹:

Մերսինի Հայ ազգ[ային] որբանոցի մի խումբ արիների լավ մարզելուց ու պատրաստելու՝ հետո երդման հանդես մը սարքեցի և ի ներկայության տեղի հետաքրքիր հասարակության նախագահությանը Հայ բարեգործական ընդհանուր միության Մերսինի Քեյեկյան¹⁰⁰ որբանոցի տնօրեն, գերապատիվ Տ[եղ] Մամբրե վարդապետի [Սիրունյան] (այժմ՝ արքեպիսկոպոս և առաջնորդ եգիպտոսի հայոց): Այս առթիվ Վ. Մոստիջյան ստորագրություն մի հոդված տեսա Աղեքսանդրիայի «Արև» թերթում 1923 թ., երբ նորից եգիպտոս եղա¹⁰¹:

ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 10, թ. 27–49: Ինքնագիր:

⁹⁹ Այսինքն՝ աշխատանքը մնաց անավարտ:

¹⁰⁰ Որբանոցը հիմնվել է բարերար Տիգրան Խան Քեյեկյանի (1868–1951) կողմից:

¹⁰¹ Տե՛ս «Արև» (Աղեքսանդրիա), 26. IX. 1920:

ГАЗЕТА «КАРАБАХ»: ИЗ ИСТОРИИ ШУШИНСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ (1911–1912 гг.)*

Ряд законодательных постановлений 1905–1906 гг., касающихся цензуры в Российской империи, упразднил существовавшую цензуру, однако постцензурный контроль над печатными изданиями продолжал осуществляться. В случае несоблюдения установленных норм, в отношении авторов или издателей предусматривались соответствующие меры, вплоть до изъятия опубликованных экземпляров и закрытия типографий, признавая деятельность последних незаконной¹.

Изменения, связанные с цензурой, способствовали бурному развитию издательского дела, развернувшегося в Российской империи в начале XX века. Несмотря на это, отдаленные города империи не могли обеспечить объем печати крупных центров или конкурировать с ними. В отдаленных городах, в том числе в Шуши, издательское дело имело местное значение. До 1910-х годов образовательная и культурная жизнь города, и особенно книгоиздание, находились в крайнем упадке². Дело в том, что армяно-татарские столкновения 1905–1906 годов, в результате которых в армянской части города было разрушено и сожжено большое количество жилых и общественных зданий, в том числе крупная в городе армянская типография Махтеси-Акопянцев и армянский театр «Мкртич Хандамирян», для шушинских армян стали необратимым бедствием. Вследствие армя-

* Представлена 14. V. 2024 г., принята к печати 10. VII. 2024 г.

¹ См.: Н. П а т р у ш е в а. Цензурное ведомство в государственной системе Российской Империи во второй половине XIX – начале XX века. – Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, т. 1. СПб., 2014, с. 286–311. 26 апреля 1906 г. Царским указом от 26 апреля 1906 г. Кавказский цензурный комитет был переименован в Тифлисский комитет по делам печати [см.: Национальный архив Грузии (далее – НАГ), ф. 480, оп. 3, д. 323, л. 1 и об.].

² В первом десятилетии XX века издательское дело в Елисаветпольской губернии значительно отставало от других губерний региона. В качестве примера отметим тот факт, что по состоянию на 1907 г. в губернии никакой периодической печати не издавалось [см.: Российский государственный исторический архив (далее – РГИА), ф. 776, оп. 21, ч. 2, д. 21 (1908), л. 130]. А по состоянию на 1 января 1911 г. на Кавказе издаются 23 наименования армянских периодических изданий, из которых 18 – в Тифлисе, 2 – в Александрополе, 1 – в Ереване, 1 – в Эчмиадзине и 1 – в Баку [см.: С. П е т о я н. Обзоры армянской периодической печати (1910 г.). – «ИФЖ», 2022, № 3, с. 290–291].

В 1910-е годы в Шуши, как и в других городах Российской империи, были основаны новые армянские и русские периодические издания. В этот период в городе одновременно действовали армянские типографии Баграта Тер-Саакянца и Мелкума Бабаджанянца.

Одним из сторонников идеи создания этой газеты был временно исполняющий обязанности Епархиального начальника, известный своей просветительской и культурной деятельностью в Арцахской епархии архимандрит Завен Бабалян. Издавать газету было разрешено известному врачу из Шуши, инспектору Карабахской епархиальной школы в 1910–1912 годах Никогайосу Ярамишяну. Однако фактическим редактором газеты был учитель Карабахской епархиальной духовной школы, общественно-политический деятель, известный литературовед Вртанес Папазян⁵.

Публикуемые впервые документы хранятся в фондах: Национального архива Грузии (Тбилиси, «Канцелярия Кавказского цензурного комитета», ф. 480), Российского государственного исторического архива (Санкт-

⁴ О тематической направленности и содержании газеты «Карабах», ее освещительской и культурной значимости см.: *Ս. Ավագյան. Ղարաբաղի սովորի պատմություն (1828–1920), Երևան 1989, էջ 148–183:*

⁶ Библиография периодических изданий России (1901–1916), т. 3, составители Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров. Л., 1960, с. 618, издание № 9396.

Петербург, «Канцелярия Главного управления по делам печати Министерства внутренних дел» ф. 776).

Документы приведены в соответствие с современной орфографией русского языка, а также восстановлены встречающиеся в них сокращения. При необходимости сделаны комментарии.

СТЕПА ПЕТОЯН

— № 1 —

ПРЕДПИСАНИЕ ИСПОЛНЯЮЩЕГО ДОЛЖНОСТЬ ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКОГО
ГУБЕРНАТОРА В ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПО ДЕЛАМ ПЕЧАТИ

№ 8444

13 сентября 1911 г.⁷
г. Елисаветполь

Сообщаю, что, на основании ст. 17 временных правил о повременном издании, приложенном к ст. 114 Устава о цензуре и печати и по прод. 1906 г., мною выдано сего числа жит. гор. Шуши врачу Статскому Советнику Николаю Аветовичу Ярамышеву, согласно его прошению, свидетельство за № 8440, в двух экземплярах, о разрешении ему издавать в гор. Шуше общественно-литературную газету на армянском языке, под названием «Карабах» по следующей программе: 1) телеграммы, 2) передовые статьи, очерки, исследования по общественным и экономическим вопросам, 3) местная хроника, 4) статьи и заметки по вопросам о краевых нуждах, 5) фельетоны, стихотворения, беллетристика, статьи и очерки из истории, географии, политической экономии и по другим наукам, 6) кавказская жизнь и пресса, имперская жизнь и пресса, заграничная жизнь и пресса, 7) обзор печати, 8) корреспонденции, 9) критика и библиография, 10) театр, искусство и разного рода зрелища, 11) судебная хроника, 12) полицейская хроника, 13) перепечатка, смесь, мелочи, почта, 14) письма в редакцию, 15) сторонние сообщения и 16) объявления на русском, армянском и мусульманском языках⁸.

Ответственным редактором этого издания, в полном его объеме, мною утвержден издатель его Ярамышев, удовлетворяющий указанным в ст. 4 приведенных выше правил условиям; газета «Карабах» будет печататься в типографии Мелкума Бабаджанова, помещающейся в гор. Шуше, на Тамировской улице, в доме Ягубянца, и выходить от двух до четырех раз в неделю; цена этого издания в год в гор. Шуше с

⁷ Письмо аналогичного содержания за № 8445, от того же числа было отправлено в Тифлисский комитет по делам печати (НАГ, ф. 480, оп. 2, д. 567, л. 1 и об.).

⁸ Армянский перевод программы газеты опубликовал С. Авагян (ср.: *Ս. Ավագյանի խոսքերը*. Указ. раб., с. 148).

доставкой 3 руб., в других городах России – 4 руб. и за границей – 6 руб., в розничной продаже отдельный номер 3 коп.

К сему присовокупляю, что наблюдающим за означенным повременным изданием мною назначен Шушинский Городской архитектор, инженер Никита Артемьевич Гондаксазов, изъявивший на то свое согласие, которому вменено в обязанность следить за тем, чтобы типография Бабаджанова, по выходе назначенной газеты в свет, доставляла Главному Управлению означенное издание в количестве, указанном в ст. 72 Устава о цензуре и печати, и в Комитет – два экземпляра.

И. д. губернатора⁹
Правитель Канцелярии¹⁰

РГИА, ф. 776, оп. 21, ч. 2, д. 165 (1911), л. 1 и об.

– № 2 –

ПРЕДПИСАНИЕ ИСПОЛНЯЮЩЕГО ДОЛЖНОСТЬ ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКОГО
ГУБЕРНАТОРА В ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПО ДЕЛАМ ПЕЧАТИ

№ 9915

20 октября 1911 г.¹¹
г. Елисаветполь

В дополнение к отношению моему, от 13 сентября¹² сего года за № 8444, сообщаю Главному управлению, что, как заявил редактор издатель газеты, на армянском языке, под названием «Карабах», Статский советник Ярамышев, отдельный номер этого издания в розничной продаже будет продаваться, вместо трех копеек, по пяти копеек.

И. д. губернатора¹³
Правитель канцелярии¹⁴
Врид. помощник его¹⁵

РГИА, ф. 776, оп. 21, ч. 2, д. 165 (1911), л. 2.

⁹ Подпись неразборчива.

¹⁰ Подпись неразборчива.

¹¹ Письмо аналогичного содержания за № 9914, от того же числа было отправлено в Тифлисский комитет по делам печати (НАГ, ф. 480, оп. 2, д. 567, л. 2).

¹² В документе указано «августа»: вероятно, ошибка.

¹³ Подпись неразборчива.

¹⁴ Подпись неразборчива.

¹⁵ Подпись неразборчива.

– № 3 –

В РЕДАКЦИЮ ГАЗЕТЫ «КАРАБАХ» В ШУШЕ

3 января 1912 г.

В № 13 газеты «Карабах» от 29 декабря 1911 г. напечатана следующая ответная телеграмма Государя Императора на имя Наместника: «Поручаю Вам, граф, объявить заместителю Католикоса всех армян архиепископу Геворку и всем собравшимся в Эчмиадзине делегатам армяно-григорианской церкви мою сердечную благодарность за молитвы и выраженные чувства»¹⁶.

Вследствие сего, Комитет предлагает сообщить, имеет ли редакция в виду ст. 73 Устава о цензуре¹⁷, при напечатании означенной телеграммы.

НАГ, ф. 480, оп. 2, д. 567, л. 3.

– № 4 –

ПИСЬМО РЕДАКТОРА ГАЗЕТЫ «КАРАБАХ» В ТИФЛИССКИЙ КОМИТЕТ
ПО ДЕЛАМ ПЕЧАТИ

13 января 1912 г.
г. Шуши

На предложение Комитета от 3 января с. г. за № 17 редакция газеты имеет честь сообщить, что она перепечатала упомянутое известие из Эчмиадзинского армянского официального журнала «Арарат», который, несомненно, должен был иметь в виду и 73 ст. Цензурного устава.

Редактор издатель газеты

¹⁶ Полную версию телеграммы см.: «*Ղարաբաղ*», 29. XII. 1911:

¹⁷ В уставе говорится: «Сочинения и статьи, как оригинальные, так и переводные, в коих описываются личные действия, или излагаются изустные выражения Государя императора и прочих особ Императорской фамилии, или же приводятся обращенные к ним речи, а также статьи, содержащие в себе рассказы и суждения, до Высочайших Особ относящиеся, во всех без исключения изданиях, повременных и других, печатаются не иначе, как с разрешения Министра Императорского Двора. Разрешение к печати обыкновенных известий о путешествии Высочайших Особ предоставляется и местным Губернаторам» (см.: https://histrf.ru/uploads/media/default/0001/07/210ea8a9a91f0162f3ea52_dcd2ddd7da4c1fb2605.pdf. Посещение – 10. V. 2024).

«Карабах» д-р Ярамышев

Секретарь редакции Симеон Тер-Минасян

НАГ, ф. 480, оп. 2, д. 567, л. 5.

– № 5 –

ПИСЬМО ТИФЛИССКОГО КОМИТЕТА ПО ДЕЛАМ ПЕЧАТИ ИСПОЛНЯЮЩЕМУ
ДОЛЖНОСТЬ ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКОГО ГУБЕРНАТОРА

№ 450

24 февраля 1912 г.
г. Тифлис

В № 13 от 19 сего февраля, издающейся в г. Шуши на армянском языке газеты «Карабах» напечатана передовая статья, под заголовком «В темных уголках»¹⁸, а затем и корреспонденция из Герюсов под заглавием «Смертельные побои»¹⁹, в каковых рассказывается о будто «бессовестном отношении и. д. Зангезурского пристава с некоторыми крестьянами по одному делу о воровстве, причем как потом оказалось, крестьяне эти никакой вины не имели».

Ввиду явной тенденции означенной газеты дискредитировать в глазах населения представителей низшей администрации, но, не имея каких-либо данных, часть для суждения о том, насколько сообщенные газетою сведения соответствуют действительности и требуют ли эти статьи принятия каких-либо мер против этой газеты. Комитет считает своим долгом довести о них до сведения Вашего превосходительства.

При сем прилагается один экземпляр № 13 газеты «Карабах».

НАГ, ф. 480, оп. 2, д. 567, л. 6 и об.

¹⁸ Статья «Խաւար անկիւններում. Շուշի, 19 փետրւարի» (см.: «Ղարաբաղ», 13. II. 1912).

¹⁹ Статья «Մահացու ծեծ. Գորիս, փետրւարի» (см.: «Ղարաբաղ», 13. II. 1912).

– № 6 –

ПРЕДПИСАНИЕ ИСПОЛНЯЮЩЕГО ДОЛЖНОСТЬ ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКОГО
ГУБЕРНАТОРА В ТИФЛИССКИЙ КОМИТЕТ ПО ДЕЛАМ ПЕЧАТИ

№ 5289

12 мая 1912 г.
г. Елисаветполь

Сообщаю Комитету, для сведения, что произведенным, по моему поручению, дознанием по поводу корреспонденции из Герюсов, напечатанной в армянской газете «Карабах», под заглавием «Смертельные побои», в которой рассказывается о будто бы «бессовестном обращении и. д. Зангезурского пристава с некоторыми крестьянами», – установлено, что корреспонденция эта относилась не к и. д. Зангезурского пристава, а к письмоводителю пристава 2 участка Зангезурского уезда Гарибову и старшему уряднику полицейской стражи Митрошину, на которых поступила ко мне жалоба от жителей сел. Ханазак Баласана Тюниева и др. за нанесение побоев, но так как в дознании этом я не нашел достаточных данных для возбуждения против Гарибова и Митрошина уголовного преследования, то возникшая по настоящему делу переписка мною дальнейшим производством прекращена.

И. д. губернатора²⁰
Правитель канцелярии²¹

НАГ, ф. 480, оп. 2, д. 567, л. 7 и об.

– № 7 –

ПРЕДПИСАНИЕ ИСПОЛНЯЮЩЕГО ДОЛЖНОСТЬ ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКОГО
ГУБЕРНАТОРА В ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПО ДЕЛАМ ПЕЧАТИ

№ 7161

13 июля 1912 г.²²
Елисаветполь

В дополнение к отношению от 13 сентября²³ 1911 года за № 8444, сообщаю, что наблюдающим за выходящей в гор. Шуше газетой на

²⁰ Подпись неразборчива.²¹ Подпись неразборчива.²² Письмо аналогичного содержания за № 7162, от того же числа было отправлено в Тифлиссский комитет по делам печати (НАГ, ф. 480, оп. 2, д. 567, л. 8).²³ В документе, указано «августа»: вероятно, ошибка.

армянском языке, под названием «Карабах», вместо инженера Никиты Артемьевича Гондагсазова, выбывшего из г. Шуши навсегда, мною назначен Шушинский Городской Голова, коллежский секретарь Григорий Сергеевич Калантаров, изъявивший на то свое согласие.

И. д. губернатора²⁴
Правитель канцелярии²⁵

РГИА, ф. 776, оп. 21, ч. 2, д. 165 (1911), л. 3.

– № 8 –

ПРЕДПИСАНИЕ ИСПОЛНЯЮЩЕГО ДОЛЖНОСТЬ ЕЛИСАВЕТПОЛЬСКОГО
ГУБЕРНАТОРА В ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПО ДЕЛАМ ПЕЧАТИ

№ 6641

10 августа 1913 г.²⁶
Елисаветполь

В дополнение к отношению моему от 13 августа 1911 г. за № 8444, сообщаю Главному управлению, что, ввиду поступившего ко мне заявления проживающего в г. Шуше доктора Николая Аветовича Ярамышева и помощника присяжного поверенного Степана Мандиновича Мандиниана о желании первого передать последнему права по изданию выходящей в г. Шуше газеты, на армянском языке, под названием «Карабах» мною сего числа выдано Мандиниану свидетельство за № 6639 на право издания означенной газеты по следующей программе: 1) телеграммы, 2) передовые статьи, очерки, исследования по общественным и экономическим вопросам, 3) местная хроника, 4) статьи и заметки по вопросам о краевых нуждах, 5) фельетоны, стихотворения, беллетристика, статьи и очерки из истории, географии, политической экономии и по другим наукам, 6) кавказская жизнь и пресса, имперская жизнь и пресса, заграничная жизнь и пресса, 7) обзор печати, 8) корреспонденции, 9) критика и библиография, 10) театр, искусство и разного рода зрелища, 11) судебная хроника, 12) полицейская хроника, 13) перепечатка смесей, мелочи, почта, 14) письма в редакцию, 15) сторонние сообщения и 16) объявления на русском, армянском и мусульманском языках.

²⁴ Подпись неразборчива.

²⁵ Подпись неразборчива.

²⁶ Письмо аналогичного содержания за № 6642, от того же числа было отправлено в Тифлисский комитет по делам печати (НАГ, ф. 480, оп. 2, д. 567, л. 9–10).

Ответственным редактором этого издания, в полном его объеме, мною утвержден издатель его Мандиниан, удовлетворяющий указанным в ст. 4 приведенных выше правил условиям; газета «Карабах» будет печататься в типографии Баграта Тер-Саакянца, находящейся в I-й части г. Шуши, и выходить от двух до четырех раз в неделю; цена этого издания в год в г. Шуше с доставкой 3 руб., в других городах России – 4 руб. и за границую – 6 руб., в розничной продаже отдельный номер 5 коп.

И. д. губернатора²⁷

Правитель канцелярии²⁸

РГИА, ф. 776, оп. 21, ч. 2, д. 165 (1911), л. 4–5.

²⁷ Подпись неразборчива.

²⁸ Подпись неразборчива.

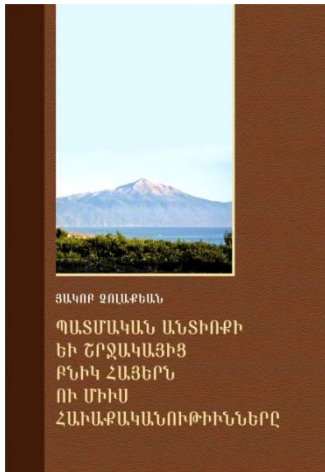
ՀՏԴ 929:947.925 Չոլաքեան + 93(=919.81)(569.3)

Doi:10.54503/0135-0536-2024.2-225

ՅԱԿՈՐ ՉՈԼԱՔԵԱՆ. Պատմական Անտիոքի եւ շրջակայից բնիկ հայերն ու միւս հաւաքականութիւնները, *Երեւան, ՀԱԻ հրատ., 2023, 456 էջ**:

Բանալի բառեր՝ Անտիոք, Քեսաբ, պատմաազգագրական ուսումնասիրություն, բանահյուսություն, բարբառ և բարբառագիտություն, ավանդազրույց, դավանանք:

Վերջերս ընթերցող լայն հանրության սեղանին դրվեց անվանի Հայագետ, պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող Հակոբ Չոլաքեանի մենագրությունը, որը նվիրված է պատմական Անտիոքի շրջանի բնիկ հայերի պատմաազգագրությանն ու միտված է քննելու, համակարգելու տարածաշրջանի պատմությունը՝ ելնելով պատմաազգագրական, աղբյուրագիտական, բարբառագիտական, բանագիտական սկզբունքներից:

Մենագրության տառերով ընդարձակ գլուխները, խճանկարի տեսքով ամբողջացնում են շրջանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, մանրամասն ներկայացնում են Անտիոքի շրջանի պատմաազգագրությունը՝ բարբառից մինչև բանահյուսություն:

Մենագրությունը հարստացված է գրականության, անձնանունների ու տեղանունների ընդարձակ ցանկերով, քարտեզներով և լուսանկարներով:

Առաջին «Պատմական Անտիոքի հայերը (իբրեւ յառաջաբան)» գլխում ներկայացվում է Անտիոքի և տեղի հայության պատմությունը՝ սկսած վաղնջական ժամանակներից՝ մանրամասն անդրադառնալով տարածաշրջանի հետ կապված յուրաքանչյուր հարցի, յուրաքանչյուր պնդում հիմնավորելով հաճախ մեկից ավելի աղբյուրներով: Հենց այդ բժախնդիր մոտեցումն է թույլ տվել հայագետին հմտորեն կողմնորոշվել պատմության քառուղիներում և ամբողջացնել Անտիոքի շրջանի հայոց պատմությունը, որը թեպետ որոշակի ուսումնասիրված է, սակայն բացերը շատ են, և որի լրացմանն էլ միտված է սույն հետազոտությունը: Այն իր խորությամբ և համապարփակությամբ թույլ է տալիս եզրահանգումներ ու պատասխանատու, ապացուցված պնդումներ անել. «Այս գիրքին մէջ մէկտեղուած յօդուածները կը վերաբերին այս տարածքի բնիկ հայութեան, որ այստեղ նոյնքան հին ներկայութիւն ունի, որքան

* Ներկայացվել է 27. IV. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

ալաուհներն ու հոռոմները եւ աւելի հին է քան արաբները, թուրքմէներն ու քիւրտները» (էջ 13):

Երկրորդ՝ «Արաբական միջնադարեան աղբիւրները Անտիոք քաղաքի եւ շրջակայքի հայոց մասին» գլխում աղբյուրագիտական մեծ հենքի վրա Հ. Զոլաքյանը ներկայացնում է միջնադարյան արաբական գրականութեան մեջ տեղ գտած Անտիոքի մասին հիշատակութիւնները՝ գրելով, որ «արաբ պատմիչները հայերը կը յիշատակեն յատկապէս Անտիոքի պաշարման ու առման մէջ անոնց դերակատարութեամբ, Լատին դքսութեան հաստատումէն ետք խաչակիրներու դէմ Արթուրի հայոց ապստամբութեան առթիւ եւ դէպի արեւելք խաչակրաց արշաւանքներուն մէջ՝ իբրեւ վարձկան զինուորներ» (էջ 15): Հեղինակը եզրակացնում է, որ արաբական միջնադարյան աղբյուրներում բավական հարուստ նյութ կա Անտիոքի հայութեան մասին, և, չնայած կատարված աշխատանքին, հայագիտությունը դեռևս անելիք ունի այդ առումով:

Երրորդ՝ «Անտիոքի հայերը կրօնական եւ ցեղային տարաբնոյթ հաւաքականութիւններու մէջ» գլխում անդրադառնում է տարբեր ժամանակներում Անտիոքում բնակություն հաստատած ժողովուրդներին (արաբներ, թուրքմէներ, քրդեր, արևիկներ և այլն)՝ այդ գոյությունը դիտարկելով բնիկ հայութեան հետ ունեցած հարաբերությունների համատեքստում:

Չորրորդ՝ «Այլադաւան հայերը եւ անոնց ազգային ինքնութեան խնդիրը» գլխում անդրադառնում է տեղի հայերի կրօնական հարցերին՝ գրելով սիրիական գաղութի այլադավան հայերի արմատների, դավանափոխության դրդապատճառների, «նորադավան համայնքների մասին»: Պատմաբանն այս գլխում անդրադառնում է նաև ժամանակակից Սիրիայի հայկական գաղութի այլադավան հայերին, նրանց խնդիրներին և այլն. «Մեծ թիւով լատինացած հայ բնտանիքներ Հալէպի, Լաթաքիոյ, Դամասկոսի եւ Տէր Զօրի լատինաց եկեղեցիներու ծովա կը հանդիսանան» (էջ 75):

Հինգերորդ՝ «Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց աւանդազրոյցներուն եւ հաւատալիքներուն մէջ» գլխում տրված են Հ. Զոլաքյանի բանագիտական հմտությունները՝ առերեսվելով բուն Հայաստանից դուրս կենցաղավարող հայկական բանահյուսական հատընտիր նմուշների հետ՝ «Սրբազան լեռը», «Պարլումի վանքը եւ Վարդավառի ուխտագնացութիւնը», «Վարդավառի ջրախաղն ու անձրեւաբերը», «Ջրանուշը կամ ծովու աղջիկը», «Խոդի ձկնակերպ վիշապի հալատալիքը», «Կասիոս լեռը եւ Նոյեան տապանը»:

Վեցերորդ՝ «Վիշապը (արվանտ) Քեսապի հայոց հաւատալիքներուն մէջ» գլխում բանագետն անդրադառնում է Քեսապի հայութեան շրջանում «արվանտ-վիշապի» մասին հյուսված և տարածված բանահյուսական գրույցներին, որոնք ցօրս կան տարեց քեսապցիների հիշողություններում:

Յոթերորդ՝ «Ջարն ու չար ոգիները Քեսապի հայոց սնահաւատութեան մէջ» գլխում անդրադառնում է շրջանի հայութեան մեջ կենցաղավարող հավատալիքներին՝ կապված չարի, դրա ընկալման, հնարավոր վնասների և դրանից պաշտպանվելու միջոցներին, որոնք դարեր շարունակ զբաղեցրել են քեսապահայի միտքը:

Ութերորդ՝ «Բարբառագիտութիւնը եւ Անտիոքի շրջանի հայերէն խօսուածքները» գլխում հեղինակը քննել է շրջանի հայերի բարբառի տարբեր հնչյունական, քերականական, շարահյուսական կազմությունները և այլն:

Իններորդ՝ «Երգն ու պարը Անտիոքի շրջանի հայոց հաւաքական հանդիսութիւններուն մէջ» գլխում անդրադարձ է կատարւում անխոքահայութեան՝ դարերի ընթացքում հյուսած երգերին ու մշակած պարերին, որոնք իրենց առանձնահատուկ տեղն են գրաւում հայ երգարվեստում և պարարվեստում: Այս գլխում նկարագրված են նաև ժողովրդական երգերն ու պարերը, և դրանց կատարումը՝ ժողովրդական երաժշտական գործիքներով, որոնց հորինվածքն ու կիրառման ձևերը նույնպես նկարագրված են այս գլխում:

Տասներորդ՝ «Անտիոքի շրջանի հայոց ուխտավայրերը. աւանդապատումներ, հրաշապատումներ» գլխում նկարագրված են շրջանի հայութեան կողմից պաշտովող ուխտավայրերը, դրանց հետ կապվող ավանդազրույցները և հրաշապատումները: Հեղինակը մանրամասնում է ուխտավայրերի հետ կապված հավատալիքները, նրանց ըմբռնումները (անհատական, ընտանեկան ուխտավայրեր), ժողովրդի վերաբերմունքն ուխտավայրերին, սրբավայրերի ոգիներին և այլն: Նա նշում է նաև, որ համաժողովրդական ուխտագնացությունները միջտարածաշրջանային հաղորդակցության միջոցներ են: Այս գլխում արտացոլված են տարածաշրջանի հայութեան կրոնական դրսևորումները և դրան առնչվող գեղեցիկ պատմությունները:

Տասնմեկերորդ՝ «Տերուս լեռան հայկական գիւղերը (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրութիւն)» գլխում հեղինակն անդրադառնում է Տերուս լեռան շրջակայքի հայկական գյուղերին՝ նկարագրելով դրանց պատմական, աշխարհագրական, ազգագրական, կրթական, հոգևոր վիճակը և այլն:

Տասներկուերորդ՝ «Նոր գրառումներ Քեսապի բանահիւսութենէն եւ ազգագրութենէն» գլխում հայագետը ներկայացնում է վերջին շրջանում՝ 2022–2023 թթ., դաշտային արշավների ժամանակ գրառված քեսաբյան բանահյուսական և ազգագրական նյութերի բնագրերը՝ բնագրին հարազատ մնալով, դասակարգված և ծանոթագրված:

Այսպիսով մենագրությունը, լինելով հայագետ Հակոբ Զոլաքյանի հերթական աշխատությունը, շոշափում է հայոց պատմության համար կարևոր, մեր պատմագիտության մեջ թերի մի շրջան, որը որքան հեռու է բուն Հայաստանից, այնքան էլ՝ կարևոր մեզ համար:

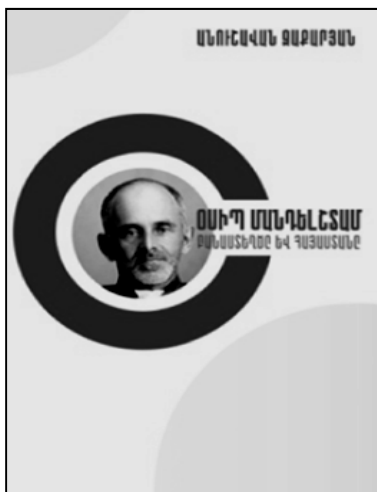
ԳԵՎՈՐԳ ԳՅՈՒԼՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող, հայցորդ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ բանահյուսություն, ազգագրություն, XVIII–XIX դդ. հայ գրականություն: Հեղինակ է 5 հոդվածի: ORCID:0009-0006-8185-149X. gevorg.gyulum.1995@gmail.com

АНУШАВАН ЗАКАРЯН. Осип Мандельштам: поэт и Армения. Ереван, авторское изд., 2022, 82 с.*

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ. Օսիպ Մանդելշտամ. բանաստեղծը և Հայաստանը, *Երևան, Հեղինակային հրատ.*, 2022, 82 էջ:

Ключевые слова: О. Мандельштам, Армения, армянская интеллигенция, Ереван, Севан, Шуши, цикл стихов «Армения», «Путешествие в Армению», «Фаэтонищик».

В ряду исследований, посвященных талантливому советскому поэту, переводчику и теоретику искусства Осипу Мандельштаму – человеку с яркой, но трагической судьбой – книга доктора филологических наук, главного редактора «Историко-филологического журнала» НАН РА, старшего научного сотрудника отдела искусства армянской Диаспоры и международных связей Института искусств НАН РА, автора 23 монографий и сборников, более 250 статей и публикаций Анушавана Закаряна занимает особое место, поскольку в ней, впервые на армянском языке, представ-

лены события жизни и судьбы поэта, связанные с Арменией, к которой он питал самые искренние чувства и которая оставила неизгладимый след в душе и сердце поэта. Об этом свидетельствует каждая страница книги А. Закаряна, написанной на основе глубокого изучения творческой биографии Мандельштама (глава «О жизни, деятельности и творческом пути О. Мандельштама»), в которой Армения сыграла важную роль как ключ к миропознанию через культуру другого народа в соотношении с общечеловеческими духовными ценностями. Свидетельством тому являются тематические главы книги «О. Мандельштам в Армении», «Поэт в Шуши», «Цикл стихов «Армения», эссе «Путешествие в Армению» и его отголоски», отражающие палитру чувств и

* Представлена 24. I. 2024 г., принята к печати 10. VII. 2024 г.

мыслей поэта, вызванных знакомством с Арменией и ее многовековой культурой, внесшей неоценимый вклад в копилку творческой мысли человечества.

Автор книги, скрупулезно изучивший все вехи творчества великого поэта, весьма бережно относится к каждому факту его «соприкосновения» с Арменией, не упуская ни одной детали и выстраивая целостную картину общения Мандельштама с Арменией и ее народом, в частности, с представителями армянской интеллигенции – ключевыми фигурами армянской истории, культуры и литературы – Ашотом Иоаннисяном, Мартиросом Сарьяном, Александром Таманяном, Мамиконом Геворкяном и др. Его связывала дружба также с армянской интеллигенцией Баку и Тифлиса (главы «О. Мандельштам в Тифлисе и Баку», «Тифлиссские дни с Егише Чаренцем»).

К «армянскому» периоду творчества О. Мандельштама обращались поэт и переводчик Георгий Кубатьян, известный литературовед Наталья Гончар-Ханджян и литературовед М. Андреева, поэзия Мандельштама издана в переводах члена-корреспондента НАН РА, доктора искусствоведения Арарата Агасяна, а также поэта и переводчика Грачья Бейлеряна.

Однако книга А. Закаряна как итог кропотливых исследований, представляющий по крупицам собранный материал о жизни и творческих исканиях поэта, судьба которого переплелась с Арменией и составила одну из лучших страниц его поэзии, ценна тем, что в историко-литературной мозаике советской эпохи высвечивает связь и взаимовлияние двух культур, обогативших историю отечественной литературы. Каждая глава книги – это этапы жизни и многопластового творчества Осипа Мандельштама, воспевшего Армению всей мощью своего таланта. Почти полгода (с мая по октябрь 1930 г.), проведенные Мандельштамом в Армении, послужили новым импульсом к творчеству. Поэт путешествовал по армянской земле [Ленинакан (Гюмри), Ереван, Севан]. Побывал и на развалинах Звартноца, в Аштараке, Бюракане, поднялся на гору Арагац, несколько незабываемых дней провел в Цахкадзорском доме писателей.

Воодушевленный историей и культурой Армении, О. Мандельштам намеревался изучить древнеармянский язык (грабар) и создать произведение на историческую тему, посвященное знаковой фигуре – армянскому царю Аршаку и персидскому шаху Шапуху. Он посетил и Шуши, в котором сохранились следы жесточайших погромов армянского населения, имевших место в 1920 г., и свои гнетущие впечатления отразил в стихотворении «Фазтонщик»:

*...Так в Нагорном Карабахе,
В хищном городе Шуше
Я изведал эти страхи,
Соприродные душе.*

Впечатления от поездки в Армению вылились в пронзительный поэтический монолог – 12 проникновенных стихов об Армении (отметим, что впоследствии он написал еще 5 стихов, связанных с Арменией), и в интересную прозу как эхо общения с этой библейской землей, излучающей неукротимую энергию жизни, невзирая на тяжкие испытания, выпавшие на долю армянского народа, постигшего всю горечь лишений и несправедливости, но при этом сохранившего волю к жизни и созиданию: «Я выпил в душе за здоровье молодой Армении с ее домами из апельсинового камня, за ее белозубых наркомов, за конский пот и топот очередей и за ее могучий язык, на котором мы не достойны говорить, а должны только чураться в нашей немощи...». И О. Мандельштаму, как представителю русской культуры, Армения – с ее нерастратченной любовью к человеку и верностью вековым традициям, была удивительно созвучна.

Исследование А. Закаряна о Мандельштаме, волею судьбы окунувшегося в армянский мир, в «Страну москательных пожаров /И мертвых гончарных равнин», дает возможность армянскому читателю постичь феномен великого поэта, не оставшегося равнодушным к их родине, ее природе и городам («Ах, Эривань, Эривань не город-орешек каленый, /Улиц твоих большеротых кривые люблю вавилоны») и взглянуть на свою страну сквозь призму очарованного ею поэта.

Остается отметить, что проделанная автором книги работа заслуживает благодарность как сегодняшнего, так и будущего армянского читателя.

ГАЯНЭ АРУТЮНЯН

Ответственный секретарь

«Вестника общественных наук» НАН РА

gayanegeorgievna90@gmail.com

Արթուր Մանուկյան. Պլակատ, գրաֆիկա [երկլեզու (հայերեն և անգլերեն) պատկերագիրք], Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2023, 152 էջ*:

Բանալի բառեր՝ պլակատ, գրաֆիկա, ինտերիերի դիզայն, հարթաքանդակ, դիմանկարներ, խորհրդապատկերներ:

Գրիգոր Մովսիսյան և Նաիրա Կարապետյան ամուսինների հովանավորությամբ 2023 թ. լույս տեսավ «Արթուր Մանուկյան. պլակատ, գրաֆիկա» երկլեզու պատկերագիրքը, որում զետեղված հարյուր տասնութ անուն գունավոր վերատպույթյունները բացահայտում են Գեղարվեստի պետական ակադեմիայի սանի՝ շնորհաշատ նկարիչ Ա. Մանուկյանի գրաֆիկական ստեղծագործությունը: Այլըմտում համակարգչային գրաֆիկայի լեզվով, քաղաքական և սոցիալական սուր ուղղվածությամբ պատկերավոր և լավոնիկ պլակատները մեկտեղված են ներհուն-կամերային հնչերանգով ջրանկարների ու մատիտանկարների հետ: Ա. Մանուկյանը նաև հաստոցային հարթաքանդակների հեղինակ է, ինտերիերի և ոսկերչական իրերի դիզայներ: Այս աշխատանքները, սակայն, պատկերագրքում ներկայացված չեն:

Ա. Մանուկյանի «Հայրենիք. արտագաղթ» պլակատն արվ. դոկտոր, պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արարատ Աղասյանն ընդգրկել է իր «Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում» հիմնարար աշխատության մեջ (2009 թ.): Այսինքն, այն արդեն իր արժանի տեղն է գրավել հայ արվեստի պատմության մեջ: Ա. Աղասյանը 2023 թ. նոյեմբերի 14-ին Մ. Սարյանի տուն-թանգարանում տեղի ունեցած սույն պատկերագրքի շնորհանդեսի ժամանակ Ա. Մանուկյանին բնութագրեց որպես «շնորհալի արվեստագետ», ում վերոհիշյալ պլակատը նա շատերի միջից էր ընտրել, քանի որ «այն միանգամայն համապատասխանում էր պլակատին ներկայացվող պահանջներին»: «Ամենասուղ միջոցներով... նա կարողացել է արտահայտել այն գաղափարը, թե ինչ վնաս է հասցնում արտագաղթը մեր Հայրենիքին: Սուղ լեզվով, բայց շատ դիպուկ», – եզրակացրեց արվեստաբանը:

Ա. Մանուկյանը ՀՀ նկարիչների միության անդամ է, ՀՀ դիզայներների, բազմաթիվ մրցանակների դափնեկիր, միության և դիզայներների միջազգային ասոցիացիայի անդամ: Նրա ստեղծագործությունների անհատական և խմբային՝ հանրապետական և միջազգային պատկերահանդեսներին և մրցույթներին ընթերցողը կարող է մանրամասն ծանոթանալ սույն պատկերա-

* Ներկայացվել է 03. VI. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

գրքի «Ցուցահանդեսներ» բաժնից (էջ 129–135):

Պատկերագրքի «Մատենագիտություն» բաժնից տեղեկանում ենք Ա. Մանուկյանի արվեստին նվիրված հայալեզու և ռուսալեզու շուրջ երկու տասնյակ հոդվածների մասին՝ «Ռուսին» արվեստի հանդեսում, «Ազգ», «Ուղեկից», «Հայաստանի Հանրապետություն», «Հրապարակ», «Իրատես», «Շառավիղ», «Հայաստանի ազատամարտիկ», «Голос Армении» և այլ թերթերում:

Սույն պատկերագիրքը Մանուկյանի արվեստի ուսումնասիրության ուղղությամբ կարևոր քայլ է: Արվեստագետին ներկայացնում են Գեղարվեստի ակադեմիայի նրա ուսուցիչ, արվ. վաստակավոր գործիչ, պրոֆ. Կարեն Աղամյանը, արվ. թեկնածուներ Արթուր Ավագյանը և Անուշ Ապրեկյանը, արվեստաբան Տաթևիկ Համբարձումյանը, բ. գ. թ. Ռուզան Սարյանը և երաժիշտ Վահան Արծրունին:

Նախաբանի համառոտ խոսքում Կ. Աղամյանը ստեղծագործական գործընկեր Ա. Մանուկյանին բնորոշում է որպես մի արվեստագետի, որն «անգերազանցելի է հատկապես պլակատի ասպարեզում»: Նա կարևորում է նկարչի պլակատների կատարման բարձր պրոֆեսիոնալիզմը, դրանցում առկա համամարդկային և ազգային թեմաների արդիականությունը, ցավում, որ այդ պատանները չեն հրապարակվում, և «նրանց ազդեցիկ ուժը, գաղափարական ազդակները չեն հասնում մեր հասարակությանը» (էջ 7): Կ. Աղամյանի համոզմամբ՝ արվեստագետն իր ուրույն ասելիքն ու առանձնահատուկ լեզուն ունի նաև կերպարվեստի մյուս բնագավառներում:

«Արթուր Մանուկյանի բազմահնչուն պոետիկան» ակնարկում Ա. Ավագյանը ներկայացնում է նկարչի կենսագրությունը, անդրադառնում նրա պատաններին, գծանկարներին, հարթաքանդակներին և դիզայներական աշխատանքներին: Արվեստաբանը բարձր է գնահատում Ա. Մանուկյանի պլակատային ստեղծագործությունը՝ «հեղինակի սուր միտքը», «ասելիքը հստակ ու լակոնիկ բանաձևերու կարողությունը», «նկարչական դիպուկ ու արտահայտիչ լեզուն» (էջ 11): «Հասարակությունը հուզող խնդիրների, իրադարձությունների հրատապ, կենդանի արձագանքները», ըստ արվեստաբանի, նրա գրադիտության ու ճաշակի վկան են՝ կոչված «արթնացնել միտքը, սթափեցնել, մղել ակտիվ քայլերի» (էջ 12): Արվեստաբանի ուշադրությունը սևեռվում է «Կանաչ բնություն՝ առողջ պետություն» (2017), «Առաջին Հանրապետություն–100» (2018), «Ո՛չ հարբեցողություն» (2020), «Մեկ ազգ, մեկ բռնացք» (2020) և այլ պլակատների այլաբանական մատուցման վրա:

Ա. Մանուկյանի հարթաքանդակներում Ա. Ավագյանը տեսնում է փայտի, մետաղի և գործվածքի հմուտ կիրառմամբ դիցաբանական, արխետիպային սիմվոլների միջոցով կիսաձայնող հավիտենական թեմաների արարում: Արվեստաբանն այս աշխատանքներում թեմատիկ և ոճական աղբյուրներ է գտնում Հայկական լեռնաշխարհի ժայռապատկերների հետ, չեչտում դրանց «դեկորատիվ լիցքը» և «ծխական իմաստավորությունը» (էջ 13):

Ա. Ավագյանն անարձագանք չի թողնում նաև Ա. Մանուկյանի ջրաներկով ու գուենավոր մատիտներով կատարված փոքրադիր աշխատանքները, դրանցում տիրող «խորհրդավոր լուծությունը» և «գաղտնիքի մթնոլորտը» (էջ 13): Հատկապես, նրան գրավում են արվեստագետի ինքնադիմանկարը և նրա տատիկի դիմապատկերը (երկուսն էլ՝ 2005), որոնցում նա զուգահեռներ է տես-

նում Վերածննդյան գեղագիտության հետ:

Ա. Ավագյանը հիշատակում է Ա. Մանուկյանի աշխատանքը՝ հեռուստահաղորդումների տաղավարների և թանգարանների ինտերիերների դիզայնի բնագավառում, կարևորում է ոչ միայն դրա ֆունկցիոնալ, այլև՝ էսթետիկական նշանակությունը:

«Արթուր Մանուկյանի արվեստը որպես ժամանակի և գաղափարի համադրության եզակի հյուսվածք» ակնարկում Ա. Ասլիբեկյանը նույնպես անդրադառնում է արվեստագետի հարթաքանդակներին ընդգծելով դրանց «ինքնատիպ գաղափարական խորագրերը», «մտքի ու կատարման ներդաշնակությունը և ոգեղենությունը», արքեոտիպային բնույթն ու ժամանակակից հնչողությունը (էջ 19):

Նա ներկայացնում է Ա. Մանուկյանի նախագծած հեռուստատաղավարները՝ «Հայ ասպետ» (Կ. Աղամյանի համահեղինակությամբ), «Ժողովրդական երգիչ», «Էկոհարթակ», «Մերոնք», «Սյուներ» և այլ հաղորդաշարերի համար, արձանագրում է Մ. Սարյանի տուն-թանգարանի համար արվեստագետի հեղինակած նոր էքսպոզիցիայի հաջողությունը: Ա. Ասլիբեկյանն ուրվագծում է 2020 թ. դեկտեմբերի 22-ին այս թանգարանում կայացած «Արվեստագետը երկու արհամիրքների առանցքում» հինգերորդ անհատական ցուցահանդեսի երկու թեմաները՝ քովիդը և պատերազմը՝ իրենց ենթաթեմաներով, որոնց ծիրում «պայքարող» և «հաղթող» մարդն է (էջ 20): Ա. Ասլիբեկյանը կարևորում է, որ 2021 թ. Հ. Իգիթյանի անվան կենտրոնում կայացած Գեղարվեստական տպագրության երրորդ միջազգային բիննալեի 353 ստեղծագործությունների կողքին «իր պատվավոր տեղն էր զբաղեցնում Արթուր Մանուկյանի «Հաղթանակ» կոչվող պլակատը» (էջ 20): Ա. Մանուկյանի բոլոր գործերում նա գնահատում է «բարձր պրոֆեսիոնալիզմը», «բարձր գեղարվեստականությունը» ու «գաղափարական ընդգծված ենթատեքստը» (էջ 20):

«Ժամանակի զարկերակին» ակնարկում Տաթևիկ Համբարձումյանը փորձում է Ա. Մանուկյանի արվեստը դիտել ժամանակի պրիզմայի ներքո: Դիտարկելով արվեստագետի պլակատային արվեստը՝ նա արդարացիորեն գտնում է, որ հեղինակը «մշտապես որսացել է ժամանակի զարկերակը և հաղորդակցվել է հասարակության հետ» (էջ 24): Տ. Համբարձումյանը Ա. Մանուկյանի հաջողության գրավականն է համարում դիզայնին, ժամանակակից տեխնոլոգիաներին և գեղանկարչության դասական հնարքներին տիրապետումը: «Նուրբ գունային ներկապնակի» և «կոնստրուկտիվիստական մոտեցումների» համադրությամբ ստեղծված գծանկարների ինքնատիպությունը Տ. Համբարձումյանը համարում է նրա հասունության վկայություն:

Ռ. Սարյանն Ա. Մանուկյանի պլակատների արժանիքներից է համարում դրանց «մետաֆորիզմը, հակիրճ միջոցներով արդիական իրավիճակը ներկայացնելու» և դիտողին հաշվի առնելու հանգամանքը (էջ 57): Ա. Մանուկյանի պատաստների արդիականությունը շեշտում է նաև Վ. Արծրունին՝ բնութագրելով նրան որպես «ժամանակը բացառիկ զգացող արվեստագետ» (էջ 56):

Այսպիսով, Արթուր Մանուկյանը վերածնում է պլակատի խոսուն և արդիական ժանրը մեզանում, և դա անում է շնորհաշատ կերպով: Հասարակական-քաղաքական կոնկրետ գործառույթ կրող կերպարվեստի առավել մասսայական և տեսական այս տեսակի՝ ուշագրավ, 1998-2023 թթ. հայ ազգի կյան-

քի հետ սերտ շաղկապված այս ստեղծագործությունները հանրայնացնելու փայլուն հնարավորություն է ընթերցողի սեղանին դրված սույն պատկերազերքը: Այն ծանոթացնում է նաև արվեստագետի ստեղծագործության մյուս՝ քնարական ու փրիստոփայական կողմին: Պատկերազերքի արժանիքներից է նաև Ա. Մանուկյանի գրաֆիկան ներկայացնող հեղինակների հետաքրքրական և համոզիչ խոսքը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏԱ ՔԱՄԱԼՅԱՆ

Արվ. թ., ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի գիտքարտուղար, ավյուլաբանական արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունը՝ XX դարի հայ կերպարվեստ: Հեղինակ է շուրջ 35 հոդվածի: ORCID:0009-0009-0880-5317. margaritakamalyan@gmail.com

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 5, խմբ.՝ Ա. Ա. Բորիսյան, Տ. Ս. Դալալյան, Ն. Խ. Վարդանյան, Երևան, ՀԱԽ հրատ., 2023, 280 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Անտիոք, Քեսաբ, պատմաազգագրական ուսումնասիրություն, բանահյուսություն, բարբառ և բարբառագիտություն, ավանդազրույց, դավանանք:

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ (ՀԱԽ) պարբերականի 5-րդ հատորը հանրագումարի է բերում հնագիտության, ազգագրության, բանահյուսության, մշակութային մարդաբանության մինչ օրս չլուսաբանված զանազան հիմնախնդիրների քննությունը: Ներկայացվող ժողովածուն ընդգրկում է ավելի քան մեկ տասնյակից ավել հետազոտողների ուսումնասիրություններ: Ժողովածուն բաղկացած յոթ բաժնից (I. «Հուշարձաններ և գտածոներ», II. «Ավանդույթ և արդիականություն», III. «Պար և ծես», IV. «Բանահյուսություն և լեզվամշակույթ», V. «Պոսահայոց հիմնախնդիրներ», VI. «Հաղորդումներ», VII. «Մեր հոբելյարները»), հավելվածային «Լուսանկարներ և գծապատկերներ» և «Տեղեկություններ հեղինակների մասին» բաժիններից, որոնք, որոշ դեպքերում, ընդգրկում են միմյանց հարա-

կից հիմնահարցեր, իսկ հոդվածներից որոշներն ունեն նաև միջգիտակարգային բնույթ:

I. «Հուշարձաններ և գտածոներ»

Բաժնում զետեղված հոդվածները վերաբերում են հնագիտական և վիմագրական ժառանգությանը: Հնագետ, պ. գ. թ. Բենիկ Վարդանյանը «Կուր-արաքսյան միջագետքի բրոնզե-երկաթեդարյան կեռերը» (էջ 8–25) հոդվածում կատարել է Կուր-արաքսյան կոչված հնագիտական մշակույթի միջին և ուշ բրոնզի ու երկաթի դարաշրջանների կեռերի տիպաբանական, ժամանակագրական և գործառնության դասակարգում՝ առանձնացնելով հինգ տիպ: Հեղինակը մանրամասն քննում է կեռերը կառուցվածքային տեսանկյունից՝ դրանք համադրելով ժամանակագրական և գործառնության հատկանիշներին՝ հանգելով կարևոր եզրահանգումների: Ըստ հետազոտողի՝ առաջին տիպի միաձանկ կեռերը հանդիպում են դամբարաններում առկա կաթանների համատեքստում, ինչը վկայում է դամբանատիրոջ սոցիալական բարձր կարգավի-

* Ներկայացվել է 29. V. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

ճակի մասին, իսկ երկրորդ տիպի երկճանկ կետերը փաստագրվում են կա՛մ աճյունի մոտ դրված, կա՛մ վերին վերջույթների շրջանում, որոնք, ներկայացվելով որպես մական, հանդես են գալիս իբրև իշխանություն խորհրդանիշ: Այսպիսով, առանձնացված հինգ տիպի կետերը հանդիպում են միջին բրոնզի, ուշ բրոնզի և երկաթի դարերում, իսկ վերոնշյալ երկճանկ ու միաճանկ կետերը՝ խորհրդանշել ցլի պատկերումով որևէ աստվածություն:

Հետաքրքիր է հնագետ Հենրիկ Դանիելյանի ««Կիկլոպյան» ամրոցների ֆենոմենը՝ Արագած լեռան հարավային լանջի ամրոցների օրինակով» (էջ 26–36) ուսումնասիրությունը, որում հետազոտողն անդրադառնում է ներկայացվող տարածքի կարևոր նշանակությունը՝ մասնավորապես՝ բրոնզե-երկաթեդարից մինչև միջնադար ընկած ժամանակահատվածին: Հեղինակը ներկայացնում է տարածքի աշխարհագրական դիրքը, ամրոցների կառուցվածքային պատկերը՝ ցույց տալով այդ կառույցների պաշտպանական համակարգ լինելը: «Կիկլոպյան» ամրոցները (ամրացված բնակատեղի, ամրոց, ամրացված սրբատեղի, դղյակ), հսկայական հեկտարներ զբաղող դամբարանները, միջնադարյան վիմագրական կոթողները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու տվյալ տարածքի խիտ բնակեցման մասին: Հնագետը ներկայացվող հետազոտության մեջ օգտագործել է նորագույն մեթոդներից GIS համակարգը և առկա տվյալները համադրելով ու քարտեզագրելով հանգել է հետևյալին. «Կիկլոպյան» ամրոցները խմբավորվել են ջրագրական հարուստ համակարգ ունեցող Ամբերդ և Շահավերդ գետերի ու լեռնային կիրճերով անցնող ճանապարհների կարևոր հանգույցում: Այս տարածքը ռազմավարական հանգույց է եղել կապելով Արարատյան դաշտը և՛ Զավախքին, և՛ Թոեղքին կապող ճանապարհները:

«Արարատյան դաշտի հյուսիսում գտնվող աշտարակատիպ կառույցները» (էջ 37–44) հոդվածում հնագետ Լևոն Մկրտչյանը քննել է ՀՀ Արագածոտնի և Արմավիրի մարզերի միջև ձգվող ժայռոտ բլրակներով տարածքը: Հեղինակն իր ուսումնասիրության մեջ օգտագործել է ոչ միայն դաշտային աշխատանքների արդյունքները, այլև դրանք համադրել է արխիվային նյութերին՝ օդաչուսանկարելով, լուսանկարների հիմքի վրա աշտարակների օրտոֆոտոալմանների ու տեղահանությունների կազմումով, ինչպես նաև՝ տվյալների բազայի ստեղծումով և գոտու քարտեզագրմամբ: Ըստ նրա՝ աշտարակատիպ կառույցները հուշարձանների պետական ցանկերում ոչ-իրավացիորեն վկայագրվում են որպես «դիտակետ-աշտարակներ»: Հետազոտողը, հնագիտական տվյալները համադրելով վերլուծական մեթոդների հետ, հանգում է Աշխարհբեկ Քալանթարի և Թորոս Թորամանյանի այն տեսակետին, որ այդ կառույցներն ունեցել են ծիսապաշտամունքային նշանակություն և այդ աշտարակներն ընդհանուր համակարգի մաս են կազմել:

Հնագետ, պ. գ. թ. Արմինե Գաբրիելյանի «Արցախի Տիգրանակերտի անտիկ շրջանի դրոշմագարդ խեցեղենը» (էջ 45–56) ուսումնասիրությունը փորձ է ցույց տալու Տիգրանակերտում հայտնաբերված դրոշմագարդարման եղանակով հարդարված անոթները, ունեցած նշանակությունը և դրանցով պայմանավորված՝ Տիգրանակերտի տարածաշրջանում առևտրամշակութային մեծ դերակատարում ունենալը: Հետազոտողը, խոսելով ողկուղակիք և եղենագարդ անոթների մասին, նշում է, որ դրանցից առաջինը, թեև, դասական սևալաք

խեցեղենի տեղական նմանակումն է: Այն, սակայն, բնորոշ է միայն տվյալ տարածաշրջանին, քանի որ հայաստանյան անտիկ հուշարձաններում, բացի Տիգրանակերտից, նմանատիպ անոթներ դեռևս չեն հայտնաբերվել: Երկրորդ՝ եղևնազարդ անոթների տիգրանակերտյան օրինակները, ըստ Գաբրիելյանի, կարող են ուշ հելլենիստական կամ պարթևական խեցեղենի տեղական նմանակումը լինել: Հնագետն ամփոփելով՝ նշում է, որ վերոնշյալ դրոշմազարդ խեցեղենի օրինակները լրացնում են Հայաստանի անտիկ հուշարձաններից (Արտաշատ, Ավան, Երվանդաշատ) մինչ այսօր դրոշմազարդ խեցեղենի սակավաթիվ նմուշների շարքը, իսկ Տիգրանակերտի անտիկ շրջանի մշակույթի ուսումնասիրությունը համար մեծ նշանակություն ունի վերոնշյալ ժամանակաշրջանի խեցեղենը:

«Անտիկ ժամանակաշրջանի գինեգործությանն առնչվող հնագիտական գտածոներ Վայոց-ձորից» (էջ 57–65) հոդվածում հնագետ, պ. գ. թ. Ռուզան Փալաջյանն անդրադառնում է Վայոց ձորի տարածքի անտիկ ժամանակաշրջանի հնագիտական գտածոների միջոցով գինեգործությանն առնչվող խնդիրներին: Հեղինակը հնագիտական նյութը համադրում է բանագիտական-ազգագրական նյութին, ինչը հնարավորություն է տալիս ավելի լայն պատկերացում կազմել քննվող խնդիրների մասին: Ըստ Ռ. Փալաջյանի՝ Վայոց ձորի տարապանների թվագրումը հասնում է մ. թ. ա. I հազարամյակի կեսեր, և դրանք ծառայել են որպես մամլիչի հարթակ: Վայոց-ձորում հայտնաբերված քարե սալերը՝ տարապանները, երեքն են, որոնց կառուցվածի և գործառական նշանակության մասին մանրամասնորեն հայտնում է հեղինակը, և հայտնաբերված տարապանները կիրառվել են գինեգործության մեջ ևս: Հեղինակը ներկայացնում է գինիների պատրաստման տարբեր եղանակները, առանձնացնում անտիկ գինեգործության մեջ բարձր գնահատված չամիչից պատրաստված գինիները՝ եզրահանգելով, որ հայտնաբերված տարապանները հիմնականում նախատեսված են եղել հենց այդ տեսակի բարձրորակ գինիների արտադրության համար:

Հնագետ, պ. գ. թ. Դիանա Միրիջանյանի հետազոտությունը վերաբերում է միջնադարյան քարե տապանների տիպաբանական և ժամանակագրական ուսումնասիրմանը՝ «Հայաստանի միջնադարյան քարե տապանները» (էջ 66–75): Հեղինակն առանձնացնում է ուրարտական, անտիկ, վաղմիջնադարյան և զարգացած միջնադարի քարե տապանները՝ նշելով, որ դրանք Հայաստանի միջնադարյան թաղման կառույցների տեսակներից են, որոնք լայնորեն տարածված են եղել մասնավորապես վաղ միջնադարում: Այս շրջանին բնորոշ սարկոֆագները գրեթե միանման են եղել, սակայն կառուցվածքային տեսանկյունից հեղինակը դրանք բաժանում է հիմնական 5 տիպերի: Հետաքրքիր է սարկոֆագների ունեցած կիրառական նշանակությունը. նախաքրիստոնեական շրջանում սարկոֆագների ծածկասալերը հոգու մասին ժողովրդական հավատալիքների հետ կապ ունեն, քրիստոնեական շրջանում այդ անցքերը ծառայել են անասուններին ջրելու համար, օգտագործվել են նաև որպես ցորենի և ալյուրի ամբարներ: Հեղինակը, մանրամասն ուսումնասիրելով քարե տապանները, ամբողջացնում է եղած փաստական տեղեկությունները և առավել ընդգրկուն պատկերացում տալիս դրանց տեսակների, կիրառության ու թվագրության մասին:

Ժողովածուի առաջին բաժինը եզրափակում է վիմագրագետ, պ. գ. թ. Արսեն Հարությունյանի «Տաթևի Մեծ անապատի վիմագրական ժառանգությունը» (էջ 76–93) հետաքրքրական ուսումնասիրությունը: Հեղինակը համառոտ անդրադառնում է Տաթևի Մեծ անապատի և նրա վիմագրերի վերաբերյալ նախորդ ուսումնասիրողների աշխատություններին, ապա ներկայացնում իր կատարած դաշտային և հետազոտական ուսումնասիրությունները: Հաշվի առնելով, որ անապատի վիմագրական ժառանգությունն ամբողջացված և պատշաճ ուսումնասիրված չէ, այս հոդվածը փորձ է համալիր քննություն ենթարկելու առկա նյութը: Հետազոտողը խոսում է Անապատի հիմնադրման, շինարարական վիմագրերի և տապանագրերի մասին: Դաշտային հետազոտական խումբը մեծ աշխատանք է կատարել՝ չափագրել բոլոր կոթողային հուշարձանները, լուսանկարել և գրչագրել արձանագրությունները և ամփոփելով կատարած վիմագրագիտական քննությունը՝ հեղինակն արձանագրում է, որ Տաթևի Մեծ անապատը հիմնադրվել է 1658 թ. երկրաշարժից հետո՝ կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցու և տեղի վանահայր Արիստակես վարդապետ Տաթևացու նախաձեռնությամբ: Տապանագրերի վերծանության արդյունքում գալիս է այն եզրահանգման, որ անապատի միաբանությունը ստվարացել է XVII դ. վերջին տասնամյակներից, այստեղ ձգնել ու սպասավորել են հիմնականում ծագումով Տաթևից և հարակից բնակավայրերից եկած վարդապետներ և այլ հոգևորականներ:

II. «Ավանդություն և արդիականություն»

Ժողովածուի այս բաժնի հետազոտությունները նորովի են մեկնաբանում հայոց մեջ տեղ գտած ծիսահավատալիքային ընկալումները: Առաջին ուսումնասիրությունը բանագետ, պ. գ. թ. Նվարդ Վարդանյանի «Ավելի (ցախավելի) ծիսական կիրառությունները. ավանդական պատկերացումների վերապրուկները մեր օրերում» (էջ 96–108) հոդվածն է, որտեղ հեղինակը խոսում է ավելի հետ կապված մի շարք ժողովրդական ընկալումների, կիրառությունների և բանահյուսական արձագանքների մասին: Ավելի ծիսական կիրառում դիտարկելով երեք բնագավառում՝ հեղինակը փորձում է ամբողջացնել դրա մշակութային և խորհրդանշական իմաստավորումները և՛ կենցաղային, և՛ ծիսական դրսևորումների մեջ: Ըստ բանագետի՝ ավելը (ցախավելը) հարսանեկան ծեսերում խորհրդանշել են հարսնացուին, իսկ ամանորյա ծեսերում կապվելով դռան հետ սովորություններին՝ հանդես են եկել որպես քառասյին ուժերին չեզոքացնող: Հեղինակը, քննելով ավելու հետ կապված արձեղքները ժողովրդական կենցաղում, գալիս է այն եզրահանգման, որ ժողովուրդն այդ գործողությունն ընկալել է որպես գերբնական, իսկ ավելը՝ այսաշխարհայինն անդրաշխարհի հետ կապող միջոց: Այսպիսով, բանագետը գալիս է այն եզրահանգման, որ ավելը (ցախավելը) իմաստային հարուստ խորհրդանշաններ են, և դրանց հետ կապված հավատալիքները մինչ օրս էլ կենդանի են ժողովրդական ընկալումներում:

«Մահը հայկական ֆեյսբուքում. ավանդական, մոդեռն, թե՞ պոստմոդեռն սուգ» (էջ 109–121) հետազոտությունն ազգագրագետ Սմբատ Հակոբյանի հայկական միջավայրում առաջին անգամ նմանատիպ հետազոտություն իրականացնելու փորձն է: Հեղինակը, համեմատության մեջ դնելով սուգն ու վիշտը, և դրա արտահայտման տարածք դիտարկելով ֆեյսբուքը, հայկական

«Ֆեյսբուքյան» հուշերը, համեմատելով Արևմուտքում իրականացրած ուսումնասիրությունների և անգլիալեզու գրառումների հետ, փորձում է ցույց տալ մեր իրականության մեջ տեղ գտած գրառումների սոցիալական, մշակութային և պատմական առանձնահատկությունները: Այսպիսով, յուրաքանչյուր ժամանակահատված ունի սգալու որոշակի բնորոշիչ սոցիալական տարածվածություն և տարածք: Պոստմոդեռն շրջանում սուգը դառնում է ավել բազմազան ցանցի ներսում, և դրա դրսևորումները տարբեր են ի տարբերություն մոդեռնիզմի շրջանի, որովհետև մարդիկ պարտավորված էին հանրային դաշտում գուցա լինել: Ազգագրագետը նշում է, որ սուգը զգացմունքային առումով դրսևորվում է միայն թաղումների ժամանակ և չի տեղափոխվում սոցիալական ցանցեր, ինչպես Արևմուտքում, որտեղ մարդիկ օգտագործել են առանց տարածքի սգալու և իրենց զգացմունքներն անկաշկանդ արտահայտելու համար: Հայ իրականության մեջ ավանդական, մոդեռն, պոստմոդեռն ժամանակները կարծես թե միախառնվել են իրար: Ոչ վաղ անցյալում սուգն ունեցել է համայնքային բնույթ, հետագայում, երբ թաղումները տեղափոխվել են սգո սրահներ, այն ստացել է մոդեռն հատկանիշներ: Սակայն թվային տեխնոլոգիաներին զուգահեռ սոցիալական ցանցերը պետք է բերեն պոստմոդեռն սգալու եղանակներ, որոնք մեր իրականության մեջ բացակայում են: Այսպիսով, ըստ ազգագրագետի, սուգը զգացմունքային առումով հայկական ֆեյսբուքում մոդեռնիզմին հատուկ զսպվածությամբ է դրսևորվում, երբ մարդիկ հանրայնորեն չեն արտահայտում կորստի ցավը, սակայն այդ ամենը հասկանալի է դառնում առցանց տարածքում, որը պոստմոդեռն ժամանակի ծնունդ է:

III. «Պար և ծես»

Այս բաժնում անդրադարձ է կատարվում ավանդական որոշ պարերի առանձնահատկություններին, ինչպես նաև՝ կրած տարածվածությանը, փոփոխություններին և դրանց ունեցած ծիսական նշանակությանը: Առաջին ուսումնասիրությունը «Պարերը Վայոց ձորի հարսանեկան արարողություններում (ավանդույթ և արդիականություն)» (էջ 124–135) պատկանում է պարագետ, պ. գ. թ. Նաիրինե Շամամյանին, ով, անդրադառնալով Վայոց ձորի պարային մշակույթին, ներկայացնում է վայոցձորյան ավանդական պարերի կենսունակությունը հարսանեկան ծիսակարգում: Հեղինակն ուսումնասիրության մեջ օգտագործել է ոչ միայն իր կատարած դաշտային հետազոտությունների արդյունքները, այլև դրանք զուգահեռել է առկա գրավոր աղբյուրներին: Մինչև XX դ. 90-ական թվականներն այս գավառում լայն տարածում են ունեցել յայլին, քոչարին, չոբանի պարը, թեյի յարը: Հարսանեկան խնջույքի ընթացքում կատարվող պարերից հեղինակն առանձնացնում է չոբանի պարը, թեյի յարը և քոչարին, հարսի մենապարը և յոթ փաթը: Պարագետը նշում է, որ այսօր ավելի տարածված են դառնում ավանդական հայկական պարերի՝ թատերականացված բեմադրություններով ուղեկցվող հարսանեկան խնջույքները: Այսպիսով, հեղինակը գալիս է այն եզրահանգման, որ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության ձևավորումից հետո Վայոց ձորում ավանդական պարերի զգալի մասը դուրս է եկել կենցաղից, իսկ ավանդական պարերի պահպանման գործում նշանակալի դեր է խաղացել Արենի գյուղի «Արփա» պարի խումբը:

Հաջորդը՝ «Ձուբբազի (փայտախաղ) և դաստմալբազի (թաշկինակներով պար) պարերն իրանահայերի պարային մշակույթում» (էջ 136–148) պարագետ Հայաբուհի Անանյանի հետազոտությունն է: Փորձ է արվում ցույց տալու այս երկու պարերի բնութագրերը, պարաքայերը և դրանց զուգահեռները իրանում ապրող տարբեր ժողովուրդների կատարմամբ: Հեղինակը նշում է՝ չուբբազին ռազմապար է, ուստի պարում են միայն տղամարդիկ, իսկ դաստմալբազին՝ հարսանեկան, որ կատարում են կանայք: Բացի իրանահայերից՝ լուրերը և դաշդայինները նույնպես այս պարերը պարում են հարսանեկան արարողությունների ժամանակ: Թեև որոշակի ոճային տարբերություններին՝ այնուամենայնիվ, սրանք բովանդակային առումով երեք ժողովուրդների համար էլ նույնն են: Այս պարերն իրենց առանձնահատկություններով կարող են համարվել իրանահայերին բնորոշ պարային մշակույթի տարրեր: Պարագետը նշում է, որ դրանք իրանահայերի պարային մշակույթի մասն են կազմում, իսկ հայկական իրականությունում որոշակի փոփոխությունների ենթարկվում, հատկապես, երբ կատարվում են պարային բեմադրություններ: Եվ արդյունքում այդ պարերն ու պարախմբերը կորցնում են բնականությունն ու ժողովրդական մշակույթի հետ ունեցած անմիջական կապը:

IV. «Բանահյուսություն և լեզվամշակույթ»

Այս բաժնի հոդվածները միջգիտակարգային են, դրանցում արծարծվում են նաև լեզվաբանական հարցադրումներ: Բանագետ-թյուրքագետ, պ. գ. թ. Սամվել Ռամադյանի «Քաջալ Համզա. ընդհանուր կերպար հայկական և թյուրքական էպոսներում» (էջ 150–171) ուսումնասիրությունը ներկայացնում է «Սասնա ծռեր» և «Քյոռոլլի» էպոսներում Քաջալ Համզայի կերպարի քննական վերլուծությունը: Հեղինակը, որոշակի ստուգաբանական վերլուծությունների ենթարկելով Համզայի անվան բնորոշիչները, այս կերպարը քննում է թյուրքական էպոսի համատեքստում, ցույց է տալիս դրա տարածվածությունը էպոսում, ինչպես նաև՝ հայկական ժողովրդական հեքիաթներում և զրույցներում: Թյուրքագետը ներկայացնում է Ժ. Դյումենզիլի առաջադրած «կույրի որդու» առասպելության համանման տարրերով առակայությունը «Պարսից պատերազմ» հերոսավեպում և «Քյոռոլլու»՝ արևմտյան խմբի հիմնական տարբերակներում՝ ակնհայտ դարձնելով ծագումնաբանական կապը: Այսպիսով, ուսումնասիրողն այն եզրահանգման է գալիս, որ Համզային վիպական նախորդ է հանդես գալիս «Պարսից պատերազմից» հայտնի Փիասկ-Դատաբենի կերպարը, որի ներմուծումը թյուրքական էպոս, ըստ ամենայնի, իրականացվել է թյուրքալեզու հայ աշուղների միջոցով: «Ըստ այդմ՝ «Պարսից պատերազմ» հերոսավեպից սերելով՝ հետագայում «Սասնա ծռերի» պատումներում հանդիպող անծանոթ և ոչ բնորոշ այս կերպարը հայոց էպոս է ներմուծվել «Քյոռոլլի» էպոսից», – եզրափակում է հեղինակը (էջ 166):

Բանագետ, պ. գ. թ. Հասմիկ Մատիկյանը «Օրորոցի լեզվամշակութային դրսևորումները հայ իրականության մեջ» (էջ 172–181) հոդվածում ներկայացնում է օրորոցի պատկերը՝ կատարելով օրորոց բառանվան լեզվաքննություն և տեքստային նյութերի ուսումնասիրություն: Հեղինակը նշում է, որ օրորոց բառը կենսունակ լինելով բանահյուսական գրեթե բոլոր ժանրերում՝ հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն կենսատարածք: Օրորոց հասկացությունն առաջնային պլանում խարսխվում է օրորեղբերին, իսկ այդ երգերի մոգական միջոցը

ուիթմն է, որը ձևավորվում է հրումով և օրոցքի ինքնաբերական վերադարձով: Եվ ինչպես բանահյուսական մակարդակում օրհնանք-մաղթանքներում, դարձվածքային կապակցություններում, առած-ասացվածքներում, այնպես էլ գրական միջավայրում հեղինակային ստեղծագործություններում, գործածական է այս հասկացությունը՝ արմատավորված լինելով ժողովրդական գիտակցության շերտերում: Ուսումնասիրման տեսանկյունից արդիական և այս բաժնի վերջին՝ «Երևան քաղաքի ուսանողության լեզվական վարքագիծը և միջմշակութային հաղորդակցումը» (էջ 182–193) հոդվածը պատկանում է սոցիոլոգ Լուսինե Անգելուշին, որը փորձ է անում բացահայտելու Երևան քաղաքի բուհերի ուսանողների շրջանում առավել պահանջված լեզուները, դրանց սովորելու պատճառներն ու նպատակները: Տարիքային տարբեր խմբերի հետ հարցումներ կատարելով հեղինակը ներկայացնում է որոշակի տոկոսային հարաբերություններով աղյուսակներ: Ինչպես 1976 թվականին, այնպես էլ 2018 թ. հայերենն ունի գերակա դեր Երևանի ուսանողության համար: Հաշվի առնելով, որ ուսանողներն այլևս սոցիալական դիրքի ցուցիչ չէ, ուստի ուսանողներն այժմ այդքան ժամանակ չեն տրամադրում ուսանողների գիտելիքները զարգացնելուն, որքան անգլերենի համար, քանի որ միջմշակութային հաղորդակցության ամենատարածված լեզուն անգլերենն է, այնինչ 1976 թ. ուսանողության շրջանում հայերենից հետո երկրորդ լեզուն եղել է ուսանողները:

V. «Պոլսահայոց հիմնախնդիրներ»

Հատորի այս բաժինը ներկայացնում է XIX դ. երկրորդ կեսի Օսմանյան կայսրության քաղաքական ու տնտեսական զարգացումների պատմությունը, որը բազմիցս առնչվում է արևմտահայության սոցիալ-քաղաքական և իրավական իրականություններ: Այս առումով ուշադրալի է պատմաբան-արևելագետ Սալվինե Մարկոսյանի «Ներհակությունները պոլսահայ համայնքում. արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության հաստատման շուրջ (1856–1863 թթ.)» հետազոտությունը (էջ 196–205), որում բարձրաձայնում է այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են 1856–1863 թթ. արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության հաստատման շուրջ մղվող պայքարի պատճառները, ազգային ինքնագիտակցության զարգացման կարևորությունը, ազատագրական գաղափարի տարածումը: Այս փաստաթղթի շնորհիվ հայ համայնքը ձգտում էր կառավարել իր ներքին կյանքը: Մեծ ջանքերից հետո վավերացնում է փաստաթուղթը, որի գործադրումը նպաստում է ազգային ինքնագիտակցության զարգացմանը:

VI. «Հաղորդումներ»

Ժողովածուի այս մասում գետեղված տեղեկատվական ակնարկների թեմատիկան շատ լայն է՝ Հառիճի հնագիտական պեղումներից մինչև խաչքարերի ուսումնասիրության մեթոդիկա: Հնագետ Մարիամ Սարիբեկյանը «Հառիճի հնագիտական հուշարձանի ուսումնասիրության պատմությունից» հետազոտության մեջ (էջ 208–213) անդրադառնում է հուշարձանի տարածաշրջանում ունեցած կարևորությունն ու հնագիտական նշանակությունը: Պեղումների արդյունքում հայտնաբերվել են վաղբրոնզեդարյան բնակատեղի, բրոնզ-երկաթեդարյան դամբարանադաշտ, միջնադարյան բնակատեղի և եկեղեցի: Այսպիսով, ըստ հնագետի, այս հուշարձանն ունի միջտարածաշրջանային մեծ

նշանակություն, ուստի շատ կարևոր է այդ գտածոների մանրամասն ուսումնասիրումը և հրատարակումը:

«Խաչքարերի ուսումնասիրության մեթոդաբանական ակնարկ» ուսումնասիրության մեջ (էջ 214–224) ՖրանսաՀայ ճարտարագետ Հարություն Խաչատուրյանն անդրադառնում է այն մեթոդական միջոցներին, որոնց հիման վրա պետք է լինի ցանկացած խաչքարացուցակի մշակման աշխատանքներ՝ օգտագործելով երեք ոլորտ՝ հնագիտություն և արվեստի պատմություն, ժառանգության կառավարում և զբոսաշրջություն: Հեղինակն առանձնացնում և կարևորում է ուսումնասիրության թեման, մոտեցումները, գործիքները, տվյալների որակը և հաշվառումը: Այս աշխատանքն արդիական է այնքանով, որ եկեղեցիներում, մասնավորապես XIX դ., նույնիսկ վերանորոգված, գերեզմանոցներում, ժողովրդի մոտ բացակայում է հարգանքը ժառանգության նկատմամբ, ուստի անհրաժեշտ է հստակ քաղաքականություն վարել և կանգնեցնել մշակութային աղետը:

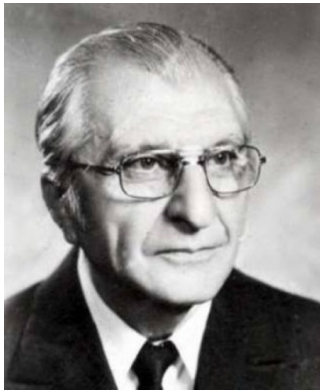
VII. «Մեր հոբելյարները»

Այս բաժինը նվիրված է 75-ամյա վաստակաշատ մանկավարժ, ազգագրագետ, լեզվաբան, բանագետ, բանահավաք, հրապարակախոս, պ. գ. դ. Հակոբ Չոլաքյան գիտնականի վաստակին: Պատմաբան, պ. գ. թ. Արման Մալոյանը «Հակոբ-Չոլաքյան–75» հոդվածում (էջ 226–231) ներկայացնում է գիտնականի կյանքն ու բեղուն գործունեությունը: Նշվում է, որ Հ. Չոլաքյանը հեղինակ է տարբեր բնագավառներին վերաբերող 60 աշխատությունների, շուրջ 60 գիտական հոդվածների, 200 պատմվածքների և գեղարվեստական ակնարկների: Նրա հրատարակած գրքերի մասին գրվել են տասնյակ գրախոսություններ: Հ. Չոլաքյանի բեղուն գործունեությունը հայագիտությանն անմնացորդ նվիրյալի փայլուն օրինակ է գիտակրթական տարաբնույթ և լայն հանրության համար:

Ամփոփելով ասենք, որ ժողովածուն հարուստ է հայոց պատմամշակութային ժառանգության զանազան ոլորտներին վերաբերող հոդվածներով: Հատկանշական է տրամաբանորեն առանձնացված ենթաբաժինները, որոնք էլ իրենց հերթին առանձնանում են ըստ իմաստային ոլորտների և հրատարակած ուսումնասիրությունների մեթոդաբանության:

Անահիտ Խեչոյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանագիտության բաժնի ավագ լաբորանտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ գրականություն, բանահյուսություն, ազգագրություն: Հեղինակ է 4 հոդվածի: ORCID:0009-0005-6509-8947. khechoyan.anahit@mail.ru

ԱՐԱՍ ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ
(Ծննդյան 115-ամյակի առթիվ)*

Լրացավ նշանավոր բանագետ, գրականագետ, ակադեմիկոս, ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ (1967 թ.), «Պատվո նշանի» չքանչանակիր (1951 թ.) Արամ Տիգրանի Ղանալանյանի ծննդյան 115-ամյակը: Ա. Ղանալանյանն, ըստ էության, խորհրդային ժամանակաշրջանի գրեթե սկզբից մինչև վերջ գլխավորեց և ուղղորդեց Հայ բանաստեղծության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները խորհրդային Հայաստանում, չարունակելով իր մեծ ուսուցիչ Մանուկ Աբեղյանի ավանդները՝ դարձավ բանագետների նոր սերնդի ուսուցիչն ու ոգեշնչողը:

Ա. Ղանալանյանը պատկանում է XX դ. այն հայագետների շարքին, որոնք, հասակ առնելով խորհրդային Հայաստանի սահմաններից դուրս՝ հարևան Վրաստանի հայաբնակ շրջաններում, և որպես անհատ սկզբնապես ձևավորվելով իրենց հայրենի բնակավայրում ու Վրաստանի մայրաքաղաքում, այնուհետև ընտանիքով կամ միայնակ տեղափոխվել են Հայաստանի մայրաքաղաք:

Ծնվել է 1909 թ. փետրվարի 12-ին՝ Ախալցխայում, դպրոց է գնացել ծննդավայրում՝ ավարտելով տեղի յոթնամյա դպրոցը, ապա ուսումը շարունակել է Թիֆլիսի թիվ 72 միջնակարգ դպրոցում, որն ավարտել է 1925-ին: Այնուհետև փոխադրվել է Երևան և 1927 թ. ընդունվել Երևանի պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետի լեզվագրական բաժին: Դեռ Ախալցխայում սովորելիս, ապա՝ ԵՊՀ-ում ուսանելիս՝ Ա. Ղանալանյանն «ազահորեն լսում ու գրի էր առնում այն ամենը, ինչ կապ ուներ ժողովրդական ստեղծագործության հետ» [Ս. Շտիկյան. Համառ աշխատավորը (Արամ Ղանալանյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ). – «Երեկոյան Երևան», 1969, № 36, էջ 4]:

ԵՊՀ-ում Ա. Ղանալանյանի դասախոսները հայագետների մի փայլուն փառանգ էին ներկայացնում բանագետ-գրականագետ, լեզվաբան Մանուկ Աբեղյան, համեմատական լեզվաբաններ Հրաչյա Աճառյան և Գրիգոր Ղափանցյան, գրականագետ Արսեն Տերտերյան և ուրիշներ: Արդեն չորրորդ

* Ներկայացվել է 21. V. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

¹ 1924–1926 թթ. Ա. Ղանալանյանը բանաստեղծություններ է հրատարակել Թիֆլիսում հրատարակվող «Կարմիր ծիլեր» ամսագրում և «Մարտակոչ» թերթի հավելված «Գրական շաբաթ»-ում «Աղանի» և «Արամ Արման» ծածկանուններով:

կուրսում երիտասարդ Ղանալանյանը մասնագիտանում է բանահյուսության բնագավառում։ Մ. Աբեղյանի ցուցումներով առաջին քայլերն անելով բանագիտական ուսումնասիրությունների ոլորտում՝ կազմում է հայ բանահյուսության մանրամասն մատենագիտություն։ 1931 թ. ԵՊՀ պատմագրական ֆակուլտետն ավարտելուց հետո, Ա. Ղանալանյանը մի քանի տարի դասավանդել է Երևանի միջնակարգ դպրոցներում (1931–1933 թթ.)։ 1934–1951 թթ. «Հայ ժողովրդական բանահյուսություն» առարկան է դասախոսել Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտում և Հեռակա մանկավարժական ինստիտուտում (1936–1948 թթ.), իսկ 1937–1941 թթ. ԵՊՀ-ում։ 1943 թ. նրան շնորհվել է դոցենտի կոչում։

Համալսարանն ավարտելուց մեկ տարի անց՝ ուսուցչական աշխատանքին զուգահեռ, Ա. Ղանալանյանն իր դասախոս Յոլակ Խանզադյանի հանձնարարականով և նշանավոր բանագետ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի օժանդակությամբ անցել է գիտահետազոտական աշխատանքի։ Այդպես, նախքան Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի հիմնումը, Ա. Ղանալանյանը 1932–1937 թթ. կրտսեր գիտաշխատող է եղել Հայաստանի նյութական կուլտուրայի պատմության, ապա՝ Պատմության և գրականության ինստիտուտներում։ Այնուհետև, երբ ստեղծել է Խորհրդային Միության Գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը, Ա. Ղանալանյանն աշխատանքի է անցել Լեզվի և գրականության ինստիտուտում՝ որպես կրտսեր (1938–1939 թթ.), ապա՝ ավագ գիտաշխատող (1940–1943 թթ.), իսկ 1943-ին ստեղծված ՀԽՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում նշանակվել է ժողովրդական բանահյուսության բաժնի (այն ժամանակ՝ սեկտորի) վարիչ՝ այդ պաշտոնում մնալով ավելի քան 16 տարի (1943–1960 թթ.)։ 1960 թ. մարտի 3-ին այս բաժինը տեղափոխվել է նորաբաց Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, սակայն Ա. Ղանալանյանը նախընտրել է մնալ Հարավարևմտյան Գրականության ինստիտուտում, որտեղ և շարունակել է աշխատել որպես ավագ գիտաշխատող մինչև իր կյանքի վերջին օրերը։ XX դարակեսի բանագետների նոր սերնդի մի շարք ներկայացուցիչներ Ա. Ղանալանյանի գիտական աշակերտներն ու հետնորդներն էին (Սարգիս Հարությունյան, Արուսյակ Սահակյան և ուրիշներ)։

1965 թ. մարտին Ա. Ղանալանյանն ընտրվել է ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, 1970 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն, իսկ 1977 թ. ընտրվել է ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս։ Ա. Ղանալանյանն իր թեկնածուական ատենախոսությունը պաշտպանել է «Աբովյանը և ժողովրդական բանահյուսություն» թեմայով՝ 1941-ին (գիտական դեկավար՝ Մ. Աբեղյան)։ Մոտ 30 տարի անց՝ 1970-ին, պաշտպանել է դոկտորական՝ «Հայ ժողովրդական ավանդությունները» ատենախոսությունը։ Ակտիվորեն մասնակցել է գիտական նոր կադրերի պատրաստմանը, երկար տարիներ եղել է Գիտությունների ակադեմիայի երկու ինստիտուտների Մ. Աբեղյանի անվան գրականության, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտների, ինչպես նաև Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գիտական խորհուրդների անդամ, բացի այդ՝ Գրականության ինստիտուտի դոկտորական աստիճաններ շնորհող մասնագիտացված գիտխորհրդի նախագահի տեղակալ։ Մինչև իր կյանքի վերջը վարել է

«Պատմաբանասիրական հանդես»-ի գլխավոր խմբագրի տեղակալի պաշտոնը (1965–1983 թթ.):

Ա. Ղանալանյանը բանահյուսության ուսումնասիրությամբ զբաղվել է ոչ որպես մշակութաբան կամ առավել ևս՝ ազգագրագետ, այլ ավելի շատ բանահյուսությունը դիտարկել է իբրև «անգիր գրականություն», ուստի նրա հետազոտությունները կարելի է դիտարկել գրականագիտության և բանագիտության խաչման դաշտում: Սրանով են պայմանավորված նաև անվանի գիտնականի գործունեության հիմնական չորս ոլորտները, որոնք առանձնացրել է նրա վաստակը լավագույնս արժևորած բանագետ, անկախ Հայաստանում բանագիտական դպրոցի հիմնադիր Սարգիս Հարությունյանը [Ս. Հարությունյան. Ակադեմիկոս Արամ Ղանալանյան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ). – ՊԲՀ, 2009, № 1, էջ 281]: Բանագետի դասակարգումները մի փոքր վերաձևակերպելով՝ Ա. Ղանալանյանի աշխատանքների հիմնական ուղղությունները կարելի է ներկայացնել հետևյալ չորս կետերի ներքո. ա) Հայ բանահյուսության առանձին ժանրերի համահավաք բնագրերի պատրաստում և հետազոտում, բ) Հայ գրականություն – Հայ բանահյուսություն փոխառնչություններ, գ) բանահավաքչական նյութի հրապարակում և Հայ բանահյուսության հանրահռչակում, դ) Հայագիտության ու Հայ բանագիտության առանձին ներկայացուցիչների և իրողությունների ուսումնասիրում:

Բանահյուսական բնագրերի հետազոտման ընթացքում Ա. Ղանալանյանը գործ է ունեցել նախ՝ հեքիաթների, ապա՝ աշխատանքային երգերի, առածասացվածքների և վերջապես՝ ավանդազրույցների ու երգիծազրույցների հետ: Ընդ որում բացի հեքիաթներից՝ մյուս բոլոր ժանրերի դեպքում նա եղել է դրանց առաջին համապարփակ ուսումնասիրողը Հայ բանագիտության պատմության մեջ: Իր առաջին աշխատավայրում՝ Հայաստանի նյութական կուլտուրայի պատմության ինստիտուտում, Կ. Մելիք-Օհանջանյանի խորհրդով ու ցուցումներով, նա ձեռնամուխ է եղել բանահյուսական արխիվում պահվող շուրջ 1000 ժողովրդական հեքիաթների սյուժետային համաբարբառի կազմմանը (1930-ական թվականների սկիզբ). այդ հեքիաթներն արևմտահայ գաղթականներից գրի էր առել ազգագրագետ Երվանդ Լալայանի արչավախումբը 1915–1916 թթ.:

Այնուհետև Ա. Ղանալանյանը կազմել և խմբագրել է «Հայ շինականի աշխատանքի երգերը» ժողովածուն (1937 թ., 267 էջ), որն աչքի է ընկնում բնագրագիտական կուռ սկզբունքների վրա հիմնված կառուցվածքով: Ապա՝ 1951 թ., լույս է տեսել Ա. Ղանալանյանի «Հայկական առածանի»՝ հայկական առած-ասացվածքների գիտական համահավաքը (198 էջ), որը Հայ բանաձևային բանահյուսության առանձին ժանրին վերաբերող առաջին գիտական ժողովածուն էր: Այս գրքի լրամշակված տարբերակը հրատարակվել է 1960 թ. «Առածանի» վերնագրով, որում «Լրացում» բաժնի մեջ ընդգրկվել են շուրջ 600 նոր առած-ասացվածքներ:

Ա. Ղանալանյանի բանագիտական գործունեության պսակը, իրավամբ, համարվում է 1969 թ. հրատարակված «Ավանդապատում» ժողովածուն (ԾՂ+530 էջ), որը Հայ իրականության մեջ Հայոց հին ու նոր ավանդազրույցների առաջին ամբողջական ժողովածուն է: Թեև նա այս աշխատության մեջ գործածում է ժանրի՝ այլևս հնացած համարվող «ավանդություն» եզրույթը, բայց հստակ

սահմանում է «ավանդական զրույց» հասկացությունը, առանձնացնում դրա հիմնական բովանդակային տեսակները՝ բացատրական, ստուգաբանական և վարքաբանական:

Կյանքի վերջում Ա. Ղանալանյանն աշխատել է հայ ժողովրդական երգիծական մանրապատումների գիտական համահավաքի կազմման ուղղությամբ, սակայն ծրագրվող կոթողային աշխատությունները՝ «Երգիծապատում»-ն ու «Մանրապատում»-ը, այդպես էլ մնում են անավարտ ու անտիպ՝ հեղինակի վերահաս մահվան պատճառով:

Հայ գրականություն — հայ բանահյուսություն փոխառնչություններ գերլայնածավալ թեմայի շրջանակում Ա. Ղանալանյանի նպատակն էր՝ գրել ընդհանրացնող համապարփակ մի աշխատություն՝ «XIX դարի հայ գրականությունն ու ժողովրդական բանահյուսությունը» խորագրով: Թեև հսկայական այս նախագիծը մնում է անավարտ, սակայն հեղինակին հաջողվել է առանձին հայ գրողների վերաբերյալ գրքույկներ, մենագրություններ, ժողովածուներում գլուխներ և առանձին հոդվածներ հրատարակել, ինչպես «Պոռչյանը և ժողովրդական բանահյուսությունը» (1938 թ., 94 էջ), «Աբովյանը և ժողովրդական բանահյուսությունը» (1941 թ., 141 էջ), «Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործության ժողովրդական ակունքները» (1955 թ., 104 էջ), «Մ. Նալբանդյանը և ժողովրդական բանահյուսությունը» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 1, էջ 71–80), «Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության ժողովրդական ակունքները» (1963 թ., 82 էջ), «Թումանյանը և ժողովրդական բանահյուսությունը» (Թումանյան: Ուսումնասիրություններ և հրապարակումներ, հ. 1, 1964 թ., էջ 26–45):

Բանահավաքչական նյութի հրապարակման և հայ բանահյուսության հանրահռչակման շրջանակում Ա. Ղանալանյանը հայ բանահյուսության տարբեր ժանրերի, ստեղծագործությունների, երևույթների վերաբերյալ ներկայացրել է բնագրային և գիտահանրամատչելի մի շարք հրապարակումներ, որոնք լույս են տեսել թե՛ ընդհանուր ժողովածուների կազմում, թե՛ իբրև առանձին հրատարակություններ: Այս աշխատանքը հիմնականում վերաբերում է «Սասնա ծռեր» էպոսին և հայ ժողովրդական հեքիաթներին: Այսպես, «Սասնա ծռեր»-ի հին ու նոր պատումների բազմահատորյակի առաջին հատորներում (1936 թ. և 1951 թ.), Մ. Աբեղյանի խմբագրությամբ և Կ. Մելիք-Օհանջանյանի աշխատակցությամբ, ի թիվս այլ բանահավաքների գրառած մի քանի տասնյակ այլ պատումների տեղ են գտել Ա. Ղանալանյանի գրառած երկու կարճ պատումները, որոնք նա արձանագրել էր 1933 թ.՝ ծնունդով Մոկսից (Ապարկերտ) կին վիպասաց Փառիկից և 1936 թ.՝ ծնունդով Վասպուրականից (Աղբակ) վիպասաց Վարդան Վարդանյանից: 1939 թ. Խորհրդային Հայաստանում մեծ շուքով նշվում էր «Սասնա ծռեր» դիցավեպի 1000-ամյա հոբելյանը, որի առթիվ այդ տարի լույս տեսավ էպոսի համահավաք բնագիրը՝ հյուսված Մ. Աբեղյանի, Գ. Աբովի և Ա. Ղանալանյանի կողմից՝ մի քանի տասնյակ պատումների հիման վրա: Վերջինս, մասնավորապես, հյուսել է երրորդ ճյուղի «Դավիթ և Խանդավազ» մասը և Փոքր Մհերի ճյուղը՝ ամբողջությամբ. այս աշխատանքի համար բանագետը պարգևատրվել է Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի պատվոգրով: Այդ նույն շրջանում Ա. Ղանալանյանը հրատարակել է նաև «Սասունցի Դավիթ. հայ ժողովրդական վեպ» դասախո-

սուլթյունը (1939 թ., 44 էջ) և ««Սասունցի Դավիթ»-ի պատմիչների կյանքն ու գործունեությունը» հոդվածը («Խորհրդային գրականություն», 1939 թ., № 8–9, էջ 39–56):

Մոտ մեկ տասնամյակ անց՝ 1950 թ., նա կազմել և հրատարակել է «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» խորագրով ծավալուն ընտրանին, որի ընդարձակ առաջաբանում (էջ VII–XXI) նաև քննարկում է հրաշապատում և իրապատում հեքիաթների յուրահատկությունները: Ի դեպ, սույն ժողովածուն ժամանակագրորեն առաջինն էր Խորհրդային Հայաստանում հրատարակված ժողովրդական հեքիաթների ժողովածուներից:

Ա. Ղանալանյանը, մանավանդ իր գիտական գործունեության առաջին տասնամյակներին, պարտադրված գաղափարախոսական ուղղակի և անուղղակի ճնշմամբ, գրել է նաև քարոզչական բնույթի գիտահանրամատչելի գրքույկներ, ինչպես՝ «Նմուշներ հայկական հակակրոնական ֆոլկլորից» (1938 թ., XXIII)+126 էջ), «Լեհինը ժամանակակից հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ» («Տեղեկագիր», 1961, № 7, էջ 41–54), «Հայ ժողովրդի հերոսապատումները» (1942 թ., 88 էջ), «Թշնամու կերպարը հայկական հին բանահյուսության մեջ» (1943 թ., 46 էջ), «Հայ քաջորդիները» (1943 թ., 30 էջ): Վերջին երեք աշխատանքները գրվել էին երկրորդ աշխարհամարտի օրերին և նպատակ ունեին բարձրացնելու ժողովրդի հայրենասիրական ոգին:

Հայագիտության ու հայ բանագիտության առանձին ներկայացուցիչների և իրողությունների ուսումնասիրման ծիրում Ա. Ղանալանյանի ձեռնարկած ամենամասշտաբային գործը «Հայ ժողովրդական բանահյուսություն» ուսումնական դասընթացի բազմահատորյակի շարագրումն է, որը նա սկսել է պատերազմից անմիջապես հետո՝ 1945 թ., Հայաստանի հեռակա մանկավարժական ինստիտուտի հանձնարարությամբ: Ծրագրված 11 պրակից, սակայն, հրատարակվում են միայն 4-ը՝ [«Հայ բանագիտության պատմություն», պր. 1 (1945 թ., 50 էջ), «Ժողովրդական երգեր», պր. 8 (1945 թ., 57 էջ), «Առածներ և ասացվածքներ», պր. 9 (1946 թ., 36 էջ), «Սովետահայ բանահյուսություն», պր. 11 (1946 թ., 34 էջ)]:

Ա. Ղանալանյանն առանձին աշխատանքներով անդրադարձել է նաև հայրենի հայագետների ու բանագետների գործունեությանը, ընդ որում երկու մեծերի՝ Գարեգին Սրվանձտյանցի և Մանուկ Աբեղյանի վերաբերյալ ամբողջությամբ ուսումնասիրել է նրանց կյանքն ու գործը: Նրանցից առաջինի մասին հատկապես մանրամասնորեն գրել է «Հայ նոր գրականության պատմություն» բազմահատորյակի 3-րդ հատորում (1964 թ., էջ 555–588) և Գ. Սրվանձտյանցի «Երկերի» 1-ին հատորի առաջաբանում (1978 թ., էջ 7–26), երկրորդի մասին՝ «Սովետական գրականություն» ամսագրում (1955 թ., № 12, էջ 126–142) և Մ. Աբեղյանի «Երկերի» 1-ին հատորի սկզբում (1966 թ., էջ 7–27), իսկ մյուսների առնչությամբ (Ն. Մառ, Հ. Օրբելի, Կոմիտաս, Խ. Աբովյան, Մ. Նալբանդյան) հընթացս գրել է հայ բանահյուսության նմուշներ գրառելու, հրատարակելու և արժևորելու առիթով: Ի վերջո, նշված բոլոր անդրադարձներն ամփոփվել են Ա. Ղանալանյանի ետմահու հրատարակված գրքում՝ «Դրվագներ հայ բանագիտության պատմության» (1985 թ., 293 էջ):

Ա. Ղանալանյանի գիտական վաստակը և մարդկային որակները բարձր են գնահատել նրա գործընկերներն ու աշակերտները (Ս. Շախյան, Է. Պիվադյան,

Ս. Հարությունյան, Ա. Սահակյան և այլք), որոնք անդրադարձել են նրա գործունեությանն իր կյանքի օրոք կամ հետո: «Արամ Ղանալանյանն էլ իր ամբողջ կյանքում ատեց մեծարման հանդեսներն ու գովաբանական ճառերը, հավակնոտ ինքնահայտարարումն ու գրական քուրմի կեցվածքը: «Գրականության համեստ մշակ», – այս է ամենահարմար բնութագրականը, որ կարելի է տալ նրան» , – գրել է Ս. Շտիկյանը (Ս. Շտիկյան. նշվ. հոդվ., էջ 4):

Արամ Տիգրանի Ղանալանյանը մահացել է 1983 թ. հունիսի 9-ին երեւանում իր գիտական աշխատանքներով արժանավոր և մնայուն տեղ գրավելով հայ մեծանուն բանագետների գերդաստանում:

ՏՈՐՔ ԴԱԼԱԼՅԱՆ

Բ. Գ. Թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի փոխտնօրեն, բանագիտության բաժնի վարիչ, Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ-կովկասյան և հայ-իրանական բանահյուսական և լեզվամշակութաբանական առնչություններ: Համահեղինակ է 1 գրքի և հեղինակ ավելի քան 100 հոդվածի: ORCID:0000-0002-8686-5341. torkdal@yahoo.com

ՀԱՅԿԱԶ ՄԱՆՈՒԿԻ ՊՈՂՈՍՅԱՆ (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)*

Անհատներ կան, որոնք իրենց ապրած կյանքով և գործունեությամբ խտացնում են ժամանակակից սերունդների նպատակները, բնավորությունն ու խառնվածքի էական կողմերն ու իրական ձգտումները և, ըստ այդմ, դրանք առաջ մղելու կամքն ու վճռականությունը: Միաժամանակ, պահպանելով իրենց սեփական դեմքը, ամենուրեք հավատարիմ մնալով իրենց մոտեցումներին՝ փոփոխվող միջավայրի նկատմամբ, որ այլ կերպ կոչվում է անհատականություն, որչափով նա մնում է եզակի ու անկրկնելի:

Այդպիսի անհատականություն էր մեր իրականության և պատմագիտության երևելի դեմքերի մեջ իր ուրույն տեղը զբաղեցնող Հայկազ Մանուկի Պոդոսյանը, որի ծննդյան մեկդարյա հոբելյանը, թվում է, առատ փաստեր ու ընդհանրացումներ է ընձեռելու նրա կենսագրական ընթացքի ու գործունեության վերաբերյալ, բայց իրականում թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը չեն կարող սպառել (թեև այնքան հարուստ են դրանք և բազմաբովանդակ) մարդու և քաղաքացու, գիտնականի և գործչի նրա նկարագիրը:

Հայկազ Մանուկի Պոդոսյանը ծնվել է 1924 թ. մարտի 8-ին Երևանում, աշխատավորի ընտանիքում: Հանգամանքների բերումով ընտանիքը տեղափոխվում է Կոտայքի չրջանի Հացավան գյուղ: 1940 թ. նա ավարտում է Գառնի գյուղի միջնակարգ դպրոցը: Նույն թվականին ընդունվում է Երևանի Հայկական մանկավարժական ինստիտուտ՝ միաժամանակ աշխատանքային գործունեություն ծավալելով: 1941 թ. աշխատում է Հացավան գյուղում որպես պատմության ուսուցիչ: 1942 թ. գորակոչվում է խորհրդային բանակ, մասնակցում Հայրենական մեծ պատերազմին՝ մինչև դրա հաղթական ավարտը:

Նոր փուլ է սկսվում Հ. Պոդոսյանի կենսագրության մեջ. նա շարունակում և ավարտում է ուսումնառությունը մանկավարժական ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետում, որն ավարտում է 1948 թ.: Դրան հետևում են ուսման տարիներն ասպիրանտուրայում և թեկնածուական ատենախոսության հաջող պաշտպանությունը: Գիտական ձեռքբերումներին համընթաց՝ նա ներգրավվում է կուսակցական ու հասարակական աշխատանքների ոլորտ, որին

* Ներկայացվել է 17. VI. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

մղում էին նրա քաղաքացիական լայնախոհությունն ու արդեն ճանաչում գտած կազմակերպչական անուրանալի կարողությունները: Ուսանելու ժամանակ ի հայտ եկան նրա անհատական շնորհները, ուղղամտությունն ու մարդկանց հետ առնչվելու անհատական որակները, որոնք հիմնավորում էին նրա գործունեության արդյունավետ դրսևորումները տեղի կուսակցական կազմակերպությունում: Իր շնորհակալ աշխատանքն այս ասպարեզում Հ. Պողոսյանը պետք է շարունակեր նույն ավյունով 1952–1954 թթ., երբ պատասխանատու պաշտոններ էր վարում ՀԿԿ օկրուգային կոմիտեում, ապա ղեկավարում Երևանի կուսակցության չրջկոմի բաժիններից մեկը: 1954–1957 թթ. նա ղեկավար աշխատանքներ է կատարել Երևանի տարբեր չրջանային կոմիտեներում, ապա՝ Արտաշատի չրջանային կոմիտեում՝ այստեղ ևս դրսևորելով իր համոզիչ կեցվածքն ու մարդկանց հետ առնչվելու փայլուն կարողությունները: Իր վարած բոլոր պաշտոններում Հ. Պողոսյանը մնում էր միշտ պարզ ու հասարակ, աշխատավոր մարդկանց մատչելի, ականջալուր նրա հոգսերին ու բողոքներին, ժողովրդական ղեկավարի զգացնել չտվող այն բարձրության վրա, որի վրա հենվում էր իր ժողովրդականությունը: Որտեղ էլ աշխատել է Հ. Պողոսյանը, ի հայտ է բերել մարդկանց լսելու, նրանց հուզող խնդիրներին լուծում տալու և սատարելու պատրաստակամություն: Ի բնե իրեն տրված մարդասիրությունը, անանձնական հայեցվածքը մարդկանց ու միջավայրի հետ ունեցած փոխհարաբերություններում՝ նրան տանում էին դեպի կառուցվող շենքեր, աշխատավորական հուզված կոլեկտիվներ և պարզապես օգնության կարոտ ու մարդկային ջերմ խոսք ակնկալող անհատների մոտ: Եվ մարդիկ իրենց հերթին չէին մոռանում նրան, արդեն անկախ այն բանից, թե Հ. Պողոսյանը շարունակում էր զբաղեցնել իր իրավասության սահմանները ենթադրող պաշտոնը, թե ոչ:

Հ. Պողոսյանն օժտված էր հումորի անդամաճան ու մշտական զգացումով, որին նա հաճախ ելք էր տալիս՝ հանդարտեցնելու կամ սփոփելու դիմացինին կամ իրեն: Այդպիսին էր նա նաև այն տարիներին, երբ զբաղեցնում էր պետական ոչ պակաս կարևոր՝ Հայաստանի բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության նախարարի առաջին տեղակալի պաշտոնը:

1975–1979 թթ. Հ. Պողոսյանը յուրովի համատեղում է իր գործունեության երկու ուղղությունները՝ գիտամանկավարժական աշխատանքը և բուհական կյանքի ղեկավարումը՝ կատարելով իմ. Աբովյանի անվ. հայկական պետական մանկավարժական ինստիտուտի ռեկտորի պարտականությունը: Այստեղ նա ցուցաբերեց ոչ միայն իր վաստակած աշխատանքային հարուստ փորձը և գիտելիքները բուհական իրականությունն ու մարդկանց ի սպաս դնելու կարողությունները (բուհական ուսումնակրթական կյանքի կազմակերպում և դրա առաջընթացի ապահովում, ուսանողների ու պրոֆեսորադասախոսական կազմի նյութական ու կենցաղային դրության բարելավում և այլն), այլև նրանցից համարժեքը ստանալու խստապահանջ կեցվածքը: Կյանքի կոչված այս որակների հետևողական իրացումը ռեկտորի կողմից՝ զգալի դրական նշանակություն ունեցավ ամբողջ ինստիտուտի մակարդակով ուսման առաջադիմության և աշխատանքի նկատմամբ նվիրվածության ու արդարացիության զգացումների ամրապնդման համար: Ռեկտոր-ուսանողություն և ռեկտոր-պրոֆեսորադասախոսական կազմ կապերն ու փոխհարաբերությունները միշտ էլ աչքի են

ընկնում իրենց չդադարող և փոխադարձորեն ներգործող բնույթով ու այս ապարեզում ևս Հ. Պողոսյանը գործում էր ըստ ամենայնի՝ իր շխտակության, անկաշառության և ուղղամտության բոլոր հատկանիշներով: Սակայն միջավայրը ոչ միշտ է փայփայում այդ որակները և որդեգրած ուղղության մեջ անհողդողդե ունկտորը, հանուն իր սկզբունքայնության, թողեց իր պաշտոնը՝ ամբողջովին նվիրվելով գիտությանը: 1972 թ. նա պաշտպանել էր դոկտորական ատենախոսություն՝ ստանալով պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան, ապա 1973 թ. պրոֆեսորի կոչում:

1979 թ. Հ. Պողոսյանը տեղափոխվում է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ՝ ստանձնելով ավագ գիտաշխատողի պարտականություններ: Դա նրան հնարավորություն տվեց ամբողջովին տրվել նախասիրած թեմային՝ հայ ազգային-ազատագրական շարժման և բնաշխարհում դրա կենտրոններ հանդիսացող՝ Զեյթունի, Վան-Վասպուրականի, Սասունի, ինչպես և ազատագրական շարժման հերոսների գործունեության պատմության հետազոտությանը: Դեռևս 1969 թ. Հ. Պողոսյանը հրատարակել էր «Զեյթունի պատմությունը (1409–1921)» մենագրությունը: Առաջին անգամ մեր պատմագիտության մեջ՝ այստեղ ներկայացվում է Զեյթունի ամբողջական պատմությունը XV դ. սկսած մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտն ու դրան հետևող մի քանի տարիները: Պատմական անդրադարձով հանդերձ՝ աշխատության առանցքը մնում է XIX–XX դարասկիզբ ընկած ժամանակաշրջանը՝ իր բազմաձևալի հիմնահարցերով ու դրանց հետևանքներով, և որոնք իրենց ամբողջության մեջ բացահայտում են Զեյթունի հայոց պատմության համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող իրողությունները:

Այս աշխատության հրապարակումով, որպես հետազոտող, Հ. Պողոսյանը ձևավորում էր հայկական բնաշխարհի առանձին հատվածների ուսումնասիրման ձևաչափերը, մեթոդներն ու հիմնահարցերի խմբավորման սեփական, իր մշակած մոտեցումները, որոնք գիտական շրջանառության մեջ մտան նրա հետագա աշխատություններում: Այս գրքում արծարծված այդպիսի խնդիրների մեջ պետք է առանձնացնել Զեյթունի համապատասխան ժամանակաշրջանին վերաբերող պատմագրությունը, տեղի հայության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը, հայ լեռնականների համառ պայքարն իրենց կիսանկախ գոյավիճակի պահպանության համար (XIX դ. առաջին կես և 1862 թ. ինքնապաշտպանության շրջանում, այնուհետև՝ 1870–1890-ական թվականներ): Ըստ ժամանակագրական հաջորդականության՝ աշխատությունն ավարտվում է Առաջին աշխարհամարտի և Հայոց ցեղասպանության տարիներին երիտթուրքական իշխանության իրականացրած՝ Զեյթունի բնակչության տեղահանության պատմությամբ՝ ընդհուպ մինչև 1921 թ. սեպտեմբերի սկզբների ողբերգական ավարտը: Հ. Պողոսյանին հաջողվել է ստեղծել հայեցակարգային կուռ և հետևողական ամբողջություն ներկայացնող ու դրամատիկ հագեցվածությամբ հատկանշվող մի աշխատություն, որտեղ պատմության գիտական բարեխիղճ վերարտադրության հետ ընթերցողին տրվում են կորսված հայրենիքի ու պատմական հիշողության անանց արժեքների պահպանության համար այնքան անհրաժեշտ իմացական ու բարոյական լիցքեր: Դրան են միտված առանձին ուղադրության արժանի զեյթունցիների՝ հերոսական մաքառումների ու ղեմակայության բազմաթիվ և միաժամանակ եղակի օրինակները,

որ նրանք ցուցաբերեցին օսմանյան բռնակալության դեմ մղած իրենց անհավասար ու լեգենդար պայքարի ընթացքում: Պատմական փաստերի պարզ ու անպաճույճ շարադրմամբ ինչպես այս, այնպես էլ մյուս աշխատություններում Հ. Պողոսյանը վերհանել է գեյթունցիների հերոսական պայքարի տրամաբանությունը՝ կուվել ապրելու համար, աշխարհում ամենաթանկագին արժեքը՝ ազատությունը, պահպանելու համար, որ, ցավոք, ավարտվեց և՛ հայրենիքի, և՛ նրա հերոսական պաշտպանների կորստյամբ, փոխարենը՝ սերունդներին կտակելով մեզ համար անհափ կարևոր պատմական հիշողությունը և այն պահպանելու կամքն ու ցանկությունը:

Իր հաջորդ՝ «Սասունի պատմությունը» (1985 թ.) աշխատությունն ընդգրկում է 1750–1918 թթ. ժամանակաշրջանը՝ պատմական ամբողջություն ներկայացնող հիմնահարցերի առաջադրմամբ և աշխատանքը եզրափակող՝ նույնքան ամբողջական եզրակացություններով: Այս գրքում հեղինակն առանցքային ուսումնասիրության նյութ է դարձրել հայ ազատագրական շարժման և դրա դրսևորումների իրական պատմությունը՝ հատկապես թանգիմաթի դարաշրջանում, դրան հետևող՝ մաքառման իրադարձություններին 1870–1900-ական թվականներ և ապա մինչև Առաջին աշխարհամարտ և Մուշի ու Սասունի 1915 թ. հերոսամարտերը: Գիտնականն այստեղ հատուկ ուշադրության է արժանացրել ազատագրական շարժման պատմությանն ուղեկցող և դրա ընթացքի վրա որոշակի ազդեցություն թողած գործոններին՝ Սասունի հայության սոցիալ-տնտեսական կացությանը, Սասունի նկատմամբ օսմանյան պետության վարած ջարդարարական ու վայրագ քաղաքականությանը և դրա բաղադրիչներին՝ Սասունի վարչական բաժանումներին, տեղի հայ բնակչությանը հետզհետե օրենքից դուրս հայտարարելուն ուղղված ու ահազնացող պատժիչ միջոցառումներին և այլն: Աշխատությունը գրված է Օսմանյան Թուրքիայի քաղաքական պատմության հենքի վրա, որտեղ ազդեցիկ բացահայտումներ կան այդ պետության նվաճողական ու բռնակալական բնույթի, հպատակ ազգերին ոչնչացնելու կամ ձուլելու դարավոր ուղեգծի վերաբերյալ: Այս վերջինի կերպափոխումների մեջ հեղինակը բնութագրական է համարում օսմանյան ծայրահեղորեն ազգայնական լիբերալ գաղափարախոսությունն ու շարժումը՝ 1860–1870-ական թվականներ և հետո («Նոր օսմաններ», ապա երիտթուրքեր, որոնք 1915–1922 թթ. իրականացրեցին առաջին անգամ պատմության մեջ հայերի ցեղասպանությունը): Այս աշխատության մեջ գրված կուռ եզրահանգումներով և անառարկելի փաստերի հիման վրա, Հ. Պողոսյանի ուշադրությունը սևեռված է Մուշում և Սասունում ընթացող ազատագրական պայքարի իրողությունների ու դրանց պատմական նշանակության վրա:

Վերոհիշյալ երկու աշխատություններով ուրվագծվում է Հ. Պողոսյանի հետազոտական մեծ ծրագիրը՝ գրելու բնաշխարհում օսմանյան բռնակալության դեմ ուղղված հայ ազատագրական շարժման պատմությունը՝ դրան հարակից և ներհյուսված թեմաներով՝ ազատագրական շարժման ու նրա առաջատար դեմքերի գործունեության, դրանում ազգային կուսակցությունների դերակատարության, Օսմանյան Թուրքիայի քաղաքական պատմության գնահատականի և այլնի հիմնահարցերով հանդերձ: Հետազոտական այս ընթացքը պետք է կազմեր մի ամբողջական շարք, որի հաջորդ դրսևորումը եղավ պատմաբանի երրորդ աշխատությունը՝ «Վասպուրականի պատմությունը 1850–

1900» (1988 թ.) խորագրով, որը նրա հետազոտական ծրագրի շարունակությունն էր, հերթական նոր խոսքը մեր պատմագիտության մեջ թե՛ իբրև մտահղացման շարունակություն, և թե՛ խորքային բովանդակությամբ: Աշխատության մեջ ծավալուն և ուսումնասիրության նպատակի ու խնդիրների համեմատ՝ առաջնահերթ տեղ է հատկացված Վանի հայության լուսավորական-կրթական վիճակին, հանրային-մշակութային հաստատություններին, դպրոցներին և այլն: Մատենագրական և արխիվային ու պատմագիտական տեղեկությունների ամուր հենքի վրա Հ. Պողոսյանը, փաստորեն, վերարտադրել է Վան-Վասպուրականի գավառի վարչաքաղաքական տեղավայրերի (Թիմար-Տոսպ, Արճակ, Աղբակ, Բերկրի, Արճեշ, Խոշաբ և այլն) պատմությունը՝ գիտական շրջանառության մեջ դնելով հետազոտական-տեղեկատվական բազմաթիվ նոր նյութեր և մասամբ՝ վերաիմաստավորելով հայտնի նյութերն ու, հատկապես, վիճակագրական տվյալները: Այս ամենով հանդերձ՝ աշխատության առանցքն ու գլխավոր հիմնահարցը մնում են ազատագրական շարժումները և ինքնապաշտպանական կռիվները 1870–1896 թթ.: Հեղինակն առանձին սիրով և ուշադրությամբ է վերհանել հայրուկային շարժումների նշանակությունն ու ազգապահպան բնույթը, որն իր կարևոր հետևանքները պետք է թողներ Վանի իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա՝ հատկապես 1915 թ. հերոսական ինքնապաշտպանության հմուտ կազմակերպման և ժողովրդի մարտնչող ոգու հոգեբանական դրսևորումների տեսակետից: Դրան են հետամտում Հ. Պողոսյանի շոշափած առանձին թեմաները, որոնք կազմում են մեկ ամբողջություն և լրացնում աշխատության բովանդակային առանցքը: Այդպիսիք են աշխատության մեջ քննարկված հայ-քրդական և հայ-ասորական փոխհարաբերությունները Վասպուրականում և Մ. Խրիմյանի գործունեությունը Վանում ու գավառներում, հասարակական բախումները Վանում և, վերջապես, ազատագրական շարժումներն ու ինքնապաշտպանական կռիվները 1896 թ.:

Հ. Պողոսյանի այս շարքի վերջին գործերից է «Փարամազ» աշխատությունը (1991 թ.)՝ նվիրված ազատագրական շարժման փառապանծ դեմքերից մեկի՝ Ս.–Դ. կուսակցության անդամ Փարամազի (Մատթեոս Սարգիսյան) ազգանվեր գործունեությանն ու ողբերգական ճակատագրին: Հեղինակն այստեղ հաջողությամբ համադրել է միջավայրի և անհատի ազգային նկարագիրն ու պատմական իրականությունը՝ ցույց տալով նաև, որ այդ միջավայրում գործող անհատն իր գորեղ կամքի և բնավորության շնորհիվ կարողացել է մարտահրավեր նետել իրականությունը և հաղթահարել սպասելի ու անսպասելի դժվարությունները մինչև վերջ, ընդհուպ մինչև հրաժեշտը կյանքին: Պատմաբանի շարադրանքը հասնում է դրամատիկ լարվածության, որի հանգուցալուծումը ներշնչում է այն եզրակացությունը, որ Փարամազը և կախաղանի վրա իրենց մահկանացուն կնքած նրա տասները ընկերները խորհրդանշում էին ազատագրական պայքարի պարտությունն այդ ժամանակաշրջանում, ինչպեսև արդեն սանձաղերձված՝ հայերի ցեղասպանության իրողությունը Օսմանյան Թուրքիայում:

Եթե այս ամենին ավելացնենք Հ. Պողոսյանի բազմաթիվ հոդվածները, հրապարակումներն ու ակնարկներն իր նախասիրած թեմաներով, կտեսնենք, որ իր իմաստայի, բայց և ոչ տևական կյանքի ընթացքում (վախճանվել է 1996

թ. հունվարի 16-ին) նա հասցրեց ստեղծել բեղմնավոր և դրանով հանդերձ արդյունաշատ մի գիտական գրականություն, որն իր անկրկնելի և միայն իրեն տրված տեղն ունի հայ ազատագրական շարժման պատմագիտության մեջ:

Իր գիտական գործունեությունը Հ. Պողոսյանը ծավալում էր ճանաչողական միանշանակ ընթացքով՝ նաև պատմական կարևորագույն արժեք ունեցող և բնագրային գործերի մշակման ու հրատարակության ուղղությամբ: Նրա ընդարձակ և արժեքավոր ծանոթագրություններով հրատարակվեցին Լ. Նորաշխարհյանի «Զեյթունը 1914–1921 թթ.» (1984 թ.), Ա. Տեկանցի «Այցելություն ի Հայաստան 1878» (1985 թ.) և Ե. Տեկանցի «Ծանապարհորդություն Բարձր Հայք և Վասպուրական 1872–1873 թթ.» (1991 թ.) նոթագրական գործերը:

Վերջում անդրադառնանք մեր շարադրանքի սկզբին, որտեղ համառոտ ակնարկ արվեց անհատ և իրականությունների փոխհարաբերության առումով: Եթե հանրագումարի բերենք Հ. Պողոսյանի գիտական վաստակի տրամաբանությունը, նրանում հնարավոր է հնկատել երկու ամփոփ սկիզբների՝ ազատագրական շարժման և նրա գործիչների կենսական, ուրեմն և թեմատիկ միահյուսումը. երբ անհատը գնում է դեպի հանրային պահանջմունք՝ ապացուցելով իր ողջ ընդունակությունը՝ անցնելու հանրայնացված (կոլեկտիվ) գործողությունների և շարժման: Կարո՞ղ են այսօր հայ անհատները և միջավայրը (այդ լինի Մայր հայրենիքում, թե Սփյուռքում) գոյացնել այդպիսի միասնություն՝ այս է, կարծում ենք, այսօր մեր առջև ծառացած գոյատևման խնդիրը և, միաժամանակ, Հ. Պողոսյանի՝ որպես հայ մարդու և գիտնականի թողած գիտական ժառանգության արդիական արժեքի ու հրատապության իմաստը:

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Պ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գլխավոր գիտաշխատող, հայ մամուլի և հասարակական մտքի պատմության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և մամուլի պատմություն, Օսմանյան թուրքիայի հայ գաղթախանների պատմություն: Հեղինակ է 8 մենագրության և ավելի քան 200 հոդվածի: ORCID:0009-0005-8436-1288. alkhar39@mail.ru

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ
(Ծննդյան 85-ամյակի առթիվ)*

Ալբերտ Խառատյանի հորեկյանին նվիրված խոսքը տեղին է սկսել Սողոմոն Իմաստունի «Առակներ» գրքի մեջ մեղվին տրված հետևյալ բնորոշմամբ (Մեղվի մո՛տ գնա, տե՛ս, թե ինչպիսի ջանասիրություն է գործում, որի վաստակը մատուցում են թագավորներին և տնանկներին՝ բժշկության համար: «Առակներ»– 6,8): Պատճառը պարզ է. ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, վաստակաշատ պատմաբան-բանասեր, մանկավարժ, իր ընտրած գիտահետազոտական բնագավառում անմրցելի գիտնականը տարիների նվիրումով լի և անձանձիր աշխատանքով հայագիտությանն ավանդել է բազմաքանակ եզակի աշխատություններ:

Նրա՝ գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը լայն է՝ հայ մամուլի հասարակական-քաղաքական մտքի, Օսմանյան Թուրքիայի գրաքննության, հայ գաղթախնների ուսումնասիրման պատմություններ:

Ա. Խառատյանը ծնվել է Երևանում 1939-ին, մտավորականների ընտանիքում: 1964-ին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը և որպես հայոց լեզվի ու գրականության ուսուցիչ սկսել աշխատել Ապարանի շրջանի Ծաղկահովիտ ու Էջմիածնի շրջանի Լենուդի գյուղերի դպրոցներում: Հետագայում անցել է դասախոսական աշխատանքի: Նրա աշխատանքային գործունեության ոլորտում է եղել Հայկական Սովետական Հանրագիտարանը, ուր 1967–1973 թթ. աշխատել է որպես խմբագիր: 1973–1985 թթ. աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի սեկտորում՝ որպես բաժնի վարիչ:

1972 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Զմյուռնիայի հայ պարբերական մամուլը (19-րդ 60-ական թթ.)», իսկ 1986-ին՝ դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հասարակական միտքը Զմյուռնիայի հայ պարբերական մամուլում (1840–1900)» թեմաներով: ԵՊՀ-ում համատեղության կարգով անցել է դասախոսական աշխատանքի:

2010 թ. պատմագիտության բնագավառում ունեցած մեծ ներդրման համար Ա. Խառատյանն ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ: Այդ ժամանակ նա արդեն երկար տարիներ (1988 թ.) «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրի գլխավոր խմբագիրն էր: 2017 թ. նա ԳԱԱ «Բանբեր

* Ներկայացվել է 27. XII. 2023 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

Հայագիտության» Հանդեսի գլխավոր խմբագիրն է: Այս Հանդեսն աչքի է ընկնում իր տարալեզու հոդվածների առատությամբ: Նա նաև եղել է ԳԱԱ «Գիտության աշխարհում» բազմառողղվածություն ունեցող ամսագրի Հայագիտական բաժնի պատասխանատու խմբագիրը:

Ա. Խառատյանի կոթողային աշխատությունն է «Կոստանդնուպոլսի Հայ գաղթօջախը (XV–XVII դարեր)» (2007 թ.) մենագրությունը (471 էջ): Այն բաղկացած է 4 գլխից, որոնք ներկայացնում են գաղթօջախի կազմավորումը, Կ. Պոլսի պատրիարքությունը, սոցիալ-տնտեսական կյանքը, Կ. Պոլսի Հայ հանրությունը և օսմանյան ավատատիրական հասարակությունը: XV դ. սկսած Կ. Պոլսը եղել է արևմտահայության մշակութային կյանքի ամենամեծ կենտրոնը: Մայր Աթոռը XVI դ. սկսած՝ հատուկ ուշադրություն է դարձրել պոլսահայ գաղութի կյանքին: XVI–XIX դդ. Օսմանյան կայսրության տիրապետության ներքո գտնվող տարածքներում ապրող Հայության կյանքն աղբյուրագիտական, փաստագրական հիմքի վրա ամբողջական ուսումնասիրության բացը լրացնում է Ա. Խառատյանի այս մենագրությունը:

Պոլսահայ գաղութի XVII դարի երկրորդ կեսի Հայության կյանքի, կենցաղի, բարքերի բացառիկ աղբյուր են Երեմիա Քյոմուրճյանի աշխատությունները: Վերջինս գրել է 1660 թ. Կ. Պոլսի լայնածավալ հրդեհի մասին, որի ընթացքում Կոստանդնուպոլսի՝ 1660 տարվա ընթացքում կառուցված քաղաքի կեսն այրվել է (էջ 19): Գրքում պատկերված է Կ. Պոլսի Հայ եկեղեցու առաջնորդների և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների հարաբերությունները՝ հատկապես Փիլիպոս ու Հակոբ կաթողիկոսների շփումները վերջիններիս հետ: Հեղինակը գիտական շրջանառության մեջ է դրել Գաբրիել Այվազովսկու եզակի կարևորություն ունեցող Կ. Պոլսի Հայ գաղութին նվիրված երկհատոր աշխատությունը (էջ 22):

Պոլսահայ գաղութի մասին կարևոր տեղեկություններ են հաղորդել նշանավոր Մխիթարյաններ Մ. Չամչյանցը, Դ. Ինճիճյանը, Հ. Տաշյանը: Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատում» գրքում եղած Կ. Պոլսի կյանքին վերաբերող դրվագները շահեկանորեն տարբերվում են մյուս հեղինակների դիտարկումներից իրենց հայեցակետային բնույթով (էջ 27): Ամբողջովին Կ. Պոլսի Հայ գաղութի պատմության է նվիրված Հ. Սիրունու «Պոլիս և իր դերը (1453–1800)» ծավալուն մենագրությունը, որի ոչ գիտական ըմբռնումները կուռ տրամաբանությամբ մերժվում են Խառատյանի կողմից: Այսքան կարևոր աշխատության մեջ չեղտված ձևով առանձնացված են Կ. Պոլսի Հայ կյանքի հանգուցային խնդիրները: Գիրքը տպագրվել է Գալուստ Կյուլպենկեան հիմնարկության աջակցությամբ:

Ընդհանրապես, Խառատյանը, որը քաջ տիրապետում է ռուսերենին, ազատորեն նաև օգտվում է անգլերեն և թուրքերեն աղբյուրներից: Հատկապես ուշագրավ է ռուսերեն հանրահայտ բնագրի՝ «О Царьграде, о создании его и взятии турками в 1453 году» օգտագործումը, որի հեղինակն է համարվում ականատես Նեստոր Իսկանդերը: Վերջինս վկայում է, թե քաղաքի պաշտպանների թվում գոհվել են նաև հայեր: Թուրքերը Կ. Պոլիսը գրավելուց հետո Տրապիզոնի հարուստ դրամատեր հայերին վերաբնակեցման անվան տակ 1460-ին ուղղակի քչեցին Կ. Պոլիս, որպեսզի քաղաքը վերաշինեն: 1475-ին նույն ձևով բռնի տեղահանեցին Ղրիմի հայերին ու տարան Կ. Պոլիս: Գիտնականը մանրամասն նկարագրում է Կ. Պոլսի հայերով բնակեցվելու պատմական

փաստերը: 1602-ին ջալալիների ապստամբության հետևանքով դատարկվեց հայաբնակ Թոխատ վաճառաշահ ու հարուստ քաղաքը: Հայերը գաղթեցին տարբեր վայրեր, այդ թվում՝ նաև Կ. Պոլիս:

Գրքում կարևոր են նաև Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող երկու քրիստոնյա ազգերի՝ հայերի ու հույների փոխհարաբերությունները, որոնք հաճախ բխվում են դավանաբանական հակասությունների պատճառով: Սակայն դրա հետ այդ երկու ազգերը դառնում են միասնական, երբ դիմակայում են օսմանյան կեղեքիչ հարկային քաղաքականությանը (էջ 363–380):

Հիանալի է, որ գրքի վերջում դրված է մենագրության առաջաբանի անգլերեն տարբերակը:

Արևմտահայ պարբերական մամուլը և օսմանյան գրաքննությունը, ըստ տարբեր ժամանակահատվածների, դարձել են Ա. Խառատյանի երկու ծավալուն մենագրությունների նյութ: Տիտանական աշխատանք է տարվել 1857-ից մինչև 1908 թվականն ընկած ժամանակահատվածի մամուլի տարբեր հրապարակումները դիտարկելու և օսմանյան գրաքննության կեղեքիչ սահմանափակումներն ու ապօրինի պահանջներն ուսումնասիրելու համար:

«Օսմանյան գրաքննությունը և արևմտահայ մամուլը. վավերագրական նյութեր և ծանոթագրություններ» (Երևան, 1984) գիտաֆորմացիոն բյուլետենը պարունակում է վավերագրական եզակի նյութեր: Վերջինիս առաջաբանում Խառատյանը ներկայացնում է ընտրված նյութերի սկզբունքային մոտեցումը. «Արևմտահայ մամուլից վերցված վավերագրերը հրապարակվում են որոշակի ընտրությամբ, որի սկզբունքն է հնարավորին չափ բացահայտել 60–90-ական թվականների նրա հասարակական բովանդակության զարգացման ընթացքը ամեն կերպ խաթարելուն ուղղված օսմանյան գրաքննության ուղեգիծը» (էջ 15): Գրքում պատկերված են վերոնշյալ ժամանակահատվածում լույս տեսած Կ. Պոլսի, Ջմյուռնիայի, Թիֆլիսի, Լոնդոնի այն բոլոր պարբերականները, որոնք լույս են տեսնում առաջադիր խնդրի վրա: Դրանք օրենսդրական ակտեր ու որոշումներ են, ազդարարություններ, խափանառիթ հոդվածներ:

1989-ին է լույս տեսել Ա. Խառատյանի «Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857–1908)» մենագրությունը, որի վերջում դրված են ուսերեն ու անգլերեն վերջաբաններ: Գիրքը լի է թե՛ փաստական և թե՛ տեսական-եղակետային նորություններով: Ուսումնասիրության մեջ բազմաթիվ օրինակներով հաստատվում է, թե որքան դժվարին է եղել Օսմանյան Թուրքիայում հատկապես երգիծական մամուլի վիճակը: Հակոբ Պարոնյանը դեռ 1880-ին նկատել է. «Արդարև, երգիծանքը կհալածե մոլիները, բայց մոլիներն ալ չեն դադրիր հալածել երգիծաբանները» (էջ 239): Հետազոտության մեջ հմտորեն ներկայացված են եվրոպական տերությունների՝ դեպի Թուրքիան ունեցած հեռահար նպատակները, որոնք, որպես կանոն, ի վնաս հայերի ու Արևմտահայաստանի են եղել: Բխմարկը պլաններ էր գծում Թուրքիայի աջակցությամբ Մերձավոր Արևելք թափանցելու համար: Գրքում պարզորոշ երևում է Միքայել Նալբանդյանի խորաթափանց միտքն Արևմտահայաստանի ճշգրիտ ու իրական վիճակը գնահատելու խնդրում: Կ. Պոլսի «Մեղու» պարբերականն արժանացել է հալածանքների և մատնության: «Ազգային թշվառություն» վերնագրով հոդվածում Նալբանդյանը ցույց է

տալիս ոչ միայն լիբերալների, այլև պաշտոնողականների դարձվածամուկությունը, ժողովրդի շահերն անտեսելը (էջ 73): «Մամուլ» պարբերականի խափանմանն ի հակադրություն՝ Կետիկ փաշայի թատրոնում ներկայացում է տեղի ունեցել, որի վերջում արտասանվել է Մ. Նալբանդյանի «Ազատություն» բանաստեղծությունը (էջ 110): Մենագրության մեջ փաստացի հիմնավորված է Նալբանդյանի՝ արևմտահայ գործիչների ու մամուլի վրա ունեցած գաղափարական մեծ ազդեցությունը: Տպավորիչ է Խառատյանի գրքի հետևյալ փաստը, որը քաղված է ռուսական «Биржевые ведомости» թերթից: Տրապիզոնի անգլիական հյուպատոսից մեծ ջանքեր է պահանջվել Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի համար ոչնչացումից փրկել Հայոց արքա Տիգրան Մեծի հարթաքանդակը (էջ 76):

1872-ին Կ. Պոլսում հրատարակվող «Մանգումեի էֆքյար» պարբերականում տպագրվում է Բաֆֆու «Սուլը» գործը՝ ազդարարելով թուրքական և պարսկական բռնապետությունների նույնատիպ հալածանքները հայերի հանդեպ (էջ 125): Օսմանյան գրաքննության ճնշումներին ոչ մեկ անգամ անդրադարձել են Թիֆլիսում հրատարակվող «Մշակի» գործիչները՝ Գր. Արծրունին, Բաֆֆին, Մ. Փորթուգալյանը և ուրիշներ: Արծրունին արևմտահայերի համար պատրաստված սահմանադրության մեջ տեսնում էր խաբեություն: Մինչդեռ, ըստ Խառատյանի, այդ սահմանադրությունը խթանեց հայ ժողովրդի ազգային լուսավորության, մշակույթի ու հասարակական մտքի զարգացմանը (էջ 215):

Արևմտահայ իրականության մեջ «Արևելքը» համամիտ էր Գր. Արծրունու և «Մշակի» ուղեգծին ու պաշտպանում էր Թուրքիայում կապիտալիզմի զարգացմանը և Արևմտահայաստանում կապիտալիստական հողօգտագործման ձևերին անցնելը (էջ 251–252):

Կ. Պոլսի ամենաազդեցիկ պարբերականը եղել է «Հայրենիքը», և դրա համար էլ ենթարկվել է խիստ հալածանքների: Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Կարնոյի սպանության լուրը (1894 թ.) թուրքական գրաքննությունը փորձում էր թաքցնել, որովհետև Աբդուլ Համիդը սարսափում էր նման ճակատագրի արժանանալու հեռանկարից (էջ 289):

Իր ազգային գործունեության համար հալածանքների ենթարկվեց Կ. Պոլսի պատրիարք Մկրտիչ Նրիմյանը, որը 1873-ին ստիպված հրաժարական տվեց (էջ 120): Հալածանքների է ենթարկվել նաև Հ. Պարոնյանն իր պարբերականում ծաղրանկարներ տպագրելու համար:

Արևմտահայաստանի գավառներում հայ գյուղացիների հարստահարումը հասնում է աննկարագրելի չափերի, ու եթե թերթերն այդ մասին փաստեր էին հրապարակում, ապա անմիջապես փակվում էին:

Անգլիայի կառավարության հակահայկական քաղաքականության փաստերը ևս կան գրքում. «Անգլիական մամուլը պատրաստ էր ցանկացած ձևակերպման, միայն թե սեպ խրեր արևմտահայերի ռուսական կողմնորոշման մեջ» (էջ 205):

Գրքում հստակ ու փաստահարուստ ներկայացված է Աբդուլ Համիդի հայտայաց կերպարն ու գործունեությունը: Նրա բռնապետության տարիներին, մասնավորապես՝ 1896–1908 թթ. արևմտահայերի սահմանադրությունը գործել է զուտ անվանապես (էջ 21): Ահա Խառատյանի այդ ժամանակահատվածի

վերաբերյալ դիպուկ բնորոշումը. «Աբղուշ Համիդի օրով դեն նետվեց հետապազրական լիբերալ ծածկոցը և վերածվեց հրեշավոր ու մերկապարանոց մի գրաքննության, որ անօրինակ էր ընդհանրապես գրաքննությունների պատմության մեջ» (էջ 92): Պարզվում է, որ Թուրքիայում սուլթան Համիդը իշխանության է եկել անգլիական կառավարության ջանքերով (էջ 164): Աբղուշ Համիդը հատուկ ատելությամբ փակում էր երգիծաթերթերը՝ դրանք համարելով հասարակական բարոյականությունը ոտնահարող հրատարակություններ: Դեռ Համիդին նախորդող սուլթան Մուրադի ժամանակ թուրքական խմբագիր և թարգմանիչ Թ. Կասաբը (ազգությամբ հույն) Մոլիերի «ժլատը» թուրքերեն էր թարգմանել «Փինթի Համիդ» («ժլատ Համիդ») վերնագրով: Սուլթան Համիդը, այդ կապելով իր անձի հետ, երբ եկավ իշխանության, Կասաբին երեք տարով բանտ ուղարկեց (էջ 175–176): Թուրքիայում կատարվող մամուլի սահմանափակումներն իրենց արտացոլումը գտան Հ. Պարոնյանի «Թատրոն» պարբերականում:

1995-ին է լույս տեսել Ա. Խառատյանի «Հասարակական միտքը Ջմյուռնիայի հայ պարբերական մամուլում (1840–1900)» մենագրությունը: Գրքի սկզբում դրված են այն մտավորականների գործերն ու անունները, որոնք իրենց նպաստն են բերել հայ հասարակական մտքին: Դրանք են՝ Ղ. Պալազարյան, Տ. Տեսեյան, Ստ. Ոսկանյան, Գր. Զիլինկիրյան, Մ. Մամուրյան, Գր. Մսերյան, Գ. Կոստանդյան, Հ. Սվաճյան:

Արևմտահայ մշակույթի, հասարակական մտքի, պարբերական մամուլի պատմության մեջ Ջմյուռնիայի գաղթած խորհրդավոր, իրավամբ, խոր հետք է թողել: XVII դարի առաջին քառորդից մինչև XX դարասկզբի Հայոց մեծ ցեղասպանությունը գաղթած խորհրդավոր ապրել է լիարյուն ազգային կյանքով (էջ 6): Հայերը Ջմյուռնիայում հաստատվել են, հավանաբար, Բագրատունիների հայկական թագավորության անկումից հետո XI դ.: Նրանց թիվը ստվարացել է Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից և ապա Շահ Աբասի XVII դարասկզբի արշավանքներից հետո: Միայն XVII դարում 25.000 հայեր բնակություն են հաստատել Ջմյուռնիայում հատկապես Սյունիքից: XVII դարում Ջմյուռնիայի հայերը գործունե ձևով մասնակցել են Լեւոնտի երկրների առևտրին:

Մենագրության մեջ հատկապես նորովի են մեկնաբանված Ջմյուռնիայում գործող դպրոցների ու մանկավարժության խնդիրները: Ջմյուռնահայ դպրոցների առարկայական խնդիրները խստորեն քննադատել է Ա. Հայկունին, որն անգլերենի ուսուցիչ էր Ս. Մեսրոպյան վարժարանում: Նա առաջարկում էր, բացի բանասիրական առարկաներից, ուշադրություն դարձնել բնագիտական առարկաների վրա: Նկատենք, որ այս խնդիրն առաջնահերթ էր համարում Գրիգոր Մագիստրոսը դեռևս XI դարում:

Հ. Սվաճյանն էլ «Արշալույս արարատյանը» խմբագրելու տարիներին մեծապես մտահոգվել է ոչ հարուստ ընտանիքների երեխաների դպրոցն ավարտելուց հետո սպասվող ճակատագրին (էջ 293): Գրքում քննված են աշխարհաբարին անցնելու անհրաժեշտությունը, գեղագիտական միտքը զարգացնելու խնդիրները:

Ա. Խառատյանը կազմել է «Արևելյան մամուլ» և «Մեղու» հանդեսների մատենագիտությունները: Աշխատատար ու շնորհակալ գործ հետագայի

ուսումնասիրողների համար: Ինչպես նախորդ գրքերում, այնպես էլ այստեղ գետեղված են տեղեկատվական անհրաժեշտ ցանկերը:

«Մեղուի» այդ թվականների համարներում տեղ են գտել ոչ միայն հայ գրականության նշանավոր դեմքերի գործերը, այլև օտարազգի հայագետների՝ Հայաստանի պատմությանը վերաբերող աշխատությունները: Դրանց թվում է Ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Վիկտոր Լանգլուայի «Դատությունը Փռանսայի հետ Հայաստանի հարաբերությանը վրա՝ միջին դարուց մեջ» աշխատությունը՝ տպագրված պարբերականի տարբեր համարներում: Նույնպես տարբեր համարներում է տպագրված Վիկտոր Հյուգոյի հրապարակախոսությունը: Ինչպես երևում է, Զմյուռնիայում ներգործուն դեր են կատարել «Հյուսիսափայլը» և նրա հիմնադիրներ Ստեփանոս Նազարյանցն ու Միքայել Նալբանդյանը:

«Մեղուի» խմբագիրները հատուկ ուշադրություն են դարձրել հունական անտիկ հեղինակների չհնացող պատվիրանների վրա: Հետաքրքիր են Պլուտարքոսից կատարված թարգմանությունները, որոնք վերաբերում են հայրերի ու մայրերի դեպի զավակներն ունեցած սիրուն, հին աշխարհի ամուսնության կանոններին և այլն (էջ 30–31): «Մեղուի» հավելվածում՝ 1859 թ. ապրիլի 28-ի թիվ 11-ում, տպված է Լորիս-Մելիքյանի կենսագրությունը՝ «Հայկազուն զորապետ ռուսաց, որ արդ ի Պոլիս» խորագրով (էջ 38):

1980-ին էլ լույս տեսել Ա. Խառատյանի «Արևմտահայ հասարակական մտքի և հրապարակախոսության պատմությունից» գիրքը, որը, ցավոք, հրատարակվել է ռոտոպրինտ տպագրական ձևով. դա խանգարում է գրքի բովանդակության անհրաժեշտ ընկալմանը: Նրանում կա հետևյալ ուշագրավ միտքը. «Զմյուռնահայ մամուլը գերազանցապես պրոպագանդել է ռոմանտիկական գեղագիտության սկզբունքները, սակայն արժեքավորել է նաև ազգային և եվրոպական ռեալիստական ստեղծագործությունները» (էջ 189):

Ա. Խառատյանի վերջին գրքերը լույս են տեսել 2011 թ. հետո, երբ նա հնարավորություն ունեցավ այդ թվականին գիտական գործուղումով լինել Ստամբուլի հայ եկեղեցու պատրիարքարանի գրադարանում: Դրանցից առաջինը կոչվում է «Արևմտահայ մամուլն իր պատմության ավարտին (1900–1922)» (2015): Գիրքը լույս է տեսել Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյան մատենաշարով:

Հուզիչ է, որ հայրենասեր Ա. Խառատյանը հիմնարար այս գրքի համար որպես ընծայական խոսք գրել է հետևյալը. «Ի հիշատակ ցեղասպանությանը զոհ գնացած հայ սերունդների, ովքեր եղել են այս գրքում ներկայացված մամուլի ընթերցողներն ու հեղինակները»: Աշխատության առաջին գլուխը նվիրված է մինչև առաջին աշխարհամարտը լույս տեսած պարբերականներին՝ առանձին-առանձին: Գրքում լուսաբանվում են Կ. Պոլսում ու Զմյուռնիայում այդ թվականներին լույս տեսած հետևյալ պարբերականները՝ «Բյուզանդիոն» (1896–1918), «Հանրագիտակ» (1896–1908), «Սուրհանդակ» (1899–1908), «Մանգումեի էֆքյար» (1866–1913), «Արևելյան մամուլ» (1871–1909), «Մասիս» գրական շաբաթաթերթ (1900–1908), «Ժամանակ» (1908–1914), «Հայրենիք» (1891–1896, 1909–1910), «Դաշինք» (1909–1914), «Հայ գրականություն» (1911–1914), «Մարմնամարզ» (1911–1914): Իսկ

երկրորդ գլուխը նվիրված Հայ մամուլին զինադադարից հետո: Դրանք «Վերջին լուր» (1921–1922), «Արագած» (1919–1920), «Արևելյան մամուլ» թերթերն են և այլ հրատարակություններ (1919–1922):

Այս գիրքը կարդացվում է մեծ հետաքրքրությամբ: Նախ փաստ է, որ XX դ. առաջին քառորդի արևմտահայ մամուլն առանձնացված չի ուսումնասիրվել: Նրանում կան բազմաթիվ անմոռաց էջեր, որոնց ճանաչողական արժեքը չատ մեծ է: Տպագրվել են Հ. Պարոնյանի անտիպ ֆելիետոնները, որտեղ նա ծաղրել է Հայկական դպրոցների բարձիթողի վիճակը: Իրական գիտելիքներին դպրոցներում փոխարինել են կեղծ լեզվագիտությունը, աղքատամտությունը, փքուն դարձվածներով խոսելն ու գրելը (էջ 125):

Խառատյանի վերջին գիրքը կոչվում է «Զմյուռնիայի և էգեյանի առափնյակի Հայկական այլ գաղթօջախները (XVI–XIX դդ. I կես)» (2022): Այն հրատարակվել է ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող Համահայկական հիմնադրամի Հովանավորությամբ:

Բոլորովին նորություն է գրքի երկրորդ գլուխը՝ «Գաղթօջախը՝ էջմիածնի թեմ»: Գիտնականի տարբեր աշխատություններում կան բազմաթիվ փաստեր, որոնք ներկայացնում են թուրքական կառավարության ջանքերը էջմիածնի Մայր Աթոռից Պոլսի պատրիարքարանը հեռացնելու ուղղությամբ: Խոր վերլուծության են ենթարկվել էջմիածնական թեմ հասկացությունը, մասնավորապես «տերունի թեմ» (առաջնորդական թեմ) և «նվիրական թեմ» եզրույթները, ցույց տրվել դրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները, ընդամին՝ հանվելով Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսի «Ջամբու» աշխատության տվյալների և իրողությունների վրա: Նույն կերպ, առաջին անգամ մեր եկեղեցու պատմության մեջ, Ա. Խառատյանը ճշտել է Օսմանյան Թուրքիայում էջմիածնական տերունի թեմերի վերացման տարեթիվը՝ ոչ թե 1828–1829, այլ 1821–1822, երբ Բ. Դուռը վճիռ էր ընդունել՝ վերանայելու իր փոխհարաբերությունները Պարսկաստանի տարածքում գտնվող էջմիածնի հետ:

Նոր փաստերով հարուստ է նաև երրորդ գլուխը, որը կոչվում է «Էգեյանի այլ գաղթօջախներ: Տնտեսությունն առափնյակում»:

Շահեկան է գրքի վերջում դրված հավելվածը՝ «Ճանապարհորդները Զմյուռնիայում (XVII դ. I կես–XIX դ. I կես)» (էջ 485–498):

Գիրքը նկարագարող է. կան սև-սպիտակ, նաև՝ գունավոր նկարներ: Մենագրությունը ցանկալի որակով հրատարակել է ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչությունը 2022 թ.: Այն անվերապահորեն կարելի է համարել պատմության ինստիտուտի ձեռքբերումներից:

Ա. Խառատյանը նաև համահեղինակ է ՀՀ ԳԱԱ հրատարակած «Հայ պարբերական մամուլի պատմություն» (երկհատոր) և «Հայոց պատմություն» բազմահատորյակի առանձին հատորների որոշակի բաժինների:

Ա. Խառատյանը գրել է նաև բազմաթիվ մեծարժեք հոդվածներ, որոնք լույս են տեսել «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրի, «Բազմավեպ»-ի, «Բանբեր Հայագիտության» հանդեսի և այլ պարբերականների էջերում:

Վաստակաշատ պատմաբանը դասախոսել է Երևանի պետական համալսարանում, Խ. Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավարժական

Համալսարանում և ԳԱԱ գիտակրթական կենտրոնում: Նշենք նաև, նա ցորս ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայ հասարակական մտքի և մամուլի բաժնի վարիչն է:

Ա. Խառատյանի գիտական մեծարժեք ժառանգությունն արդեն իսկ նրա կենդանության օրոք կարող է դառնալ թեկնածուական ատենախոսության թեմա:

Ցանկանանք մեծ գիտնականին քաջառողջություն ու ստեղծագործական երկարատև եռանդ:

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հին և միջնադարյան հայ գրականություն, բանահյուսություն, ժամանակակից հայ գրականություն, գրականության դասավանդման մեթոդիկա, գրաքննադատություն, հայագիտություն, գրական կապեր: Հեղինակ է 36 գրքի և շուրջ 760 հոդվածի: ORCID:0000-0001-9526-9464. aelita.dolukhanyan@gmail.com

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
(Ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)*

Լրացավ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Հայագիտության բնագավառում զգալի վաստակի տեր, երկարամյա դասախոս և լավագույն ընկեր Սուրեն Սարգսյանի 70-ամյա հոբելյանը:

Ծնվել է 1954 թ. հունիսի 10-ին Սարգսյանների մեծ գերդաստանում: Գերազանցությամբ ավարտելով ՀԽՍՀ Մարտունու շրջանի Զուլաքարի թիվ 1 միջնակարգ դպրոցը՝ Ս. Սարգսյանն ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի (ԵՊՀ) իրավաբանական ֆակուլտետը, սակայն ճակատագրի բերումով կիսատ է թողել

ուսումը: Այնուհետև՝ 1988 թ., գերազանցությամբ ավարտելով ԵՊՀ-ի պատմության ֆակուլտետը՝ ընդունվել է Գիտությունների ակադեմիայի ասպիրանտուրան: 1991 թ. աշխատում է Պատմության ինստիտուտում՝ սկզբում որպես կրտսեր, հետո՝ ավագ, ապա՝ առաջատար գիտաշխատող: 1997-ից դասավանդում է Երևանի մի շարք բուհերում: Պատմական գիտությունների դոկտոր է (2016 թ.), պրոֆեսոր (2018 թ.):

Դեռ ուսանողական տարիներին ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ, ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանը, նկատելով Սուրենի գիտական հակումներն ու քննական-վերլուծական կարողությունը, ոչ միայն օգնում է իր խորհուրդներով, այլև՝ դառնում նրա գիտական ղեկավարը:

Չնայած 1990-ական թվականների պատերազմական իրավիճակին՝ Ս. Սարգսյանը շարունակել է գիտահետազոտական և դասախոսական աշխատանքները: Լույս են տեսել անխոնջ ու աշխատասեր մտավորականի տասնչորս մեծածավալ մենագրությունները, ընդ որում, դրանցից մեկը ռուսերեն՝ Մոսկվայում, և երկուսը՝ Կահիրեում: Միաժամանակ համահեղինակ է Հայոց պատմության, Հայ պարբերական մամուլի պատմության, Հայ ազգային ու Անդրկովկասի սոցիալիստական կուսակցությունների պատմության ակնարկներ (1885–1914 թթ.) հիմնարար երկերի, Հայկական հանրագիտարանի «Հայաստան» հատորի մի քանի մեծածավալ հոդվածների, ինչպես նաև՝ Կահիրեում լույս տեսած «Պատասխան առ որ անկ է» (2014 թ., 60 էջ) և «Գրախո-

* Ներկայացվել է 22. V. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

սականներ եւ անդրադարձներ Պերճ Թէրզեանի գիրքերուն մասին եւ իր հետ եղած հարցազրույցներ» (2024 թ., 278 էջ) գրքերի: Ս. Սարգսյանը հեղինակ է 200-ից ավելի գիտական հոդվածների, որոնք լույս են տեսել հայրենի բարձրակարգ գիտական ամսագրերում, ինչպես նաև՝ ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում ու այլ երկրներում: Դիտողունակ և շրջահայաց մտավորականը նաև հեղինակել է ավելի քան երկու տասնյակ գրախոսականներ:

Ս. Սարգսյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակում են գտնվում արևմտահայ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունը, հայ մամուլի պատմությունը, հայ ազգային կուսակցությունների պատմությունը, ազատագրական պայքարի նվիրյալները և ժամանակակից կարևոր իրադարձությունները: Նա ակտիվորեն մասնակցում է նաև միջազգային ու հանրապետական գիտաժողովների և հանդես է գալիս գիտական նորություններ պարունակող և հիմնախնդիրներ պարզաբանող գեկուցումներով: Միայն 2018 թ. Ս. Սարգսյանը ՀՀ-ում և Լիբանանում գեկուցումներով է հանդես եկել 5 գիտաժողովում, որոնցից 3-ը՝ միջազգային ու համահայկական և կարդացել պատմագիտության բնագավառում չուսումնասիրված հիմնախնդիրների վերաբերյալ:

Հաղթել է ՀՀ ԿԳՆ-ի հայտարարած «Ամենաարդյունավետ գիտնական» մրցույթում և ճանաչվել 2018 թ., ապա նաև՝ 2019 թ. լավագույն հայագետ: 2018–2020 թթ. եղել է Գիտության պետական կոմիտեի թեմատիկ ֆինանսավորման և գիտության բնագավառում մրցանակներ շնորհող հանրապետական մրցույթային հանձնաժողովի նախագահ: Գիտահետազոտական աշխատանքին զուգընթաց՝ Սուրենը նաև ԲՈԿ-ի ցուցակում երկար տարիներ գտնվող «Երկիր և տարածաշրջան» միջազգային հանդեսի գիտական խմբագիրն է և խմբագրականների անփոփոխ հեղինակը:

Ս. Սարգսյանի առաջին՝ «Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն 1908–1921 թթ.» մենագրությունը (2009 թ., 246 էջ) նվիրված է հայ անդրանիկ Արմենական և հայրենիքում ու Սփյուռքում պատկառելի դերակատարություն ունեցող Ռամկավար Ազատական կուսակցություններին շաղկապող միջանկյալ օղակի՝ մինչ այդ չուսումնասիրված պատմությանը, արխիվային և այլ նյութերի հիման վրա, որոնց մեծ մասն առաջին անգամ դրվեցին գիտական շրջանառության մեջ: Աղբյուրագիտական հենքով գրված այդ շահեկան մենագրությունում ներկայացված է ՀՍԽ կուսակցության ձևավորման գործընթացը, բացահայտված են նրա սոցիալական արմատները, ներկայացված են նշանավոր գործիչները: Ցույց է տրված ՀՍԽ-ի տեղն ու դերը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարում:

Հաջորդը՝ «1885–1908 թթ. Հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը արմենական գործիչների գնահատմամբ» ուսումնասիրությունն է (2010 թ., 140 էջ): Այստեղ հավաքվել և մեկտեղվել են Հայ ազգային-ազատագրական մարտերի 1885–1908 թթ. իրադարձությունների մասին Արմենական կուսակցության գաղափարախոսությունն ու նշանավոր գործիչների տեսակետները: Քանի որ պատմության դասերն ինքնանպատակ չեն, Ս. Սարգսյանն իր ուսումնասիրության մեջ հստակորեն նախանշել է կուսակցության գաղափարական այն մոտեցումները, որոնք, այսօր ժամանակի

քննությունը բռնելով, արդարացվել են կամ չեն արդարացվել և գնահատականներ է տալիս դրանց արդեն այսօրվա տեսանկյունից:

Հայրենի և Սփյուռքի գիտական շրջանակներում նշանակալի հաջողություն ունեցավ գիտնականի հաջորդ՝ ««Արմենիա» պարբերականը ազատագրական գաղափարախոսության ակունքներում» ստվարածավալ մենագրությունը (2014 թ., 680 էջ), որի շնորհանդեսը տեղի ունեցավ Բեյրութում: Մենագրությունը նվիրված է XIX դ. 80-ական թվականների հայ ժողովրդի զարթոնքի ակունքներում կանգնած արևմտահայ նշանավոր գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալյանի կյանքի ու գործունեության և նրա հոգեզավակ հայ քաղաքական մամուլի առաջնեկ «Արմենիա» պարբերականի պատմության լուսաբանմանը: Ներկայացված է «Արմենիայի» անփոխարինելի դերակատարությունն ազգային-ազատագրական գաղափարախոսության մշակման ու այն ժողովրդի սեփականությունը դարձնելու կարևոր գործում:

Հատկապես ուսախոս շրջանակներում մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց հեղինակի հաջորդ՝ «Периодическое издание “Армения” у истоков армянской национально-освободительной идеологии» աշխատությունը (2015 թ., Մոսկվա, 201 էջ), որը նվիրված է հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության մեջ խոր հետք թողած «Արմենիա» թերթին: Հեղինակը հանրագումար է բերել ժամանակի ազատագրական գաղափարախոսության ձևավորման և բուն այդ շարժման հետ ունեցած այդ թերթի աղբյուրները: Աշխատության չորս գլուխներում ընդգրկված են միմյանց հարակից հիմնահարցեր, որոնց հետազոտության առանցքն ու կենտրոնը շարունակ մնում է «Արմենիան»՝ ազատագրական շարժման գաղափարախոսության մեջ իր որոշակի ներդրումներով ու անհատականությամբ: Իր շոշափած հարցերին հեղինակը մոտեցել է գիտական բարեխղճությամբ և փաստերի բազմակողմանի լուսաբանությամբ, որը նրան հնարավորություն է տվել հասնել գրքի ծավալից շատ ավելի տպավորիչ ինքնատիպ ընդհանրացումների ու եզրակացությունների:

Հայոց պատմության կարևորագույն էջերը միշտ գտնվում են Ս. Սարգսյանի ուշադրության կենտրոնում: Դրա անմիջական արգասիքը եղավ նրա հերթական «Սանահինի 1050-ամյա համալսարանը. համառոտ պատմություն» ուսումնասիրությունը (2016 թ., 160 էջ): Այն աշխարհի հնագույն կրթօջախներից է, պատմական մեծ արժեք ու հարստություն, որը կարող է պատիվ բերել ու անասահման հպարտության զգացումներ առաջացնել, միևնույն ժամանակ՝ հնարավորություն աշխարհին ապացուցելու, որ, չնայած ցեղասպանելով ու հայրենազրկելով տարածաշրջանի բնիկներ հայերին, թուրքերը ոչ միայն տիրացել ու վայելում են մեր ստեղծած նյութական ու հոգևոր արժեքները, այլև հավակնություն են հայտնում ի սկզբանե հայկական եղած տարածաշրջանի նկատմամբ: Այնպես որ, այսօր մարտահրավերներին արժանիորեն պատասխանելու համար, առավել քան կարևոր է ու անհրաժեշտ վեր հանել մեր պատմական անցյալը՝ գնահատելով ու նորովի մատուցելով աշխարհին: Հենց այդ առաքելության գիտակցությամբ է գրված Սանահինի համալսարանի պատմությունը նվիրված այս ուսումնասիրությունը:

Ս. Սարգսյանի հաջորդ՝ «Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական-քաղաքական կյանքը և «Արմենիա» պարբերականը» ծավալուն մենագրությունը

(2018 թ., 493 էջ), նվիրված է արևմտահայության զարթոնքի նվիրյալ և ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ Մկրտիչ Փորթուզալյանի կյանքի և հասարակական-քաղաքական գործունեության լուսաբանմանը: Օգտագործված վավերագրերի (զգալի մասն առաջին անգամ է դրվում շրջանառության մեջ), հուշագրությունների, մամուլի և թեմային առնչվող մասնագիտական գրականության ծանոթ հեղինակը, որ քաջատեղյակ է բարձրացված հարցերին և քննական-վերլուծական մոտեցում է դրսևորում, Մ. Փորթուզալյանի գործունեությանն անաչառ, անկողմնակալ գնահատականներ է ներկայացնում: Դրանք և վերջինիս կերպարը գունազարդելուց ու հերոսականացնելու միտումից զերծ են, որոնք Ս. Սարգսյանի մենագրության բնորոշ կողմերն են: Մենագրությունը, որն առանձնանում է նաև անթերի շարադրանքով, հարուստ բառապաշարով և գեղեցիկ, ակնահամար ձևավորմամբ, արժեքավոր ներդրում է հայ պատմագիտության, հրապարակախոսության ու հասարակական-քաղաքական մտքի պատմության ուսումնասիրության գործում:

Հայ մամուլի պատմության ուսումնասիրության գործում նոր խոսք և ներդրում է Ս. Սարգսյանի «Արևելահայ ռամկավար մամուլը 1918–1920 թթ.» (2019 թ., 190 էջ) մենագրությունը: Այն նվիրված է Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին ռամկավարների հրատարակած «Ժողովուրդ», «Ժողովրդի ձայն», «Վան-Տոսպ», «Հայաստանի ձայն» և «Հայկաշեն» պարբերականների պատմությանն ու ղեկնցում հրապարակված կարևորագույն նյութերի քննական վերլուծությանը: Ներկայացվում են Առաջին Հանրապետության գոյության ընթացքում ռամկավարների արևելահայ հատվածի ներկայացուցիչ, ՀԾԴ-ից հետո ամենահզոր քաղաքական ուժի՝ Հայ ժողովրդական կուսակցության ու արևմտահայ գաղթականության շահերն արտահայտող արտախորհրդարանական Ռամկավար և Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունների տեսակետները ՀՀ արտաքին ու ներքին կյանքի և սփյուռքահայությանը վերաբերող հիմնախնդիրների վերաբերյալ:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնախնդիրները մշտապես եղել են Ս. Սարգսյանի ուշադրության կենտրոնում: Բնականաբար, նրա տեսադաշտից չէր կարող վրիպել այնպիսի անհատականություն, ինչպիսին էր ազատագրական պայքարի աննկուն մարտիկ, հասարակական-քաղաքական և կուսակցական գործիչ, գրող, թարգմանիչ Միհրան Տամատյանի լուսավոր կերպարը: Նա ազատագրական պայքարի այն առանձնահատուկ գործիչներից էր, ով անհրաժեշտության դեպքում զենքին քաջաբար կռվում էր անարդ ոսոխի դեմ, իսկ խաղաղ պայմաններում պայքարում խոսքի ուժով, ասել է թե՛ հրապարակախոսությունը: «Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսություն» (2020 թ., 350 էջ) աշխատության մեջ քննական մոտեցումներով ներկայացված են «Փիւնիկ», «Արեւ», «Լուսաբեր-Արեւ» և այլ թերթերում Մ. Տամատյանի հեղինակած հրապարակումները, ղեկնցում տեղ գտած Հայկական հարցի, հայության ապագայի, կամավորական շարժման, գաղթականության ու անկախ պետականություն ունենալու մասին նրա տեսական-գաղափարական մոտեցումները: Ընդգծվել է, որ Տամատյանը վեր է կանգնել անձնական ու կուսակցական շահերից: Հեղինակին հաջողվել է պարզաբանել իր առջև դրված խնդիրները և մատնացույց անել ղեկնց լուծման ուղիները:

Անխոնջ հետազոտողի հերթական ուսումնասիրությունը՝ «Գահիրէի ՀԲԸՄի Տեղեկատու եռամսեայ պարբերականը» (2022 թ., 122 էջ), նվիրված է Սփյուռքում երկար տարիներ լույս տեսնող թերթերից մեկին, հայրենի պատմագիտության կողմից ուշադրության ու դրա՝ հատկապես հայապահպանության գործում մեծ ներդրման և յուրակերպ գնահատանքի դրսևորում է: Ակնհերձ է, որ Ս. Սարգսյանը, ջանադիր հետազոտողին վայել թերթատելով պարբերականի բոլոր տարիների լույս տեսած համարները, անաչառ մոտեցումներով ու դիպուկ բնորոշումներով ընդհանրացումներ է կատարել: Ընթերցողին հավաստիացրել, որ մեր օրերում, երբ ամենուր իշխող է դարձել օտարամոլությունը, հայեցի դիմագիծ ունեցող և հայ մարդուն հայ պահող պարբերական ունենալը թե՛ ճոխություն է, թե՛ դժվարագույն գործ:

Պատմաբանի հետազոտող միտքն ու քաղաքացիական առողջ կեցվածքը Ս. Սարգսյանին չէին կարող անտարբեր թողնել երկրում ընթացող բախտորոշ իրադարձություններից: Ուստի միանգամայն բնական է, որ նա, հանդես բերելով իրեն բնորոշ աշխատասիրություն և վճռականություն, հրապարակախոսական հոգված-վերլուծականներով հանդես է եկել հայրենի և Սփյուռքում լույս տեսնող մեծ թվով պարբերականներում: Այդ հրապարակումների որոշ մասը մեկտեղված է հեղինակի «Օրերի հորձանուսում» ժողովածուում (2022 թ., 436 էջ): «Գիտական կոչում ու տիտղոս կրող մեր մասնագետները, — խոսքը վերաբերում է հատկապես պատմաբաններին, գրականագետներին, արվեստաբաններին և այլն, — սովորաբար չեն սիրում մամուլի հետ աշխատել, թերևս լրագրությունն ու հրապարակագրությունը համարելով գիշում տիտղոսակիր գիտնականի իրենց բարձրունքներից, կորուստ՝ ժամանակի ու մտքի գոհարների, թեև, մյուս կողմից, գրեթե երբեք չեն հրաժարվում հարցադրույցի հրավերներից: Քիչ են, չատ քիչ են բացառությունները, որոնցից պ. գ. դ., պրոֆեսոր, պատմագիտական մեծաքանակ աշխատությունների հեղինակ Սուրեն Սարգսյանն է», — գրում է «Ազգ» թերթի հիմնադիր խմբագիր, ՀՊՄՀ-ի պրոֆեսոր Հակոբ Ավետիսյանը: «Այո, երջանիկ բացառությունները է նա, ով պարբերաբար հոգված ու ակնարկ է ստորագրում հայրենի և սփյուռքյան մի շարք պարբերականներում, ուսպիլիկ ու հակիրճ մեկնաբանություններ՝ համացանցում: Հատկապես մեր խառնակ օրերում, երբ հասարակությունն այնքան կարիք ունի հավասարակշիռ խոսքի, պրոֆեսոր Ս. Սարգսյանը տեղական, տարածաշրջանային ու միջազգային անցուղարձերի ու նորանոր զարգացումների վերաբերյալ իր խոհերն ու մտորումներն է կիսում ընթերցողական լսարանի հետ, վերջինին մղելով դրանք դիտարկել պատմական պարունակի, պատմական գուգահեռումների մեջ, մանավանդ երբ խոսքը վերաբերում է մեր ժողովրդին ու պետությանը»:

Ս. Սարգսյանը ՀՀ պաշտպանության նախարարության դասախոսական կազմի հետ 2011–2018 թթ. այցելել է Արցախի Հանրապետության Պաշտպանության բանակի զորամասերը, որտեղ զինծառայողների հետ ունեցել է զրույցներ, ներկայացրել է Հայոց պատմության, հատկապես՝ ազգային-ազատագրական շարժումներին նվիրված դասախոսություններ:

Երկարամյա անբասիր աշխատանքի համար Ս. Սարգսյանը պարգևատրվել է ՀԿԳՄՄ-ի ոսկե, Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակին նվիրված հոբելյա-

նական մեղալներով, «Գլաձոր» համալսարանի «Ոսկե հուշամեդալով», ԳԱԱ երկու շնորհակալագրերով, ԳԱԱ Վաստակագրով և այլ պարգևներով:

Շնորհավորում ենք նշանակալի վաստակի տեր, պատմաբան, ազնիվ ու անաչառ մտքի և համարձակ ու սկզբունքային քաղաքացի Սուրեն Սարգսյանի 70-ամյա հոբելյանը, մաղթում ենք առողջություն, գիտական ասպարեզում նորանոր ձեռքբերումներ:

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Պ. Գ. Դ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի վարիչ, առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ուղևորական ուղևորական, կամավորական շարժում, Հայոց ցեղասպանություն, ինքնապաշտպանական մարտեր, հայկական ոստիկանության պատմություն: Հեղինակ է 14 գրքի, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուների, շուրջ 100 հոդվածի: ORCID: 0009-0006-1919-8856. rubensahakyan58@gmail.com

ՀՀ ԳԱԱ ՏԱՐԵԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՐ

ՀՀ ԳԱԱ տարեկան ընդհանուր ժողովի նախօրեին՝ ապրիլի 22-ին, կայացան ակադեմիայի Մաթեմատիկական և տեխնիկական, Ֆիզիկայի և աստղաֆիզիկայի, Բնական, Քիմիայի և երկրի մասին, Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքների տարեկան ընդհանուր ժողովները: Բաժանմունքների ակադեմիկոս-քարտուղարներ Լենաեր Աղալովյանը, Ռադիկ Կոստանյանը, Ռուբեն Հաբուսյանը, Լևոն Թալալյանը և Յուրի Սուվարյանը ներկայացրին բաժանմունքների 2023 թ. գիտական և գիտակազմակերպական գործունեության հիմնական արդյունքները:

Զեկուցումների շուրջ ծավալվեցին քննարկումներ, ներկայացվեցին երկու տասնյակից ավելի գիտական ուղագրավ գեկուցումներ:

Ապրիլի 23-ին ՀՀ ԳԱԱ տարեկան ընդհանուր ժողովը մեկնարկեց Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահության բակում բացված «Գիտություն» ցուցահանդեսով, որին ներկայացված էին ՀՀ ԳԱԱ գիտական կազմակերպությունները, ՀՀ պետական խոշոր ԲՈՒՀ-երը և ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարությունն ու ԳԱԱ գործընկերները: Ցուցահանդեսի մասնակիցներին ողջունեցին ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Աշոտ Սալյանը և ՀՀ ԿԳՄՍ նախարար Ժաննա Անդրեասյանը:

ԳԱԱ նիստերի դահլիճում տեղի ունեցավ ԳԱԱ տարեկան ընդհանուր ժողովը: Ներկաները մեկ ընդհանուր հարգեցին կյանքից հեռացած ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոսներ Վանիկ Զաքարյանի, Յուրի Ալեքսանյանի, Գևորգ Բաղդասարյանի, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ռաֆիկ Եղոյանի հիշատակը:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Աշոտ Սալյանը ողջունեց ժողովի մասնակիցներին՝ ՀՀ նախագահ Վահագն Խաչատուրյանին, ՀՀ Ազգային ժողովի փոխնախագահ Հակոբ Արշակյանին, ՀՀ ԿԳՄՍ նախարար Ժաննա Անդրեասյանին, ԲՈՒՀ-երի ղեկավարներին, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամներին, գիտնականներին, հյուրերին:

2023 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ԳԱԱ համակարգում աշխատում է 3522 մարդ, այդ թվում՝ 2239-ը գիտաշխատող, որոնցից 277-ն ունեն գիտությունների դոկտորի, 1028-ը՝ թեկնածուի գիտական աստիճան: ԳԱԱ կազմակերպություններում ներկայումս սովորում է 68 ասպիրանտ:

Ներկայացնելով 2023 թ. գիտական գործունեության հիմնական արդյունքները՝ ԳԱԱ նախագահը նշեց. «Հաշվետու տարում մեր հիմնական առաքելությունը պետք է լինեի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի նոր կանոնադրության ընդունումը և դրա հիման վրա ակադեմիայի նախագահությունում և համակարգում բարեփոխումների իրականացումը: Սակայն դա կապված էր «Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» նոր օրենքի ընդունման կամ «Գիտությունների ազգային ակադեմիայի մասին» գործող օրենքում որոշ փոփոխություններ կատարելու հետ, ինչը, ցավոք, տեղի չի ունեցել, թեպետ դրա համար ակադեմիայի ղեկավարությունն իր լիազորությունների շր-

ջանակներում արել է ամեն ինչ»։ ՀՀ ԳԱԱ նախագահը նշեց, որ 2023 թ. տպագրվել է 1528 հոդված գրախոսվող ամսագրերում, որից 670-ը՝ արտասահմանում, 171 մենագրություն և ժողովածու, որից 19-ը՝ արտասահմանում։ Ընդհանուր առմամբ, 2022 թ. համեմատ 2023 թ. նկատվում է հրապարակումների 3-5% աճ։

Խոսելով ՀՀ ԳԱԱ ֆինանսավորման մասին՝ Աշոտ Սադյանը նշեց, որ ԳԱԱ բյուջետային և արտաբյուջետային ընդհանուր ֆինանսավորումը 2023 թ. կազմել է 15 միլիարդ 445 միլիոն դրամ, ինչը 2022 թ. համեմատ նվազել է մոտ 10 %-ով։ «ԳԱԱ ֆինանսավորման ընդհանուր ծավալները 2019-2023 թթ. աճել են 54 %-ով, ընդ որում բյուջետային ֆինանսավորման ծավալներն աճել են 65 %-ով», - ասաց Աշոտ Սադյանը։

2023 թ. իրականացվել են 45 բազային ֆինանսավորման ծրագիր, 6 նպատակային ֆինանսավորման ծրագիր, 292 Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի դրամաշնորհային թեմատիկ ծրագիր, 192 տնտեսական պայմանագրային ծրագիր։ 2023 թ. ԳԱԱ ինստիտուտների կողմից կազմակերպվել են 72 միջազգային գիտաժողով, սիմպոզիում և այլ միջոցառումներ։ Իրականացման ընթացքում են 77 միջազգային դրամաշնորհային ծրագրեր, այդ թվում՝ «Հորիզոն Եվրոպա» ծրագրի և Միջազգային գիտատեխնիկական կենտրոնի 5-ական նախագծեր։

Իր ելույթում ՀՀ ԳԱԱ նախագահը, անդրադառնալով ԳԱԱ կիրառական գործունեությանը, նշեց. «Պետք է փաստենք, որ կիրառական գործունեությունը համարվում է Գիտությունների ազգային ակադեմիայի և ընդհանրապես հայկական գիտության զարգացման թույլ կողմերից մեկը։ 2023 թ. ընթացքում ԳԱԱ կազմակերպությունները ստացել են ընդամենը 13 արտոնագիր։ Իհարկե, գիտական արդյունքների հետագա առևտրայնացումը կախված է ոչ միայն հետազոտության առանցքը հանդիսացող գաղափարի արդիականությունից, այլ նաև ներդրման համար անհրաժեշտ կադրային, ֆինանսական, իրավական և տնտեսական ռեսուրսների առկայությունից, ինչպես նաև շուկայական պահանջարկից և շուկայում մրցունակ լինելուց։ Այդ շղթայի տարբեր օղակների արդյունավետ փոխգործակցության բացակայությունը լուրջ խոչընդոտ է հանրապետությունում գիտական ներդրումային ծրագրերի զարգացման համար։ Հայաստանում կիրառական գիտության արդյունավետության զարգացման անհրաժեշտության վերաբերյալ պետական գերատեսչությունների անսարքերությունն անրնդունելի է։ Արձանագրենք, որ վերջին երեք տարիների ընթացքում պետական գերատեսչությունների կողմից պահանջարկով պայմանավորված որևէ պատվեր չի իջեցվել Գիտությունների ազգային ակադեմիային»։

2023 թ. ԳԱԱ-ն շարունակել է միջազգային համագործակցությունն արտասահմանյան գիտական կառույցների և գիտությունների ակադեմիաների հետ։ Ստորագրվել են գիտական համագործակցության պայմանագրեր Չեռնոգորիայի, Մոլդովայի, Իրանի, Չինաստանի գիտությունների ակադեմիաների հետ։ 2024 թ. ստորագրվել են պայմանագրեր Բուլղարիայի գիտությունների ակադեմիայի, Դուբնայի Միջուկային հետազոտությունների միացյալ ինստիտուտի հետ։

ՀՀ ԳԱԱ նախագահը նշեց, որ հաշվետու ժամանակահատվածում կտրուկ ակտիվացել է ակադեմիայի գործունեությունը գիտության հանրամատչե-

լիացման ուղղությամբ: Կազմակերպվում են գիտություն հանրայնացմանն ուղղված միջոցառումներ՝ երիտասարդական դպրոցներ, ԲՈՒՀ-երի ուսանողների և ավագ դպրոցների աշակերտների համար գիտահանրամատչելի սեմինարներ, գիտության փառատոներ, հարցազրույցներ ակադեմիայի առաջատար գիտնականների հետ, հեռուստահաղորդումներ, դասախոսություններ մարզերում: «Գիտահանրամատչելի սեմինարների շարքում կուզենայի առանձնացնել Մենդելեևի պարբերական աղյուսակի 118-րդ՝ Օգանեսոն քիմիական տարրի հայտնաբերող, Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամ, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Յուրի Հովհաննիսյանի հանդիպումը Քիմիայի միջազգային 57-րդ օլիմպիադայի հաղթողների ու դպրոցականների հետ, ինչը մեծ արձագանք ստացավ աշակերտների շրջանում», – ասաց Աշոտ Սաղյանը:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահը խոսեց նաև ՀՀ ԳԱԱ նոր նախաձեռնությունների մասին՝ դրանցից առանձնացնելով գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության բնագավառին վերաբերող հարցերի քննարկման բաց հարթակի, գիտական և գիտատեխնոլոգիական խոշորամասշտաբ ծրագրերի մշակման հարթակի, մասնագիտական պրոբլեմային խորհուրդների գործունեությունը և «ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի մրցանակի» հիմնումը: ՀՀ ԳԱԱ նախագահը նշեց նաև գիտության ոլորտի բարեփոխումների անհրաժեշտության մասին՝ նշելով փոփոխությունների հապաղման պատճառները: «Ինչո՞ւ են դանդաղում փոփոխություններն ակադեմիայում կամ ինչո՞ւ են պարբերաբար շեշտում, որ ԳԱԱ-ն «վատ» է աշխատում: Ես նման գնահատականի հետ համաձայն չեմ: Եթե ակադեմիան վատ է աշխատում, ապա ո՞վ է լավ աշխատում, ԲՈՒՀ-ե՞րը, միգուցե գերատեսչություննե՞րը, որոնք ամիսներով, հաճախ նաև տարի է տևում չեն արձագանքում առաջարկություններին, նույնիսկ չեն պատասխանում գրություններին: Եկեք ընդունենք, որ ակադեմիան ուղղակի «ակտիվ չի աշխատում», և տեսնենք ինչով է դա պայմանավորված:

Բարեփոխումներ նախագահությունում հորիզոնական, կառուցվածքային, ինչու չեն արվում: Դրա համար անհրաժեշտ են օրենսդրական փոփոխություններ: Մենք մշակել ենք «ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի մասին օրենքում փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծ, «ՀՀ ԳԱԱ կանոնադրության մեջ փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ կառավարության որոշման նախագիծ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիայի իսկական ու թղթակից անդամների պատվովճարի չափը սահմանելու մասին ՀՀ կառավարության որոշումներում փոփոխություններ կատարելու մասին ՀՀ կառավարության որոշման նախագիծ, «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին ՀՀ օրենքում փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծ՝ ԳԱԱ-ի մասով: Սակայն բոլոր նախաձեռնություններն էլ ընթացք չեն ստացել:

Բարեփոխումներ համակարգում սկսել ենք 2022 թ., այդ ժամանակ կառավարությունն առաջ էր տանում գերազանցության կենտրոններ ստեղծելու ռազմավարությունը: Մենք մշակել ենք 9–10 կենտրոնների ստեղծման նախագիծ: Սկզբում ուզել են երկուսը, ներկայացրել ենք նախագահության որոշում երկու կենտրոնների ստեղծման վերաբերյալ, սակայն դրանք նույնպես հետագա ընթացք չեն ստացել: Այս մասով մենք արել ենք այն ամենը, ինչ կախված

էր մեզանից:

Արդեն 10-րդ տարին է՝ ակադեմիայի անդամների և թղթակից անդամների ընտրություններ չեն անցկացվում, դրա պատճառով ակադեմիայի անդամների թիվը երկու անգամ նվազել է, իսկ միջին տարիքը 79.1 տ է: Որևէ այլ երկրի ակադեմիայում նման բան չկա, բոլորն էլ ընդունված կարգով իրականացնում են ընտրություններ և պարբերաբար թարմացնում են համակարգը: Այս ճանապարհով ակադեմիան տարվում է դեպի սպառում: Հարց, արդյո՞ք դա է մեզ պետք: Իմ կարծիքով ոչ, համոզված եմ՝ դուք էլ եք այդպես մտածում: 80 տարվա պատմություն ունեցող համակարգը պետք է պահպանվի, զարգացվի և ծառայեցվի երկրի զարգացմանն ու բարգավաճմանը», – ասաց Աշոտ Սաղ-յանը:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահն անդրադարձավ նաև ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության բնագավառների համար մեծ նշանակություն ունեցող «Ակադեմիական քաղաք» մեզանախագծին և դրանում Գիտությունների ազգային ակադեմիայի դերին: «ՀՀ պետական ԲՈՒՀ-երի խոշորացման և գիտահետազոտական կազմակերպությունների հետ ինտեգրման գործընթացի մասին վերջերս ԳԱԱ ընդհանուր ժողովը հայտնել է իր դիրքորոշումը: Հաշվի առնելով ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության զարգացման արդի փուլը, տասնամյակներով ձևավորված և արդեն իսկ կայացած ավանդույթներ ու միջազգային ճանաչում ունեցող գիտական դպրոցների պահպանման ու հետագա զարգացման անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև համաշխարհային փորձը՝ մենք գտնում ենք, որ ՀՀ-ում անհրաժեշտ է ապահովել գիտական գործունեության կազմակերպման ձևերի բազմազանություն: ԲՈՒՀ-երը պետք է ունենան ժամանակակից գիտահետազոտական բաղադրիչ/միավորներ, սակայն պետք է լինեն նաև ինքնուրույն, ատանձին գործող, հիմնականում գիտական և գիտատեխնոլոգիական գործունեություն իրականացնող կազմակերպություններ կամ դրանց համակարգեր: Դրա անհրաժեշտությունը պայմանավորված է նաև երկրի ռազմավարական և անվտանգային խնդիրներով:

«Ակադեմիական քաղաք» ծրագրի շրջանակում գիտության և կրթության ինտեգրման առավել արդյունավետ և քիչ ռիսկային ու իրատեսական տարբերակն ըստ ԳԱԱ-ի հետևյալն է.

1. ակադեմիական քաղաքի կլաստերներում ԲՈՒՀ-երի հետ ինտեգրում/միավորում են այն պետական գիտական կազմակերպությունները և/կամ նրանց կառուցվածքային միավորները, որոնց գործունեությունը գերազանցապես համընկնում է տվյալ կլաստերի գործառնությունների հետ (փոխադարձ համաձայնություններ)

2. ռիսկային գործոնները հնարավորինս բացառելու նպատակով կլաստերների ձևավորումն իրականացվում է փուլային տարբերակով (պիլոտային ծրագրերի իրականացում)

3. ակադեմիական քաղաքի կլաստերների ձևավորմանը զուգահեռ ԳԱԱ համակարգում մասնագիտական գործունեության ոլորտներով մոտ գիտական կազմակերպությունների հենքի վրա ձևավորվում են գերազանցության գիտական կենտրոններ/ցանցեր, ինստիտուտներ ու միջազգային կազմակերպություններ (գլոբալ հետազոտական ուղղություններով մեկական կենտրոն), որոնք կարող են համագործակցել հանրապետության բոլոր ԲՈՒՀ-երի հետ

4. Հանրապետության գիտական, տեխնոլոգիական և/ կամ պաշտպանական խնդիրների լուծման համար ձևավորվում են հատուկ նշանակության գիտական/գիտատեխնոլոգիական կազմակերպություններ, որոնք գործում են վերոնշյալ երկու կառույցներից դուրս:

Այդպիսի մոտեցման դեպքում ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության ինտեգրումը, համագործակցությունը հնարավոր է կազմակերպել ինտեգրման միջազգայնորեն ընդունված հետևյալ գործառույթների շրջանակում.

1. Հիմնարար հետազոտությունների համատեղ ծրագրերի իրականացում՝ գիտական կենտրոնների/ինստիտուտների հետազոտական ծրագրերում ԲՈՒՀ-երի գիտական ներուժի և պրոֆեսորադասախոսական կազմի ներգրավմամբ և հակառակը

2. Համատեղ գիտական/տեխնոլոգիական լաբորատորիաների/կենտրոնների ստեղծում ԲՈՒՀ-երում՝ հիմնականում գործնական նշանակություն ունեցող, որոշակի խնդիրների լուծմանը միտված հետազոտություններ իրականացնելու նպատակով Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի, ԳԱԱ-ի և ԲՈՒՀ-երի միջև պայմանագրերի հիման վրա

3. ԲՈՒՀ-երի բազային ամբիոնների ձևավորում գիտական կենտրոններում/ինստիտուտներում՝ առաջատար գիտնականների ղեկավարությամբ կոնկրետ գիտական և/կամ գիտատեխնիկական խնդիրների լուծման գործընթացներում ուսանողներին ներգրավելու նպատակով

4. գիտակրթական կլաստերների ձևավորում ըստ բնագավառների ու մասնագիտությունների՝ ԲՈՒՀ(եր)ի, գիտական կենտրոնների/ինստիտուտների, արտադրական ու տնտեսվարող սուբյեկտների, ըստ անհրաժեշտության նաև պետական կառավարման մարմինների ներգրավմամբ՝ ուսանողների հատկությունների զարգացմանն ու մասնագիտական ուղու ձևավորմանն աջակցելու նպատակով»:

Ստեղծվել է XXI դ. ԳԱԱ-ի տեսլականի մասին՝ Աշոտ Սաղյանը նշեց, որ կազմակերպարարական ձևի տեսակետից ակադեմիան պետք է մնա Հայաստանի Հանրապետության կողմից հիմնադրված ինքնակառավարվող ոչ առևտրային կազմակերպություն, որն իր կազմում միավորում է ակադեմիայի կազմակերպությունները, բաժանմունքները և անդամներին: Ակադեմիայի հիմնական գործառույթը պետք է լինի գիտության բոլոր բնագավառների լայն սպեկտրում հիմնարար և կիրառական հետազոտությունների իրականացման ու հայագիտական հետազոտությունների համակարգումը, գիտական և գիտատեխնիկական փորձաքննության կազմակերպումն ու իրականացումը, պետական կառավարման մարմիններին փորձագիտական խորհրդատվության տրամադրումը, ազգային անվտանգության ամրապնդմանը միտված հետազոտությունների համակարգումն ու միջազգային գիտական և գիտատեխնոլոգիական համագործակցության զարգացումը:

«Մենք ուսումնասիրել ենք մի շարք առաջատար ակադեմիաների փորձը, ինչպես եվրոպական, այնպես էլ ԱՊՀ երկրների: Արդյունքում մշակել ենք ակադեմիայի արդիականացման տարբերակ՝ առավել լավ հարմարեցված մեր գիտության առկա վիճակին և ավանդույթներին: Այդ մոտեցման շրջանակում նախատեսվում է.

- փոփոխել ակադեմիայի կառավարման բարձրագույն մարմնի՝ ընդհա-

նուր ժողովի ձևավորման կարգը՝ այն պետք է դառնա ավելի «բաց» և ընդգրկուն, ընդհանուր ժողովի մասնակիցների ցանկում անհրաժեշտ է ներառել նաև ակադեմիայի համակարգից դուրս գործող գիտական կամ գիտակրթական կազմակերպությունների, պետական կառավարման մարմինների և տնտեսության մասնավոր հատվածի ներկայացուցիչներ

- նախագահության կամ կառավարման խորհրդի կազմի մեջ պետք է ընդգրկված լինեն նաև գիտության, բարձր տեխնոլոգիաների արդյունաբերության, էկոնոմիկայի նախարարությունների ներկայացուցիչներ

- վերասահմանել ակադեմիայի հիմնական կառուցվածքային միավորի՝ բաժանմունքի ձևավորման և կառավարման կարգն ու լիազորությունները, բաժանմունքները պետք է խոշորացվեն ու ընդգրկեն գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության առնվազն 2 հարակից բնագավառների գիտական կազմակերպություններ և ԳԱԱ անդամներ

- ներդնել տարիքային սահմանափակում նախագահության անդամների և ԳԱԱ ղեկավար կազմի պաշտոններ զբաղեցնող անձանց համար, մասնավորապես, լիազորությունների դադարեցում, եթե լրացել է այդ անձի 75 տարին, ինչպես դա ընդունված է մի շարք պետությունների ակադեմիաներում

- սահմանել ակադեմիայի անդամության թեկնածուներին առաջադրվող շեմային պայմաններ՝ ըստ գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության արդյունավետության և կազմակերպել ԳԱԱ անդամների ընտրություն: Ընդ որում այդ չափանիշները պետք է որոշվեն գիտաչափական մեթոդներով, մշակվեն ԳԱԱ նախագահության/կառավարման խորհրդի ու ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի կողմից ու հաստատվեն գիտության ոլորտի պետական լիազոր մարմնի կողմից

- անհրաժեշտ է վերանայել նաև պատվովճարների տրամադրման կարգը և ԳԱԱ նորընտիր անդամների համար կիրառել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից սահմանված նոր կարգը:

Ինչ վերաբերում է կառուցվածքին, ապա գործունեության ոլորտներով մոտ գիտական կազմակերպությունների հենքի վրա կարելի է ձևավորել գերազանցության գիտական կենտրոններ/ցանցեր, ինստիտուտներ (գլոբալ հետազոտական ուղղություններով մեկական կենտրոն), որոնք արդյունավետ կհամագործակցեն հանրապետական և միջազգային գիտական կամ գիտակրթական կազմակերպությունների հետ:

ԳԱԱ-ի առաջարկվող արդիականացումը, գործառույթների վերոնշյալ վերասահմանումն ու նոր անդամների ընտրությունները թույլ կտան նոր բովանդակություն ու որակ հաղորդել ակադեմիայի գործառույթներին՝ դարձնելով դրանք մեր ժամանակների ակադեմիայի հենքը»:

ՀՀ ԳԱԱ 2023 թ. գիտակազմակերպական գործունեության մասին զեկուցմամբ հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս-քարտուղար, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արթուր Իշխանյանը: «2023 թ. ԳԱԱ ինստիտուտները կազմակերպել և անցկացրել են 72 միջազգային և 86 հանրապետական գիտաժողով: ԳԱԱ համակարգի գիտահետազոտական կազմակերպություններն իրականացրել են գիտական և գիտատեխնոլոգիական աշխատանքներ 6 նպատակային-ծրագրային, 45 բազային, 192 տնտեսական պայմանագրային և 292 թեմատիկ դրամաշնորհային, այդ թվում՝ 77 միջազգային թեմատիկ ծրագրերով: Ստաց-

ված արդյունքներով հրապարակվել են 171 մենագրություն ու ժողովածու (27-ն արտասահմանում), 24 ուսումնական ձեռնարկ և դասագիրք, 1528 հոդված գրախոսվող ամսագրերում (670-ն արտասահմանում), 537 հոդված գիտաժողովների նյութերի ժողովածուներում (236-ն արտասահմանում), 652 թեզիս (285-ն արտասահմանում): Պաշտպանվել են 1 դոկտորական և 43 թեկնածուական ատենախոսություններ: 2023 թ. ԳԱԱ կազմակերպությունները համագործակցության պայմանագրեր/հուշագրեր են կնքել 154 կազմակերպության հետ, այդ թվում՝ 105-ը ԳԱԱ համակարգից դուրս գործող կազմակերպությունների հետ, որոնցից 42-ը կնքվել են ԲՈՒՀ-երի, 30-ը տնտեսության մասնավոր հատվածի, 56-ն օտարերկրյա գիտական կազմակերպությունների հետ», – իր ելույթում մասնավորապես, ասաց Արթուր Իշխանյանը:

ՀՀ ԳԱԱ տարեկան ժողովին ելույթ ունեցավ ՀՀ նախագահ Վահագն Խաչատուրյանը: «Ոչ ոք չի կարող մեզ արգելել կամ ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիան գոյություն չունենա այն պարզ պատճառով, որ Հայաստանի Հանրապետությունը՝ որպես պետություն, չի կարող զարգացում ունենալ առանց գիտության և կրթության: Սա աքսիոմա է, որի իրականացումն այժմ կատարում են մեր երկրի գործող կառավարությունն ու իշխանությունը», – ասաց ՀՀ նախագահը: Նա ներկայացրեց վիճակագրական տվյալներ, որոնց համաձայն՝ 2020 թվականին պետության կողմից գիտության ոլորտի ծախսերի ծավալը կազմել է 13 միլիարդ դրամ, 2024 թվականին նախատեսվում է ծավալը հասցնել 36 միլիարդի բյուջեի ընդհանուր ծախսերի 1,12 տոկոսը: «ՀՀ գործող կառավարությունը, իշխանության ներկայացուցիչներն իրենց հիմնական նպատակը, գերխնդիրը համարում են գիտության և կրթության զարգացմանն առավելագույն կերպով նպաստելը: Այն, ինչ տեղի է ունենում զուտ ակադեմիայի կարգավիճակի հետ կապված քննարկումներում, պետք է շատ արագ ավարտվի, քանի որ անորոշությունն իր հերթին բերում է լրացուցիչ խնդիրներ ու խոսակցություններ, այլ կարծիքներ, որոնք նպաստավոր չեն թե՛ պետության, թե՛ ակադեմիայի համար:

ԳԱԱ-ում մեկ տարվա ընթացքում կատարված աշխատանքները հուշում են, որ, իսկապես, տվյալ հաստատությունը փոխվելու մեծ ձգտում ունի, որի հիմնական նպատակն ավելի կիրառական մասնակցություն ունենալն է այսօրվա տնտեսության մեջ տեղի ունեցող փոփոխություններում: Մենք պետք է կարողանանք դուրս գալ միջազգային շուկաներ, կարողանանք մեր գիտելիքն ու գիտական արտադրանքը ներկայանալի դարձնել միջազգային շուկայում: Անհրաժեշտ է հասկանալ, թե որտեղից պետք է սկսել այդ գործընթացը: Կարծում եմ՝ հենց կրթական համակարգից, հետևաբար՝ ավագ դպրոցների ու ինստիտուտների ամբողջ շղթան պետք է վերանայել ու գտնել շահագրգռող նոր մեխանիզմներ, որպեսզի ավելի մեծ թվով մարդիկ ձգտեն զբաղվել գիտությունով», – ասաց ՀՀ նախագահը:

Անդրադառնալով ակադեմիական քաղաք կառուցելու նախաձեռնությանը՝ Վահագն Խաչատուրյանն ասաց. «Ոչ ոք չի ուզում որևէ բան քանդել, առավել ևս իշխանությունը: Մենք ավելի շատ ունենք ինչ-որ բան ստեղծելու ցանկություն, ինչն անելու ենք համատեղ ջանքերով: Եթե իսկապես կան կառուցողական առաջարկներ ակադեմիական քաղաք հիմնելու համար, ապա պետք

է միասին անցնենք այդ ճանապարհը: Ավելորդ աղմուկն ու չհիմնավորված կարծիքների հնչեցումն օգուտ չի տա այս գործընթացին: Եթե յուրաքանչյուր ԲՈԻՀ կարծում է, որ կարող է գոյատևել ինքնուրույն, ապա պետք է դա ապացուցի իր արդյունավետ գործունեությամբ: Այդ դեպքում միավորվել-չմիավորվելու հարցը կունենա այլ բնույթի քննարկում»:

ՀՀ ԱԺ փոխնախագահ Հակոբ Արշակյանը, պատասխանելով ՀՀ կառավարության անդամներին ուղղված «Գիտութ» նախաձեռնության անդամ Գևորգ Սաֆարյանի հարցադրմանը, թե ինչով է պայմանավորված ՀՀ ԳԱԱ բարեփոխումները խոչընդոտելու գործելաոճը, ասաց. «Այնպես չէ, որ կառավարության անդամները, պետական այրերը միտված են որևէ քայքայիչ կամ խոչընդոտող գործողություններ կատարելուն: Եթե լինեի նման մտադրություն, այդ դեպքում չէր բարձրացվի գիտության ոլորտի ֆինանսավորումը, ինչպես որ չէր բարձրացվել նախորդ տասը տարիների ընթացքում և մնացել էր նույն մակարդակի վրա»: Անդրադառնալով ակադեմիական քաղաքի կառուցման նախագծին՝ Հակոբ Արշակյանը նշեց, որ այն ոչ թե ստեղծվում է ինչ-որ բանի փոխարեն, այլ ստեղծվում է թուխքային զարգացում ապահովելու համար գիտության և կրթության ոլորտում: «Դա նշանակում է, որ ջանքերը պետք է մեկտեղվեն, և բոլոր շահագրգիռ կողմերը միասին բովանդակություն հաղորդեն այն ուղղություններին, որոնք պետության կողմից չափազանց կարևորվում են: Որևէ բան չի արվում այլ բանի հաշվին: Կառավարությունը, որդեգրելով Հայաստանն արդյունաբերական, բարձր տեխնոլոգիական պետություն դարձնելու տեսլական, ներդրումներ է անում գիտության ու կրթության և բարձրագույն կրթության մեջ, ուստի ակադեմիական քաղաքը մեծ և նոր քայլ է այդ ուղղությամբ, ինչը կապահովի լայնամասշտաբ էֆեկտ պետության համար», – ասաց Հակոբ Արշակյանը:

Ելույթներով հանդես եկան ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Պավել Ավետիսյանը, ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ակադեմիկոս Յուրի Սուվարյանը, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Վազգեն Մելիքյանը, ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» գիտաարտադրական կենտրոնի տնօրեն Ավետիս Ծատուրյանը, ՀՀ ԳԱԱ ֆիզիկական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արամ Պապոյանը, ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գիտական գրադարանի տնօրեն Մայա Գրիգորյանը:

Ելույթներին հաջորդեց ՀՀ ԳԱԱ մրցանակների հանձնման արարողությունը:

«Ժամանակակից տեխնոլոգիաները բժշկության մեջ» թեմայով գիտական զեկուցմամբ հանդես եկավ ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ, Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ, Ռուսաստանի Դաշնության գիտության վաստակավոր գործիչ Արմախ Կամալովը:

ՀՀ ԳԱԱ ԱՊՐԻԼԻ 3-Ի ԱՐՏԱՀԵՐԹ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՐ

Ապրիլի 3-ին ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայում տեղի ունեցավ ՀՀ ԳԱԱ արտահերթ ընդհանուր ժողովը: Օրակարգում ՀՀ պետական բուհերի խոշորացման և գիտահետազոտական կազմակերպությունների հետ ինտեգրման հարցի քննարկումն էր:

Ընդհանուր ժողովը բացեց ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Աշոտ Սաղյանը: Նա նշեց, որ ընդլայնված ժողովը հրավիրվել է ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտների տնօրենների առաջարկությամբ: ՀՀ ԳԱԱ նախագահը ներկայացրեց, որ մինչև 2022 թ. կեսերը ՀՀ կառավարությունում զարգացվում էր Գիտությունների ազգային ակադեմիայի կազմում խոշորացված գերազանցության կենտրոնների ստեղծման ռազմավարությունը: «Կար որոշում յուրաքանչյուր տարի առնվազն երկու խոշորացված գերազանցության կենտրոն ստեղծել ԳԱԱ կազմում», – ասաց ՀՀ ԳԱԱ նախագահը: Նա նշեց, որ ՀՀ ԳԱԱ նախագահությունն ընդունել է երկու կենտրոնների ստեղծման որոշում և ուղարկել ԿԳՄՍ նախարարություն:

Այդ ժամանակ քննարկվում էր «Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» օրենքի նախագիծը, որում ևս նշված էր ԳԱԱ կազմում խոշոր կենտրոնների ստեղծման մասին: Սակայն այդ օրինագիծը ՀՀ կառավարությունում ընթացք չի ստացել: «Հետագայում հասկացանք, որ դա կապված էր ակադեմիական քաղաքի գաղափարի հետ», – ասաց Աշոտ Սաղյանը: Նա նշեց, որ այնուհետև քննարկվում էր բուհերի և ԳԱԱ ինստիտուտների ինտեգրման հարցը: «Այդ ժամանակ նախարարությունն ընդունեց ԳԱԱ ներկայացրած տարբերակը կրթության և գիտության ինտեգրման վերաբերյալ: Գաղափարը փոխվեց աստիճանաբար, առաջ եկավ մասնակի միավորման, որից հետո միավորման գաղափարը, ստեղծվեց աշխատանքային խումբ, ես էլ էի ներգրավված», – ասաց Աշոտ Սաղյանը: «Աշխատանքային խումբը մի քանի ամիս ակտիվ աշխատել է: ՀՀ ԳԱԱ-ն ներկայացրել է իր տարբերակը: Այնուհետև Գիտության կոմիտեն ներկայացրեց ակադեմիայի առաջարկի լրիվ հակառակ տարբերակը:

Մեր վերջին հանդիպումը եղել է 2023 թ. հունվարի 3-ին, երբ բուհերի հետ կապված ընդունվեց որոշում: Ինստիտուտների ինտեգրման հետ կապված հարցադրմանը եղավ արձագանք, որ կլինի լրացուցիչ քննարկում, կամ կառավարությունը կորոշի, թե որ առաջարկն է առաջ տանում: Դրանից հետո մինչ օրս, որևէ քննարկում չի եղել: Սակայն վերջերս՝ վարչապետի հետ հանդիպման ժամանակ, քննարկվել են ակադեմիայում առկա խնդիրները և բարեփոխումների պլանը: Վարչապետը նշել է, որ դեռևս վերջնական քննարկում չի եղել, և վերջնական տարբերակ չկա», – ասաց Աշոտ Սաղյանը:

Նա հայտնեց, որ այնուհետև ԳԱԱ-ն համակարգի ինստիտուտների գիտական խորհուրդների որոշումներով ընդունված դիրքորոշումների հիման վրա 76 էջանոց փաստաթուղթ է ուղարկել ԿԳՄՍ նախարարություն: Դրանից մոտ

երկու չաբաթ հետո շրջանառության մեջ է դրվել փաստաթուղթ, որում արդեն ԳԱԱ ինստիտուտները բաշխված են ըստ կլաստերների, և ստեղծված են աշխատանքային խմբեր: Այդ աշխատանքային խմբերում ակադեմիան չի ներառվել: «Այսինքն, կարելի է ենթադրել, որ մեր ինստիտուտների առաջարկները չեն քննարկվել կամ չեն ընդունվել: Այդ ժամանակ մենք ստացանք ահազանգեր մեր տնօրեններից, առաջարկեցին հավաքվել, քննարկել և գալ ընդհանուր դիրքորոշման: Դրա համար հրավիրվել է այս արտահերթ ժողովը», – ասաց Աշոտ Սադյանը:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահը նշեց, որ ՀՀ ԳԱԱ-ում բարեփոխումներ անելու համար անհրաժեշտ են օրենսդրական և կանոնադրական փոփոխություններ, անհրաժեշտ է անցկացնել ՀՀ ԳԱԱ անդամների ընտրություններ: «Առնվազն 4 անգամ մենք դիմել ենք այդ հարցերով, սակայն ընթացք չի ստացել: Տարբեր երկրներում, այդ թվում և եվրոպական, ես վերջերս շատ եմ եղել, տարբեր պետությունների ակադեմիաների հետ պայմանագրեր ենք կնքել, հանդիպել և խոսել եմ պետական լիազոր մարմինների ներկայացուցիչների հետ: Բոլորն էլ բարձր կարծիքի են հայկական գիտության, հայոց Գիտությունների ազգային ակադեմիայի մասին, հարգալից վերաբերմունք բոլոր պետություններում, բացի մեկ պետությունից», – ասաց ՀՀ ԳԱԱ նախագահը:

Ելույթներով հանդես եկան ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն Արսեն Բոբոխյանը, ՀՀ ԳԱԱ Վիկտոր Համբարձումյանի անվան Բյուրականի աստղադիտարանի տնօրեն Արեգ Միքայելյանը, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն Աշոտ Մելքոնյանը, ՀՀ ԳԱԱ Ա. Նազարովի անվան երկրագիտության և ինժեներային սեյսմաբանության ինստիտուտի տնօրեն Զոն Կարապետյանը, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող Գայանե Շաղոյանը, ՀՀ ԳԱԱ կենդանաբանության և հիդրոէկոլոգիայի գիտական կենտրոնի տնօրեն Սարգիս Աղայանը, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Վիգեն Թովուզյանը, ՀՀ ԳԱԱ էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն Լիլիթ Սահակյանը, ՀՀ ԳԱԱ մոլեկուլային կենսաբանության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող Հովակիմ Զաքարյանը, ՀՀ ԳԱԱ օրգանական և դեղագործական քիմիայի և գիտատեխնոլոգիական կենտրոնի ավագ գիտաշխատող Արվինե Հարությունյանը, պատմաբան Ալեքսան Հակոբյանը, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Հենրիկ Հովհաննիսյանը:

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս-քարտուղար, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արթուր Իշխանյանը ներկայացրեց ՀՀ ԳԱԱ ընդհանուր ժողովի որոշման նախագիծը: ՀՀ ԳԱԱ ընդհանուր ժողովն ընդունեց որոշման նախագիծը, որը հնչած առաջարկների հիման վրա կլրամշակվի և կդրվի շրջանառության մեջ:

ՀՀ ԳԱԱ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ «ՀՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ԲՈՒՀԵՐԻ ԽՈՇՈՐԱՑՄԱՆ և ԳԻՏԱՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ ՄԻԱԿՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՄԱՍԻՆ»

«Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի (ԳԱԱ) ընդլայնված ընդհանուր ժողովը,
– քննարկելով ՀՀ պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն

յունների (բուհեր) խոշորացման և գիտահետազոտական կազմակերպությունների փոխգործակցության հնարավորությունների հարցը,

– ենթադրելով, որ «Ակադեմիական քաղաք» ծրագրի ներդրումը կնպաստի ՀՀ-ում բուհական կրթության արդիականացմանն ու միջազգային մրցունակության բարձրացմանը,

– հաշվի առնելով ԳԱԱ համակարգի գիտական կազմակերպությունների առաջարկությունները պետական բուհերի խոշորացման և գիտահետազոտական կազմակերպությունների հետ ինտեգրման գործընթացի վերաբերյալ,

– հիմք ընդունելով ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության զարգացման արդի փուլը, տասնամյակներով ձևավորված և արդեն իսկ կայացած ավանդույթների ու միջազգային ճանաչում ունեցող գիտական դպրոցների պահպանման ու հետագա զարգացման անհրաժեշտությունը,

– հաշվի առնելով գործընթացի մասնակիցների/շահառուների լիարժեք համաձայնության բացակայությունը,

– հիմք ընդունելով գիտական և գիտակրթական բնագավառների կազմակերպման համաշխարհային փորձը,

համարում է՝

– տեղային ու աշխարհաքաղաքական իրողությունների ներկա պայմաններում գիտության և բարձրագույն կրթության ավանդական մոդելի կտրուկ ու արմատական փոփոխությունը նպաստավոր չէ երկու ոլորտների համար էլ,

– անթույլատրելի է բոլոր բուհերը և գիտական կազմակերպությունները մեկ վայրում կենտրոնացնելը ռազմավարական ու անվտանգային նկատառումներով,

– անհրաժեշտ է ապահովել գիտական գործունեության կազմակերպման ձևերի բազմազանություն. բուհերը պետք է ունենան ժամանակակից գիտահետազոտական բաղադրիչ/միավորներ, սակայն պետք է լինեն նաև ինքնուրույն, առանձին գործող, հիմնականում գիտական և գիտատեխնոլոգիական գործունեություն իրականացնող կազմակերպություններ կամ դրանց համակարգեր,

– ՀՀ պետական բուհերի խոշորացման ու արդիականացման ընթացքում չպետք է խաթարվեն Հայաստանի գիտության կայուն զարգացումն ու գիտատեխնոլոգիական առաջընթացը,

– նպատակահարմար է, որ ԳԱԱ գիտական կազմակերպությունների տնօրենների խորհուրդը քննարկի ակադեմիայի դիրքորոշումները «ՀՀ պետական բուհերի խոշորացման և գիտահետազոտական կազմակերպությունների հետ միավորման գործընթացի» վերաբերյալ և դրանք ներկայացնի համապատասխան աշխատանքային խմբերին:

«Ակադեմիական քաղաք» ծրագրի շրջանակում գիտության և կրթության ինտեգրման առավել արդյունավետ և քիչ ռիսկային ու իրատեսական տարբերակն են.

1. ակադեմիական քաղաքի կլաստերներում ինտեգրվում են այն բուհերը և գիտական կազմակերպությունները և/կամ դրանց կառուցվածքային միավորները, որոնց գործունեությունը գերազանցապես համընկնում է տվյալ կլաստերի գործառույթների հետ (փոխադարձ համաձայնությամբ),

2. ռիսկային գործոնները բացառելու նպատակով կլաստերների ձևավորումն իրականացվում է փուլային տարբերակով (պիլոտային ծրագրերի իրա-

կանացում),

3. ակադեմիական քաղաքի կլաստերների ձևավորմանը զուգահեռ ԳԱԱ Համակարգում մասնագիտական գործունեության ոլորտներով մոտ գիտական կազմակերպությունների հենքի վրա ձևավորվում են գերազանցության գիտական կենտրոններ/ցանցեր, ինստիտուտներ ու միջազգային կազմակերպություններ (գլոբալ հետազոտական ուղղություններով մեկական կենտրոն), որոնք կարող են համագործակցել հանրապետության բոլոր բուհերի հետ,

4. հանրապետության գիտական, տեխնոլոգիական և/կամ պաշտպանական խնդիրների լուծման համար ձևավորվում են հատուկ նշանակության գիտական/գիտատեխնոլոգիական կազմակերպություններ, որոնք գործում են վերոնշյալ երկու կառույցներից դուրս:

Ինտեգրման վերը հիշատակված տարբերակը հնարավորություն կտա գիտական և գիտակիրթական բնագավառներում ապահովելու և՛ կազմակերպման ձևերի բազմազանություն, և՛ գիտատեխնոլոգիական առաջընթացի զարգացման համար անհրաժեշտ մրցակցային պայմաններ:

ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության համագործակցությունը հնարավոր է կազմակերպել/իրականացնել ինտեգրման հետևյալ գործառույթների շրջանակում.

1. հիմնարար հետազոտությունների համատեղ ծրագրերի իրականացում՝ գիտական կենտրոնների/ինստիտուտների հետազոտական ծրագրերում բուհերի գիտական ներուժի և պրոֆեսորադասախոսական կազմի ներգրավմամբ և հակառակը,

2. համատեղ գիտական/տեխնոլոգիական լաբորատորիաների/կենտրոնների ստեղծում՝ բուհերում՝ հիմնականում գործնական նշանակություն ունեցող, որոշակի խնդիրների լուծմանը միտված հետազոտություններ իրականացնելու նպատակով, Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի, ԳԱԱ-ի և համատեղ միավորի տեղակայման բուհի միջև պայմանագրերի հիման վրա,

3. բուհերի բազային ամբիոնների ձևավորում՝ գիտական կենտրոններում/ինստիտուտներում՝ առաջատար գիտնականների ղեկավարությամբ կոնկրետ գիտական և/կամ գիտատեխնիկական խնդիրների լուծման գործընթացներում ուսանողներին ներգրավելու նպատակով,

4. գիտակիրթական կլաստերների ձևավորում՝ ըստ բնագավառների ու մասնագիտությունների՝ բուհ(եր)ի, գիտական կենտրոնների/ինստիտուտների, արտադրական ու տնտեսվարող սուբյեկտների, ըստ անհրաժեշտության նաև պետական կառավարման մարմինների ներգրավմամբ՝ ուսանողների հմտությունների զարգացմանն ու մասնագիտական ուղու ձևավորմանն աջակցելու նպատակով:

Հայաստանի Հանրապետությունում ժամանակակից չափանիշներին համապատասխան բուհեր ձևավորելու/հիմնադրելու միջոցառումները պետք է մի կողմից միտված լինեն նոր ձևավորվող բուհերում ժամանակակից գիտահետազոտական միջավայր ապահովելուն ու գիտության արդի պահանջներին համապատասխան գիտակիրթական գործառույթներ կազմակերպելուն («research-based education»՝ հետազոտությունների վրա հիմնված կրթություն), մյուս կողմից պետք է պահպանվեն ու զարգացվեն Հայաստանի գիտական ավանդույթները և նպաստեն միջազգային գիտական/գիտատեխնիկական տարածքում

մեր գիտական կազմակերպությունների ձեռքբերումների և ուրույն տեղի պահպանմանն ու զարգացմանը:

Հաշվի առնելով Հայաստանի գիտական կազմակերպությունների և բուհերի ինստիտուցիոնալ կարողությունների արդի մակարդակը՝ գտնում ենք, որ ներկա իրավիճակում անհրաժեշտ է զարգացնել ԳԱԱ-ն՝ որպես գիտահետազոտական կազմակերպությունների համակարգ, որը մի կողմից համագործակցում է բուհերի հետ՝ ապահովելով գիտական արդյունքի ձեռքբերման և կրթության համար ակտիվ գիտական միջավայր, մյուս կողմից՝ պետական գերատեսչությունների ու տնտեսության մասնավոր հատվածի հետ՝ պետական գիտատեխնոլոգիական, այդ թվում՝ պաշտպանական, պատվերների ձևավորմանն ու դրանց կատարմանը մասնակցելու և տնտեսական շրջանառության մեջ գիտական արդյունքների ներդրումը խթանելու նպատակով:

Ակնկալում ենք պատկան մարմինների գործունե աջակցությունը ԳԱԱ կառուցվածքի ու կառավարման մեխանիզմների արդիականացմանը և գործառույթների արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված ԳԱԱ առաջարկներին ընթացք տալու հարցում»:

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ», ԱՊՐԻԼ, № 4, 2024 թ.

ԱՇԽԱՏԱԺՈՂՈՎ ԱՂՎԱՆԻՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՄԱՍԻՆ

Մայիսի 14-ին ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական սրահում անցկացվեց ուշագրավ աշխատաժողով-գիտագործնական քննարկում՝ «Աղվանքը և Հայ Աղվանից եկեղեցին» թեմայով: Այն կազմակերպել էր Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը՝ ՀՀ ԳԱԱ պատմության և արևելագիտության ինստիտուտների աջակցությամբ: Միջոցառմանը մասնակցում էին պատմաբաններ, արևելագետներ, մշակութաբաններ, ինչպես նաև՝ հոգևորականներ և Արցախի ու Աղվանքի պատմությամբ հետաքրքրվողներ: Ինչպես նախատեսել էին կազմակերպիչները, բանախոսությամբ հանդես եկան տվյալ գիտական բնագավառի երկու առաջատար մասնագետներ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Ալեքսան Հակոբյանը և պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ, «Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը)» հիմնարար աշխատության հեղինակ և Արցախի Հանրապետության ԿԳՄՍ նախարարի նախկին խորհրդական Մելանյա Բալայանը: Նիստը վարում էր պատմաբան, ԱՀ մշակույթի նախկին նախարար Լևոնիկ Հովհաննիսյանը:

Այն սկսվեց Արցախի թեմի առաջնորդ Տեր Վրթանես արքեպիսկոպոս Աբրահամյանի Տերունական աղոթքով, ով արցախցիների՝ 2023 թ. բռնազաղթից հետո շարունակում է պաշտոնավարել Հայաստանում՝ ՆՍՈՏՏ Վեհափառ Հայրապետի օրհնությամբ:

Առաջին բանախոս Ա. Հակոբյանն ընդարձակ ելույթով անդրադարձավ պատմական Հայաստանի հյուսիսարևելյան հարևան և Հայ թագավորների մշտական դաշնակից Կովկասյան Ալբանիա-Աղվանք-Առան կոչված երկրի պատմության ու մշակույթի հիմնական խնդիրներին՝ հնագույն չրջանից մինչև միջնադար՝ կարևորելով Կուրից հյուսիս գտնվող Բուն Աղվանքի և նրանից հարավ ընկած Հայ Աղվանքի կամ Հայոց Արևելից կողմանց առանձնահատկությունները: Նա շեշտեց երկու առանցքային հանգամանքների ընկալման կարևորությունը՝ Բուն Աղվանք երկրի բնակչության շարունակաբար բազմացել մնալը և միևնույն ժամանակ՝ ցեղերի էթնիկ համախմբման գործընթացի արդյունքում աղվանական հավաքական ընդհանրության՝ մետաէթնոսի ձևավորումը:

Շեշտվեց նաև, որ V դարի առաջին կեսին, երբ 428 թվականին Մեծ Հայքում վերացվեց Արշակունյաց արքայատոհմի թագավորությունը, և Հայաստանը վերածվեց Սասանյան Իրանի մի մարզպանության, նրա հյուսիսարևելյան Ուտիք և Արցախ նահանգները Բուն Աղվանքի հետ միավորվեցին Աղվանք անվանումով առանձին մարզպանության մեջ: VI դարի սկզբին այդ մարզպանության մայրաքաղաքը, ապա նաև Աղվանից եկեղեցու նստոցը հաստատվեցին հայկական Ուտիք նահանգի նորակառույց Պարտավ քաղաքում: Հետագայում այն դարձավ նաև Աղվանքի քրիստոնյա բնակչության ինքնավարությունն ապահովող «Աղվանից իշխանի» հաստատության կենտ-

րոնը: Այդպիսով, Աղվանք անունը տարածվեց նաև Ուտիքի և Արցախի վրա: Ընդամին, Աղվանից եկեղեցին՝ որպես առանձին թեմ, մտնում էր Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրապետության մեջ:

Բանախոսը ներկայացրեց նաև «Գիտություն» հրատարակչության Երևանում վերջերս լույս ընծայած իր 2 գրքերը՝ նվիրված Հայոց Արցախի և Հարևան Աղվանք-Ալբանիայի քաղաքական պատմությանը, աղբյուրագիտությանը և պատմական աշխարհագրությանը: Առաջինը հրատարակվել է 2020 թ.՝ «Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար» վերտառությամբ: Երկրորդ մենագրությունը, որը հեղինակի 1987 թ. ուսերեն հիմնարար աշխատության վերամշակված տարբերակն է, հրատարակվել է 2022 թ.՝ «Ալբանիա-Աղուանքը հունա-լատինական եւ հին հայկական աղբյուրներում» խորագրով:

Երկրորդ բանախոս Մ. Բալայանն անդրադարձավ VI դարից սկսած Հայաստանի և տարածաշրջանի պատմամշակութային կյանքում Հայ Աղվանից եկեղեցու խաղացած նշանակալից դերին՝ շեշտելով, որ այն կարևոր ու անբաժան մասն է կազմել Հայ առաքելական եկեղեցու: 552 թ. քաղաքական և դավանաբանական տարբեր զարգացումներից հետո, վերջնականապես ամրապնդվեց Պարտավի Աղվանից կաթողիկոսությունը, և կաթողիկոս ընտրվեց Աբաար՝ Արցախի Մեծառանից Ս. Հակոբավանքի առաջնորդը: Բանախոսի փաստարկներով Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Պարտավ քաղաքի նստավայրում աթոռակալել են Արցախի և Ուտիքի, իսկ ավելի սակավադեպ նաև՝ Բուն Աղվանքի հոգևոր կենտրոններից ընտրված 19 կաթողիկոսներ: Հետագայում XIII դարում, կաթողիկոսանիստը տեղակայվել էր Մեծառանից Ս. Հակոբավանքում, իսկ XIV դարում տեղափոխվել ու վերջնականապես հաստատվել է Արցախի ինչպես գավառի հոգևոր կենտրոն Գանձասարի վանքում:

Բանախոսները հանգամանալից պատասխանեցին աշխատաժողովի մասնակիցների բազմաթիվ հարցերին, որից հետո եղան ելույթներ և քննարկում. կարծիքներով ու առաջարկներով հանդես եկան ներկա գիտնականները և հոգևորականները: Հիմնական մտահոգությունն էր՝ ավելի խոր գիտելիքի շնորհիվ հնարավորինս տեր կանգնել մեր մշակույթին: Դրա առհավատչյան էին նաև Տեր Վրթանես Սրբազանի ավարտական օրհանգսն ու աղոթքը:

ԱԼԵԿՍԱՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ,
ՁՈՀՐԱԲ ԸՌՔՈՅԱՆ

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ», ՄԱՅԻՍ, № 5, 2024 թ.

ՀՈՒՇ-ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆԻ ԾՆՆԴՅԱՆ 60-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ*

Մայիսի 18-ին լրացավ ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի երջանկահիշատակ տնօրեն, բ. գ. դ. Վարդան Դևրիկյանի ծննդյան 60-ամյակը:

Մայիսի 21-ին Գրականության ինստիտուտում տեղի ունեցավ Վ. Դևրիկյանի ծննդյան 60-ամյակին նվիրված միջոցառում և «Սուրբ Էջմիածնի տպարանի հիմնումը և գործունեությունը 18-րդ դարում» գրքի (Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին հրատ., 2022 թ.) շնորհանդեսը: Ներկաներն իրենց հարգանքի տուրքը մատուցեցին Դևրիկյան մարդուն, հայրենիքի գինիորին, գիտության անխոնջ

մշակին, ով հասցրեց նաև դատերը՝ Շողակաթին, փոխանցել իր սերը դեպի գրականությունն ու արվեստը և նրա հետ համահեղինակությամբ ընթերցողի սեղանին դնել վերը նշված գիրքը:

Գրականության ինստիտուտի տնօրեն, բ. գ. թ. Հերիքնազ Որսկանյանը, հիշատակելով Վ. Դևրիկյանի խոսքերը՝ «Ինչքան որ իմ ուժերը ներեն, միշտ պիտի փորձեմ ծառայել մեր գրականությանը, մեր մշակույթին, ինչպես նաև մեր երկրի պաշտպանությանը և մեր եկեղեցու պայծառությանը», նշեց, որ դրանք լավագույնս են բնորոշում իրեն՝ իբրև մտավորականի, ով արարեց ու պայքարեց՝ իր սկզբունքներին անդամաձան: Գիտական գործունեությամբ, մարդկային նկարագրով, հայրենիքի նվիրյալի իր կերպարով Վ. Դևրիկյանը շարունակում և շարունակելու է ապրել իրեն ճանաչողների հիշողության մեջ. ժամանակն ի դուրս է խամրեցնելու նրա լուսավոր հիշատակը, այնքան անհասխնդիր ու ազնիվ է անցել նա իր երկրային ուղին:

ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար Յուրի Սուվարյանը իր խոսքում ասաց, որ Վ. Դևրիկյանն անհատականություն էր, յուրօրինակ անձնավորություն, որ նույնքան ազնվորեն, նվիրումով աշխատեց Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինում, Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում՝ ամենուր թողնելով իրեն բնորոշ խոր հետք: Յու. Սուվարյանն ընդգծեց Վ. Դևրիկյանի մեծատառով Մարդ լինելը, գնահատեց նրա գիտական նվաճումները, նվիրվածությունն ընտանիքին, ընկերներին, վճռա-

* Ներկայացվել է 03. VI. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

կանությունն ու համարձակությունը՝ լինելու առաջնագծում, պայքարելու ակադեմիայի ապագայի համար:

ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, արվ. դոկտ., պրոֆ. Աննա Ասատրյանը նշեց, որ համեստ մարդ լինելով՝ Վ. Դերիկյանը երբեք թույլ չէր տա նշել իր ծննդյան 60-ամյակը: Ծանր է նրա կորուստը, բայց նա չէր դիմանա Արցախի հայաթափմանը: Վ. Դերիկյանը թողել է բարի հիշատակ և գիտական մեծ ժառանգություն: Իր լավագույն ստեղծագործությունն իր դուստրն է՝ Շ. Դերիկյանը, ով Արվեստի ինստիտուտի ասպիրանտ է:

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, բ. գ. դ., պրոֆ., իս. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ Անիտա Դուրվանյանն արժևորեց Վ. Դերիկյանի գիտական գործունեությունն ու վաստակը՝ համոզմունք հայտնելով, որ նրա մտավորականի կերպարի ձևավորման վրա մեծապես ազդեցություն է ունեցել հայագետ Ղևոնդ Ալիշանը: Վ. Դերիկյանի բոլոր աշխատությունները մնայուն են, արժեքավոր: Դրանք գրված են պարզ, մատչելի և նվիրված են կարևորագույն խնդիրների:

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի գրչության կենտրոնների ուսումնասիրության բաժնի վարիչ, պ. գ. դ., պրոֆ. Կարեն Մաթևոսյանը, գնահատելով Վ. Դերիկյանին իբրև ընկերոջ, պարզ, անկեղծ մարդու, ում հետ մտերմությունը սկսվել էր իրենց հայրերի բարեկամությունից, նշեց, որ նա թողել է գիտական արժանի ժառանգություն՝ ունենալով լայն, համապարփակ գիտելիքներ գիտության տարբեր ուղղություններում:

Վ. Դերիկյանի ծննդյան 60-ամյակի առիթով հիշատակի իր խոսքը հղեց Վենետիկի Մխիթարյան միաբաններից Հայր Վահան ծայրագույն վարդապետ Օհանյանը: Ընդգծելով, որ աստվածատուր տաղանդը գիտնականը ի սպաս էր դրել համայն հայությանը, մեր ազգային արժեքների պահպանությանը՝ նա կարևորեց հայագետի վաստակը և գործունեությունը՝ կապված նաև Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հետ:

«Հայկական հանրագիտարան» հրատարակչության գլխավոր խմբագիր, տնօրեն, քիմ. գ. դ. Հովհաննես Այվազյանն ափսոսանք հայտնեց, որ Վ. Դերիկյանն անժամանակ հեռացավ, ուժերի ծաղկման շրջանում, թեև հասցրեց մեծ վաստակ թողնել միջնադարյան գրականության, ձեռագրագիտության, արվեստի ոլորտներում: Հանրայնորեն գործուն անհատ էր՝ քաջատեղյակ մեր պատմությանը:

Բ. գ. դ., պրոֆ. Հենրիկ Եղոյանը հիշեց, որ իբրև ուսանող՝ Վ. Դերիկյանը միշտ լարվում էր քննությունների ժամանակ, թեև միշտ էլ գերազանց էր պատասխանում: մշակ էր լավագույն իմաստով՝ խոնարհ, առանց մեծամտության որևէ նշույլի: Միջնադարագետ էր և խորապես հոգևոր մարդ: Ապրում էր ոչ թե իր, այլ՝ մյուսների համար:

Բ. գ. դ., Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ հին գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող Սուսաննա Հովհաննիսյանը բարձր գնահատեց զինվորին, գրականագետին, մարդուն, որոնք Վ. Դերիկյանի մեջ ներդաշնակ միասնություն էին կազմում: Նրա մեջ միայն ազգային էր, հայկական: Նրա վերջին «խրամատը» ՀՀ գիտությունների ազգային

ակադեմիայում էր: Պայքարը ակադեմիայի համար էր, և այդ պայքարից ոչ մի քայլ չնահանջեց:

Հուշ-հանդիսություն ավարտին Հ. Որսկանյանը ներկայացրեց Վ. Դերիկյանի և Շ. Դերիկյանի «Սուրբ Էջմիածնի տպարանի հիմնումը և գործունեությունը 18-րդ դարում» գիրքը՝ նշելով, որ այդ աշխատությամբ Վ. Դերիկյանը լրացրեց «Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում» եռահատորը (Երևան, 2012 թ., 2014 թ., 2016 թ.), լրացրեց իր ձեռագիր մատյանի վերջին էջը՝ այն նվիրաբերելով Ս. Էջմիածնին: Ընդ որում, իբրև իսկական նվիրյալ՝ ձեռագիրը լրացնելու բարդ, դժվարին ճանապարհին իր գիտելիքներն աստիճանաբար փոխանցեց դստերը՝ ներառելով նրան այդ գործում նախ իբրև պատկերների ընտրություն կատարողի, իսկ վերջին գրքում՝ համահեղինակի: Այդպես, ի սկզբանե կանխորոշելով դստեր գիտական ուղին, նպաստելով ազգային-հոգևոր գիտակցության ձևավորմանը՝ Վ. Դերիկյանն իր գրիչը փոխանցեց նրան՝ անուղղակիորեն պատվիրելով շարունակել իր գործը:

Աշխատությունը բաղկացած է նախաբանից, երկու մասից, որոնցում ներկայացված են Սիմեոն Ա Երևանցի կաթողիկոսի հայրապետության տարիներին Ս. Էջմիածնի տպարանի գործունեությունն ու հրատարակությունները, հետո նույն բաժանումով Էջմիածնի տպարանի գործունեությունն ու հրատարակությունները Ղուկաս Ա Կարնեցու կաթողիկոսության տարիներին:

Գրքի վերջաբանը հակիրճ անդրադարձ է տպարանի ճակատագրին. 1833 թ. հետո տպարանը սկսում է գործել երրորդ անգամ և գնալով կատարելագործվում: Աշխատությունն ավարտվում է «Հավելվածով», որում տրվում է Ս. Էջմիածնի տպարանում XVIII դ. տպագրված գրքերի մատենագիտական նկարագրությունները:

Գիրքը լիակատար պատկերացում է տալիս Ս. Էջմիածնի տպարանի և թղթի գործարանի հիմնման պատմության, Ամստերդամի հայկական տպարանի հետ կապի, այն բոլոր անասելի դժվարությունների մասին, որոնց միջով անցել են Սիմեոն Ա Երևանցի և Ղուկաս Ա Կարնեցի կաթողիկոսները՝ գիտակցելով հայ մշակույթի ու լուսավորության տարածման գործում Ս. Էջմիածնի տպարանի դերն ու նշանակությունը:

Աշխատությունը, սակայն, չոր ու ցամաք չարադրանք չէ. հեղինակների դիտարկումների, մեկնաբանությունների շնորհիվ վերականգնվում է պատմաձևակութային միջավայրը, տեսանելի են դառնում կաթողիկոսների, թուղթ պատրաստող վարպետների մարդկային նկարագրերը, ակնհայտ է դառնում հրատարակությունների թեմատիկ, ընդհանուր ուղղվածությունը, ի հայտ են գալիս նրանցում ընդգրկված ստեղծագործությունների միջև առկա իմաստային կապերը:

Գրքում հրատարակություններից շատերը ներկայացվում են իբրև արվեստի բարձրարժեք գործեր՝ համապատասխան փորագրապատկերների, մանրանկարների զուգորդությամբ և վերլուծությամբ, զուգահեռներ են տարվում հայ ձեռագրային ավանդների ու ժամանակի արևմտաեվրոպական գրքարվեստի հետ: Նշվեց, որ աշխատության մեջ միջգիտակարգային համալիր մոտեցմամբ ցույց են տրվում ժամանակի եկեղեցապատմական գործոնները, որոնցով պայմանավորված են եղել Ս. Էջմիածնի հրատարակությունները: Դերիկյանների ուշադրությունից չի վրիպել, որ այդ հրատարակությունների ընդհանուր

տրամաբանությունից դուրս մեկ գիրք է միայն տպագրվել՝ Հովսեփիոս Փլաբիոսի «Գիրք Պատմութեանց Յովսէպոսի Եբրայեցւոյ արարեալ յաղագս պատերազմին Հրէից ընդ Հռովմայեցիս» (Ս. Էջմիածին, 1787 թ.): Գրքի տպագրության նախապատմության տողերում ընթերցողի մտապատկերում ուրվագծվում է հայոց պատմության հազարամյա ճանապարհի հեղինակների քաջիմացությունը. «Հովսեփիոսի գործի հրատարակութեամբ սկզբնավորվում է պատմական այլաբանության միջոցով հայ ժողովրդի ազատագրության խնդիրներին և ժամանակի քաղաքական վիճակին արձագանքելը»:

«Սուրբ Էջմիածնի տպարանի հիմնումը և գործունեությունը 18-րդ դարում» աշխատությունը գրված է Մայր Աթոռի տպարանի դերի արժեքորումով իբրև Ս. Էջմիածնի վերածնության սկիզբ:

ՀԵՐԻԻՔՆԱԶ ՈՐՍԿԱՆՅԱՆ

Բ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տնօրեն, Հայ հին և միջնադարյան գրականության բաժնի ախպեր գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ հին և միջնադարյան գրականություն, հայ դասական գրականություն: Հեղինակ է 1 մենագրության և շուրջ 35 հոդվածի: ORCID:0000-0001-6682-4043. vorskanyan.heriknaz@mail.ru

ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ՝ «ԱՐՎԵՍՏԻ ՀԱՐՑԵՐԸ
ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻ «ԱՆԱՀԻՏ» ՀԱՆԴԵՍՈՒՄ»*

Հայկական իրականություն մեջ հրատարակված թերթերն ու շաբաթաթերթերը, գրական-գեղարվեստական և երաժշտական հանդեսներն ու տարեգրքերն իրենց էջերում ոչ միայն անդրադարձել են ժամանակակից կերպարվեստին, երաժշտությանը և թատրոնին, այլև լուսաբանել են ցուցահանդեսներն ու համերգները, ինչպես նաև՝ օպերային և թատերական ներկայացումները, ներկայացրել են հայ արվեստի երևելի ներկայացուցիչների ատեղծագործական դիմանկարները, քննության առել արվեստի գաղափարաոճական տարբեր ուղղությունները (ռոմանտիզմ, ռեալիզմ, իմպրեսիոնիզմ, սիմվոլիզմ և այլն), առանձին տեսակներն ու ժանրերը: Այդ քննադատական հրապարակումների շնորհիվ պահպանվել ու մեզ են հասել հայ նկարիչների, երաժիշտների և թատերական գործիչների գործունեության ու, առհասարակ, հայկական գեղարվեստական, երաժշտական և թատերական կյանքի վերաբերյալ շատ ուշագրավ, կարևոր ու բացառիկ տեղեկություններ, որոնց շնորհիվ է միայն հնարավոր վերականգնել հայկական գեղարվեստական, երաժշտական և թատերական կյանքի ընդհանուր պատկերն ու զարգացման ընթացքը:

Այս համատեքստում կարևոր նշանակություն ունի Արշակ Չոպանյանի ջանքերով Փարիզում (1898–1911 թթ. և 1929–1949 թթ.) հրատարակված «Անահիտ» հանդեսը: Եվ, ահավասիկ, 2024 թ. մայիսի 17–18-ը ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտը, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտում «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության պայմանագրային (թեմատիկ) ֆինանսավորման նպատակով գիտական թեմաների հայտերի մրցույթ – 2021»-ի շրջանակներում կատարվող «21T-6E077» ծածկագրով «Հայ գեղարվեստական և երաժշտական քննադատությունը XIX դարում և XX դարասկզբին (ձևավորումն ու զարգացման միտումները)» գիտական ծրագրի (ղեկավար՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆ. Արարատ Աղասյան) շրջանակներում գումարեց «Արվեստի հարցերը Արշակ Չոպանյանի «Անահիտ» հանդեսում» միջազգային գիտական կոնֆերանսը: Գիտաժողովի նպատակն էր՝ բացահայտել «Անահիտ» հանդեսի ներդրումը հայ արվեստագիտության՝ երաժշտագիտության, կերպարվեստագիտության, թատերագիտության և ճարտարապետագիտության, ինչպես նաև՝ գրականագիտության ասպարեզում: Կոնֆերանսի բացումը և լիազումար նիստերը տեղի ունեցան 2024 թվականի մայիսի 17-ին ԳԱԱ նախագահության նիստերի դահլիճում, իսկ նիստերը՝ մայիսի 18-ին՝ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի նիստերի դահլիճում:

* Ներկայացվել է 24. VI. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

Երկօրյա կոնֆերանսի աշխատանքներին մասնակցեցին միջազգային ճանաչում ունեցող առաջատար գիտնականներ և երիտասարդ հետազոտողներ ինչպես Հայաստանից՝ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտից, Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտից, Պատմության ինստիտուտից ու Արևելագիտության ինստիտուտից, բուհերից՝ Երևանի պետական համալսարանից, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանից, Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարանից և այլն, այնպես էլ՝ Ռուսաստանից, Չինաստանից, Լիբանանից ու Ֆրանսիայից:

Գիտաժողովի աշխատանքներին, արվեստի պատմաբաններից ու տեսաբաններից բացի, մասնակցեցին նաև գրականագետներ, քանի որ Արշակ Չոպանյանն ինքը գրող էր, հրապարակախոս:

Իր բացման խոսքում Արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, արվ. դ., պրոֆ. Աննա Ասատրյանը նշեց՝ պարբերական մամուլի ուսումնասիրությունն արվեստագիտության կարևորագույն ուղղություններից է: «Առաջին անգամ Հայ ակադեմիական արվեստագիտությունն անդրադառնում է Հայ պարբերական մամուլին՝ «Անահիտ» հանդեսի օրինակով: Հայտնի է, թե ինչ մեծ նշանակություն և դեր ունի Հայ պարբերական մամուլն արվեստագիտության, արվեստի քննադատության ձևավորման, կայացման և զարգացման գործում: XIX դարից սկսած արևմտահայ և արևելահայ մամուլը բազմիցս անդրադարձել է արվեստի և գրականության հարցերին, և շատ հաճախ այդ հրապարակումները հետազոտողների համար ձեռք են բերում սկզբնաղբյուրի նշանակություն»: Նա շեշտեց արվեստի քննադատության կարևորությունը: «Ներկայումս մեր գիտնականները հեռացել են արվեստի քննադատությունից, և դա ցավոտ հարց է: Կարծում եմ, որ այս գիտաժողովը խիստ կհանդիսանա, որպեսզի մեր գիտնականները գիտական հետազոտություններին զուգահեռ զբաղվեն նաև երաժշտական, թատերական և գեղարվեստական քննադատությամբ: Այս առումով գիտաժողովն ունի նաև կիրառական նշանակություն»:

Ողջունելով գիտաժողովի կազմակերպիչներին, մասնակիցներին և հյուրերին՝ ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, ակադեմիկոս Յուրի Սուվարյանը նշեց. «Այս միջոցառումը յուրօրինակ է՝ հաշվի առնելով «Անահիտ» հանդեսի վիթխարի դերակատարությունը Հայ մշակույթի զարգացման ընթացքի լուսաբանման և հանրահռչակման գործում: Սա միջգիտակարգային գիտաժողով է, քանի որ հանդեսն ուներ գրական, գեղարվեստական և հասարակական ուղղվածություն: Հանդեսի կողմնորոշիչները մնայուն արժեքներն են՝ Հայ մտավոր մշակույթը, ազգային խնդիրները և եկեղեցու դերը մշակույթի զարգացման և ժողովրդի կյանքում: Այս կողմնորոշիչներն ապահովել են հանդեսի խոշոր ներդրումը մեր մտավոր մշակույթի պատմության մեջ և նաև թողել մեզ որոշ դասեր: Փարիզում լույս տեսնող «Անահիտ» հանդեսը, երբ դեռ չունեինք պետականություն (1898–1911 թթ.), կարևորում էր հայերենը որպես գիտական լեզու և նպաստում դրա զարգացմանը, ինչը հարկ է անպայմանորեն շարունակել նաև այժմ»:

Լիազույցար նիստի առավոտյան նիստում Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ Հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամ-

բիոնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, բ. գ. դ., պրոֆ. Աելիտա Դուլուխանյանը «Հեթում Պատմիչի երկը և նրա մանրանկարները» գեկուցման մեջ նկատեց, որ Հեթումը բանավոր իր պատմությունը թելադրել է Նիկոլա Ֆակոն հոգևորականին, սկզբում՝ ֆրանսերեն, հետո՝ թարգմանել լատիներեն: Հեթումի գիրքը թարգմանվել է նաև իտալերեն, անգլերեն, հոլանդերեն: Այն գրաբարի է վերածել Մկրտիչ Ավգերյանը ու տպագրել Վենետիկում 1842-ին: Բանախոսը բացահայտեց, որ Ֆրանսիայում բազմացված Հեթում պատմիչի գրքի ձեռագրերն ունեն գեղեցիկ մանրանկարներ, որոնք ներկայացնում են XIV–XV դարերի ֆրանսիական մանրանկարչությունը:

Անուրանալի է այն մեծ ու նշանակալի դերը, որ ունեցել է Արշակ Չոպանյանը Կոմիտասի ստեղծագործական ճակատագրում, նշանակալի՝ նրա ներդրումը կոմիտասագիտության մեջ: «Անահիտ» էջերում Ա. Չոպանյանը մի կողմից՝ ներկայացրել է Փարիզում և Ժնևում Կոմիտասի ծավալած համերգային գործունեության լիարժեք համայնապատկերը, տպագրել տարբեր երաժիշտների կողմից Կոմիտասին նվիրված հոդվածներն ու գնահատականները, էջեր հատկացրել հուշագրություններին, մյուս կողմից՝ հրատարակել Կոմիտասի երաժշտագիտական ուսումնասիրությունները և ինքնակենսագրությունը: Այս հարցերի լուսաբանմանն էր նվիրված ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի երաժշտության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, արվ. դ., պրոֆ. Աննա Արևշատյանի «Արշակ Չոպանյանը և Կոմիտաս վարդապետը» գեկուցումը:

Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տնօրեն, բ. գ. թ. Հերիք-նազ Որսկանյանը «Արշակ Չոպանյանի՝ հայ միջնադարյան բանաստեղծության արժեքների մեթոդաբանական սկզբունքները՝ ըստ «Անահիտ» հանդեսի նյութերի» բանախոսության մեջ անդրադարձավ Ա. Չոպանյանի աշխարհայացքին, գեղագիտական ըմբռնումներին՝ ձևավորված ժամանակի ամենագեղեցիկ գրականագիտական հոսանքներից մեկի՝ կուլտուր-պատմական դպրոցի գաղափարաբանությանը: Բանախոսն ընդգծեց, որ Չոպանյանն «Անահիտ» հանդեսում հետևողականորեն տպագրել և արժևորել է հայ միջնադարյան բանաստեղծությունը, դիտարկել այն հայ և համաշխարհային մշակույթի և գրականության համապատկերի մեջ՝ որպես հայ ոգու, հայկականության արտահայտություն:

Երևանի պետական համալսարանի արվեստի պատմության և տեսության մեթոնի վարիչ, արվ. դ. պրոֆ. Լևոն Զուգասյանը հանդես եկավ «Արվեստի և ճարտարապետության հարցերը «Անահիտ» հանդեսի էջերում» գեկուցումով:

Արվեստի ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական, բ. գ. դ. Լիլիթ Արզումանյանը «Թատրոնի հարցերը «Անահիտ» հանդեսի էջերում» բանախոսության մեջ նկատեց, որ «Անահիտ» հանդեսի էջերում թատրոնը համեմատաբար քիչ տեղ է զբաղեցրել. հպանցիկ անդրադարձներ կան Սիրանուշին, Պետրոս Աղամյանին, Հովհաննես Աբելյանին, Ռուբեն Մամուլյանին, իտալացի դերասան Նովալլին, Ալ. Շիրվանզադեի «Եվգինե» դրամային, թուրքական թատրոնի ստեղծման մասին Ադուֆ Թալասոյի հոդվածին: «Անահիտում» է տպագրվել Ազնիվ Հրաչյայի արժեքավոր ծավալուն ինքնակենսագրականը:

Նիստը եզրափակվեց Արվեստի ինստիտուտի տնօրեն Աննա Ասատրյանի «Տիգրան Զուխաճյանը «Անահիտ» հանդեսի էջերում» բանախոսությամբ:

Լիազուժար նիստի երեկոյան նիստում (նիստի նախագահ՝ Անդրեաս Դոլուխանյան) Արվեստի ինստիտուտի սփյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ավագ գիտաշխատող, արվ. թ. Մերի Կիրակոսյանը ««Անահիտ» և Արշակ Չոպանյանի ներդրումը Փանոս Թերլեմեզյանի գործունեության լուսաբանման գործում» գեկուցման մեջ դիտարկեց էջեր հայ մշակույթի երկու նվիրյալների փոխադրությունն ապստամբությունից՝ բացահայտելով նկարչի գործունեության հետ կապված դեռևս անհայտ փաստեր: Արվեստաբանը գիտական չրջանառության մեջ դրեց չլուսաբանված մի դիմանկարի ստեղծման հետ կապված տեղեկություններ, որոնք երևան եկան Ա. Չոպանյանի անտիպ գրվածքի, նրան ուղղված նամակների և ժամանակին Փարիզում հրատարակված տարեգրքի հետազոտման շնորհիվ:

Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գիտաշխատող, Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի, բ. գ. դ., պրոֆ. Վանո Եղիազարյանը ներկայացրեց «Հայրենների հրապարակումը «Անահիտ» հանդեսի 1902 թ. համարներում» գեկուցումը:

Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող, բ. գ. դ. Սուսաննա Հովհաննիսյանը «Ռուս գրականությունը «Անահիտ» հանդեսի էջերում» գեկուցման մեջ քննության առավ ուսու և համալսարանի գրականության անդրադարձները՝ Շեքսպիրի, Սերվանտեսի, Տաստյի, Ֆլորենտի, Միգելևիչի, Գյոթեի, Բուլգերի, Մարիա դը Հերեդիայի, Ա. Նեգրիի, Էսքրիլեսի, Հաֆիզի և Ռումիի, Շեյքի և Էրզար Պոյի, Պուշկինի (գրամաները), Չեխովի, Տուրգենևի, Դոստոևսկու երկերի հայերեն թարգմանությունների ու դրանց մասին քննադատականների տպագրությունը հանդեսի էջերում և դրանց վերլուծությունը: «Անահիտում» ներկայացավ նաև ուսու քննադատական միտքը՝ մասնավորապես Տուրգենևի գրականագիտական ուսումնասիրությամբ՝ գրված Շեքսպիրի «Համլետի» և Սերվանտեսի և «Տոն Բիշոպի» (Դոն-Ը-Կիխոտ) ստեղծման 300-ամյակի կապակցությամբ: Բանախոսը բացահայտեց Չոպանյանի՝ ուսու գրականության նկատմամբ հետաքրքրության թե՛ գեղարվեստական, թե՛ պատմաքաղաքական դրդապատճառները՝ կապված հայության արևելահայ ու արևմտահայ հատվածների մերձեցմանը նպաստելու խնդրին:

Ռուսաստանի Դաշնությունում ՀՀ դեսպանատան մշակույթի կենտրոնում գործող Հայագիտական ամբիոնի ղեկավար, բ. գ. թ. Արդա Մարանջյան-Մարտիրոսյանը հանդես եկավ «Արշակ Չոպանյանի «Անահիտ» հանդեսի գեղագիտական ծրագիրը ազգային բանաստեղծության ակունքներում» գեկուցումով:

Կոնֆերանսն իր աշխատանքները շարունակեց մայիսի 18-ին: Առաջին նիստում (նիստի նախագահ՝ Լիլիթ Արզումանյան) Արվեստի ինստիտուտի գիտաշխատող, սփյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ավագ գիտաշխատող, արվ. թ. Մարգարիտա Քամալյանը ««Անահիտ» հանդեսի ներդրումը շահինագիտության մեջ» բանախոսության մեջ քննության առավ Ա. Չոպանյանի հոգվածները է. Շահինի մասին, Փրանսիացի առաջատար քննադատներ Արսեն Ալեքսանդրի, Ռոժե Մարքսի, Գյուստավ Կանի, Կամիլ Մոկլերի և ուրիշների թարգմանական հոգվածները «Անահիտ»-ում, ինչպես նաև Ա. Չոպանյանի և է. Շահինի նամակներին:

Արվեստի ինստիտուտի սիյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ավագ գիտաշխատող, արվ. թ. Մանե Մկրտչյանը հանդես եկավ ««Անահիտ» հանդեսի «Արվեստի էջեր» և արվեստագետներին նվիրված շաբերը» բանախոսությամբ, իսկ Երևանի պետական համալսարանի արվեստի պատմության և տեսության ամբիոնի դասախոս, արվ. թ. Հովսիսիմե Վարդանյանը ներկայացրեց «1899-ին «Անահիտ» հանդեսում տպագրված «Գեղարվեստի էությունը և նպատակը» հոդվածը. գեղեցիկն ու հոգեվիճակը իբրև կերպարային ընկալման միջոցներ ժամանակի շրջագծի ներքո» գեկուցումը:

1901 թ. ապրիլին Պիեռ Օբրին այցելել է Արևելյան Հայաստան, ի մոտո ծանոթացել Կոմիտասի գործունեությանն ու ձեռքբերումներին և վերադառնալով իր հուշերն ու մանրակրկիտ նկարագրությունները հրատարակել Լա թրիպլեն տը Սէն ժերվէ հանդեսում: Այդ հոդվածների Առաջին գլուխը թարգմանել է Չոպանյանը և հրատարակել «Անահիտում»: Լիբանանի Քապիքի Ս. Հոգի համալսարանի երաժշտության ամբիոնի երաժշտական բարձր ուսման վարիչ և դասախոս, երաժշտագիտության դ., պրոֆ. Էդուարդ Թորիկեանը (Բեյրութ), «Բիեռ Օպրի. Ֆրանսացի երաժշտագետ-հայագետի ներդրումը հայ երաժշտությանն ուսումնասիրության և տարածման մէջ» գեկուցման մեջ թերթելով «Անահիտի» առաջին տարիների համարները, բացահայտեց, թե «Օբրի ինչպէ՛ս մօտիկ էր հայության, ինչպէ՛ս Փարիզահայ Արվեստի Երեկոյթներուն ոչ թէ միայն ներկայութիւն արձանագրած էր, այլ նաև՝ բանախօսութիւններով մասնակցած էր անոնց, ինչպէս նաև Ֆրանսական այլ հաստատութիւններու մէջ: Չոպանեանի խօսքերով «Պ. Օպրի շատ յուզուած շեշտերով պատկերացուց Հայոց արդի կացութիւնը, և մեր հին ու նոր երաժշտության հատուածներուն մէջէն ցուցուց հայ հոգիին ողբազին կամ հաւատալից, միստիքական կամ ազատասէր արտայայտութիւնները»:

Արվեստի ինստիտուտի երաժշտության բաժնի ավագ գիտաշխատող, արվ. թ. Լիլիթ Արտեմյանը «Ռոմանոս Մելիքյանը «Անահիտ» հանդեսի էջերում» գեկուցման մեջ քննության առավ կոմպոզիտոր, երաժշտական-հասարակական գործիչ, խմբավար և մանկավարժ Մելիքյանի ստեղծագործական գործունեությանը նվիրված Աղավնի Մեսրոպյանի «Ռոմանոս Մելիքյան» հոդվածը և Արշակ Չոպանյանի «Մահ Ռոմանոս Մելիքեանի» մահախոսականը, ինչպես նաև հանդեսի տարբեր համարներում Ռ. Մելիքյանի մասին առկա անդրադարձները:

Արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի բաժնի ավագ գիտաշխատող, պ. գ. թ., դոցենտ Համիկ Հմայակյանը (համահեղինակ՝ Ալին Հովսեփյան՝ լ. գ. թ., Բարձրագույն հետազոտությունների գործնական դպրոց, Սորբոն, Ֆրանսիա, Փարիզ) հանդես եկավ «Հայկական գորգարվեստին վերաբերող որոշ հարցերի լուսաբանումը Արշակ Չոպանյանի «Անահիտ» հանդեսում» բանախոսությամբ:

Սուչոու համալսարանի կերպարվեստի բաժնի հետդոկտորանտ, PhD Անի Մարգարյանի (Զինաստան, Նանկին) գեկուցումը նվիրված էր «Անահիտ» հանդեսում ամերիկահայ նկարիչ Հովսեփ Փուշմանի ստեղծագործության մեկնաբանության հարցերին:

Կոնֆերանսի եզրափակիչ՝ երկրորդ նիստում (նիստի նախագահ՝ Մարգարիտա Քամալյան) ձարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազ-

գային համալսարանի դասախոս, արվ. թ. Նարե Նաղարյանը ներկայացրեց «Կին արձանագործները «Անահիտ» հանդեսի էջերում» գեկուցումը, իսկ Պատմության ինստիտուտի հայ մամուլի և հասարակական մտքի պատմության բաժնի ավագ գիտաշխատող, բ. գ. թ. Մարիամ Հովսեփյանը՝ «Հայկական հարցը «Անահիտ» հանդեսի մշակույթի և արվեստի խնդիրների կիզակետում (1898–1911 թթ.)» բանախոսությունը:

Արվեստի ինստիտուտի կերպարվեստի բաժնի գիտաշխատող, արվ. թ. Գայանե Պողոսյանը ««Ջողոճայի» մեկնությունն «Անահիտ» հանդեսի անդրանիկ համարում» գեկուցման մեջ նկատեց, որ XIX դարավերջում, երբ հայկական գրաքննադատական միտքը դեռ նոր էր ծիլեր տալիս, «Անահիտ» հանդեսի առաջին համարում հրապարակված երիտասարդ Արշակ Չոպանյանի՝ Լեոնարդո դա Վինչիի վրձնած Մոնա Լիզա դեղ Ջողոճային նվիրված հոդվածը թերևս եզակի է իր տեսակի մեջ և առանձնանում է հայկական սփյուռքում արվեստագիտական մտքի զարգացման պատմության մեջ: Ա. Չոպանյանի քննադատական խոսքն իր ոճական առանձնահատկություններով արտացոլում է վերոհիշյալ կենդանագրի հանդեպ ժամանակաշրջանի արվեստագետների գեղագիտական հայացքները:

Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, բ. գ. թ., դոցենտ Նաիրա Բալայանը «Արփիար Արփիարյանը՝ որպես Արշակ Չոպանյանի քննադատության թիրախ «Անահիտ» հանդեսի էջերում» գեկուցման մեջ ներկայացրեց 1901–1907 թթ. «Անահիտ» հանդեսում տպագրված, Արշակ Չոպանյանի և Արփիար Արփիարյանի տարաձայնությունները ամփոփող 4 ընդարձակ հոդվածներ և դրանց առնչակից այլ նյութեր: Բանախոսը վերլուծեց նրանց բանավիճային բազմաբնույթ խնդիրները՝ կապված ժամանակի քաղաքական ու հասարակական դեպքերին, ազգային հայրենասիրական ընկալումներին, գեղարվեստական և գրականագիտական հարցերին և այլն:

Արվեստի ինստիտուտի ասպիրանտ Ռուզան Անանյանը «Ռաֆայել Շիշմանյանը և «Անահիտ» հանդեսը» բանախոսության մեջ քննության առավ հայ գեղանկարիչ և արվեստաբան Ռաֆայել Շիշմանյանի՝ «Անահիտում» հրատարակված «Անթուան Պուրտել» (1930), «Նկարիչ Վ. Մախոսյան» (1937) և «Անհետացող արուեստագետներ» (1940) հոդվածները:

«Արվեստի հարցերը Արշակ Չոպանյանի «Անահիտ» հանդեսում» միջազգային գիտաժողովի արդյունքները դարձան կարևոր հանգրվան արվեստագիտության և գրականագիտության ասպարեզում:

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏԻՅԱՆ

Արվ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, երաժշտության բաժնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունը՝ նոր և նորագույն շրջանի հայ երաժշտության ուսումնասիրություն: Հեղինակ է 12 մենագրության և շուրջ 240 հոդվածի: ORCID:0000-0002-0023-1752. instart@sci.am

ՎԱՐԴԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ*

Ապրիլի 19-ին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում (ՀԱԻ) կայացավ բանասեր-ուսագետ և հերմենետ, «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի նախկին աշխատակից, խմբագիր

Վարդան Հայրապետյանի (1948–2019) 75-ամյակին նվիրված ՀԱԻ «Հայկական հումանիտար պարբերագրի» («Армянский гуманитарный вестник») 11-րդ համարի՝ «Վարդան Հայրապետյան Anno 75» երկհատորյակի լույս ընծայման շնորհանդեսը: Հրատարակությունը ներկայացնում է Վ. Հայրապետյանի գիտական ծավալուն ժառանգությունը, որն իրականացվել է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀԱԻ-ի մշակութային մարդաբանության բաժնի վարիչ Լևոն Աբրահամյանի, բանասեր Արմեն Գրիգորյանի (Մոսկվա) և պարբերագրի գլխավոր խմբագիր, ՀԱԻ-

ի բանահյուսության տեսության և պատմության բաժնի գիտաշխատող Արեգ Բայանդուրի ջանքերով:

Վ. Հայրապետյանը ծնվել է Երևանում, որտեղ ապրել է երկար տարիներ, սակայն իր գործունեության բերումով առավել հայտնի է Հայաստանից դուրս: 1972 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի ուսական բաժինը, որտեղ 1972–1974 թթ. աշխատել է Գրական հայագիտական լաբորատորիայում, իսկ 1974–1986 թթ.՝ «Պատմաբանասիրական հանդեսում»՝ որպես ուսանողների խմբագիր: 1994–2000 թթ. ապրել է Դանիայում: 2000 թ. վերջից 2001 թ. կեսն աշխատել է Ռուսական պետական հումանիտար համալսարանին կից Բարձրագույն հումանիտար ուսումնասիրությունների ինստիտուտում (Մոսկվա): Վերադառնալով հայրենիք՝ 2006–2008 թթ. դասավանդել է ԵՊՀ-ում ուս. հերմենետիկա առարկան:

Շնորհանդեսին ներկա էին պարբերագրի խմբագրական խորհրդի անդամները՝ Զարուհի Հակոբյանը, Մանես Էռնա Շիրինյանը, Գայանե Շապոյանը, Վ. Հայրապետյանի մտերիմները, աշխատանքային ընկերները և այլ հյուրեր: Առցանց մասնակցում էին Սոֆյա Վինոգրադովան (Մոսկվա), Անահիտ Տոնապետյան-Դեմոպուլոսը (Փարիզ), Պյոտր Բոչարովը (Վյուրցբուրգ), Լենա Սիլարդը (Իտալիա, Մարդինիա, Սասարի համալսարան): Վերջինիս հետ Վ. Հայրապետյանը 2002 թ. արժանացել է Անդրեյ Բելիի մրցանակին:

* Ներկայացվել է 13. VI. 2024 թ., ընդունվել է տպագրության 10. VII. 2024 թ.:

ՀԱԽ-ի փոխտնօրեն, բ. գ. թ. Տորք Դալալյանն իր խոսքում ընդգծեց Վ. Հայրապետյանի ավանդը «Հայկական հումանիտար պարբերագրի» հիմնադրման ու կայացման գործում (2006 թ.): Այն հիմնադրվել է Լ. Աբրահամյանի, Վ. Հայրապետյանի (նուսերեն բաժնի խմբագիր), ՌԴ ԳԱ թղթակից անդամ Վլադիմիր Պրոնգյանի, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյանի, պ. գ. դ. Պարույր Մուրադյանի, պ. գ. դ. Կարեն Յուզբաշյանի, պ. գ. դ. Մ. Է. Շիրինյանի և այլոց նախաձեռնությամբ:

Վ. Հայրապետյանի գործունեության մասին նաև խոսեցին Ա. Գրիգորյանը, բյուզանդագետ Մ. Է. Շիրինյանը, պ. գ. դ., բ. գ. դ. Արծրունի Սահակյանը, բ. գ. թ. Լիլիթ Մելիքսեթյանը, ազգագրագետ Արա Գուլյանը: Ա. Գրիգորյանը, ներկայացնելով պարբերագրի հրատարակությունը, հակիրճ խոսեց իրականացված նախագծի պատմության շուրջ, դրա գաղափարի և նախաձեռնողների մասին կարևորելով Ա. Բայանդուրի և Լ. Աբրահամյանի դերը, հայտնելով իր երախտագիտությունը ուսուցիչների նկատմամբ: ՌԴ ԳԱ ակադեմիկոս Վլադիմիր Նիկոլաևիչ Տոպորովին, փիլ. գ. դ. Վլադիսլավ Ալեքսանդրովիչ Բոչարովին, բ. գ. թ., փիլիսոփա Վլադիմիր Վենիամինովիչ Բիրբիսինին ու նրանց մերձավորներին տրամադրած նյութերի և օժանդակության համար: Առաջին հատորում ընդգրկվել է նաև երկու հրապարակում՝ իբրև հավելում Վ. Հայրապետյանի գրքին. մեկը արտատպված է «Բանբեր Երևանի համալսարանի» պարբերականից, մյուսը՝ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» ամսագրից: Այդ նյութերի առաջին հրապարակումն իրականացվել է Վ. Հայրապետյանի համակուրսեցիներ Պավել Բալայանի և Գայանե Հարությունյանի նախաձեռնությամբ:

Այնուհետև ելույթ ունեցան պ. գ. դ., ազգագրագետ Էլզա-Բայր Գուչինովան, արվ. դ., երաժշտագետ Լևոն Հակոբյանը: Լ. Աբրահամյանն իր խոսքում նշեց, որ Վ. Հայրապետյանն Անդրեյ Բելիի մրցանակը ստացել է ուսուցչի մենեջերի մեջ ներդրած մեծ ավանդի համար: Ըստ հանձնաժողովի՝ մրցանակը շնորհվել է «ուսուցիչ լեզվում անգիտակցականի պարզաբանման գործում ակնառու առաջընթացի համար, ինչպես նաև «մյուսին» և նրա «ասածը» հասկանալու համար, նույնիսկ եթե նրա ասածն արտահայտություն չի ստացել»: Հավելեց, որ Վ. Տոպորովը Վ. Հայրապետյանի աշխատանքն որակավորել է որպես «տեկտոնական տեղաշարժ» և բեկումն ուսուցչականության մեջ:

Ելույթ ունեցողներն ընդգծեցին, որ Վ. Հայրապետյանը մտավորական էր ու խստապահանջ գիտնական: «Հայկական հումանիտար պարբերագրի» ներկայացվող հատորի առաջին մասն ընդգրկում է Վ. Հայրապետյանի տեքստերի ընտրանին՝ հատվածներ նրա «Толкуя слово» գրքից և ավելի ուշ գրած հավելումները: Առանձին բաժնում ներառված են Վ. Տոպորովի, Ս. Բոչարովի և Վ. Բիրբիսինի ակնարկներն իրենց գործընկերոջ և նրա գիտական աշխատանքների մասին: Հատորի մեջ նաև զետեղվել են Հայրապետյանի երեք համահեղինակների՝ Լ. Աբրահամյանի, փիլ. գ. դոկտոր, մաթեմատիկոս Հ. Առաքելյանի և

ազգագրագետ Ա. Գուլյանի՝ «Разговор о круглых и абсолютных числах» աշխատության հատվածները:

Հատորի առաջին մասը եզրափակում են Վ. Հայրապետյանի մասին՝ Լ. Մեփքսեթյանի ու Վ. Հայրապետյանի ուսանողների՝ Կ. Վանեսկեդյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Ս. Այվազյանի հուշերը:

Հատորի երկրորդ մասը ներառում է Վ. Հայրապետյանի և Վ. Տոպորովի, Ս. Բոչարովի, Վ. Բիբիխինի նամակագրությունները, ինչպես նաև՝ կենսամատենագիտական նյութեր և գիտնականի հետ վերջին գրույցներից մեկի՝ «Событие говорения» ձայնագրության տեքստային սղագրությունը: Իսկ պարբերագրում առկա նյութերի մեծ մասը հրապարակվում է առաջին անգամ:

Երախտագիտությամբ նշենք Աննա Վլադիմիրովնայի՝ Վ. Տոպորովի դստեր հրատարակության նախապատրաստման ընթացքում, Ս. Բոչարովի մտերիմների՝ Իրինա Զախարովնա Սուբատի, նրա դստեր՝ Մարիա Սերգեևնա Կասյանի, Վ. Բիբիխինի կողմից Օլգա Եվգենևնա Լեբեդևայի, Ռուսական պետական գրականության և արվեստի արխիվի աշխատակիցների օգնությունը, որոնք սիրով աջակցեցին և ընդառնեցին բոլոր հարցերում:

Օ. Լեբեդևան ոչ միայն ներկայացրեց Վ. Բիբիխինի հետ Վարդան Հայրապետյանի նամակագրությունը, այլև «Письмо на тему зеркала» իր թվայնացրած եռակողմ նամակագրության ամբողջական տեքստը: Բացի այդ, նա մասնակցել է այդ նյութերի մեկնաբանություններին և խմբագրմանը:

Պարբերագրի առաջին հատորում հրատարակվել են Ա. Գրիգորյանի «Երրորդ մարդը» և «... Գրում եմ և մտածում եմ Ձեզ հետ մշտական խոսակցություն մասին» երկու հրապարակումները:

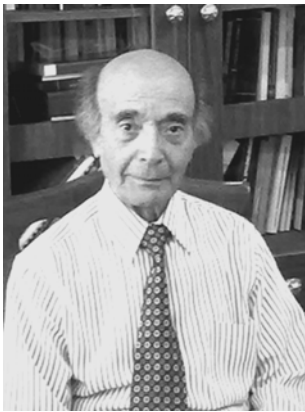
Շնորհանդեսը եզրափակեց Ա. Բայանդուրը: Նա պատմեց իր և Վ. Հայրապետյանի երկարամյա շփումների մասին, որին համարում է իր ուսուցիչը: Հավելեց, որ եթե Վարդան Հայրապետյանը մեզ հետ լիներ, «Հայկական հումանիտար պարբերագրերն» անհամեմատ ավելի ամբողջական ու լիարժեք կլինեին:

Արեգ Բայանդուր – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտակազմակերպչական բաժնի գիտաշխատող, «Հայկական հումանիտար պարբերագրի» գլխավոր խմբագիր: Գիտական հետաքրքրությունները՝ իրանական առասպելաբանություն և միջին պարսկերեն լեզու: Հեղինակ է 25 հոդվածի: aregbayandur@mail.ru

Աստղիկ Իսրայելյան – պ. գ. թ., Հայաստանի պատմության թանգարանի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայերի ժողովրդական հավատալիքներ, հայկական ժողովրդական կերպարների արվեստ: Հեղինակ է 3 մենագրության, 1 ժողովածուի և 71 հոդվածի: ORCID:0009-0001-2905-7380. Astghikisraelian@gmail.com

ՀԱՄԼԵՏ ԱՄԲԱԿՈՒՄԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

97 տարեկանում կյանքից հեռացավ մեծանուն գիտնական, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ գիտություն վաստակավոր գործիչ, ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի երկարամյա գլխավոր գիտաշխատող, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Համլետ Գևորգյանը:

Համլետ Գևորգյանը մեծ ավանդ ունի հայ փիլիսոփայական մտքի զարգացման և երիտասարդ կադրերի պատրաստման գործում:

Համլետ Գևորգյանը ծնվել է 1927 թ. Երևանում: 1944-ին ավարտել է Երևանի Մուսսոլյանի անվան ռուսական դպրոցը: 1950 թ. ավարտել է ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը, 1955 թ.՝ Գիտությունների ակադեմիայի փիլիսոփայության սեկտորի ասպիրանտուրան և պաշտպանել թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Աբստրակցիայի դերը իմացության մեջ» թեմայով: 1970 թ. պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Հավանական և հավաստի գիտելիք» թեմայով, որն ամփոփում էր համանուն գրքի և նրան հարող տասնյակ հրապարակումների թեզերը: 1972 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի գիտական կոչում: 1996 թ.-ին ընտրվել է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս:

Հ. Գևորգյանը 1956 թ. աշխատել է Հայաստանի ԳԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտում: Եղել է ինստիտուտի փիլիսոփայության սեկտորի իմացաբանության թեմատիկ խմբի, ինստիտուտի դիպլեմատիկական մատերիալիզմի և բնագիտության փիլիսոփայական հարցերի բաժնի վարիչ, գիտության փիլիսոփայության, ժամանակակից փիլիսոփայության, տեսական փիլիսոփայության գիտահետազոտական խմբի վարիչ: 1965–1980 թթ. համատեղությամբ ԵՊՀ-ում դասավանդել է փիլիսոփայություն, նորագույն և ժամանակակից փիլիսոփայության պատմություն, իմացաբանություն, գիտության փիլիսոփայություն և մեթոդաբանություն, տրամաբանություն: 1992–1996 թթ. եղել է ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտի տնօրենը:

Հ. Գևորգյանի գիտական աշխատությունները հրատարակվել են հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նրա աշխատությունները վերաբերում են նոր և ժամանակակից փիլիսոփայության պատմության հիմնախնդիրներին, առանձնապես իմացաբանությանը, գիտության մեթոդաբանությանը և տրամաբանությանը, ինչպես նաև հայ փիլիսոփայության պատմության մեթո-

դաբանական հարցերին, մշակույթի պատմափիլիսոփայական տեսանկյուններին:

Հայն ճանաչում են գտել Հ. Գևորգյանի «Իմացաբանության մեջ արատ-րակցիայի դերի մասին» (1957) և «Հավանական և հավաստի գիտելիք» (1965) գրքերը: Դրանց հարում է գիտական հիպոթեզի մասին նրա աշխատությունների շարքը («Հիպոթեզը և նրա դերը գիտության մեջ», 1959, «Ժամանակակից մեթոդաբանական վեճերը և գիտական հիպոթեզի պրոբլեմը», 1984 և այլն), որոնցում հիպոթեզի պրոբլեմն աղերսված է գիտելիքի զարգացման ժամանակակից տեսությունների հետ:

Հ. Գևորգյանը մշակել է տրամաբանական-մեթոդաբանական հետազոտությունների ծրագիր, որն իրագործվել է նրա խմբագրությամբ լույս ընծայված «Գիտական գիտելիքի տրամաբանական վերլուծության փիլիսոփայական հարցերը» կոլեկտիվ աշխատության երեք պրակներում (1969, 1971, 1974), «Փիլիսոփայությունը և գիտության մեթոդաբանական հարցերը» ժողովածուում (1977):

Հ. Գևորգյանը 1994 թ. Վ. Բաղդասարյանի համահեղինակությամբ գրել է «Տրամաբանություն» դասագիրքն ավագ դպրոցի համար:

«Գիտության պատմական մեթոդաբանության ակնարկ» գրքում (1987) նա ի հայտ է բերել պատմամշակութային գործոնների ազդեցությունը գիտական գիտելիքի նաև ներքին իմացաբանական բնութագծերի վրա, վերլուծել է XX դարի այն հիմնական փիլիսոփայական ուսմունքները, որոնցում վերանայվում են գիտության փիլիսոփայության դասական ըմբռնումները, և տարբեր տեսանկյուններից հիմնավորել է պատմամշակութային մոտեցումը: Այս հարցադրումների հանգուցակետում է պատմական վերակազմության մեթոդի հիմնախնդիրը, որի վերաբերյալ Հ. Գևորգյանի նախաձեռնությամբ գրվել և նրա խմբագրությամբ հրատարակվել է կոլեկտիվ աշխատություն՝ «Պատմական վերակազմության մեթոդը գիտության պատմության մեջ» (1990):

«Ազգային մշակույթը պատմության փիլիսոփայության տեսանկյունից» գրքում (1992) և մի ամբողջ շարք այլ հրապարակումներում Հ. Գևորգյանն արծարծել է հայ փիլիսոփայության պատմության մշակութաբանական տեսանկյունները, ուրույն մեկնաբանություն է տվել մշակույթի տեսության հարցերին և դրանք մասնավորեցրել հայկական մշակույթի և հայոց պատմության նկատմամբ:

Համընտ Գևորգյանը Հայկական հանրագիտարանի համար գրել է շուրջ հարյուր հոդված փիլիսոփայության և տրամաբանության հանգուցային հարցերի, կատեգորիաների, փիլիսոփայական ուղղությունների, փիլիսոփայության և տրամաբանության նշանավոր դեմքերի մասին: Նա եղել է հանրագիտարանի փիլիսոփայության գիտաճյուղային խորհրդի անդամ և նախագահի տեղակալ: Եղել է Տերմինաբանական կոմիտեի անդամ, ՀՀ Գերագույն խորհրդի սահմանադրական հանձնաժողովի անդամ, ՀՀ Լեզվի պետական տեսչության Լեզվի բարձրագույն խորհրդի անդամ:

Նա խմբագրել է գրքեր, կատարել է թարգմանություններ, այդ թվում՝ նորագույն և ժամանակակից փիլիսոփայության պատմության բուհական երկու դասագրքերի թարգմանությունը: Պատրաստել է գիտության թեկնածուներ և դոկտորներ:

ՀՀ ԳԱԱ նախագահությունը, ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքը, ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի տնօրինությունը և ողջ անձնակազմը ցավակցում են Համլետ Գևորգյանի հարազատներին, մերձավորներին և գործընկերներին: Նրա հիշատակը միշտ վառ կմնա նրան ճանաչողների, աշակերտների հոգիներում, իսկ նրա թողած գիտական ժառանգությունը բարձր կգնահատվի գալիք սերունդների կողմից:

ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ,
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ,
ՀՀ ԳԱԱ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ, ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԵՎ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Ապրիլի 24-ին կյանքից հեռացավ ականավոր գիտնական և հասարակական գործիչ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ գիտություն վաստակավոր գործիչ, հայ ժամանակակից արաբագիտական պատմագիտական դպրոցի հիմնադիր, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննեսի Հովհաննիսյանը:

Նիկոլայ Հովհաննիսյանը ծնվել է 1930 թ. հունիսի 10-ին Լենինականում (այժմ Գյումրի): 1953 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետը, իսկ 1956 թ.՝ ասպիրանտուրան: 1968 թ. ստացել է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան, 1971 թ.՝ պրոֆեսորի գիտական կոչում: 2006 թ. նա ընտրվել է ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի թղթակից անդամ: Նա 563 գիտական աշխատությունների հեղինակ է, որից 87-ը մենագրական ուսումնասիրություններ են: Նիկոլայ Հովհաննիսյանի գիտական ղեկավարությամբ ավելի քան 50 պատմաբաններ պաշտպանել են թեկնածուական և դոկտորական ատենախոսություններ, այդ թվում՝ Սիրիայից, Եգիպտոսից, Լիբանանից, Հորդանանից, Իրանից, Վրաստանից, Ռուսաստանից:

Պրոֆեսոր Հովհաննիսյանը ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի և արդի հայ արևելագիտության հիմնադիրներից է: Նրա ջանքերով Հայաստանում հիմնադրվեց, կայացավ և արևելագիտության ոլորտում իր ուրույն տեղը գրավեց հայ արաբագիտությունը: Նա ՀՀ-ում արաբագիտական պատմագիտական դպրոցի կարևոր հիմնասյուներից է, ով ավելի քան 40 տարի (1962–2003 թթ.) գլխավորել է արաբական երկրների բաժինը, 1995–2006 թթ. զբաղեցրել է ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենի պաշտոնը:

Անգնահատելի են Ն. Հովհաննիսյանի գիտական վաստակը և ներդրումը համաշխարհային արաբագիտության զարգացման բնագավառում: Նրա բեղուն գիտական գործունեության արդյունքում հայ արաբագիտությունը դարձել է համաշխարհային արաբագիտության կարևոր բաղադրիչը:

Տասնյակ տարիներ պրոֆեսոր Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունների կենտրոնում եղել են արաբական երկրների նորագույն պատմության, միջազգային և տարածաշրջանային հարաբերությունների, «քաղաքական իսլամի», հայ-արաբական, այդ թվում՝ միջպետական հարաբերությունների արդիական հիմնահարցերը: Նա առաջիններից էր, ով խորհրդային Հայաստանում անդ-

ընդհանուր առաքական երկրների ազգային-ազատագրական շարժումների ուսումնասիրությունը և ընթերցողի սեղանին դրեց արժեքավոր մենագրություններ՝ «Ազգային-ազատագրական պայքարը Լիբանանում», «Սիրիական անկախ հանրապետության ստեղծումը», «Ազգային-ազատագրական շարժումն Իրաքում», «Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը» և այլն:

Պրոֆեսոր Հովհաննիսյանի ուսումնասիրություններում կարևոր տեղ է զբաղեցնում «Արաբական երկրների պատմություն (VII դ. – 2005 թ.)» քառահատոր աշխատությունը, որը բացառիկ է իր նշանակությամբ և 2007 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակի, իսկ 2011 թ. թարգմանվել է արաբերեն և հրատարակվել Հալեպում:

Նիկողայ Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունների շրջանակից դուրս չեն մնացել նաև էթնոքաղաքական հակամարտությունների, այդ թվում՝ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի հետազոտությունը՝ «Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը. անկախության և ազատության փոխ ճանապարհը», ԱՄՆ-ում Մերիլենդի համալսարանում հրատարակված «Էթնոքաղաքական առճակատումներն Անդրկովկասում. նրանց արմատները և լուծումները» և այլն:

Պրոֆեսոր Հովհաննիսյանի գիտական հետաքրքրությունների շարքում հատուկ տեղ էր զբաղեցնում Հայոց ցեղասպանության հայեցակարգային հիմնախնդիրների ուսումնասիրությունը՝ «Հայոց ցեղասպանություն. հայասպանությունը որպես ամենագեղեցիկագույն գեղեցիկ. Աշխարհի տասը լեզուներով՝ անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, հունգարերեն, ճապոներեն, հայերեն, արաբերեն, պարսկերեն», միջգիտակարգային հետազոտությունը, որին ավելի ուշ ավելացան նաև կորեերեն և ռումիներեն հրատարակությունները: Այս հիմնարար աշխատանքն արժանացել է ՀՀ մշակույթի նախարարության առաջին կարգի դիպլոմի: Նիկողայ Հովհաննիսյանի ջանքերով միջազգային լայն տարածում է ստացել «Արմենոցիդ» եզրը՝ որպես «Հայասպանության» հոմանիշ:

Զգալի է Նիկողայ Հովհաննիսյանի ներդրումը նաև հասարակական կյանքում: Նա զբաղեցրել է խորհրդարարական բարեկամության և մշակութային կապերի ասոցիացիայի փոխնախագահի պաշտոնը, եղել է Ասիայի և Աֆրիկայի համերաշխության խորհրդային կոմիտեի ու նրա վարչության անդամ, Հայարաբական բարեկամության ընկերության նախագահ, «ԽՍՀՄ – Իրաք» բարեկամության ընկերության փոխնախագահ և այլ ընկերությունների վարչությունների անդամ, մասնակցել տարբեր երկրների բարձրաստիճան պետական այրերի հետ բանակցություններին:

Նիկողայ Հովհաննիսյանն արտասահմանյան մի շարք ակադեմիկոսների և գիտական ընկերությունների անդամ էր, այդ թվում՝ Փարիզի «Արարատ» միջազգային ակադեմիայի, Նյու Յորքի գիտությունների ակադեմիայի, Գերմանիայի Բնության և հասարակության մասին գիտությունների միջազգային ակադեմիայի, Սիրիայի արաբական գիտության պատմության ընկերության, ԱՄՆ-ի Ազգային աշխարհագրական ընկերության, Ցեղասպանագիտության միջազգային ասոցիացիայի և այլն:

Պրոֆեսոր Հովհաննիսյանը պարգևատրվել է ՀՀ կառավարության «Հայոց Մեծ Եղեռն» ոսկեգոծ մեդալով, Մովսես Խորենացու, «Երախտագիտություն», «Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար» 2-րդ աստիճանի և այլ մեդալներով:

Քեմբրիջի (Անգլիա) Միջազգային կենսագրական կենտրոնը 2004 թ. Նիկոլայ Հովհաննիսյանին հռչակել է «Աշխարհի առաջատար գիտնական», 2005 թ.՝ ճանաչել «XXI դարի ականավոր գիտնական», իսկ 2009 թ.՝ ներառել «100 բարձրակարգ գիտնականների» ցանկում:

Խորին ցավակցություն ենք հայտնում Նիկոլայ Հովհաննիսյանի ընտանիքին, հարազատներին, գործընկերներին:

ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ,
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ,
ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆՈՒՆԵ ՎԱՐԱՋԴԱՏԻ ԴԵՐՈՅԱՆ

Վերջերս մեզանից հեռացավ հետաքրքիր ճակատագիր ունեցող մի ազնվական, գեղեցիկ կին, որի տոհմական արմատներն առաջացնում են խոր հիացմունք, նաև մեծ ցավ: Այդ կինը Նունե Վարաճ-դատի Դերոյանն է, որը երկար տարիներ եղել է «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի՝ այդ հեղինակավոր պարբերականի բաժնի վարիչը, ապա՝ ամսագրի պատասխանատու քարտուղարը:

Նունե (Նունիկ) Դերոյանը ծնվել է 1923-ին Երևանում: Հաճախել է Ստ. Շահումյանի անվան թիվ 1 դպրոցը, որտեղ այդ տարիներին որպես օտար լեզու անցնում էին ֆրանսերեն: Հատկապես այդ առարկայի նկատմամբ ունեցած մեծ սերը 1940-ին նրան տանում է Երևանի պետական համալսարանի եվրոպական լեզուների և գրականության ֆակուլտետի ֆրանսերեն լեզվի և գրականության բաժինը, որը հաջողությամբ ավարտել է 1945-ին:

Համալսարանում սովորելու տարիներին Ն. Դերոյանը մշտապես աշխատել է տարբեր հիմնարկներում՝ իր ընտանիքին օգնելու համար: 1944-ից աշխատանքի է անցել ՀՍՄԽ ԳԱ-ում, երբ դեռ սովորում էր համալսարանում: Այնուհետև՝ մինչև 2011 թ., նա աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ-ի տարբեր բաժիններում:

Եղել է բարեխիղճ ու նվիրյալ աշխատող, ու նրա պարգևը 1947-ին եղել է մեկ ամսվա աշխատավարձի տեսքով, նույնը կրկնվել է 2010 թ. դեկտեմբերի 20-ին, որի հրամանագրում նշված է: «Նունիկ Դերոյանի երկարատև և բարեխիղճ աշխատանքի համար հայտնել շնորհակալություն և պարգևատրել մեկ ամսվա աշխատավարձի չափով»:

1952 թ. Ն. Դերոյանը ՀՍՄԽ ԳԱ ասպիրանտուրայի բաժնի վարիչն էր, իսկ 1954-ին՝ ԳԱ-ի փոխնախագահի օգնականը: Որոշ ժամանակահատված եղել է ԳԱ խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի քարտուղար:

1972-ից Ն. Դերոյանն արդեն աշխատում էր «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի խմբագրությունում՝ սկզբում որպես բաժնի վարիչ, հետո՝ պատասխանատու քարտուղար:

2008-ից մինչև 2010 թվականի դեկտեմբեր ամիսն աշխատել է «Տեղեկագիր տեխնիկական գիտությունների» հանդեսում՝ որպես գիտական խմբագիր:

Սրանք թվեր ու չոր փաստեր են, որոնք իրականում մի օրինակելի ու գեղեցիկ կյանքի պատմություն ունեն իրենց մեջ:

«Պատմաբանասիրական հանդես»-ում աշխատելու երկար տարիների ընթացքը նրան բերել են բարեխիղճ, գիտակ, անկողմնակալ, զարգացած պա-

տասխանատու խմբագրի պատվավոր համբավ: Այս հեղինակավոր պարբերականի գլխավոր խմբագիրն ու հիմնադիրն ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանն էր, որն իր բազմաթիվ գրքերի թվում ունի նաև եզակի մի ժողովածու՝ լույս տեսած 1966-ին ռուսերեն՝ «Геноцид армян в Османской империи»: Հայոց ցեղասպանությունը մերկացնող փաստաթղթերի ու համապատասխան նյութերի այդ կարևոր ժողովածուն 1991-ին լույս տեսավ նաև հայերեն: Ժողովածուում նշված չէ, թե ով է հավաքել այդ հսկայածավալ նյութերը: Իրականում այդ աշխատատար ու բժախնդիր գործը կատարել է նաև Նունե Դերոյանը՝ ցեղասպանությունը վերապրածի դուստրը:

Ծանր ճակատագիր է բաժին հասել այդ կնոջը: Նրա կերպարի խիստ ինքնատիպությունն ընկալելու համար անհրաժեշտ է ծանոթանալ ընտանիքին՝ հորը, մորը, եղբայրներին, քեռուն և մերձավոր այլ ազգականների ճակատագրերին:

Վարազդատ հոր կերպարը մշտապես ուղեկցել է Նունե Դերոյանին և պատահական չէ, որ նա Հայաստանի անկախությունից հետո սկսում է հրատարակել իր հոր այն գործերը, որոնք չարագուշակ 1935-ի հոր ձերբակալման հետևանքով չէին ոչնչացվել: Իսկ այդ գրքերը շատ կարևոր են: Նունեի հոր կյանքը սերտորեն կապվում է 1915-ի Հայոց ցեղասպանության, Հայաստանի առաջին Հանրապետության ու Խորհրդային Հայաստանի առաջին երկու տասնամյակների հետ:

Վ. Տերոյանը 1909-ին մեկնել է Փարիզ և ընդունվել Սորբոնի համալսարանի փիլիսոփայության ֆակուլտետ, որն ավարտել է 1912-ին: Հետագայում, ինչպես ընդունված էր այն ժամանակներում, ուսումը շարունակել է գերմանական մի քանի համալսարաններում, նաև՝ Ավստրիայում և Իտալիայում: Մշտապես և ամենուր ուսումնասիրել է փիլիսոփայություն: Տիրապետել է ֆրանսերենին ու գերմաներենին, եղել է բազմազետակ: 1915-ին Վանի գաղթականների հետ գալիս է Երևան ու ստանձնում մի շարք կարևոր պաշտոններ: Ծանր ու վտանգավոր ժամանակներն արգելք չեն դարձել նրա ներքին մղումով կատարված կարևոր թարգմանություններին: Թարգմանել է փիլիսոփայական մտքի հսկաների՝ Իմանուիլ Կանտի, Ռենե Դեկարտի, Գեորգ Հեգելի, Բենեդիկտ Սպինոզայի, Վիլհելմ Վինդեբանդի կարևոր աշխատությունները: Հետաքրքիր է Հիպոլիտ Տենի «Գեղարվեստի փիլիսոփայության» թարգմանությունը պատմությունը. այն լույս է տեսել Երևանում՝ 1935-ին, առանց թարգմանչի՝ Տերոյանի անվան: Զբաղվել է նաև գեղարվեստական գրականության թարգմանությամբ. 1935-ին լույս է տեսել նրա թարգմանած Հանրի Բարբյուսի «Կրակը» և այլ հեղինակների գործեր: Թարգմանել է նաև Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Անատոլ Ֆրանսի «Կարմիր շուշանը», որը լույս է տեսել 1946-ին՝ հետմահու:

Երկար կարելի է գրել Վ. Տերոյանի գիտական ու հասարակական գործունեության մասին: 1933-ից սկսած մի քանի անգամ ձերբակալվել է, սակայն կարողացել է ազատ արձակվել, իսկ 1935-ին նորից ձերբակալվել է, քչվել Սիբիր ու այնտեղ կնքել մահկանացուն 1938-ին: Երևանում մնացել են նրա ուսուցչուհի կինը և երեք զավակները՝ 2 որդի և Նունե դուստրը, որը երեխաներից ավագն էր:

Ն. Դերոյանի մայրն արմատներով Արցախի Շուշի քաղաքից էր և նույնպես կրթված ու պատվարժան գերդաստանի դուստր: Նրա եղբայրը՝ Հարություն Միրզա-Ավագյանը (1879–1937), Հայաստանում ժամանակակից վիրաբուժության հիմնադիրներից էր: 1927-ին նա առաջինն է հաջողությամբ կատարել սրտի վիրահատություն: Անհիմն բռնադատվել է, հետո՝ հետմահու արդարացվել:

1935-ին Ն. Դերոյանը՝ ընդամենը 12 տարեկան գեղեցիկ ու խելացի մի աղջիկ, դառնում է մոր օգնականն ու իրենից փոքր եղբայրներին շրջապատում քրոջը հատուկ հոգատարությամբ: Ընտանեկան ծախսերը խնայելու նպատակով երբեք տրամվայ չէր նստում, այլ դասի էր գնում ոտքով:

Ն. Դերոյանի կյանքն ու ընտանիքի պատմությունն ապացուցում են, որ ի ծնե աշխատասեր, ազնիվ, հայրենասեր, մարդասեր անհատները երբեք չեն փոխում իրենց տեսակը, ներքին բովանդակությունը՝ անկախ կյանքի դժնդակ պայմաններից: Հիմա հասկանալի է, թե ինչու Նունե Դերոյանն այդքան աշխատասեր էր, շիտակ, սկզբունքային, հայրենասեր:

Ովքեր եղել են նրա թաղմանը, կվկայեն, որ անգամ մահվան մահճում՝ 101 տարեկանում, նա դեռ գեղեցիկ էր:

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

ՎՐԵԺ ՄԿՐՏԻՉԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Մայիսի 1-ին կյանքին հրաժեշտ տվեց ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի երկարամյա աշխատակից՝ գլխավոր գիտական աշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր Վրեժ Մկրտիչի Վարդանյանը:

Վաստակաշատ պատմաբանը ծնվել է 1931 թ. հոկտեմբերի 10-ին ՀԽՍՀ Հոկտեմբերյանի շրջանի Այգեշատ գյուղում: 1954 թ. ավարտելով նույն շրջանի Արմավիր գյուղի միջնակարգ դպրոցը՝ ընդունվել է Երևանի հայկական մանկավարժական ինստիտուտի պատմա-գեոգրական ֆակուլտետը: 1958–1962 թթ. աշխատել է Հոկտեմբերյանի շրջանի Տանձուտ գյուղի միջնակարգ դպրոցում: 1962 թ. ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի ասպիրանտուրա, որն ավարտելուց հետո՝ 1966 թ., պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ «Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը» թեմայով: Նրա անդրանիկ հոդվածը՝ «Վասպուրականը Արծրունյաց թագավորության առաջացման նախօրյակին» վերտառությունից լույս է տեսել 1963 թ. ԵՊՀ-ի հրատարակած «Հոդվածների ժողովածու»-ում:

Վ. Վարդանյանը գիտական գործունեությունը սկսել է որպես գիտական խմբագիր: 1966–1982 թթ. նա աշխատել է Հայկական խորհրդային հանրագիտարանի գիտական խմբագրությունում որպես գիտական խմբագիր, ապա՝ Հայ ժողովրդի պատմության, հնագիտության և ազգագրության գիտական խմբագրության վարիչ: Հանրագիտարանում գետեղված են Վ. Վարդանյանի հեղինակած բազմաթիվ հոդվածներ: Հմուտ խմբագիր էր: Նրա խմբագրությամբ լույս են տեսել բազմաթիվ գիտական հետազոտություններ և ժողովածուներ:

1982–1984 թթ. Վ. Վարդանյանն աշխատել է ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին կից Պատմության ու մշակույթի հուշարձանների պահպանության և օգտագործման վարչությունում՝ որպես ավագ գիտաշխատող: 1984–1990 թթ. աշխատել է ՀԽՍՀ ԳԱ նախագահությունում՝ որպես հասարակական գիտությունների գծով համակարգող խորհրդի գիտական քարտուղար: 1991 թ. հունվարից աշխատել է ԳԱ պատմության ինստիտուտի միջին դարերի պատմության բաժնում՝ նախ որպես ավագ գիտաշխատող, իսկ 2015 թ. գլխավոր գիտական աշխատող: Վ. Վարդանյանն աշխատել է ինստիտուտում մինչև 2019 թ. հունվար ամիսը:

Գիտահետազոտական կարողություններն ու աղբյուրագիտական խոր գիտելիքներն ապահովել են Վ. Վարդանյանի գիտական հետաքրքրությունների լայն շրջանակը: Սկզբնական շրջանում նա հիմնականում զբաղվել է Վասպուրականի պատմության ուսումնասիրությամբ: 1969 թ. լույս է տեսել առաջին մենագրությունը՝ «Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը», այնուհետև՝ տարաբնույթ բովանդակությամբ նրա բազմաթիվ հոդվածները հայաստանյան, փյուռքահայ և արտերկրի հայտնի պարբերականներում («Պատմաբանասիրական հանդես»-ի, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի «Աշտանակ» գիտական պարբերականի, «Кавказ и Византия» հանդեսի, «Էջմիածին» պարբերականի, «Բազմավեպի», «Հայկազյան հայագիտական հանդես»-ի էջերում և այլն): Վ. Վարդանյանի աշխատասիրությամբ 1985 թ. լույս է տեսել Թովմա Արծրունու և Անանուն շարունակողի աշխատության աշխարհաբար փոխադրությունը:

1994 թ. Վ. Վարդանյանը պաշտպանել է դոկտորական ատենախոսություն՝ «Վասպուրականի հայկական պետության պատմության ուրվագծեր» թեմայով:

2002 թ. լույս է տեսել Վ. Վարդանյանի «Արծրունիները Հայոց պատմության մեջ» արժեքավոր ուսումնասիրությունը, 2005 թ.՝ «Հայոց եկեղեցին վաղ միջնադարի քաղաքական խաչողիներում» շահեկան մենագրությունը: Նրա գրչին է պատկանում նաև «Պաշտպանները Հայոց պետականության և հոգևոր անաղարտության պահպաններ» ուսումնասիրությունը (2008 թ.): Վ. Վարդանյանի հաջորդ՝ «Գրիգոր Նարեկացին և հայրենի Վասպուրական աշխարհը» մենագրության (2010 թ.) մեջ արտացոլված են այդ մեծ մտածողի ու բանաստեղծի մտորումները՝ ավատատիրության, գյուղաշխարհի, արհեստագործության ու առևտրի, հարկային հարաբերությունների և այլնի վերաբերյալ:

Վ. Վարդանյանն ուսումնասիրել է նաև Աղթամարի կաթողիկոսության պատմությունը՝ սկզբնավորումից մինչև լուծարում (1113–1895 թթ.) (Վարդանյան Վ. Մ., Աղթամարի կաթողիկոսության պատմություն, Էջմիածին, 2017, 336 էջ + 1 ներդիր): Աշխատությունում հեղինակը ցույց է տվել, որ սելջուկ-թուրքերի հարձակումների և Բյուզանդական կայսրության քաղաքականության զոհ դարձած Վասպուրականի թագավորության ազատանու երկրից գաղթելուց հետո հասարակ ժողովուրդը և նրան սպասարկող հոգևոր դասը մնացին տեղում: Հայրենի եզերքը չլքած Արծրունիների կրտսեր ճյուղերից խեղենեկյանները, ամրանալով Վանա լճի ափերի Ամյուկ ամրոցում և Աղթամարի կղզում, լճափնյա մի քանի գյուղերում պահպանեցին իրենց կիսանկախ իշխանությունը՝ միահյուսելով հոգևոր-եկեղեցական իրավագործությանը: Աղթամարի վանքը և նրա շուրջ համախմբված կրթական և լուսավորական կենտրոնները դարձան հայ մշակույթի ու գիտության ջահակիրները:

Վաստակաշատ պատմաբանն Արծրունիների վերաբերյալ իր նախորդ տեսակետները նորովի շարադրեց 2018 թ. լույս տեսած «Очерки истории Васпураканского армянского государства» գրքում: Նրա վերջին աշխատանքներից է «Բանբեր հայագիտության» հանդեսում հրատարակած հոդվածը՝ «Հարավ-

արևմտյան Հայաստանի ազատանու դիմակայունությունը սելջուկ-թուրքերին (XI դարի 70-ական թթ. – XIII դ.)» (2018, № 3, էջ 66–76):

Վ. Վարդանյանը «Հայոց պատմություն» համառոտ ձեռնարկի (2002 թ.) համահեղինակն է, մասնակցել է Գյումրու քաղաքապետարանի 2012 թ. հրապարակած «Գյումրի քաղաքը և մարդիկ» կոլեկտիվ ուսումնասիրության ստեղծմանը: Վ. Վարդանյանը համահեղինակ է նաև 2018 թ. լույս տեսած «Հայոց պատմություն» ակադեմիական բազմահատորյակի II հատորի I գրքի, որտեղ հեղինակել է հայ ժողովրդի պատմության կարևորագույն, հանգուցային և միաժամանակ թեմա, ինչպիսին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն է պարսից տիրապետության դեմ 450–451 թթ.: Նորովի է լուսաբանել 482–484 թթ. Վահանանց պայքարը, ներկայացրել մարզպանության առաջին շրջանում Հայաստանում և տարածաշրջանում տիրող ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Վաստակաշատ պատմաբանն ամբողջ կյանքը նվիրաբերել է հայագիտությանը, մասնավորապես՝ պատմագիտությանը, հնագիտությանը, ազգագրությանը և հայոց մշակութային ժառանգության հանրայնացմանը:

Վաստակաշատ պատմաբանն օժտված էր մարդկային բարձր առաքինությամբ, ազնիվ էր, արդարամիտ, անաչառ ու սկզբունքային: Նա խոր և լուսավոր հետազիծ թողեց արդի հայագիտության ասպարեզում:

Վրեժ Վարդանյանի հիշատակը մշտապես վառ կմնա պատմաբանների և նրան ճանաչողների հուշերում:

ՀԱԿՈՒ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ,

ԱՐԳԻՇՏԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածուներ

ՍԵՂԱ ԴԵՎԵՋՅԱՆ

Ապրիլի 1-ին կյանքից հեռացավ հայ հնագիտության հայտնի ներկայացուցիչներից մեկը՝ Սեղա Դևեջյանը:

Պ. գ. թ. Սեղա Հրանտի Դևեջյանը ծնվել է 1936 թ. փետրվարի 9-ին Սիրիայի Հալեպ քաղաքում, Հրանտ Դևեջյանի ընտանիքում: Վերջինս հայտնի հասարակական և մշակութային գործիչ էր՝ Լիբանանի «Առավոտ» օրաթերթի խմբագիրը, Սիրիայի և Լիբանանի ներգաղթի կոմիտեի նախագահը (1945–1947 թթ.): Ս. Դևեջյանը դպրոցական տարիները նախ անցկացրել է Բեյրութում, ապա՝ 1947 թ. Խորհրդային Հայաստան տեղափոխվելուց հետո, սովորել է Երևանի Ստ. Շահումյանի անվան թիվ 1 դպրոցում:

Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետում 1954–1959 թթ.: 1959–1961 թթ. աշխատել է Հայաստանի պատմության թանգարանում, իսկ 1962 թ. սկսած մինչև կյանքի վերջը՝ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում, մասնավորապես՝ վաղ հնագիտության բաժնում որպես ավագ գիտաշխատող:

Թեկնածուական թեզը՝ «Տաշիր–Ձորագետը բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններում» թեմայով, պաշտպանել է 1977 թ. ապրիլի 7-ին՝ նշանավոր հնագետ Հարություն Մարտիրոսյանի ղեկավարությամբ:

Իր մասնագիտական երկարատև կյանքի ընթացքում Ս. Դևեջյանը մասնակցել կամ ղեկավարել է հնագիտական բազմաթիվ պեղումներ Լճաշենում (1958–1960 թթ.), Արգիշտիխինիլիում (1964–1982 թթ.), Նորաբացում (1979 թ.), Ստեփանավանում (Չեչմանիս, 1980 թ.), Երևանի Շահումյան թաղամասում (1985 թ.), Կուրթանում (2006 թ.), Թեղուտում (2009–2015 թթ.) և այլուր: Սակայն Ս. Դևեջյանի անվան հետ առաջին հերթին կապվում են Լոռի Բերդի պեղումները (1969–2018 թթ.), որը ոչ միայն հնագույն Հայաստանի, այլև Կովկասի ու Առաջավոր Ասիայի կարևոր հուշարձաններից է: Նրա ղեկավարությամբ այստեղ պեղվել են 110-ից ավելի դամբարաններ, ինչպես նաև՝ բնակավայր: Լոռի Բերդի պեղումների շնորհիվ բացվել է հնագիտական հինգ փուլ՝

միջին և ուշ բրոնզ, վաղ երկաթ, ուրարտական և հու-ուրարտական շրջաններ (Ք. ա. մոտ III հազ. վերջ – I հազ. կես): Դամբարաններից շատերն աչքի են ընկնում իրենց խոշոր չափերով, ճարտարապետական հորինվածքներով և չափազանց հարուստ նյութով: Լոռի Բերդի պեղումները ցույց տվեցին, որ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան կողմերում հազարամյակներ առաջ բնակություն է հաստատել մշակութային հարուստ ավանդույթներ ունեցող մի հասարակություն, որը երկու հազարամյակի ընթացքում ձեռք է բերել մեծ հարստություն, հարաբերություններ է ունեցել մոտակա և հեռավոր երկրների հետ, գուցե նաև գերիշխանություն՝ ռազմական և քաղաքական ասպարեզում: Ս. Դեմյանի արդյունավետ աշխատանքի շնորհիվ Լոռի Բերդի դամբարանային համալիրներն ու բոլոր շրջափուլերից հայտնաբերված եզակի ցուցանմուշները հայտնի դարձան աշխարհին:

Բազմամյա պեղումները ցույց տվեցին, որ Հայաստանը և, մասնավորապես, Լոռու ենթագոտին մեծապես սերտաճած են եղել հին Առաջավոր Ասիայի և Լեւանտի մշակութային ու առևտրափոխանակային հարաբերություններում: Պարզելու համար այս առնչությունները՝ Ս. Դեմյանն իր կյանքի ընթացքում ճանապարհորդել է տարբեր երկրներում և աշխատել բազմաթիվ թանգարաններում: Տասնամյակների բեղմնավոր ուսումնասիրություններն ամփոփված են հեղինակի չորս մենագրություններում (Деведжян С. Г. Лори Берд, т. I. Ереван, Изд. АН АрмССР, 1981, 85 с.; Դեմյան Ս. Հ., Հնագիտական հետազոտություններ Տաշիր Զորագետում, Երևան, «Նաիրի», 2001, 173 էջ, Դեմյան Ս. Հ., Լոռի Բերդ, հ. II, Երևան, «Գիտություն», 2006, 419 էջ, Դեմյան Ս. Հ., Լոռի Բերդ, հ. III, Երևան, ՀԱԻ հրատ., 2022, 391 էջ) և մոտ 50 գիտական հոդվածներում ու հիմնադրույթներում: Այդ աշխատանքները վերաբերում են բրոնզ-երկաթեդարյան Հայաստանի, մասնավորապես՝ Տաշիր-Զորագետի և նրա տարածքում գտնվող Լոռի Բերդ հուշարձանի պեղումներից հայտնաբերված հնագիտական նյութի վերլուծությանը: Ընդ որում, դրանցում ներկայացվում են ոչ միայն պեղումների ընդհանուր արդյունքները, այլև՝ տարբեր խնդիրներ, որոնց լուծում կառանձնացնենք մետաղագործությունը և ոսկերչությունը, կնիքագործությունը, մշակութային ու առևտրատնտեսական փոխառնչությունները, պաշտամունքը, արվեստը, թաղման ծեսը և այլն:

Հարկ ենք համարում նաև նշել, որ, բացի հնագիտական գործունեությունից, Ս. Դեմյանը խմբագրել և վերահրատարակել է իր հորեղբոր՝ գրող, մանկավարժ, հասարակական-քաղաքական հայտնի գործիչ Հովհաննես Դեմյանի՝ 1970 թ. Բուենոս Այրեսում լույս տեսած ինքնակենսագրական գիրքը (Արմէն Սեւան, Բանտարկեալի մը յուշերը. տառապանքի տարիներ Գարեգին Նժդեհի հետ, 2008 թ.): Լինելով Գարեգին Նժդեհի հիմնած Լեւոնահայաստանի հանրապետության կառավարության անդամ, ինչպես նաև՝ ավելի ուշ՝ Նժդեհի բանտակիցը՝ Վլադիմիրի ու Երևանի բանտերում՝ Հովհ. Դեմյանն արժեքավոր տեղեկություններ է հայտնում Նժդեհի կյանքի վերջին տարիների մասին:

Հնագիտության ոլորտում և ԳԱԱ համակարգում գիտական մեծ ներդրման համար Ս. Դեմյանը պարգևատրվել է գովասանագրերով և մեդալներով: Նրա՝

երկար տարիների անխոնջ աշխատանքը 2012 թ. գնահատվել է ՀՀ մշակույթի նախարարության կողմից շնորհված Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ոսկե մեդալով:

Ս. Դեհլյանը պատկանում է հայրենադարձ այն մտավորականների շարքին, որոնք հայագիտությունը մեր երկրում բարձրացրեցին որակապես նոր մակարդակի: Այդ գործին նա ձեռնամուխ եղավ իր ամուսնու՝ անվանի պատմաբան Արամ Տեր-Ղևոնդյանի հետ՝ թողնելով ոչ միայն մեծ գիտական ժառանգություն, այլև՝ ազնիվ սերունդ:

Ս. Դեհլյանը մշտապես կմնա մեր հիշողության մեջ որպես ազնիվ մտավորական, նվիրյալ գիտնական, գործընկեր և ուսուցիչ:

ՀՀ ԳԱԱ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Անահիտ Աստույան – Պոլսահայության տնտեսական գործունեությունը (XIX դ. վերջ–XX դ. սկիզբ) (անգլ.)	3
Հենրիկ Խաչատրյան – Մամիկոնյանների տիրույթների խնդիրը VIII դ. վերջին.....	26
Վահան Մելիքյան – Պարսկահայությունը 1917 թ. ռուսաստանյան Փետրվարյան հեղափոխության ժամանակաշրջանում	39

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 140-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Լեռնիկ Հակոբյան – Դանիել Վարուժան. ազատության առաքյալը	56
Պետրոս Դեմիրճյան – Եղիա Տեմիրճիպաշյան գրաքննադատը	82

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արտակ Վարդանյան – Օծով-Հորսի խոսվածքի առնչությունները շրջակա բարբառների հետ	107
Մանուկ Ֆելեքյան – Անձնական դերանունների բառարանագրումը	113
Լուսինե Ղամոյան – «Անձնական զարդարանք» իմաստային (թեմատիկ) խումբը հայերենում	122

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Շողակաթ Ղևրիկյան – Գրիգոր Լուսավորչի և Սեդրեստրոս Առաջին պապի «հանդիպման» պատկերներն արվեստում	135

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գարեգին Թումանյան – Հայաստանի հնագույն մի խումբ դամբարանների մշակու- թային պատկանելության նոր մեկնաբանություն և թվագրություն.....	150

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Արծվի Բախչինյան – Հայ-սկանդինավյան դիցաբանական մի զուգահեռի շուրջ (անգլ.).....	163
Մայա Գրիգորյան – Խաչատուր Աբովյանի «Նախաշաւիղ» գրքի տպագրության հարցի շուրջ	171

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ռուբեն Սահակյան – Կամավորական շարժման մասնակից Միքայել Իշլեմեջյանի հուշերը	189
Ստյոպա Պետոյան – «Ղարաբաղ» թերթը. Շուշիի պարբերական մամուլի պատմությունից (1911–1912 թթ.) (ռուս.)	216

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գևորգ Գյուլումյան – Յակոբ Զոլաքեան. Պատմական Անտիոքի եւ շրջակայից բնիկ հայերն ու միւս հաւաքականութիւնները	225
Գայանե Հարությունյան – Անուշավան Զաքարյան. Օսիպ Մանդելշտամ. բանաստեղծը և Հայաստանը (ռուս.).....	228
Մարգարիտա Քամայան – Արթուր Մանուկյան. Պլակատ, գրաֆիկա [երկեզու (հայերեն և անգլերեն) պատկերագիրք]	231
Անահիտ Խեչոյան – Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 5	235

ՄԵՐ ԵՐԱՆՏԱԿՈՐՆԵՐԸ

Տորք Ղալայան – Արամ Ղանալանյան (ծննդյան 115-ամյակի առթիվ)	243
Ալբերտ Խառատյան – Հայկազ Մանուկի Պողոսյան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)	249

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Աելիտա Ղուլխանյան – Ալբերտ Խառատյան (ծննդյան 85-ամյակի առթիվ)	255
Ռուբեն Սահակյան – Սուրեն Սարգսյան (ծննդյան 70-ամյակի առթիվ)	263

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ՀՀ ԳԱԱ տարեկան ընդհանուր ժողովը	269
ՀՀ ԳԱԱ ապրիլի 3-ի արտահերթ ընդհանուր ժողովը	277
Ալեքսան Հակոբյան, Զոհրաբ Ըռքոյան – Աշխատաժողով Աղվանից եկեղեցու մասին	282
Հերիքնազ Որսկանյան – Հուշ-հանդիսություն՝ Վարդան Դևրիկյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ	284
Աննա Ասատրյան – Միջազգային գիտաժողով՝ «Արվեստի հարցերը Արշակ Զոպանյանի «Անահիտ» հանդեսում»	288
Արեգ Բայանդուր, Աստղիկ Իսրայելյան – Վարդան Հայրապետյանի ներդրումը բանասիրության մեջ	294

ԼՐԱՏՈՒ

Համլետ Ամբակունի Գևորգյան	297
Նիկոլայ Հովհաննեսի Հովհաննիսյան	300
Աելիտա Ղուլիսանյան – Նունե Վարազդատի Ղերդան	303
Հակոբ Մուրադյան, Արգիշտի Վարդանյան – Վրեժ Մկրտիչի Վարդանյան	306
Սեդա Ղևեջյան	309

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Анаит Астойян – Экономическая деятельность армян Константинополя (конец XIX в. – начало XX в.) (на англ.яз)	3
Генрик Хачатрян – Вопрос о владениях Мамиконянов в конце VIII в.	26
Ваан Меликян – Персидские армяне в период российской Февральской революции 1917 г.	39

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

К 140-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ
ДАНИЭЛА ВАРУЖАНА

Լերնիկ Այոպյան – Դանիել Վարուժան: քարոզիչ ազատության	56
Պետրոս Դեմիրճյան – Լիտերատուրայի քննադատ Եգիա Թեմիրճիպաշյան	82

ЛИНГВИСТИКА

Արտակ Վարդանյան – Երախտի օգոփ-խորսկի խոսքի ու քերականի դիալեկտներ	107
Մանուկ Փեղեկյան – Տառային ներկայացում անհատական տեղանունների	113
Լուսինե Դամոյան – Տեմատիկ (թեմատիկ) խումբ «անհատական զարդարանքներ» ու արմենիկ լեզու	122

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Շոգակատ Դեմիրճյան – Ինքնանկարներ «հանդիպում» Գրիգորի Մարգարիտի ու պապի Տիլվեստր Մարգարիտի արվեստ	135

АРХЕОЛОГИЯ

Գարեգին Դումանյան – Միջին ինտերպրետացիա կուլտուրայի պատկանելության ու տարեկան խումբի ամենահին թաղամասերի Արմենի	150

ОБСУЖДЕНИЯ

Арцви Бахчинян – Об одной армяно-скандинавской мифологической параллели (на англ.яз)	163
Майя Григорян – О печатании книги Хачатура Абовяна «Предтропье» («Нахашавих»)	171

ПУБЛИКАЦИИ

Рубен Саакян – Воспоминания участника добровольческого движения Микаэла Ишлемеджяна	189
Степа Петоян – Газета «Карабах»: из истории шушинской периодической печати (1911–1912 гг.) (на русск. яз.).....	216

РЕЦЕНЗИИ

Геворг Гюлумян – Акоп Чолакян: Армяне и другие общины исторического региона Антиохии	225
Гаянэ Арутюнян – Анушаван Закарян: Осип Мандельштам: поэт и Армения (на русск. яз.)	228
Маргарита Камалян – Артур Манукян: Плакат, графика [двуязычный (на арм. и англ. языках) альбом]	231
Анаит Хечоян – Труды Института археологии и этнографии, 5	235

НАШИ ЗАСЛУЖЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ

Торк Далалян – Арам Ганалаян (к 115-летию со дня рождения).....	243
Альберт Харатян – Айказ Манукович Погосян (к100-летию со дня рождения)	249

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Аэлига Долуханян – Альберт Харатян (к 85-летию со дня рождения)	255
Рубен Саакян – Сурен Саргсян (к 70-летию со дня рождения)	263

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Общее годовичное собрание НАН РА	269
Внеочередное общее собрание НАН РА 3 апреля	277
Алексан Акопян, Зограб Иркоян – Рабочее собрание, посвященное Агванской церкви	282
Ерикназ Ворсканян – Памятное мероприятие, посвященное 60-летию со дня рождения Вардана Деврикяна	284
Анна Асатрян – Международная научная конференция «Вопросы искусства в журнале Аршака Чопаняна “Анаит”»	288
Арег Баяндур, Астхик Израелян – Вклад Вардана Айрапетяна в филологию	294

ХРОНИКА

Գամլետ Ամբակումովի Գեորգյան	297
Николай Оганесович Оганесян	300
Անլիտ Դոլուխանյան – Նունն Վարազդատովնա Դերոյան	303
Ակոփ Մուրադյան, Արցիշտի Վարդանյան – Վրեժ Մկրտիչեւիչ Վարդանյան	306
Տեա Դեւեճյան	309

CONTENTS

HISTORY

Anahit Astoyan – The economic activity of the Armenians of Constantinople (End of the 19th century – beginning of the 20th century) (in Eng.)	3
Henrik Khachatryan – Issue on the possessions of the Mamikonyans at the end of the eighth century	26
Vahan Melikyan – The Persian Armenians during the February Revolution of Russia in 1917	39

LITERARY STUDIES

TO THE 140TH ANNIVERSARY
OF THE BIRTH OF DANIEL VAROUJAN

Lernik Hakobyan – Daniel Varoujan: Proponent of liberty	56
Petros Demirchyan – Yeghia Temirchipashyan as a literary critic	82

LINGUISTICS

Artak Vardanyan – Relations of the Otsop-Hors subdialect with the surrounding dialects	107
Manuk Felekyan – Lexicographical presentation of personal pronouns	113
Lusine Ghamoyan – Semantic (Thematic) group “Personal Jewelry” in Armenian	122

ARTS

Shoghakat Devrikyan – Works of art depicting the “Meeting” of Gregory the Illuminator and Pope Sylvester I	135

ARCHAEOLOGY

Garegin Tumanyan – New interpretation of cultural belonging and dating of a group of ancient sepulchres in Armenia	150

DISCUSSIONS

Artsvi Bakhchinyan – On an Armenian-Scandinavian mythological parallel (in Eng.)...	163
Maya Grigoryan – On the issue of printing the book “Nakhashavigh” by Khachatur Abovyan	171

PUBLICATIONS

Ruben Sahakyan – Memoirs of a participant in the volunteer movement Mikael Ishlemedzhyan	189
Styopa Petoyan – “Karabakh” newspaper: from the history of the Shushi periodical press (1911–1912) (in Russ.)	216

REVIEWS

Gevorg Gyulumyan – Hagop Tcholakian. Armenians and other communities in the historical Antioch region.....	225
Gayane Harutyunyan – Anushavan Zakaryan. Osip Mandelstam: the Poet and Armenia (in Russ.).....	228
Margarit Qamalyan – Arthur Manukyan: poster, graphics [bilingual (Armenian and English) illustrated book]	231
Anahit Khechoyan – Proceedings of the Institute of Archeology and Ethnography, 5...235	

OUR HONOURED SCHOLARS

Torc Dalalyan – Aram Ghanalanyan (on the occasion of his 115th birthday).....	243
Albert Kharatyan – Haykaz Manuk Poghosyan (on the occasion of his 100th birthday)	249

OUR JUBILEES

Aelita Dolukhanyan – Albert Kharatyan (on the occasion of her 85th birthday)	255
Ruben Sahakyan – Suren Sargsyan (on the occasion of his 70th birthday)	263

SCIENTIFIC LIFE

General annual meeting of NAS RA.....	269
Extraordinary general meeting of NAS RA, April 3.....	277
Alexan Hakobyan, Zohrab Yerkoyan – Working meeting dedicated to Aghvank church	282
Heriknaz Vorskanyan – Commemorative event dedicated to the 60th anniversary of birth of Vardan Devrikyan.....	284

Anna Asatryan – International Scientific Conference: Issues of art in Arshak Chopanyan’s magazine “Anahit”	288
Areg Bayandur, Astghik Israelyan – Vardan Hayrapetyan’s contribution to Philology	294

NEWS

Hamlet Ambakum Gevorgyan	297
Nikolay Hovhannes Hovhannisyan	300
Aelita Dolukhanyan – Nune Varazdat Deroyan	303
Hakop Muradyan, Argishti Vardanyan – Vrej Mkrtich Vardanyan	306
Seda Devedjyan	309